KAREL MARX, KAPITÁL III

NAKLADATELSTVÍ
SVOBODA

PROLETÁŘI VŠECH ZEMÍ, SPOJTE SE!

KAREL MARX

KAPITÁL

KRITIKA POLITICKÉ EKONOMIE

DÍL TŘETÍ

KNIHA TŘETÍ

CELKOVÝ PROCES KAPITALISTICKÉ VÝROBY

ČÁST PRVNÍ

NAKLADATELSTVÍ SVOBODA
PRAHA 1980

V tomto vydání Kapitálu III-1 se provedly nezbytné lexikální a syntaktické úpravy.

I 89.872/III.1

© Nakladatelství Svoboda, Praha 1980

PŘEDMLUVA

KONEČNĚ je mi dopřáno odevzdat veřejnosti tuto třetí knihu hlavního Marxova díla, dokončení teoretické části. Když jsem roku 1885 vydával druhou knihu, domníval jsem se, že vydání třetí knihy bude pravděpodobně spojeno s obtížemi pouze technického rázu, ovšem až na některé velmi důležité oddíly. A bylo to skutečně tak; ale jaké obtíže mi způsobí tyto nejdůležitější oddíly celého díla, to jsem tehdy vůbec netušil, stejně jako jsem netušil, že se vyskytnou jiné překážky, které přípravu této knihy tak zdrží.

Především a nejvíce mi vadila trvalá slabost zraku, která po léta omezovala dobu, po kterou jsem mohl psát, na minimum a která mi i teď dovoluje psát při umělém světle jen výjimečně. Kromě toho přišly jiné neodkladné práce: nová vydání a překlady Marxových a mých prací z dřívější doby, tedy revize, předmluvy, doplňky, ke kterým bylo často nutno znovu studovat atd. Především to bylo anglické vydání první knihy, za jehož text jsem koneckonců odpovědný já, a které mne proto stálo mnoho času. Kdo jen trochu sledoval, jak nesmírně se za posledních deset let rozrostla mezinárodní socialistická literatura a zejména kolik vyšlo překladů Marxových a mých prací z dřívější doby, ten mi jistě nebude zazlívat, že jsem rád, že počet řečí, ve kterých jsem mohl překladateli nějak prospět a byl proto povinen neodmítnout revizi jeho práce, je velmi omezen. Ale vzrůst literatury byl jen příznakem příslušného vzrůstu mezinárodního dělnického hnutí. A ten mi ukládal nové povinnosti. Od prvních dnů naší veřejné činnosti připadla Marxovi a mně většina práce s udržováním spojení mezi národními hnutími socialistů a dělníků v jednotlivých zemích; tato práce se rozrůstala tou měrou, jak sílilo celé hnutí. Avšak zatímco i na tomto úseku nesl až do své smrti hlavní břemeno Marx, připadla po jeho smrti práce, která se neustále rozrůstala, jen a jen mně. Mezitím se však vzájemné přímé spojení mezi dělnickými stranami jednotlivých národů ustálilo a naštěstí se stále více ustaluje; přesto se dosud častěji, než je mi to v zájmu mých teoretických prací milé, vyžaduje ode mne pomoc. Pro někoho, kdo byl jako já v tomto hnutí činný déle než padesát let, jsou práce pro hnutí povinností, kterou není možno odmítnout, kterou je nutno okamžitě

splnit. Tak jako v šestnáctém století, jsou i v naší pohnuté době v oblasti veřejných zájmů ryzí teoretikové už jen v řadách reakce, a právě proto nejsou tito pánové ani skutečnými teoretiky, nýbrž pouhými apologety této reakce.

Protože bydlím v Londýně, uskutečňuje se tento stranický styk v zimě většinou jen písemně, v létě však převážně osobním stykem. Proto a také proto, že je nutno sledovat průběh hnutí v zemích, jejichž počet neustále vzrůstá, a v tiskových orgánech, jejichž počet stoupá ještě rychleji, dopadlo to nakonec tak, že jsem nemohl dokončit práce, které není možno přerušovat, jindy než v zimě, zejména v prvních třech měsících roku. Má-li někdo na zádech sedm křížků, pracují Meynertova asociační mozková vlákna s jakousi fatální pomalostí; přerušení obtížné teoretické práce se už nepřekonává tak snadno a rychle jako dříve. Proto to dopadlo tak, že nedokončila-li se práce jednu zimu úplně, bylo nutno ji dělat příští zimu do značné míry znovu; tak tomu bylo zejména u nejobtížnějšího pátého oddílu.

Jak čtenář uvidí z dalšího, lišila se redakční práce na této knize podstatně od práce na druhé knize. U třetí knihy existoval pouze jeden první koncept, nadto velmi neúplný. Zpravidla byly dost pečlivě zpracovány, většinou i stylisticky vybroušeny počátky každého jednotlivého oddílu. Ale čím dále se přicházelo, tím více bylo zpracování jen načrtnuto a tím více bylo v něm mezer, tím více odboček k vedlejším otázkám, které se vynořovaly při zkoumání a jejichž definitivní zařazení se ponechalo až na pozdější dobu, tím delší a složitější byla souvětí, vyjadřující myšlenky zachycené in statu nascendi*. Na mnoha místech je na rukopise i na výkladu až příliš jasně vidět, jak propukaly a postupně sílily záchvaty nemoci, způsobené přepracováním, které autorovi zprvu stále více ztěžovaly samostatnou práci a nakonec mu ji vždy na čas znemožnily úplně. A nebylo divu. V letech 1863 až 1867 zpracoval Marx nejen koncept obou posledních knih Kapitálu a dokončil rukopis první knihy pro tisk, ale vykonal kromě toho i obrovskou práci spojenou se založením a rozšířením Mezinárodního dělnického sdružení. Zato se ale také už roku 1864 a 1865 objevily vážné příznaky narušeného zdraví, které zavinilo, že Marx II. a III. knihu sám nedokončil.

* ve stavu zrodu.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:
Der Gesammtprocess der kapitalistischen Produktion.
Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg
Verlag von Otto Meissner.
1894.

TITULNÍ LIST PRVNÍHO NĚMECKÉHO VYDÁNÍ I. ČÁSTI III. DÍLU KAPITÁLU
(Zmenšeno)

Moje práce začala tím, že jsem celý rukopis, často i pro mne těžce rozluštitelný, prediktoval z originálu do čitelného opisu, což samo zabralo hodně času. Teprve pak mohla začít vlastní redakce. Omezil jsem ji na nejnutnější míru; všude, kde to připouštěla jasnost, jsem co nejvíce zachoval ráz prvního konceptu; nevyškrtl jsem ani jednotlivá místa, kde se text opakoval, jestliže se tam — jak to u Marxe bývá — přistupuje k předmětu z jiné stránky nebo jestliže se tento předmět alespoň vykládá jinými slovy. Tam, kde mé změny nebo dodatky nejsou pouze redakčního rázu nebo kde jsem musel faktický materiál shromážděný Marxem zpracovat a vyvodit z něho vlastní závěry, i když pokud možná v Marxově duchu, je celé takové místo v hranatých závorkách* a označeno začátečními písmeny mého jména. U mých poznámek někdy závorky nejsou; ale tam, kde jsou připojena moje začáteční písmena, jsem odpovědný za celou poznámku.

V rukopise — což je u prvního konceptu samozřejmé — je mnoho odkazů na body, které budou vyloženy později, aniž jsou tyto sliby vždy splněny. Ponechal jsem taková místa nezměněna, protože ukazují, jaké byly autorovy úmysly, pokud jde o pozdější zpracování.

A nyní k jednotlivým otázkám.

Pro první oddíl bylo možno použít hlavního rukopisu jen ve velmi omezené míře. Hned na začátku je tam celý matematický výpočet poměru mezi mírou nadhodnoty a mírou zisku (což tvoří naši 3. kapitolu), kdežto o předmětu, který se probírá v naší 1. kapitole, se pojednává teprve později a příležitostně. Zde mi pomohly dva nástiny přepracování, každý po 8 fóliových stranách; ale ani ty nejsou všude zpracovány souvisle. Tvoří nynější 1. kapitolu; 2. kapitola je z hlavního rukopisu. Pro 3. kapitolu existovala celá řada neúplných matematických zpracování, ale také celý, téměř úplný sešit ze sedmdesátých let, kde je poměr míry nadhodnoty k míře zisku znázorněn v rovnicích. Můj přítel Samuel Moore, od něhož také pochází převážná část anglického překladu první knihy, se ujal úkolu zpracovat pro mne tento sešit; také byl k tomu jako starý cambridgeský matematik daleko povolanější. Z jeho stručného přehledu jsem sestavil, používaje místy hlavního rukopisu, 3. kapitolu. Ze 4. kapitoly existoval jen nadpis. Ale protože bod, o který tu jde — vliv obratu na míru zisku —

* V tomto svazku jsou hranaté závorky nahrazeny svorkami.

má rozhodující význam, zpracoval jsem ho sám; proto je celá tato kapitola v textu v závorkách. Při tom se ukázalo, že ve skutečnosti je třeba pozměnit vzorec pro míru zisku, uvedený ve 3. kapitole, aby měl všeobecnou platnost. Počínaje pátou kapitolou je jediným pramenem pro zbytek oddílu hlavní rukopis, třebaže i tu bylo nutno velmi mnoho míst jinak seřadit a doplnit.

U dalších tří oddílů jsem se mohl až na stylistickou úpravu skoro úplně držet původního rukopisu. Některá místa, která se týkají většinou vlivu obratu, jsem musel zpracovat v souladu se 4. kapitolou, kterou jsem vsunul; tato místa jsou rovněž v závorkách a jsou označena mými začátečními písmeny.

Hlavní potíže dělal V. oddíl, který nadto pojednává o nejspletitějším předmětu celé knihy. Právě když Marx zpracovával tento oddíl, přepadl ho jeden ze zmíněných těžkých záchvatů nemoci. Neexistuje tedy ani hotový koncept, ba ani schéma, jehož obrysy by stačilo vyplnit, nýbrž jen náznak zpracování, který záleží převážně v nespořádané spoustě záznamů, poznámek, materiálu ve formě výpisků. Nejprve jsem se pokoušel, jak se mi to do jisté míry podařilo u prvního oddílu, dokončit tento oddíl tak, že jsem vyplňoval mezery a zpracovával jen naznačené úryvky, aby tento oddíl alespoň přibližně obsahoval všechno, co tam chtěl mít autor. Pokusil jsem se o to nejméně třikrát, ale pokaždé jsem ztroskotal, a čas, který jsem tím ztratil, byl jednou z hlavních příčin zpoždění. Konečně jsem si uvědomil, že to tak nepůjde. Byl bych musel probrat celou obrovskou literaturu tohoto oboru a nakonec by z toho bylo něco, co by přece jen nebylo Marxovou knihou. Nezbylo mi než vzít to zkrátka a omezit se na to, že jsem co nejlépe uspořádal to, co tu bylo, a připojil pouze nejnezbytnější doplňky. A tak jsem byl na jaře 1893 s hlavní prací na tomto oddílu hotov.

Z jednotlivých kapitol byly 21.—24. kapitola v podstatě zpracovány. U 25. a 26. kapitoly bylo třeba zrevidovat faktický materiál a vsunout materiál, který byl jinde. Kapitoly 27. a 29. mohly být podány téměř úplně podle rukopisu. Naproti tomu 28. kapitola se musela místy jinak seřadit. S 30. kapitolou však začaly vlastní potíže. Počínaje touto kapitolou bylo nutno správně uspořádat nejen faktický materiál, nýbrž i sled myšlenek, který byl co chvíli přerušován vloženými větami, odbočováním atd., a pak pokračoval na jiném místě, často jen tak mimochodem. Tak vznikla

30. kapitola tak, že se přeřadily jednotlivé pasáže a vypustila místa, jichž se použilo jinde. 31. kapitola byla zase zpracována souvisleji. Ale pak následuje v rukopise dlouhý oddíl, nadepsaný Konfusion*, který se skládá ze samých výňatků z parlamentních zpráv o krizích z roku 1848 a 1857; zde jsou vedle sebe vypsány a místy se humorně glosují odpovědi třiadvaceti podnikatelů a ekonomických publicistů o penězích a kapitálu, o odlivu zlata, o přehnaném spekulování etc. Jsou tu zastoupeny, ať už těmi, kteří se dotazují, či těmi, kdo odpovídají, skoro všechny tehdy běžné názory o poměru peněz a kapitálu a „zmatek", který se tu objevoval v tom, co je na peněžním trhu penězi a co kapitálem, chtěl Marx kriticky rozebrat a satiricky komentovat. Po mnoha pokusech jsem se přesvědčil, že tuto kapitolu nelze dát dohromady; materiálu, zejména pokud jsou k němu připojeny Marxovy glosy, jsem použil tam, kde se to hodilo v textu.

Nato následuje dosti uspořádáno to, co jsem umístil v 32. kapitole, ale hned za tím další spousta výpisků z parlamentních zpráv o všech možných věcech, jichž se tento oddíl dotýká, a to všechno je promíšeno delšími nebo kratšími autorovými poznámkami. Ke konci se výpisky a glosy stále více soustřeďují na pohyb peněžních kovů a směnečného kursu a končí opět nejrůznějšími dodatky. Naproti tomu stať o „předkapitalistických poměrech" (36. kapitola) byla úplně propracována.

Ze všeho tohoto materiálu, počínaje Zmatkem, pokud jsem ho neumístil v předcházejících částech, jsem sestavil 33. až 35. kapitolu. To se ovšem neobešlo bez mých značných vsuvek, aby se dosáhlo souvislosti. Pokud tyto vsuvky nemají pouze formální ráz, jsou výslovně označeny jako moje. Tak se mi nakonec podařilo umístit v textu *všechny* autorovy výroky, pokud nějak patří k věci; vypadla pouze nepatrná část výpisků, ve kterých se jen opakovalo to, co již bylo uvedeno jinde, nebo které se týkaly věcí, o nichž se v rukopise šíře nepojednává.

Oddíl o pozemkové rentě byl zpracován mnohem úplněji, i když rozhodně nebyl uspořádán, jak vysvítá už z toho, že Marx ve 43. kapitole (v rukopisu je to poslední část oddílu o rentě) uznává za nutné stručně rekapitulovat plán celého oddílu. A to bylo pro vydavatele tím vítanější, protože rukopis začíná 37. kapitolou, pak následují 45. až 47. kapitola, a teprve pak 38. až 44. kapitola. Nejvíce práce daly tabulky diferenciální

* zmatek.

renty II a zjištění, že ve 43. kapitole nebyl vůbec prozkoumán třetí případ tohoto druhu renty, o kterém se tu mělo pojednat.

Pro tento oddíl o pozemkové rentě podnikl Marx v sedmdesátých letech zcela nová speciální studia. Po léta studoval v originálu statistiky a jiné publikace o pozemkovém vlastnictví, které se v Rusku po „reformě" z roku 1861 staly nevyhnutelnými a které mu ruští přátelé dodali tak úplné, jak to bylo žádoucí, dělal si z nich výpisky a zamýšlel jich použít při novém zpracování tohoto oddílu. Pro rozmanitosti forem jak pozemkového vlastnictví, tak i vykořisťování zemědělských výrobců v Rusku mělo mít v oddílu o pozemkové rentě Rusko tutéž úlohu jako v knize I Anglie při zkoumání průmyslové námezdní práce. Nebylo mu bohužel dopřáno tento plán uskutečnit.

Konečně rukopis sedmého oddílu, ten byl hotov, ale pouze jako první návrh, jehož nekonečně spletitá souvětí se musela napřed rozložit, aby byl rukopis schopný otištění. Z poslední kapitoly existuje jen začátek. Tato kapitola měla pojednávat o třech velkých třídách rozvinuté kapitalistické společnosti — pozemkových vlastnících, kapitalistech a námezdních dělnících — které odpovídají třem velkým formám důchodu: pozemkové rentě, zisku a mzdě, a o třídním boji, který je nutně spojen s jejich existencí, jako o skutečném výsledku kapitalistického období. Takové závěry si Marx obyčejně ponechával pro konečnou redakci, těsně před odevzdáním díla do tisku, kdy mu pak nejnovější historické události s pravidelností, která nikdy neselhala, poskytly nejaktuálnější doklady pro jeho teoretické vývody.

Citátů a dokladů je tu, podobně jako již ve II. knize, značně méně než v první knize. U citátů z první knihy jsou uvedeny stránky druhého a třetího vydání. Kde se v rukopisu poukazuje na teoretické výroky dřívějších ekonomů, tam je většinou udáno pouze jméno, místo samo se mělo doplnit teprve při závěrečném zpracování. To jsem ovšem musel tak ponechat. Z parlamentních zpráv se použilo jen čtyř, těch však vydatně. Jsou to tyto zprávy:

1. Reports from Committees (Dolní sněmovny), sv. VIII, Commercial Distress, sv. II, část I, 1847—1848. Minutes of Evidence. — Citováno jako Commercial Distress, 1847—1848.

2. Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847. Report printed 1848. Evidence printed 1857 (neboť roku 1848 se to

považovalo za příliš kompromitující). — Citováno jako: C. D. 1848—1857.

3. Report: Bank Acts, 1857. — Totéž, 1858. — Zprávy výboru Dolní sněmovny o důsledcích bankovních zákonů z roku 1844 a 1845. Se svědeckými výpověďmi. — Citováno jako: B. A. (někdy také B. C.) 1857, resp. 1858.

Do čtvrté knihy — dějin teorie nadhodnoty — se dám, jakmile to bude jen trochu možné.

*

V předmluvě k druhému dílu Kapitálu jsem se musel vypořádat s pány, kteří spustili velký pokřik, protože by rádi našli „v Rodbertusovi tajný zdroj Marxovy teorie a jeho předchůdce, který nad něj vyniká". Poskytl jsem jim příležitost, aby ukázali, „co Rodbertusova ekonomie dokáže"; vyzval jsem je, aby ukázali, „jak se může a musí tvořit stejná průměrná míra zisku nejen bez porušení zákona hodnoty, nýbrž právě na jeho základě". Titíž pánové, kteří tehdy ze subjektivních či objektivních důvodů — zpravidla však ze všech možných, jen ne vědeckých pohnutek — vytrubovali do světa, že dobrák Rodbertus je ekonomická hvězda první velikosti, zůstali mi vesměs dlužni odpověď. Naproti tomu jiní lidé uznali, že tento problém stojí za to, aby se jím zabývali.

Ve své kritice II. dílu (Conrads Jahrbücher[1], XI, 1885, 5, s. 452—465) se touto otázkou zabývá prof. *W. Lexis*, třebaže nemá v úmyslu ji přímo řešit. Říká:

„Vyřešení tohoto rozporu" (mezi Ricardovým a Marxovým zákonem hodnoty a stejnou průměrnou mírou zisku) „není možné, jestliže se různé druhy zboží zkoumají ***každý zvlášť*** a má-li se jejich hodnota rovnat jejich směnné hodnotě a směnná hodnota být rovna nebo úměrná jejich ceně."

Lexis se domnívá, že řešení je možné jen tehdy,

„přestaneme-li měřit hodnotu u jednotlivých druhů zboží prací a sledujeme-li jen zbožní produkci *jako celek* a její rozdělování mezi celou třídu kapitalistů a celou třídu dělníků... Z celkového výrobku dostává dělnická třída jen určitou část... druhá část, která připadá třídě kapitalistů, tvoří v marxovském smyslu nadvýrobek, a tedy... nadhodnotu. Členové třídy kapitalistů si pak tuto celkovou nadhodnotu rozdělují, ***nikoliv*** podle počtu dělníků, které zaměstnávají, nýbrž podle toho, jak velký kapitál kdo z nich poskytl, přičemž se jako s kapitálovou hodnotou počítá i s půdou." Marxovy ideální hodnoty, určené jednotkami práce ztělesněnými ve zbožích, neodpovídají cenám, mohou však „být považovány za východisko přesunů, které nás přivádějí ke skutečným cenám. Tyto ceny jsou podmíněny tím, že stejně veliké kapitály vyžadují stejně velké zisky." Tak se stává, že někteří kapitali-

stě dostávají za svá zboží vyšší ceny, než jsou ideální hodnoty těchto zboží, jiní dostávají ceny nižší. „Protože se však úbytky a přírůstky nadhodnoty v rámci kapitalistické třídy navzájem vyrovnávají, zůstává celková velikost nadhodnoty stejná, jako kdyby všechny ceny byly úměrné ideálním hodnotám zboží."

Jak vidíme, otázka se tu ani zdaleka nevyřešila, ale třebaže nepřesně a zploštěně, přece jen se vcelku správně *vytyčila*. A to je vlastně víc, než lze očekávat od někoho, kdo jako tento autor se s jistou hrdostí nazývá „vulgárním ekonomem"; je to dokonce překvapující, srovnáme-li to s tím, co dokázali jiní vulgární ekonomové, o čemž bude řeč později. U našeho autora jde ovšem o vulgární ekonomii zvláštního druhu. Říká, že zisk z kapitálu se sice *může* vyvodit tak, jak je tomu u Marxe, ale nic prý k tomuto pojetí *nezavazuje*. Naopak. Vulgární ekonomie má prý pro to výklad přinejmenším přijatelnější:

„Kapitalističtí prodavači, výrobce surovin, továrník, velkoobchodník, maloobchodník, dosahují při svém podnikání zisku tím, že každý z nich prodává dráže, než kupuje, tedy zvyšuje cenu vlastních nákladů svého zboží o určité procento. Jen dělník nemůže takovouto přirážku k hodnotě prosadit; pro své nevýhodné postavení vůči kapitalistovi je nucen prodávat svou práci za cenu, kterou ho práce stojí, tedy za nutné životní prostředky... tak se tyto přirážky k ceně plně uplatňují vůči kupujícím námezdním dělníkům a působí, že část hodnoty celkového produktu se přenáší na třídu kapitalistů."

Není potřeba příliš namáhat mozek, abychom poznali, že tento „vulgárně ekonomický" výklad zisku z kapitálu vede prakticky ke stejným výsledkům jako Marxova teorie nadhodnoty; že dělníci jsou podle Lexisova pojetí v úplně stejném „nevýhodném postavení" jako u Marxe; že jsou právě tak napalováni, protože každý, kdo není dělník, může prodávat nad cenou, pouze dělník ne; a že se na základě této teorie dá vybudovat alespoň stejně plausibilní* vulgární socialismus, jako je socialismus vybudovaný zde v Anglii na základě Jevonsovy-Mengerovy teorie užitné hodnoty a mezního užitku.[2] Troufám si tvrdit, že kdyby pan George Bernard Shaw tuto teorii zisku znal, byl by s to chňapnout po ní oběma rukama, dát vale Jevonsovi a Karlu Mengerovi a na této skále vzdělat znovu fabiánskou církev budoucnosti.

Ve skutečnosti však je tato teorie pouze parafrází Marxovy teorie. Z čeho se uhrazují veškeré přirážky k ceně? Z „celkového produktu" dělníků. A to tak, že zboží „práce", čili jak říká Marx, pracovní síla, se

* přijatelný.

КАПИТАЛЪ

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМІИ

СОЧИНЕНІЕ

КАРЛА МАРКСА

Изданное подъ редакціей Фридриха Энгельса

Переводъ съ нѣмецкаго

ТОМЪ ТРЕТІЙ

Книга III

ПРОЦЕССЪ КАПИТАЛИСТИЧЕСКАГО ПРОИЗВОДСТВА ВЗЯТЫЙ ВЪ ЦѢЛОМЪ.

С.-ПЕТЕРБУРГЪ
1896

TITULNÍ LIST PRVNÍHO RUSKÉHO VYDÁNÍ I. ČÁSTI III. DÍLU KAPITÁLU
(Zmenšeno)

musí prodávat pod svou cenou. Neboť je-li společnou vlastností všeho zboží, že se prodává dráže než za výrobní náklady, tvoří-li však při tom jedinou výjimku práce a prodává-li se vždy jen za výrobní náklady, pak se prodává pod cenou, která je pravidlem v tomto vulgárně ekonomickém světě. Mimořádný zisk, který tím připadá kapitalistovi, resp. třídě kapitalistů, záleží tedy v tom a může nakonec vzniknout jen tím, že dělník po reprodukci náhrady za cenu své práce musí vyrobit ještě další výrobek, za který není placen — nadvýrobek, výrobek neplacené práce, nadhodnotu. Lexis je nadmíru opatrný při volbě výrazů. Neříká nikdy přímo, že uvedené pojetí je jeho; ale je-li jeho, je naprosto jasné, že tu nemáme co dělat s jedním z těch obyčejných vulgárních ekonomů, o kterých sám říká, že je Marx bez výjimky považuje „přinejlepším jen za beznadějné tupce", nýbrž s marxistou v masce vulgárního ekonoma. Nosí-li tuto masku vědomě nebo nevědomě, to je psychologická otázka, která nás tu nezajímá. Kdo by to chtěl vypátrat, vyšetří snad také, jak bylo možné, že tak chytrý člověk, jakým Lexis[3] nesporně je, mohl svého času hájit takovou pitomost jako bimetalismus.

První, kdo se opravdu pokusil dát na otázku odpověď, byl dr. *Conrad Schmidt:* Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes, Stuttgart, Dietz 1889. Schmidt se snaží uvést v soulad podrobnosti tvorby tržních cen jak se zákonem hodnoty, tak s průměrnou mírou zisku. Průmyslový kapitalista dostává ve svém výrobku předně náhradu za svůj zálohovaný kapitál, za druhé nadvýrobek, za který nic nezaplatil. Aby však získal tento nadvýrobek, musí zálohovat svůj kapitál na výrobu, tj. musí použít určitého množství zpředmětněné práce, aby si mohl tento nadvýrobek přivlastnit. Pro kapitalistu je tedy tento jeho zálohovaný kapitál oním množstvím zpředmětněné práce, které je společensky nutné k tomu, aby mu opatřilo tento nadvýrobek. A to platí pro každého průmyslového kapitalistu. Poněvadž však podle zákona hodnoty se výrobky navzájem směňují úměrně práci, společensky nutné k jejich výrobě, a poněvadž pro kapitalistu prací nutnou k vytvoření jeho nadvýrobku je právě minulá práce, nahromaděná v jeho kapitálu, vyplývá z toho, že nadvýrobky se směňují úměrně kapitálům nezbytným k jejich výrobě, a ne úměrně práci, která se v nich *skutečně* ztělesnila. Podíl, který připadá na každou kapitálovou jednotku, se tedy rovná součtu všech vyrobených nadhodnot, dělenému součtem k tomu použitých kapitálů. Podle toho

dávají stejné kapitály za stejnou dobu stejné zisky, a to proto, že cena nákladů na nadvýrobek, tj. průměrný zisk, se přiráží k ceně nákladů na zaplacený výrobek a za tuto zvýšenou cenu se prodávají oba výrobky, placený i neplacený. A vzniká průměrná míra zisku, přestože jak se domnívá Schmidt, průměrné ceny jednotlivých zboží se určují podle zákona hodnoty.

Tato konstrukce je nanejvýš důmyslná, je sestrojena úplně podle Hegelova vzoru, ale má tutéž chybu jako většina Hegelových konstrukcí — není správná. Podle ní není žádný rozdíl mezi nadvýrobkem a placeným výrobkem: má-li zákon hodnoty platit *bezprostředně* i pro průměrné ceny, musí se nadvýrobek i placený výrobek prodávat úměrně společensky nutné práci, která byla k jejich zhotovení nutná a která se při tom spotřebovala. Zákon hodnoty je v naprostém rozporu s názorem převzatým z kapitalistických představ, že nahromaděná minulá práce, která tvoří kapitál, je nejen určitou sumou hotové hodnoty, nýbrž že jako faktor výroby a tvorby zisku je také hodnototvorná, že je tedy zdrojem větší hodnoty, než má sama; zákon hodnoty stanoví, že tuto vlastnost má pouze živá práce. Je známo, že kapitalisté očekávají stejné zisky, uměrné velikosti svých kapitálů, že tedy považují svůj zálohovaný kapitál za jakousi cenu nákladů na svůj zisk. Jestliže však Schmidt používá této představy k tomu, aby s její pomocí uvedl v soulad se zákonem hodnoty ceny vypočtené podle průměrné míry zisku, pak ruší sám zákon hodnoty, neboť k němu přidává jako spoluurčující faktor představu, která mu naprosto odporuje.

Buď je nahromaděná práce tvůrcem hodnoty vedle živé práce. Pak zákon hodnoty neplatí.

Nebo není tvůrcem hodnoty. Pak se Schmidtův důkaz nesrovnává se zákonem hodnoty.

Schmidt sešel ze správné cesty, když už byl velmi blízko rozluštění, protože si myslel, že musí stůj co stůj najít matematický vzorec, který by umožňoval dokázat, že průměrná cena každého jednotlivého zboží je v souladu se zákonem hodnoty. I když se tu, u samého cíle, dostal na scestí, dokazuje ostatní obsah brožury, s jakým porozuměním vyvodil další závěry z obou prvních knih Kapitálu. Patří mu čest, že samostatně našel správné vysvětlení pro dosud nevysvětlitelnou klesající tendenci míry zisku, které je podáno u Marxe v třetím oddílu třetí knihy; stejně tak odvodil obchodní zisk z průmyslové nadhodnoty a připojil celou řadu poznámek o úroku

a pozemkové rentě, jimiž se anticipují věci, které Marx vykládá ve čtvrtém a pátém oddílu třetí knihy.

V jedné z pozdějších prací (Neue Zeit, 1892/93, č. 3 a 4) se Schmidt pokouší o řešení jiným způsobem. Spočívá v tom, že průměrná míra zisku je důsledkem konkurence, která vytlačuje kapitál z výrobních odvětví s podprůměrným ziskem do odvětví s nadprůměrným ziskem. Že konkurence je mocným vyrovnavatelem zisků, to není nic nového. Ale tady se Schmidt pokouší prokázat, že toto vyrovnávání zisků je totožné s redukováním prodejní ceny zboží vyrobeného v nadbytečném množství na míru hodnoty, kterou za ně může společnost zaplatit podle zákona hodnoty. Proč ani to nemohlo vést k cíli, vyplývá dostatečně z vlastních Marxových výkladů v této knize.

Po Schmidtovi řešil tento problém *P. Fireman* (Conrads Jahrbücher, dritte Folge, III, s. 793). Nebudu se zabývat jeho poznámkami o jiných stránkách Marxova výkladu. Zakládají se na nesprávném názoru, že Marx chce definovat tam, kde vykládá, a vůbec, že se u Marxe dají hledat úplně hotové, jednou provždy platné definice. Je přece samozřejmé, že tam, kde jsou věci a jejich vzájemné vztahy chápány nikoliv jako neměnné, nýbrž jako proměnlivé, mění se a přetvářejí i jejich odrazy v představách, pojmy; že se tedy nedají vměstnat do strnulých definic, nýbrž je třeba brát je v jejich historickém, resp. logickém procesu vzniku. Pak bude ovšem jasné, proč Marx na začátku první knihy, kde vychází od prosté zbožní výroby jako od svého historického předpokladu, aby pak přešel od tohoto základu ke kapitálu samému — proč právě zde vychází od prostého zboží, a ne od formy pojmově a historicky druhotné, od zboží již kapitalisticky modifikovaného; to ovšem Fireman naprosto nemůže pochopit. Tyto a jiné vedlejší věci, které by mohly ještě vyvolat různé námitky, nechme raději stranou a přejděme hned k jádru věci. I když teorie učí autora, že nadhodnota je při dané míře nadhodnoty úměrná počtu použitých pracovních sil, ukazuje mu zkušenost, že při dané průměrné míře zisku je zisk úměrný velikosti použitého celkového kapitálu. To vysvětluje Fireman tím, že zisk je jev pouze konvenční (to u něho znamená: jev, který patří určité společenské formaci, s níž stojí a padá); jeho existence se prostě váže na kapitál; je-li kapitál dost silný, aby si vynutil zisk, dohání ho konkurence k tomu, aby si také vynutil míru zisku stejnou pro všechny kapitály. Bez stejné míry zisku není totiž možná kapitalistická výroba; jestliže se předpokládá

tato forma výroby, může pro každého jednotlivého kapitalistu záviset množství zisku, při dané míře zisku, jen na velikosti jeho kapitálu. Na druhé straně se zisk skládá z nadhodnoty, z nezaplacené práce. A jak tu dochází k přeměně nadhodnoty, jejíž velikost se řídí podle vykořisťování práce, v zisk, jehož velikost se řídí podle velikosti k tomu potřebného kapitálu?

„Prostě tak, že ve všech výrobních odvětvích, kde je poměr mezi... konstantním a variabilním kapitálem největší, se zboží prodává nad svou hodnotou, to však znamená také, že v těch výrobních odvětvích, kde je poměr konstantního kapitálu a variabilního kapitálu = $c : v$ nejmenší, prodává se zboží pod svou hodnotou a že jen tam, kde poměr $c : v$ představuje určitou střední veličinu, zcizuje se zboží za svou pravou hodnotu... Znamená tato neshodnost jednotlivých cen s jejich příslušnými hodnotami vyvrácení principu hodnoty? Naprosto ne. Neboť tím, že ceny některého zboží stoupají nad hodnotu tou měrou, jak ceny jiného zboží klesají pod hodnotu, zůstává celkový součet cen roven celkovému součtu hodnot... neshodnost ‚koneckonců' mizí." Tato neshodnost znamená „poruchu"; „avšak v exaktních vědách nepovažujeme vypočitatelnou poruchu nikdy za vyvrácení zákona".

Srovnejme s tím příslušná místa z IX. kapitoly a uvidíme, že Fireman tu opravdu vyhmátl rozhodující otázku. Kolika spojovacích článků by však bylo i po tomto objevu ještě třeba, aby byl Fireman s to vypracovat úplně názorné rozluštění problému, dokazuje to, jak nezaslouženě chladně byl jeho tak významný článek přijat. Třebaže se o problém zajímalo tolik lidí, všichni se báli pálit si prsty. A to lze vysvětlit nejen nedokonalou formou, ve které Fireman zanechal svůj objev, nýbrž i nepopiratelnou nedostatečností jak jeho pojetí Marxova výkladu, tak i jeho vlastní všeobecné kritiky Marxova výkladu, která vychází z tohoto pojetí.

Kde se vyskytne příležitost blamovat se v obtížné věci, tam nikdy nechybí pan profesor *Julius Wolf* z Curychu. Celý problém, vykládá nám (Conrads Jahrbücher, 1891, dritte Folge, II, s. 352 a násl.), se prý řeší relativní nadhodnotou. Výroba relativní nadhodnoty se zakládá na zvětšování konstantního kapitálu proti variabilnímu.

„Přírůstek konstantního kapitálu je podmíněn přírůstkem produktivní síly dělníků. Protože však přírůstek produktivní síly má za následek (zlevňováním dělníkova života) přírůstek nadhodnoty, je dán přímý vztah mezi vzrůstající nadhodnotou a vzrůstajícím podílem konstantního kapitálu v celkovém kapitálu. Přírůstek konstantního kapitálu vykazuje přírůstek produktivní síly práce. Zůstává-li variabilní kapitál nezměněn a roste-li konstantní kapitál, musí tedy v souhlase s Marxem stoupat nadhodnota. Tato otázka nám byla dána."

Marx sice na stu místech v první knize říká pravý opak; tvrzení, že podle Marxova názoru relativní nadhodnota stoupá, jestliže se zmenšuje variabilní kapitál, úměrně tomu, jak vzrůstá konstantní kapitál, je sice tak překvapující, že se to nedá vyjádřit žádným parlamentním výrazem; pan Julius Wolf prozrazuje sice každým řádkem, že ani relativně, ani absolutně nepochopil nic ani z absolutní, ani z relativní nadhodnoty; říká sice sám:

„Zdá se nám na první pohled, že se tu opravdu ocitáme ve víru nesrovnalostí",

což je tak asi jediná pravdivá věta v celém jeho článku. Ale co je to všechno platné. Pan Julius Wolf je tak pyšný na svůj geniální objev, že si nemůže odpustit, aby za to Marxe nezahrnul posmrtnými chvalořečmi a nevynášel tento svůj nehorázný nesmysl jako

„nový důkaz bystrozraku a prozíravosti, s nimiž" (Marx) „nastínil svůj kritický systém kapitalistického hospodářství"!

Ale to ještě není všechno. Pan Wolf říká:

„Ricardo tvrdil jak: stejné vynaložení kapitálu — stejná nadhodnota (zisk), tak i: stejné vynaložení práce — stejná nadhodnota (co do masy). A teď šlo o toto: jak souhlasí jedno s druhým. Marx však neuznával tuto otázku v této formě. *Dokázal (ve třetím dílu) nade všechnu pochybnost*, že druhé tvrzení není nezbytným důsledkem zákona hodnoty, že dokonce odporuje jeho zákonu hodnoty, a tedy... se musí přímo zavrhnout."

A pak zkoumá, kdo z nás dvou se mýlil, já nebo Marx. Ovšem, že ho ani nenapadá, že se mýlí on sám.

Urážel bych své čtenáře a neuvědomoval bych si celou komičnost situace, kdybych ztratil jen slovo o tomto nádherném místě. Dodám jen toto: se stejnou drzostí, se kterou už tehdy dovedl říci, co „Marx ve třetím dílu nade všechnu pochybnost dokázal", využívá příležitosti k tomu, aby opakoval profesorský drb, podle něhož prý zmíněný spis Conrada Schmidta „byl přímo inspirován Engelsem". Pane Julie Wolfe! Ve světě, v němž žijete a působíte vy, je snad zvykem, že člověk, který jiným veřejně předloží problém, sdělí jeho rozluštění potají svým blízkým přátelům. Že vy jste toho schopen, to vám rád věřím. Že ve světě, kde se pohybuji já, se nepotřebujeme snižovat k takovým ubohostem, to vám dokazuje tato předmluva. —

Sotva Marx zemřel, přispěchal pan *Achille Loria* s článkem o něm v Nuova Antologia[4] (duben 1883): obsahuje nejprve životopis, který se hemží falešnými údaji, pak kritiku veřejné, politické a literární činnosti.

Marxovo materialistické pojetí dějin je tu tak spolehlivě zfalšováno a překrouceno, že lze za tím tušit vysoký cíl. A tohoto cíle se dosáhlo: roku 1886 uveřejnil tentýž pan Loria knihu La teoria economica della constituzione politica, v níž žasnoucím současníkům hlásá jako svůj vlastní objev Marxovu teorii dějin, kterou roku 1883 tak důkladně a tak úmyslně překroutil. Marxova teorie tu byla ovšem přivedena na značně šosáckou úroveň; historické doklady a příklady se hemží hrubými chybami, které bychom neodpustili primánovi; ale co na tom? Objev, že politické poměry a události se všude a vždy dají vysvětlit příslušnými ekonomickými podmínkami, udělal, jak se tam dokazuje, nikoliv Marx roku 1845, nýbrž pan Loria roku 1886. Alespoň se mu to podařilo nabulíkovat svým krajanům, a když pak jeho kniha vyšla francouzsky, i některým Francouzům, a teď se může v Itálii vypínat jako autor nové epochální teorie dějin, dokud si tamější socialisté nenajdou čas, aby illustre* Loriovi oškubali ukradená paví pera.

A to je pouze malá ukázka způsobů pana Lorii. Ujišťuje nás, že všechny Marxovy teorie spočívají na *vědomém* sofismatu (un consaputo sofisma); že Marx se neštítil paralogismů, i když si je *jako takové uvědomoval* (sapendoli tali) atd. A když Loria celou řadou podobných sprostých pomluv namluvil svým čtenářům tolik, co stačilo, aby v Marxovi viděli kariéristu à la Loria, který dosahuje svých efektíčků stejnými malými, hanebnými šarlatánskými triky jako náš padovský profesor, pak jim může prozradit důležité tajemství, a tak přivádí i nás zpět k míře zisku.

Pan Loria říká: Podle Marxe závisí množství nadhodnoty (kterou tu pan Loria ztotožňuje se ziskem) vyrobené v kapitalistickém průmyslovém podniku na variabilním kapitálu, který se v něm použil, protože konstantní kapitál nevynáší žádný zisk. Ale to odporuje skutečnosti, protože v praxi zisk nezávisí na variabilním kapitálu, ale na celkovém kapitálu. A Marx to sám uznává (I, kap. XI)[5] a připouští, že fakta — jak se zdá — odporují jeho teorii. Ale jak řeší tento rozpor? Odkazuje své čtenáře na dosud nevydaný další díl. O tomto dílu řekl Loria svým čtenářům již dříve, že nevěří, že by Marx třeba jen okamžik pomýšlel na to ho napsat, a teď vítězoslavně volá:

* vznešenému.

„Netvrdil jsem tedy neprávem, že tento druhý díl, jímž Marx neustále vyhrožuje svým odpůrcům a který stále nevychází, že tento díl je velmi pravděpodobně úskok, kterým si Marx vypomáhal, kdykoliv se mu nedostávalo vědeckých argumentů (un ingegnoso spediente ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici)."

A kdo teď není přesvědčen, že Marx stojí na stejné úrovni vědeckého šarlatánství jako vznešený Loria, pro toho je škoda slov.

Dověděli jsme se tedy: podle pana Lorii je Marxova teorie nadhodnoty absolutně neslučitelná s faktem všeobecné stejné míry zisku. Ale tu vyšla druhá kniha a v ní jsem veřejně položil otázku, která se týká právě této věci. Kdyby byl pan Loria hloupý Němec, jako jsme my, byl by upadl poněkud do rozpaků. Ale má v sobě smělou jižní krev, žije v horkém podnebí, kde jak může tvrdit, patří nestydatost* do jisté míry k přírodním podmínkám. Otázka o míře zisku byla položena veřejně. Pan Loria ji veřejně prohlásil za neřešitelnou. A právě proto teď přetrumfne sám sebe tím, že ji veřejně vyřeší.

Tento div se udál v Conrads Jahrbücher, neue Folge, sv. XX, s. 272 a násl., v článku o zmíněném spise Conrada Schmidta. Když se od Schmidta dověděl, jak vzniká obchodní zisk, je mu najednou všechno jasné.

„Protože však určení hodnoty pracovní dobou znamená výhodu pro kapitalisty, kteří vkládají větší část svého kapitálu do mezd, může si neproduktivní" (má znamenat obchodní) „kapitál na těchto výhodněji postavených kapitalistech vynutit vyšší úrok" (má znamenat zisk) „a přivodit rovnost mezi jednotlivými průmyslovými kapitalisty... Tak např. používají-li průmysloví kapitalisté *A*, *B*, *C* při výrobě po 100 pracovních dnů konstantního kapitálu, který se rovná u prvního 0, u druhého 100 a u třetího 200, a obsahuje-li mzda za 100 pracovních dnů 50 pracovních dnů, dostane každý kapitalista nadhodnotu 50 pracovních dnů a míra zisku je u prvního kapitalisty 100 %, u druhého 33,3 % a u třetího 20 %. Avšak jestliže čtvrtý kapitalista *D* akumuluje neproduktivní kapitál 300, který vyžaduje úrok" (zisk) „v hodnotě 40 pracovních dnů od *A* a úrok 20 pracovních dnů od *B*, klesne míra zisku kapitalistů *A* a *B* na 20 % jako u *C*, a kapitalista *D* s kapitálem 300 dostane zisk 60, tj. míru zisku 20 % jako ostatní kapitalisté."

S takovou překvapující zručností, jedna dvě, řeší vznešený Loria tutéž otázku, kterou před deseti lety prohlásil za neřešitelnou. Bohužel nám neprozradil tajemství, kde bere „neproduktivní kapitál" moc nejen štípnout průmyslníkům tento jejich mimořádný zisk, který převyšuje průměrnou míru zisku, nýbrž i ponechat si ho ve vlastní kapse právě tak, jako pozemkový vlastník shrabuje přebývající zisk pachtýře jako pozemkovou rentu.

* Německý výraz Unverfrorenheit — nestydatost, znamená doslova: neschopnost zmrznout.

Ve skutečnosti by podle toho obchodníci vybírali od průmyslníků poplatek úplně obdobný pozemkové rentě, a tak vytvářeli průměrnou míru zisku. Obchodní kapitál je zajisté velmi podstatným faktorem při tvorbě všeobecné míry zisku, což ostatně ví kdekdo. Ale jen literární dobrodruh, který v nitru své duše kašle na celou politickou ekonomii, si může dovolit tvrdit, že obchodní kapitál má kouzelnou moc vsávat všechnu nadhodnotu, která převyšuje všeobecnou míru zisku, a k tomu ještě než je vytvořena všeobecná míra zisku, a přeměňovat ji v pozemkovou rentu pro sebe sama, a to dokonce tak, že k tomu nepotřebuje žádné pozemkové vlastnictví. Neméně úžasné je tvrzení, že obchodní kapitál dovede objevovat takové průmyslníky, jejichž nadhodnota se kryje právě jen s průměrnou mírou zisku, a že má tu čest těmto nešťastným obětem Marxova zákona hodnoty poněkud ulehčovat jejich úděl tím, že jejich výrobky prodává gratis, dokonce bez jakékoliv provize. Jakým kejklířem musí člověk být, aby si dovedl namluvit, že Marx potřeboval provádět tak ubohé šaškárny!

Ale v plném lesku se náš vznešený Loria zaskvěje teprve tehdy, když ho srovnáme s jeho severskými konkurenty, např. s panem Juliem Wolfem, který přece také není nějaká nula. Jaký ubohý hafálek to je, i ve své tlusté knize Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung, vedle tohoto Itala! Jak bezradně, byl bych skoro v pokušení říci, jak skromně vypadá vedle vznešené drzosti, se kterou maestro vydává za samozřejmou věc, že Marx nebyl o nic víc a o nic míň než kdokoliv jiný právě takový vědomý sofista, paralogista, tlučhuba a dryáčník jako sám pan Loria — že Marx pokaždé, když se dostane do slepé uličky, namlouvá obecenstvu, že svou teorii dokončí v dalším dílu, s nímž jak sám velmi dobře ví, nemůže a nechce přijít! Bezmezná drzost, která se snoubí s úhořovitým prokluzováním nejnemožnějšími situacemi, hrdinské pohrdání strženými kopanci, úžasně obratné přisvojování si cizích výkonů, vtíravé dryáčnictví, organizování vlastních oslav klikou kumpánů — kdo se mu v tom všem může vyrovnat?

Itálie je země klasiky. Od slavných dob, kdy nad ní vzešly červánky moderního světa, zrodila skvělé charaktery nedostižné klasické dokonalosti, od Danta až po Garibaldiho. Ale i doba ponížení a cizího panství jí zanechala klasické charakterové masky, mezi nimi dva zvlášť vyhraněné typy: Sganarella a Dulcamaru. Klasickou jednotu obou nacházíme ztělesněnu v našem illustre Loriovi.

Nakonec musím své čtenáře zavést za oceán. V New Yorku našel pan dr. med. *George C. Stiebeling* také jedno řešení problému, a to nesmírně jednoduché. Tak jednoduché, že je nikdo ani v Novém, ani ve Starém světě nechtěl uznat; načež se pan Stiebeling převelice dopálil a přetrpce si na tento nevděk stěžoval v nekonečné řadě brožur a novinových článků na obou stranách velké louže. V Neue Zeit[6] mu sice bylo řečeno, že celé jeho řešení se zakládá na početní chybě, ale to mu nemohlo vadit; Marx také udělal početní chyby, a přece měl v mnoha věcech pravdu. Nuže, podívejme se na Stiebelingovo řešení.

„Předpokládám dvě továrny, které pracují se stejným kapitálem stejnou dobu, ale při různém poměru konstantního a variabilního kapitálu. Předpokládám, že celkový kapitál $(c+v) = y$, a označím rozdíl v poměru konstantního kapitálu k variabilnímu x. V továrně I je $y = c + v$, v továrně II je $y = (c - x) + (v + x)$. Míra nadhodnoty je tedy v továrně I $= \frac{m}{v}$ a v továrně II $= \frac{m}{v + x}$. Ziskem (z) nazývám celkovou nadhodnotu (m), o kterou se celkový kapitál y čili $c + v$ za danou dobu zvětší, tedy $z = m$. Míra zisku je tudíž v továrně I $= \frac{z}{y}$ čili $\frac{m}{c + v}$ a v továrně II rovněž $\frac{z}{y}$ čili $\frac{m}{(c - x) + (v + x)}$, tj. rovněž $\frac{m}{c + v}$. Problém... se tedy řeší tak, že na základě zákona hodnoty, při použití stejného kapitálu a stejné doby, ale nestejného množství živé práce, vyplývá ze změny míry nadhodnoty stejná průměrná míra zisku.“ (G. C. Stiebeling: Das Werthgesetz und die Profitrate. Vyd. John Heinrich. New York [1890, s. I]).

Třebaže je uvedený výpočet hezký a jasný, jsme přesto nuceni panu dr. Stiebelingovi položit jednu otázku: Odkud ví, že úhrn nadhodnoty, kterou vyrobí továrna I, se rovná navlas úhrnu nadhodnoty vyrobené v továrně II? O c, v, y a x, tedy o všech ostatních faktorech výpočtu, nám říká výslovně, že jsou u obou továren stejně veliké, ale o m ani slůvko. Z toho, že obě množství nadhodnoty, která se tu vyskytují, označuje algebraicky m, to však nikterak nevyplývá. Protože pan Stiebeling také bez okolků ztotožňuje zisk z s nadhodnotou, je to naopak právě to, co se má dokázat. Jsou možné jen dva případy: buď jsou obě m stejná, každá továrna vyrábí stejně nadhodnoty, tedy při stejném celkovém kapitálu dosahuje také stejně zisku, a pak pan Stiebeling už předem předpokládal to, co má teprve dokázat. Anebo vyrábí jedna továrna více nadhodnoty než druhá, a pak celý jeho výpočet padá.

Pan Stiebeling nelitoval námahy ani nákladů a vystavěl na této početní chybě celou horu výpočtů a předložil ji na odiv veřejnosti. Mohu ho

uklidnit ujištěním, že jsou skoro všechny stejně nesprávné a že tam, kde jsou výjimečně správné, dokazují něco úplně jiného, než co chce dokázat. Tak porovnáním výsledků amerického sčítání lidu z roku 1870 a 1880 skutečně dokazuje pokles míry zisku, ale vysvětluje ho úplně nesprávně a myslí si, že Marxovu teorii neměnné, stabilní míry zisku musí opravit praxí. Ale z třetího oddílu této knihy vyplývá, že tato Marxovi připisovaná „stabilní míra zisku" je pouhý výplod fantazie a že sestupná tendence míry zisku vyplývá z příčin diametrálně protichůdných těm, které uvádí dr. Stiebeling. Pan dr. Stiebeling to jistě myslí velmi dobře, ale chce-li se někdo zabývat vědeckými otázkami, musí se především naučit číst spisy, jichž chce použít, tak jak je autor napsal, a hlavně nevyčíst z nich to, co v nich není.

Výsledek celého rozboru: i pokud jde o danou otázku, je zase jen Marxova škola, která něco vykonala. Až budou Fireman a Conrad Schmidt číst tuto třetí knihu, mohou být se svými pracemi, každý se svou, docela spokojeni.

V Londýně dne 4. října 1894 *B. Engels*

KNIHA TŘETÍ

CELKOVÝ PROCES KAPITALISTICKÉ VÝROBY

ČÁST PRVNÍ

ODDÍL PRVNÍ

PŘEMĚNA NADHODNOTY V ZISK A MÍRY NADHODNOTY V MÍRU ZISKU

KAPITOLA PRVNÍ

CENA NÁKLADŮ* A ZISK

V první knize jsme zkoumali jevy, které poskytuje kapitalistický *výrobní proces* sám o sobě jako bezprostřední výrobní proces, a ponechávali jsme při tom ještě stranou všechny druhotné vlivy okolností, jež jsou mu cizí. Ale tímto bezprostředním výrobním procesem životní dráha kapitálu ještě nekončí. Ve skutečném světě na něj navazuje *proces oběhu*, který byl předmětem našeho zkoumání v druhé knize. Tam jsme viděli — zejména v třetím oddílu při zkoumání procesu oběhu jako zprostředkování společenského reprodukčního procesu — že kapitalistický výrobní proces jako celek je jednotou výrobního procesu a procesu oběhu. Pokud jde o úkol této třetí knihy, nemohou jím být všeobecné úvahy o této jednotě. Naopak je třeba zjistit a popsat konkrétní formy, které vznikají z *procesu pohybu kapitálu, zkoumáme-li ho jako celek*. Ve svém skutečném pohybu vystupují kapitály vůči sobě v takových konkrétních formách, že se vzhledem k nim podoba kapitálu v bezprostředním výrobním procesu i jeho podoba v procesu oběhu jeví pouze jako zvláštní momenty. Podoby kapitálu, o kterých pojednáváme v této knize, se tedy postupně blíží

* V německém originále Kostpreis — je totéž jako Produktionskosten, výrobní náklady, termín, kterého Marx rovněž používá a který se ustálil.

formě, v níž vystupují na povrchu společnosti, v působení různých kapitálů na sebe navzájem, v konkurenci a v běžném vědomí činitelů výroby samých.

*

Hodnota každého kapitalisticky vyrobeného zboží H je vyjádřena vzorcem: $H = c + v + m$. Odečteme-li od této hodnoty výrobku nadhodnotu m, zbude pouhý ekvivalent kapitálové hodnoty čili hodnota, která kapitálovou hodnotu $c + v$, vydanou v prvcích výroby, nahrazuje ve zboží.

Způsobí-li např. zhotovení určitého zboží výdaj kapitálu 500 liber št., tj. 20 liber št. na opotřebování pracovních prostředků, 380 liber št. za výrobní materiál, 100 liber št. za pracovní sílu, a je-li míra nadhodnoty 100 %, je hodnota výrobku $= 400_c + 100_v + 100_m = 600$ liber št.

Odečteme-li nadhodnotu 100 liber št., zbývá zbožní hodnota 500 liber št. a ta jen nahrazuje vynaložený kapitál 500 liber št. Tato část hodnoty zboží, která nahrazuje cenu spotřebovaných výrobních prostředků a cenu použité pracovní síly, nahrazuje jen to, co zboží stojí kapitalistu samého, a tvoří proto pro něho cenu nákladů na zboží.

To, co zboží stojí kapitalistu, a to, co stojí sama výroba zboží, jsou ovšem dvě naprosto různé veličiny. Ta část hodnoty zboží, kterou tvoří nadhodnota, kapitalistu nic nestojí právě proto, že stojí dělníka neplacenou práci. Protože však na základě kapitalistické výroby dělník, jakmile vstoupí do výrobního procesu, tvoří sám ingrediens* fungujícího produktivního kapitálu, který patří kapitalistovi, takže skutečným výrobcem zboží je kapitalista, jeví se mu cena nákladů na zboží nutně jako skutečné náklady na zboží. Nazveme-li cenu nákladů k, mění se vzorec $H = c + v + m$ ve vzorec $H = k + m$ čili hodnota zboží = cena nákladů + nadhodnota.

V zahrnování různých částí hodnoty zboží, které jen nahrazují kapitálovou hodnotu vynaloženou na jeho výrobu, do kategorie ceny nákladů se tedy na jedné straně odráží specifický charakter kapitalistické výroby. Kapitalistické náklady na zboží se měří vynaložením *kapitálu*, skutečné náklady na zboží vynaložením *práce*. Kapitalistická cena nákladů na zboží je proto kvantitativně odlišná od hodnoty zboží čili od skutečné ceny ná-

* součást.

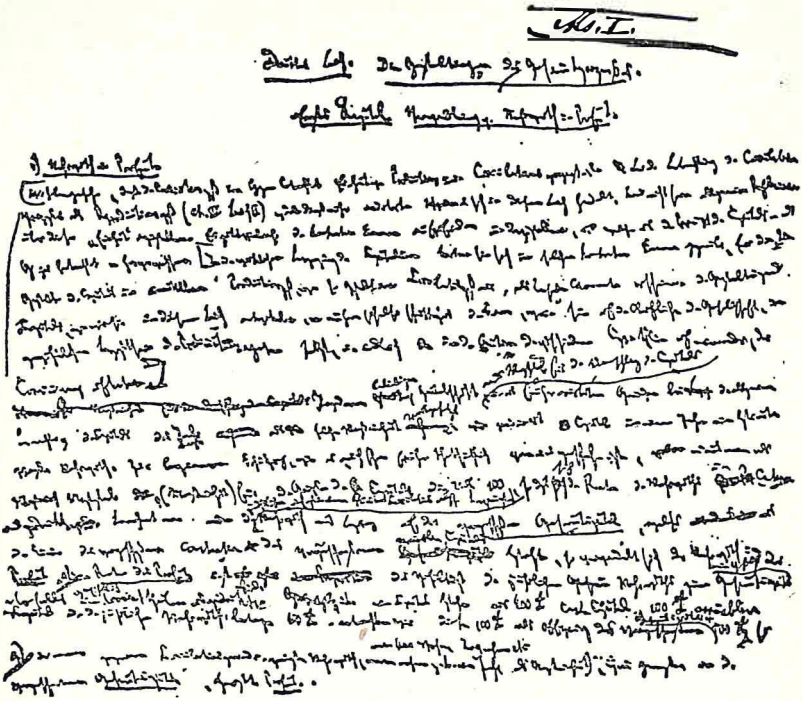

FAKSIMILE PRVNÍ STRÁNKY MARXOVA RUKOPISU III. DÍLU KAPITÁLU
(Zmenšeno)

kladů na zboží; je menší než hodnota zboží, neboť je-li $H = k + m$, je $k = H - m$. Na druhé straně cena nákladů na zboží vůbec není nějakou rubrikou, která existuje pouze v kapitalistickém účetnictví. Osamostatnění této části hodnoty se prakticky neustále uplatňuje ve skutečné výrobě zboží, protože tato část se musí procesem oběhu znovu a znovu přeměňovat ze zbožní formy opět ve formu produktivního kapitálu, je tedy nutno za cenu nákladů na zboží neustále znovu kupovat prvky výroby spotřebované při výrobě.

Naproti tomu nemá kategorie ceny nákladů vůbec nic společného s tvorbou hodnoty zboží čili se zhodnocovacím procesem kapitálu. Vím-li, že $^5/_6$ zbožní hodnoty 600 liber št., tj. 500 liber št., tvoří jen ekvivalent vynaloženého kapitálu 500 liber št., hodnotu, která nahrazuje vynaložený kapitál, a že tudíž stačí jen k tomu, aby se za ně znovu nakoupily hmotné prvky tohoto kapitálu, nevím tím ještě, ani jak se vyrobilo těchto $^5/_6$ hodnoty zboží, které jsou cenou jeho nákladů, ani jak se vyrobila poslední šestina, která v něm tvoří nadhodnotu. Rozbor nám však ukáže, že v kapitalistickém hospodářství nabývá cena nákladů klamného zdání kategorie výroby hodnoty samé.

Vraťme se k našemu příkladu. Předpokládáme-li, že hodnota vyrobená jedním dělníkem za jeden průměrný společenský pracovní den se projevuje v částce 6 šilinků = 6 marek, představuje zálohovaný kapitál 500 liber št. $= 400_c + 100_v$ novou hodnotu, vyrobenou za 1666 $^2/_3$ desetihodinových pracovních dní, ze kterých je 1333 $^1/_3$ pracovních dní krystalizováno v hodnotě výrobních prostředků $= 400_c$ a 333 $^1/_3$ v hodnotě pracovní síly $= 100_v$. Je-li předpokládaná míra nadhodnoty = 100 %, stojí tedy výroba zboží, které se má nově vytvořit, vynaložení pracovní síly $= 100_v + 100_m = 666\ ^2/_3$ desetihodinových pracovních dní.

Víme dále (viz knihu I, kap. VII, s. 193/201*, že hodnota nově vytvořeného výrobku 600 liber št. se skládá: 1. ze znovu se objevující hodnoty konstantního kapitálu 400 liber št., vynaloženého na výrobní prostředky, a 2. z nově vyrobené hodnoty 200 liber št. Cena nákladů na zboží = 500 liber št. zahrnuje znovu se objevujících 400_c a polovinu nově vyrobené hodnoty 200 liber št. ($= 100_v$), tedy svým původem dva úplně odlišné prvky zbožní hodnoty.

* Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 216 a násl.

Díky účelnému charakteru práce vynaložené během 666 $^2/_3$ desetihodinových dní se hodnota spotřebovaných výrobních prostředků ve výši 400 liber št. přenáší z těchto výrobních prostředků na výrobek. Tato stará hodnota se tedy objevuje znovu jako součást hodnoty výrobku, nevzniká však ve výrobním procesu tohoto zboží. Existuje jako součást hodnoty zboží jen proto, že dříve existovala jako součást zálohovaného kapitálu. Vynaložený konstantní kapitál se tedy nahrazuje částí hodnoty zboží, kterou sám přidává k hodnotě zboží. Tento prvek ceny nákladů má tedy dvojí význam a smysl: na jedné straně vchází do ceny nákladů na zboží, protože je součástí hodnoty zboží, která nahrazuje vynaložený kapitál; na druhé straně je součástí hodnoty zboží jen proto, že je hodnotou vynaloženého kapitálu, čili proto, že výrobní prostředky stojí tolik a tolik.

Úplně naopak je tomu s druhou součástí ceny nákladů. 666 $^2/_3$ dní práce vynaložených za výroby zboží vytváří novou hodnotu 200 liber št. Jedna část této nové hodnoty pouze nahrazuje zálohovaný variabilní kapitál 100 liber št. čili cenu použité pracovní síly. Ale tato zálohovaná kapitálová hodnota nikterak nevchází do tvorby nové hodnoty. Při zálohování kapitálu se pracovní síla počítá jako *hodnota*, ale ve výrobním procesu funguje jako *tvůrce hodnoty*. Na místo hodnoty pracovní síly, která figuruje při zálohování kapitálu, nastupuje ve skutečně *fungujícím* produktivním kapitálu sama živá, hodnototvorná pracovní síla.

Rozdíl mezi těmito různými součástmi zbožní hodnoty, které tvoří dohromady cenu nákladů, je ihned nápadný, jakmile vznikne změna ve velikosti hodnoty: jednou ve velikosti hodnoty vynaložené konstantní části, po druhé ve velikosti hodnoty vynaložené variabilní části kapitálu. Dejme tomu, že cena stejných výrobních prostředků čili konstantní část kapitálu stoupne ze 400 liber na 600 liber št. nebo naopak klesne na 200 liber št. V prvním případě stoupne nejen cena nákladů na zboží z 500 liber št. na $600_c + 100_v = 700$ liber št., nýbrž stoupne i sama hodnota zboží ze 600 liber št. na $600_c + 100_v + 100_m = 800$ liber št. V druhém případě klesne nejen cena nákladů z 500 liber št. na $200_c + 100_v = 300$ liber št., nýbrž i sama hodnota zboží klesne z 600 liber št. na $200_c + 100_v + 100_m = 400$ liber št. Protože vynaložený konstantní kapitál přenáší na výrobek svou vlastní hodnotu, hodnota výrobku za jinak stejných okolností vzrůstá nebo klesá s absolutní velikostí této kapitálové hodnoty. Předpokládejme naopak, že za jinak stejných okolností stoupne cena dosavadního množství

pracovní síly ze 100 liber št. na 150 liber št. nebo naopak klesne na 50 liber št. V prvním případě sice stoupne cena nákladů z 500 liber št. na $400_c + 150_v = 550$ liber št. a v druhém případě klesne z 500 liber št. na $400_c + 50_v = 450$ liber št., ale hodnota zboží zůstane v obou případech nezměněna $= 600$ liber št.: v prvním případě $= 400_c + 150_v + 50_m$, v druhém případě $= 400_c + 50_v + 150_m$. Zálohovaný variabilní kapitál nepřidává k výrobku svou vlastní hodnotu. Naopak, místo jeho hodnoty vešla do výrobku nová hodnota vytvořená prací. Změna v absolutní velikosti hodnoty variabilního kapitálu, pokud je pouze výrazem změny v ceně pracovní síly, nemění tudíž nijak absolutní velikost hodnoty zboží, protože nijak nemění absolutní velikost nové hodnoty vytvářené pracovní silou uvedenou v činnost. Taková změna má vliv jen na poměr velikostí dvou součástí nové hodnoty, ze kterých jedna tvoří nadhodnotu a druhá nahrazuje variabilní kapitál, a tedy vchází do ceny nákladů na zboží.

Oběma částem ceny nákladů — v našem případě $400_c + 100_v$ — je společné pouze jedno: obě jsou součástmi zbožní hodnoty, které nahrazují zálohovaný kapitál.

Ale z hlediska kapitalistické výroby se tento skutečný stav nutně jeví zkresleně.

Kapitalistický způsob výroby se liší od způsobu výroby založeného na otroctví mimo jiné tím, že se tu hodnota, resp. cena pracovní síly jeví jako hodnota, resp. cena práce samé čili jako mzda. (Kniha I, kap. XVII.) Variabilní část hodnoty zálohovaného kapitálu se proto jeví jako kapitál vynaložený na mzdu, jako kapitálová hodnota, kterou se platí hodnota, resp. cena veškeré práce vynaložené na výrobu. Vycházíme-li např. z předpokladu, že průměrný společenský desetihodinový pracovní den je ztělesněn v množství peněz = 6 šilinkům, pak zálohovaný variabilní kapitál 100 liber št. je peněžním výrazem hodnoty vyrobené za 333 $^1/_3$ desetihodinových pracovních dní. Ale tato hodnota nakoupené pracovní síly, která figuruje při zálohování kapitálu, netvoří část skutečně fungujícího kapitálu. Do výrobního procesu vstupuje místo ní sama živá pracovní síla. Je-li — jako v našem příkladu — stupeň vykořisťování pracovní síly 100 %, vynakládá se pracovní síla po 666 $^2/_3$ desetihodinových pracovních dní, a přidává tudíž k výrobku novou hodnotu 200 liber št. Ale při zálohování kapitálu figuruje jako kapitál vynaložený na mzdu čili jako cena práce vykonané za 666 $^2/_3$ desetihodinových dní variabilní kapitál 100 liber št.

Těchto 100 liber št. děleno 666 $^2/_3$ dává jako cenu desetihodinového pracovního dne 3 šilinky, hodnotu vyrobenou za pět hodin práce.

Srovnáme-li zálohovaný kapitál na jedné straně a zbožní hodnotu na straně druhé, dostaneme:

I. Zálohovaný kapitál 500 liber št. = 400 liber št. kapitálu vydaného na výrobní prostředky (cena výrobních prostředků) + 100 liber št. kapitálu vydaného na práci (cena 666 $^2/_3$ pracovních dní čili mzda za ně).

II. Zbožní hodnotu 600 liber št. = ceně nákladů 500 liber št. (400 liber št., cena vydaných výrobních prostředků, + 100 liber št., cena vynaložených 666 $^2/_3$ pracovních dní) + 100 liber št. nadhodnoty.

V tomto vzorci se část kapitálu vynaložená na práci liší od části vynaložené na výrobní prostředky, např. na bavlnu nebo uhlí, pouze tím, že slouží k placení hmotně odlišného prvku výroby, ale naprosto ne tím, že hraje funkčně odlišnou úlohu v procesu tvorby hodnoty zboží, a tedy i ve zhodnocovacím procesu kapitálu. V ceně nákladů na zboží se znovu objevuje cena výrobních prostředků tak, jak figurovala již v zálohovaném kapitálu, a objevuje se znovu proto, že těchto výrobních prostředků se využilo účelně. Právě tak se v ceně nákladů na zboží znovu objevuje cena čili mzda za 666 $^2/_3$ pracovních dní, vynaložených na jeho výrobu, jak figurovala již v zálohovaném kapitálu — a objevuje se znovu proto, že toto množství práce se vynaložilo v účelné formě. Vidíme jen hotové, dané hodnoty — části hodnoty zálohovaného kapitálu, které vcházejí do tvorby hodnoty výrobku, — ale nevidíme prvek, který tvoří novou hodnotu. Rozdíl mezi konstantním a variabilním kapitálem zmizel. Celá cena nákladů 500 liber št. dostává nyní dvojí význam: předně je součástí zbožní hodnoty 600 liber št., která nahrazuje kapitál 500 liber št., vynaložený na výrobu zboží; a za druhé tato součást hodnoty zboží sama existuje jen proto, že dříve existovala jako cena nákladů na použité prvky výroby, na výrobní prostředky a práci, tj. jako zálohovaný kapitál. Kapitálová hodnota se vrací jako cena nákladů na zboží, protože se vynaložila jako kapitálová hodnota a pokud se takto vynaložila.

Tím, že se různé součásti hodnoty zálohovaného kapitálu vynaložily na hmotně různé prvky výroby — na pracovní prostředky, suroviny, pomocné látky a práci, je podmíněno jen to, že se za cenu nákladů na zboží musí znovu nakoupit tyto hmotně různé prvky výroby. Přitom pokud jde

o tvorbu ceny nákladů samu, uplatňuje se pouze jeden rozdíl, rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem. V našem příkladu se počítalo s 20 librami št. na opotřebování pracovních prostředků (400_c = 20 liber št. na opotřebování pracovních prostředků + 380 liber št. na výrobní materiál). Byla-li hodnota těchto pracovních prostředků před výrobou zboží = 1200 librám št., existuje po jeho výrobě ve dvou podobách: 20 liber št. jako část zbožní hodnoty, 1200 — 20 čili 1180 liber št. jako zbývající hodnota pracovních prostředků, které zůstávají i nadále v rukou kapitalisty, čili jako prvek hodnoty nikoliv jeho zbožního kapitálu, nýbrž jeho produktivního kapitálu. Na rozdíl od pracovních prostředků se výrobní materiál a mzda při výrobě zboží vynakládají celé, a proto do hodnoty vyrobeného zboží vchází celá jejich hodnota. Viděli jsme, jak tyto různé součásti zálohovaného kapitálu z hlediska obratu nabývají forem fixního a oběžného kapitálu.

Zálohovaný kapitál je tedy = 1680 liber št.: fixní kapitál = 1200 liber št. + oběžný kapitál = 480 liber št. (= 380 liber št. ve výrobním materiálu + 100 liber št. ve mzdě).

Cena nákladů na zboží naproti tomu je = pouze 500 librám št. (20 liber št. na opotřebování fixního kapitálu, 480 liber št. na oběžný kapitál.)

Tento rozdíl mezi cenou nákladů na zboží a zálohovaným kapitálem potvrzuje však pouze jedno: že cenu nákladů na zboží tvoří výhradně kapitál skutečně vynaložený na jeho výrobu.

Při výrobě zboží se používá pracovních prostředků v hodnotě 1200 liber št., ale z této zálohované kapitálové hodnoty se při výrobě ztrácí jen 20 liber št. Použitý fixní kapitál vchází tedy do ceny nákladů na zboží jen zčásti, protože se při jeho výrobě vynakládá pouze zčásti. Použitý oběžný kapitál vchází do ceny nákladů na zboží celý, protože se na jeho výrobu vynakládá celý. Co jiného to však dokazuje než to, že spotřebované fixní a oběžné části kapitálu vcházejí do ceny nákladů na příslušné zboží pro rata velikosti své hodnoty, stejnou měrou, a že tato součást hodnoty zboží vděčí za svůj vznik vůbec jen kapitálu vynaloženému na jeho výrobu. Kdyby tomu tak nebylo, nebylo by pochopitelné, proč zálohovaný fixní kapitál 1200 liber št. nepřidává k hodnotě výrobku kromě oněch 20 liber št., které ztrácí ve výrobním procesu, také oněch 1180 liber št., které v něm neztrácí.

Tento rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem, pokud jde o vypočítá-

vání ceny nákladů, tedy jen potvrzuje zdání, že cena nákladů vzniká z vynaložené kapitálové hodnoty čili z toho, nač přijdou kapitalistu vynaložené prvky výroby včetně práce. Na druhé straně, pokud jde o tvorbu hodnoty, ztotožňuje se tu přímo pod rubrikou oběžného kapitálu variabilní část kapitálu, vydaná na pracovní sílu, s konstantním kapitálem (s částí kapitálu, která se skládá z výrobního materiálu), a tím se dovršuje mystifikace zhodnocovacího procesu kapitálu.(1)

Dosud jsme zkoumali pouze jeden prvek hodnoty zboží — cenu nákladů. Nyní se musíme podívat i na druhou součást hodnoty zboží, na přebytek nad cenou nákladů čili nadhodnotu. Nadhodnota je tedy především přebytek hodnoty zboží nad cenou jeho nákladů. Ale protože se cena nákladů rovná hodnotě vynaloženého kapitálu, v jehož hmotné prvky se také neustále zpětně přeměňuje, je tento přebytek hodnoty přírůstkem hodnoty kapitálu vynaloženého na výrobu zboží, který se vrací ze svého oběhu.

Již dříve jsme viděli, že ačkoliv m, nadhodnota, vzniká jen změnou hodnoty v, variabilního kapitálu, a je proto svým původem jen přírůstkem variabilního kapitálu, tvoří přesto po skončení výrobního procesu právě tak přírůstek hodnoty $c + v$, celkového vynaloženého kapitálu. Vzorec $c + (v + m)$, který naznačuje, že m se vyrábí přeměnou určité kapitálové hodnoty v, zálohované na pracovní sílu, v plynoucí veličinu, tedy přeměnou stálé veličiny ve veličinu proměnnou — se může právě tak vyjádřit: $(c + v) + m$. Před výrobou jsme měli kapitál 500 liber št. Po výrobě máme kapitál 500 liber št. plus přírůstek hodnoty 100 liber št.(2)

Nadhodnota však tvoří přírůstek nejen k části zálohovaného kapitálu, která vchází do zhodnocovacího procesu, nýbrž i k části, která do tohoto procesu nevchází; tedy přírůstek hodnoty nejen k vynaloženému kapitálu, který se nahrazuje z ceny nákladů na zboží, nýbrž vůbec k celému kapitálu

(1) Jaký zmatek z toho může vzniknout v hlavách ekonomů, ukázali jsme v knize I, kap. VII, 3, s. 216—206, na příkladu N. W. Seniora.*

(2) „Ve skutečnosti již víme, že nadhodnota je pouze následek změny v hodnotě, která se děje s v, s částí kapitálu přeměněnou v pracovní sílu, že tedy $v+m=v+\Delta v$ (v + přírůstek v). Ale skutečná změna hodnoty a poměr, ve kterém se hodnota mění, jsou zatemňovány tím, že v důsledku růstu proměnné součásti kapitálu vzrůstá i celý zálohovaný kapitál. Dříve byl 500 a nyní je 590." (Kniha I, kap. VII, 1, s. 203.)**

* Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 227—232.

** Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 217—218.

použitému při výrobě. Před výrobním procesem jsme měli kapitálovou hodnotu 1680 liber št.: 1200 liber št. fixního kapitálu, vynaloženého na pracovní prostředky, z něhož 20 liber št. vchází do hodnoty zboží jako náhrada opotřebování, plus 480 liber št., oběžného kapitálu ve výrobním materiálu a mzdách. Po výrobním procesu máme 1180 liber št. jako součást hodnoty produktivního kapitálu plus zbožní kapitál 600 liber št. Sečteme-li tyto dvě sumy hodnoty, vyjde nám, že kapitalista má nyní hodnotu 1780 liber št. Odečte-li od toho celkový zálohovaný kapitál 1680 liber št., zbude mu přírůstek hodnoty 100 liber št. Těchto 100 liber št. nadhodnoty tvoří tedy právě tak přírůstek hodnoty použitého kapitálu 1680 liber št., jako jeho části 500 liber št., která se vynaložila za výroby.

Kapitalistovi je ovšem jasné, že tento přírůstek hodnoty vzniká z produktivních procesů, jimiž prochází kapitál, že tedy vzniká z kapitálu samého, protože po výrobním procesu tu je, kdežto před výrobním procesem tu nebyl. Předně pokud jde o kapitál vynaložený na výrobu, zdá se, že nadhodnota vzniká stejnou měrou z různých prvků jeho hodnoty, vynaložených na výrobní prostředky a práci: vždyť tyto prvky se stejnou měrou účastní tvorby ceny nákladů. Přidávají stejnou měrou své hodnoty, které tvoří zálohovaný kapitál, k hodnotě výrobku a neliší se od sebe jako konstantní a variabilní veličiny hodnoty. Uvidíme to jasně, představíme-li si na okamžik, že všechen vynaložený kapitál se skládá buď výhradně ze mzdy, nebo výhradně z hodnoty výrobních prostředků. Pak bychom měli v prvním případě místo zbožní hodnoty $400_c + 100_v + 100_m$ zbožní hodnotu $500_v + 100_m$. Kapitál 500 liber št. vynaložený na mzdu je hodnotou veškeré práce vynaložené na výrobu zbožní hodnoty 600 liber št., a právě proto tvoří cenu nákladů na celý výrobek. Ale taková tvorba této ceny nákladů, při které se hodnota vynaloženého kapitálu znovu objevuje jako součást hodnoty výrobku, je jediným procesem tvorby této zbožní hodnoty, jaký známe. Jak vzniká její součást 100 liber št., která tvoří nadhodnotu, nevíme. Stejně by tomu bylo v druhém případě, kde by zbožní hodnota byla $= 500_c + 100_m$. V obou případech víme, že nadhodnota vzniká z dané hodnoty proto, že tato hodnota se zálohovala ve formě produktivního kapitálu, ať už ve formě práce, nebo ve formě výrobních prostředků. Na druhé straně však zálohovaná kapitálová hodnota nemůže tvořit nadhodnotu jen proto, že se vynaložila, a že tudíž tvoří cenu nákladů na zboží. Neboť právě potud, pokud tvoří cenu nákladů na zboží, netvoří

nadhodnotu, nýbrž jen ekvivalent vynaloženého kapitálu, hodnotu, která nahrazuje tento kapitál. Pokud tedy tvoří nadhodnotu, netvoří ji ve své specifické vlastnosti vynaloženého kapitálu, nýbrž vůbec jako zálohovaný, a tudíž použitý kapitál. Nadhodnota tedy pochází právě tak z části zálohovaného kapitálu, která vchází do ceny nákladů na zboží, jako z jeho části, která do ceny nákladů nevchází, zkrátka stejnou měrou z fixní i oběžné součásti použitého kapitálu. Celý kapitál — jak pracovní prostředky, tak výrobní materiál a práce — slouží hmotně jako tvůrce výrobku. Do skutečného pracovního procesu vchází hmotně celý kapitál, třebaže do zhodnocovacího procesu ho vchází jen část. Snad právě v tom je příčina, proč se tvorby ceny nákladů účastní jen zčásti, ale tvorby nadhodnoty celý. Ať je tomu jakkoliv, výsledek je, že nadhodnota vzniká zároveň ze všech částí použitého kapitálu. Dedukci lze značně zkrátit, řekneme-li prostě a bez obalu s Malthusem:

„Kapitalista *očekává* stejný výtěžek ze všech částí kapitálu, který zálohoval."[3]

Nadhodnota, představíme-li si ji takto jako plod celého zálohovaného kapitálu, nabývá přeměněné formy *zisku.* Určitá suma hodnoty je tedy kapitálem proto, že se vynakládá, aby zplodila zisk,[4] čili zisk vzniká proto, že určité sumy hodnoty se používá jako kapitálu. Označíme-li zisk z, změní se vzorec $H = c + v + m = k + m$ ve vzorec $H = k + z$ čili *hodnota zboží = cena nákladů + zisk.*

Zisk, jak ho tu zprvu máme před sebou, je tedy totéž co nadhodnota, jenže v mystifikované formě, která však nutně vyplývá z kapitalistického způsobu výroby. Protože ve zdánlivé tvorbě ceny nákladů nelze rozeznat rozdíl mezi konstantním a variabilním kapitálem, musí se zdroj změny v hodnotě, která se odehrává za výrobního procesu, přenést z variabilní části kapitálu na celý kapitál. Protože na jednom pólu vystupuje cena pracovní síly v přeměněné formě mzdy, vystupuje na opačném pólu nadhodnota v přeměněné formě zisku.

Viděli jsme, že cena nákladů na zboží je menší než jeho hodnota. Protože $H = k + m$, je $k = H - m$. Vzorec $H = k + m$ se redukuje na $H = k$, hodnota zboží = ceně nákladů na zboží, jen tehdy, je-li $m = 0$, což je pří-

[3] *Malthus:* Principles of Pol. Economy. 2. vyd. Londýn 1836, s. 268.

[4] „Kapitál je to, co se vydává s úmyslem dosáhnout zisku." *Malthus:* Definitions in Pol. Economy. Londýn 1827, s. 86.

pad, k němuž na základě kapitalistické výroby nikdy nedochází, třebaže za zvláštních konjunktur na trhu může prodejní cena zboží klesnout na cenu nákladů nebo dokonce pod ni.

Proto prodává-li se zboží za svou hodnotu, realizuje se zisk, který se rovná přebytku hodnoty zboží nad cenou jeho nákladů, který se tedy rovná celé nadhodnotě, jež je v hodnotě zboží. Kapitalista však může prodat zboží se ziskem, i když je prodá pod jeho hodnotou. Pokud je prodejní cena zboží cenou jeho nákladů, i kdyby byla pod jeho hodnotou, realizuje se vždy část v něm obsažené nadhodnoty, tedy dosáhne se vždy zisku. V našem příkladu je hodnota zboží = 600 librám št., cena nákladů = 500 librám št. Prodává-li se zboží za 510, 520, 530, 560, 590 liber št., prodává se o 90, 80, 70, 40, 10 liber št. pod hodnotou, a přesto se jeho prodejem strží zisk 10, 20, 30, 60, 90 liber št. Je zřejmé, že mezi hodnotou zboží a cenou jeho nákladů je možná celá řada prodejních cen. Čím větší je prvek hodnoty zboží, který tvoří nadhodnota, tím větší je v praxi rozmezí těchto mezicen.

Tím se vysvětlují nejen každodenní jevy spjaté s konkurencí, např. určité případy prodeje pod cenou (underselling), abnormálně nízká hladina cen zboží v určitých průmyslových odvětvích(5) atd. Základní zákon kapitalistické konkurence, který politická ekonomie dosud nepochopila, zákon, který reguluje všeobecnou míru zisku a takzvané výrobní ceny, jež tato míra určuje, se opírá, jak uvidíme později, o tento rozdíl mezi hodnotou zboží a cenou jeho nákladů a o možnost, která z něho vyplývá, prodávat zboží se ziskem pod jeho hodnotou.

Nejnižší hranice prodejní ceny zboží je dána cenou jeho nákladů. Prodá-li se zboží pod cenou svých nákladů, nemohou se z prodejní ceny plně nahradit vynaložené součásti produktivního kapitálu. Děje-li se to trvale, zmizí zálohovaná kapitálová hodnota. Už z tohoto hlediska má kapitalista sklon považovat cenu nákladů za vlastní *vnitřní* hodnotu zboží, protože je to cena nutná k tomu, aby alespoň uchoval svůj kapitál. K tomu přistupuje dále, že cena nákladů na zboží je kupní cena, kterou kapitalista sám zaplatil za výrobu zboží, tedy kupní cena, kterou určuje sám proces výroby zboží. Přebytek hodnoty, realizovaný při prodeji zboží, čili nad-

(5) Srov. kniha I, kap. XVIII, s. 571/561.*

* Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 533—535.

hodnota, se proto kapitalistovi jeví jako přebytek prodejní ceny zboží nad jeho hodnotou, a ne jako přebytek hodnoty zboží nad cenou jeho nákladů, takže to vypadá, ne jako by se nadhodnota, která je ve zboží, realizovala jeho prodejem, nýbrž jako by vznikala z jeho prodeje. Objasnili jsme už tuto iluzi blíže v knize I, kap. IV., 2 (Rozpory všeobecného vzorce kapitálu), zde se však na chvíli vraťme k formě, ve které s touto iluzí znovu přišel Torrens aj., přičemž ji představuje jako pokrok politické ekonomie ve srovnání s Ricardem.

„Přirozená cena, kterou tvoří cena nákladů, čili jinak řečeno, výdaj kapitálu na výrobu čili zhotovení zboží, nemůže zahrnovat zisk... Vynaloží-li pachtýř na obdělání svých polí 100 kvarterů obilí a dostane-li za to nazpět 120 kvarterů, tvoří oněch 20 kvarterů jako přebytek výrobku nad výdaji jeho zisk; bylo by ale absurdní nazývat tento přebytek čili zisk částí jeho výdajů... Továrník vynaloží určité množství surovin, nástrojů a životních prostředků na práci a dostane za to určité množství hotového zboží. Toto hotové zboží musí mít vyšší směnnou hodnotu než suroviny, nástroje a životní prostředky, jejichž zálohováním se získalo."

Z toho Torrens vyvozuje, že přebytek prodejní ceny nad cenou nákladů čili zisk vzniká tím, že spotřebitelé

„přímou směnou nebo směnou provedenou oklikou (circuitous) dávají o něco větší dávky všech součástí kapitálu, než stojí jejich výroba".(6)

Skutečně, přebytek nad danou veličinou nemůže tvořit část této veličiny, a proto ani zisk, přebytek hodnoty zboží nad kapitalistovými výdaji nemůže tvořit část těchto výdajů. Nevchází-li tedy do tvorby hodnoty zboží žádný jiný prvek než hodnota zálohovaná kapitalistou, je nepochopitelné, jak může z výroby vyjít více hodnoty, než do ní vešlo — to by znamenalo, že něco vzniká z ničeho. Toto stvoření z ničeho obchází však Torrens jen tím, že je přenáší ze sféry výroby zboží do sféry oběhu zboží. Zisk nemůže pocházet z výroby, říká Torrens, neboť jinak by již byl obsažen v nákladech na výrobu, nebyl by tedy přebytkem nad těmito náklady. Zisk nemůže pocházet ze směny zboží, odpovídá mu Ramsay,[7] nebyl-li tu již před směnou zboží. Je zřejmé, že suma hodnot směňovaných výrobků se nezmění směnou výrobků, jejichž sumou hodnot je. Po směně je stejná jako před směnou. Zde je třeba poznamenat, že na Torrensovu autoritu se přímo odvolává Malthus(7), třebaže prodej zboží nad jejich hodnotou

(6) *R. Torrens:* An Essay on the Production of Wealth. Londýn 1821, s. 51—53 a 349.
(7) *Malthus:* Definitions in Political Economy. Londýn 1853, s. 70, 71.

sám vykládá jinak, nebo spíše nevykládá, neboť všechny takové argumenty nejsou v podstatě nic jiného než svého času proslulá negativní váha flogistonu.[8]

Ve společnosti, kde vládne kapitalistická výroba, je i nekapitalistický výrobce v zajetí kapitalistických představ. Ve svém posledním románě Paysans* líčí Balzac — vůbec skvělý tím, jak hluboce chápe reálné poměry — výstižně, jak sedláček koná svému lichvářskému věřiteli zadarmo všechny možné práce, aby si udržel jeho přízeň, a přitom si myslí, že mu tím nic nedává, protože ho jeho vlastní práce nestojí žádné peníze. A lichvář tak zabíjí dvě mouchy jednou ranou. Ušetří výdaje na mzdu v hotovosti, a rolníka, kterého zanedbávání práce na vlastním poli stále víc přivádí na mizinu, zaplétá stále hlouběji do svých lichvářských tenat.

Absurdní představu, že cena nákladů na zboží tvoří jeho skutečnou hodnotu, ale nadhodnota že vzniká z prodeje zboží nad jeho hodnotou, že se tedy zboží prodává za svou hodnotu, rovná-li se jeho prodejní cena ceně jeho nákladů, tj. rovná-li se ceně výrobních prostředků, jež se na ně spotřebovaly, plus mzdě, vytroubil do světa Proudhon s rádobyvědeckým šarlatánstvím u něho obvyklým jako nově odhalené tajemství socialismu. Redukce hodnoty zboží na cenu jeho nákladů tvoří ve skutečnosti základ jeho lidové banky.[9] Již dříve jsme vyložili, že různé součásti hodnoty výrobku lze vyjádřit v poměrných částech výrobku samého. Je-li např. (kniha I, kap. VII, 2, s. 211/202**) hodnota 20 liber příze 30 šilinků — totiž 24 šilinků výrobní prostředky, 3 šilinky pracovní síla a 3 šilinky nadhodnota — lze tuto nadhodnotu vyjádřit v $^1/_{10}$ výrobku = 2 libry příze. Prodá-li se těchto 20 liber příze za cenu svých nákladů, za 27 šilinků, dostane kupec 2 libry příze zadarmo čili zboží se prodá o $^1/_{10}$ pod svou hodnotou; ale dělník stejně jako dříve vykonal nadpráci, jenže pro kupce příze, a ne pro kapitalistického výrobce příze. Bylo by naprosto nesprávné předpokládat, že kdyby se všechno zboží prodávalo za cenu svých nákladů, byl by výsledek ve skutečnosti stejný, jako kdyby se prodávalo nad cenou svých nákladů, ale za svou hodnotu. Neboť i kdyby se předpokládalo, že hodnota pracovní síly, délka pracovního dne a stupeň vykořisťování práce jsou všude stejné, nebudou přesto masy nadhodnoty, obsažené

* Venkované.

** *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 224—225.

v hodnotách různých druhů zboží, vůbec stejné, podle toho, jaké je organické složení kapitálu, zálohovaného na jejich výrobu.(8)

(8) „... masy hodnoty a nadhodnoty vyráběné různými kapitály jsou za dané hodnoty pracovní síly a při stejném stupni jejího vykořisťování přímo úměrné velikostem variabilních součástí těchto kapitálů, tj. jejich součástí přeměňovaných v živou pracovní sílu." (Kniha I, kap. IX, s. 312/303*.)

* Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 306.

KAPITOLA DRUHÁ

MÍRA ZISKU

Všeobecný vzorec kapitálu je $P — Z — P'$, tj. určitá suma hodnoty se vrhá do oběhu, aby se z něho získala větší suma hodnoty. Proces, který plodí tuto větší sumu hodnoty, je kapitalistická výroba; proces, který ji realizuje, je oběh kapitálu. Kapitalista nevyrábí zboží pro zboží samo, pro jeho užitnou hodnotu nebo pro svou osobní spotřebu. Výrobek, o který tu kapitalistovi ve skutečnosti jde, není sám hmatatelný výrobek, nýbrž přebytek hodnoty výrobku nad hodnotu kapitálu na něj spotřebovaného. Kapitalista zálohuje celý kapitál bez ohledu na různou úlohu, kterou mají jeho součásti při výrobě nadhodnoty. Zálohuje všechny tyto součásti bez rozdílu, aby nejen reprodukoval zálohovaný kapitál, ale aby vyrobil i určitý přebytek hodnoty nad tento kapitál. Hodnotu variabilního kapitálu, který zálohuje, může přeměnit ve větší hodnotu pouze jeho směnou za živou práci, vykořisťováním živé práce. Práci však může vykořisťovat jen tehdy, zálohuje-li zároveň i podmínky k realizaci této práce — pracovní prostředky a pracovní předmět, stroje a suroviny, tj. přemění-li sumu hodnoty, kterou má, ve formu výrobních podmínek; neboť je vůbec kapitalistou a může zahájit proces vykořisťování práce jen proto, že proti dělníkovi jako majiteli pouhé pracovní síly stojí jako vlastník pracovních podmínek. Již dříve, v první knize, jsme ukázali, že právě okolnost, že tyto výrobní prostředky vlastní nedělníci, mění dělníky v námezdní dělníky a nedělníky v kapitalisty.

Kapitalistovi je jedno, vykládá-li se to tak, že zálohuje konstantní kapitál, aby dosáhl zisku z variabilního kapitálu, nebo tak, že zálohuje variabilní kapitál, aby zvýšil hodnotu konstantního kapitálu; čili tak, že vydává peníze na mzdy, aby dodal vyšší hodnotu strojům a surovinám, nebo tak, že zálohuje peníze na stroje a suroviny, aby mohl vykořisťovat práci. Ačkoliv nadhodnotu vytváří jen variabilní část kapitálu, vytváří ji pouze tehdy, jestliže se zálohují i ostatní části, výrobní podmínky práce. Protože kapitalista může vykořisťovat práci jen tím, že zálohuje konstantní kapitál, protože může zhodnocovat konstantní kapitál jen tím, že zálohuje variabilní kapitál, oba tyto kapitály v jeho představě splývají, a to tím spíše, že skutečná výše jeho zisku se neurčuje poměrem k variabilnímu kapitálu, nýbrž k celkovému kapitálu, neurčuje se mírou nadhodnoty, nýbrž mírou

zisku, která může, jak uvidíme, zůstat nezměněna, a přesto vyjadřovat různé míry nadhodnoty.

K nákladům na výrobek patří všechny součásti jeho hodnoty, které kapitalista zaplatil nebo za něž vrhl do výroby ekvivalent. Tyto náklady se musí nahradit, má-li se kapitál alespoň uchovat čili reprodukovat ve své původní velikosti.

Hodnota obsažená ve zboží se rovná pracovní době, kterou stála jeho výroba, a souhrn této práce se skládá ze zaplacené i nezaplacené práce. Naproti tomu se pro kapitalistu náklady na zboží skládají pouze z části práce, jež se v něm ztělesnila, kterou zaplatil. Nadpráce obsažená ve zboží kapitalistu nic nestojí, ačkoliv dělníka stojí práci právě tak jako práce zaplacená a ačkoliv stejně jako zaplacená práce vytváří hodnotu a vchází do zboží jako hodnototvorný prvek. Zisk kapitalisty vzniká z toho, že kapitalista má na prodej něco, co nezaplatil. Nadhodnotu, resp. zisk tvoří právě přebytek hodnoty zboží nad cenou jeho nákladů, tj. přebytek celkové sumy práce obsažené ve zboží nad zaplacenou sumou práce v něm obsaženou. Nadhodnota, ať je její původ jakýkoliv, je tedy přebytek nad celkovým zálohovaným kapitálem. Poměr tohoto přebytku k celkovému kapitálu je proto možno vyjádřit zlomkem $\frac{m}{K}$, kde K znamená celkový kapitál. Tak dostáváme *míru zisku* $\frac{m}{K} = \frac{m}{c+v}$ na rozdíl od míry nadhodnoty $\frac{m}{v}$.

Míra, kterou dostaneme tím, že nadhodnotu poměříme variabilním kapitálem, se nazývá míra nadhodnoty; míra, kterou dostaneme tím, že nadhodnotu poměříme celkovým kapitálem, se nazývá míra zisku. Je to dvojí různé měření téže veličiny, které v důsledku rozdílnosti měřítek zároveň vyjadřuje různé poměry nebo vztahy této veličiny.

Přeměnu nadhodnoty v zisk je třeba vyvozovat z přeměny míry nadhodnoty v míru zisku, a ne naopak. A skutečně, historicky byla východiskem míra zisku. Nadhodnota a míra nadhodnoty jsou relativně něco neviditelného, jakási podstata, kterou je třeba vyzkoumat, kdežto míra zisku, a tudíž i forma nadhodnoty, zisk, se projevují na povrchu jevů.

Pokud jde o jednotlivého kapitalistu, je jasné, že jediné, co ho zajímá, je

poměr nadhodnoty čili přebytku hodnoty, se kterým prodává své zboží, k celkovému kapitálu zálohovanému na výrobu zboží; kdežto určitý poměr tohoto přebytku ke zvláštním součástem kapitálu a jeho vnitřní spojitost s nimi ho nejen nezajímá, nýbrž má zájem právě na tom, aby tento určitý poměr a tato vnitřní spojitost zůstaly zamlženy.

Třebaže přebytek hodnoty zboží nad cenou jeho nákladů vzniká v bezprostředním výrobním procesu, realizuje se teprve v procesu oběhu, a zdání, že se vytvořil v procesu oběhu, vzniká tím spíše, že ve skutečnosti, za konkurence, na skutečném trhu, závisí na tržních poměrech, zda se tento přebytek bude či nebude realizovat a do jaké míry se bude realizovat. Není tu třeba vykládat, že prodá-li se zboží nad svou hodnotou nebo pod ní, dochází pouze k jinému rozdělení nadhodnoty a že toto jiné rozdělení, změněný poměr, ve kterém se o nadhodnotu dělí různé osoby, nemění nic ani na velikosti, ani na povaze nadhodnoty. Ve skutečném procesu oběhu nejen probíhají přeměny, které jsme prozkoumali v knize II, nýbrž spadají vjedno se skutečnou konkurencí, s koupí a prodejem zboží nad jeho hodnotou nebo pod ní, takže pro jednotlivého kapitalistu závisí nadhodnota, kterou realizuje, právě tak na vzájemném napalování jako na přímém vykořisťování práce.

V procesu oběhu začíná působit vedle pracovní doby i doba oběhu, která příslušně omezuje masu nadhodnoty, již je možno za určitou dobu realizovat. Ještě jiné momenty, které vyplývají z oběhu, mají určující vliv na bezprostřední výrobní proces. Oba procesy — bezprostřední výrobní proces i proces oběhu — neustále přecházejí jeden v druhý, navzájem se prostupují, a tak neustále zastírají své charakteristické rozlišovací znaky. Výroba nadhodnoty, jako výroba hodnoty vůbec, dostává v procesu oběhu, jak jsme ukázali dříve, nová určení; kapitál probíhá kruhem přeměn; nakonec vstupuje ze svého tak říkajíc vnitřního organického života do vnějších životních poměrů, do poměrů, kde proti sobě nestojí kapitál a práce, ale jednak kapitál a kapitál, a jednak jednotlivci, také zase prostě jako kupci a prodavači; doba oběhu a pracovní doba se na své dráze křižují, a tak se zdá, že obě stejnou měrou určují nadhodnotu; původní forma, ve které proti sobě stojí kapitál a námezdní práce, se zahaluje tím, že sem zasahují vztahy zdánlivě na tom nezávislé; sama nadhodnota se nejeví jako produkt přivlastnění pracovní doby, nýbrž jako přebytek prodejní ceny zboží nad cenou jeho nákladů, a proto se cena nákladů snadno může

jevit jako jeho skutečná hodnota (valeur intrinsèque), takže zisk se jeví jako přebytek prodejní ceny zboží nad jeho imanentní hodnotou.

Za bezprostředního výrobního procesu si kapitalista sice neustále uvědomuje pravou povahu nadhodnoty, jak jsme to viděli už při zkoumání nadhodnoty na jeho chtivosti cizí pracovní doby atd. Ale: 1. sám bezprostřední výrobní proces je pouze pomíjivým momentem, který neustále přechází v proces oběhu, tak jako proces oběhu přechází ve výrobní proces, takže tušení o zdroji zisku, jenž vzniká ve výrobním procesu, tj. o povaze nadhodnoty, tušení, které víceméně jasně probleskuje ve výrobním procesu, se jeví nanejvýš jako moment rovnocenný s představou, že realizovaný přebytek pochází z pohybu, který nezávisí na výrobním procesu, vyplývá přímo z oběhu a je kapitálu vlastní nezávisle na jeho vztahu k práci. Ne nadarmo se i novodobí ekonomové, jako Ramsay, Malthus, Senior, Torrens atd., přímo odvolávají na tyto jevy oběhu jako na důkazy, že kapitál už ve své věcné existenci, nezávisle na svém společenském vztahu k práci, který ho právě dělá kapitálem, je vedle práce a nezávisle na práci samostatným zdrojem nadhodnoty. — 2. Pod rubrikou nákladů, do které spadá mzda stejně jako cena surovin, opotřebování strojů etc., vystupuje ždímání neplacené práce pouze jako úspora při placení jedné z položek, jež vcházejí do nákladů, pouze jako nižší úhrada za určité množství práce; úplně tak, jako se ušetří, když se levněji nakoupí surovina nebo zmenší opotřebování strojů. Tak ztrácí ždímání nadpráce svůj specifický charakter; specifický poměr nadpráce k nadhodnotě se zatemňuje; velmi tomu napomáhá a usnadňuje to, jak jsme ukázali v knize I, oddíl VI,* okolnost, že hodnota pracovní síly vystupuje ve formě mzdy.

Tím, že se všechny části kapitálu stejně zdají zdrojem přebytečné hodnoty (zisku), se zastírá kapitalistický vztah.

Jestliže se nadhodnota cestou přes míru zisku přeměňuje ve formu zisku, je to jen další rozvíjení záměny subjektu a objektu, ke které dochází už za výrobního procesu. Už tam jsme viděli, jak se všechny subjektivní produktivní síly práce jeví jako produktivní síly kapitálu.** Na jedné straně se hodnota, minulá práce, která ovládá živou práci, zosobňuje v kapitalistovi; na druhé straně se naproti tomu dělník jeví pouze jako pracovní síla,

* Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 520—527.

** Tamtéž, s. 331—332.

jako předmět, jako zboží. Z tohoto převráceného poměru vzniká nutně již v prostém výrobním vztahu samém odpovídající převrácená představa, transponované vědomí, které se dále rozvíjí přeměnami a obměnami vlastního procesu oběhu.

Bylo by naprosto nesprávné — jak se můžeme přesvědčit na Ricardově škole — chtít vykládat zákony míry zisku přímo jako zákony míry nadhodnoty nebo naopak. V kapitalistově hlavě ovšem mezi nimi není rozdíl. Ve výrazu $\frac{m}{K}$ se nadhodnota poměřuje s hodnotou celkového kapitálu, který se zálohoval na její výrobu a zčásti se v této výrobě úplně spotřeboval, zčásti se jen použil. Ve skutečnosti vyjadřuje poměr $\frac{m}{K}$ stupeň zhodnocení celého zálohovaného kapitálu, tj. vzato tak, jak to odpovídá pojmové, vnitřní souvislosti a povaze nadhodnoty, ukazuje, jak se má veličina, o kterou se změnil variabilní kapitál, k celkovému zálohovanému kapitálu.

Sama o sobě a pro sebe není velikost hodnoty celkového kapitálu v žádném vnitřním poměru k velikosti nadhodnoty, alespoň ne přímo. Co do svých hmotných prvků se celkový kapitál minus variabilní kapitál — tj. konstantní kapitál — skládá z hmotných podmínek uskutečnění práce, z pracovních prostředků a pracovního materiálu. K tomu, aby se určité množství práce realizovalo ve zboží, aby tedy také vytvořilo hodnotu, je třeba určitého množství pracovního materiálu a pracovních prostředků. Podle zvláštního charakteru přidávané práce existuje určitý technický poměr mezi množstvím práce a množstvím výrobních prostředků, ke kterým se má přidat tato živá práce. Potud tedy existuje i určitý poměr mezi množstvím nadhodnoty, respektive nadpráce a množstvím výrobních prostředků. Je-li např. práce nutná k výrobě mzdy 6 hodin denně, musí dělník pracovat 12 hodin denně, aby vykonal 6 hodin nadpráce, aby vytvořil nadhodnotu 100 %. Za těchto 12 hodin spotřebuje dvakrát víc výrobních prostředků než za 6 hodin. Ale to ještě neznamená, že nadhodnota, kterou za 6 hodin přidává, je v nějakém bezprostředním poměru k hodnotě výrobních prostředků, spotřebovaných za těchto 6 nebo třeba za těchto 12 hodin. Na této hodnotě tu vůbec nezáleží; záleží tu jen na technicky nutné mase. Je úplně jedno, jsou-li suroviny nebo pracovní prostředky drahé nebo levné, jen když mají potřebnou užitnou hodnotu

a jsou tu v technicky předepsaném poměru k živé práci, která se má pohltit. Vím-li, že se za hodinu spřede x liber bavlny, které stojí a šilinků, vím ovšem také, že se za 12 hodin spřede $12x$ liber bavlny $= 12a$ šilinkům, a mohu pak vypočítat poměr nadhodnoty k hodnotě těchto 12, tak jako ho mohu vypočítat k hodnotě 6. Ale poměr živé práce k ***hodnotě*** výrobních prostředků má tu co dělat jen potud, pokud a šilinků slouží jako název pro x liber bavlny, protože určité množství bavlny má určitou cenu, a tedy i naopak, určitá cena může sloužit jako ukazatel pro určité množství bavlny, dokud se cena bavlny nezmění. Jestliže vím, že chci-li si přivlastnit 6 hodin nadpráce, musím nechat pracovat 12 hodin, tedy mít nachystáno bavlny na 12 hodin, a jestliže znám cenu tohoto množství bavlny, jehož je třeba na 12 hodin, stanoví se nepřímo poměr mezi cenou bavlny (jako ukazatelem nezbytného množství) a nadhodnotou. Ale naopak z ceny suroviny nemohu nikdy usoudit, jaké množství suroviny lze spříst např. za hodinu, a ne za 6 hodin. Neexistuje tedy vnitřní, nutný poměr mezi hodnotou konstantního kapitálu, tedy ani mezi hodnotou celkového kapitálu ($= c + v$) a nadhodnotou.

Je-li míra nadhodnoty známa a velikost nadhodnoty dána, nevyjadřuje míra zisku nic jiného než to, čím skutečně je: jiné měření nadhodnoty, její měření hodnotou celkového kapitálu, a ne hodnotou části kapitálu, ze které přímo vzniká směnou této části kapitálu za práci. Ale ve skutečnosti (tj. ve světě jevů) je tomu naopak. Nadhodnota je dána, avšak dána jako přebytek prodejní ceny zboží nad cenou nákladů na ně; přitom zůstává záhadou, odkud tento přebytek pochází, zda z vykořisťování práce ve výrobním procesu, či z napalování kupců v procesu oběhu, nebo z obojího. Dále je dán poměr tohoto přebytku k hodnotě celkového kapitálu čili míra zisku. Uvést tento přebytek prodejní ceny nad cenou nákladů do poměru k hodnotě celkového zálohovaného kapitálu je velmi důležité a přirozené, neboť tím se skutečně zjistí číselný poměr, ve kterém se celkový kapitál zhodnotil, čili zjistí se stupeň jeho zhodnocení. Vychází-li se z této míry zisku, není tedy vůbec možné vyvodit z toho specifický poměr mezi přebytkem a částí kapitálu vynaloženou na mzdu. V jedné z pozdějších kapitol* uvidíme, jak směšné kotrmelce dělá Malthus, když se tímto způsobem snaží proniknout do tajemství nadhodnoty a jejího specifického poměru k varia-

* Viz *Marx, K.*: Teorie o nadhodnotě. Část III. Praha 1968, s. 27—30.

bilní části kapitálu. Co však míra zisku jako taková ukazuje, je to, že přebytek je ve stejném poměru ke stejně velkým částem kapitálu, ve kterém z tohoto hlediska vůbec nejsou žádné vnitřní rozdíly, až na rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem. Ale i tento rozdíl se objevuje jen proto, že přebytek se vypočítává dvojím způsobem. Totiž za prvé jako jednoduchá veličina: přebytek nad cenou nákladů. V této první formě přebytku vchází do ceny nákladů celý oběžný kapitál, kdežto z fixního kapitálu do ní vchází jen opotřebování. Dále za druhé: poměr tohoto přebytku hodnoty k celkové hodnotě zálohovaného kapitálu. Zde vchází do výpočtu hodnota celého fixního kapitálu, úplně stejně jako hodnota oběžného kapitálu. Oběžný kapitál vchází tedy v obou případech stejně, kdežto fixní kapitál v prvním případě vchází jinak než oběžný kapitál, v druhém případě stejně jako oběžný kapitál. Tak se tu rozdíl mezi oběžným a fixním kapitálem vnucuje jako jediný rozdíl.

Jestliže se tedy přebytek, řečeno po hegelovsku, vztahuje od míry zisku sám k sobě, čili jinak řečeno, je-li mírou zisku blíže charakterizován, jeví se jako přebytek, který kapitál vyrábí ročně nebo v určitém období oběhu nad svou vlastní hodnotu.

Ačkoliv se tedy míra zisku číselně liší od míry nadhodnoty, zatímco nadhodnota a zisk jsou fakticky totéž a i číselně jsou stejné, přesto je zisk přeměněnou formou nadhodnoty, formou, ve které jsou její původ a tajemství jejího bytí zatemněny a setřeny. Zisk je fakticky jevovou formou nadhodnoty, která se musí teprve rozborem vyloupnout z této formy. V nadhodnotě je poměr mezi kapitálem a prací jasně vidět; v poměru mezi kapitálem a ziskem, tj. mezi kapitálem a nadhodnotou, jak se jeví na jedné straně jako přebytek nad cenou nákladů na zboží, realizovaný v procesu oběhu, na straně druhé jako přebytek blíže určený svým poměrem k celkovému kapitálu, se *kapitál* jeví *jako poměr k sobě samému*, jako poměr, v němž se kapitál jako původní suma hodnoty liší od nové hodnoty, kterou sám zplodil. Že plodí tuto novou hodnotu při svém pohybu výrobním procesem a procesem oběhu, to v povědomí je. Ale jak se to děje, to už je zastřeno a zdá se, že to vyplývá z inherentních, skrytých vlastností kapitálu samého.

Čím dále budeme sledovat zhodnocovací proces kapitálu, tím více se bude kapitál jako poměr zatemňovat a tím nesnadnější bude odhalit tajemství jeho vnitřního organismu.

V tomto oddílu se míra zisku číselně liší od míry nadhodnoty; naproti tomu zisk a nadhodnota se považují za tutéž číselnou veličinu, avšak v různé formě. V dalším oddílu uvidíme, jak zvnějšňování jde dále a jak zisk vystupuje jako veličina i číselně odlišná od nadhodnoty.

POMĚR MÍRY ZISKU K MÍŘE NADHODNOTY

Jak jsme uvedli na konci předcházející kapitoly, předpokládáme zde, jako vůbec v celém tomto prvním oddílu, že úhrn zisku, který připadá na daný kapitál, se rovná celkovému úhrnu nadhodnoty, vyrobené pomocí tohoto kapitálu v daném úseku oběhu. Nepřihlížíme tedy prozatím k tomu, že se tato nadhodnota jednak rozpadá na různé dílčí formy: úrok z kapitálu, pozemkovou rentu, daně etc., jednak že se ve většině případů vůbec nekryje se ziskem, jak je přivlastňován na základě všeobecné průměrné míry zisku; o tom pojednáme v druhém oddílu.

Pokud se předpokládá, že se zisk kvantitativně rovná nadhodnotě, je jeho velikost i velikost míry zisku určena poměry jednoduchých číselných veličin, v každém jednotlivém případě daných nebo určitelných. Rozbor se tedy pohybuje nejprve na čistě matematickém poli.

Ponecháváme označení, jichž jsme používali v první a druhé knize. Celkový kapitál K se dělí na konstantní kapitál c a variabilní kapitál v a vyrábí nadhodnotu m. Poměr této nadhodnoty k zálohovanému variabilnímu kapitálu, tedy $\frac{m}{v}$, nazýváme mírou nadhodnoty a označujeme ji m'. Tedy $\frac{m}{v} = m'$, a tudíž $m = m'v$. Nevztahuje-li se tato hodnota k variabilnímu kapitálu, ale k celkovému kapitálu, nazývá se zisk (z), a poměr nadhodnoty m k celkovému kapitálu K, tedy $\frac{m}{K}$, se nazývá míra zisku z'. Dostaneme tak:

$$z' = \frac{m}{K} = \frac{m}{c + v};$$

dosadíme-li za m veličinu $m'v$, ke které jsme došli výše, dostaneme:

$$z' = m' \frac{v}{K} = m' \frac{v}{c + v},$$

a tato rovnice se dá také vyjádřit úměrou:

$$z' : m' = v : K,$$

míra zisku se má k míře nadhodnoty, jako se má variabilní kapitál k celkovému kapitálu.

Z této úměry vyplývá, že z', míra zisku, je vždy menší než m', míra nadhodnoty, protože v, variabilní kapitál, je vždy menší než K, než součet $v + c$, variabilního a konstantního kapitálu, až na jediný, prakticky nemožný případ, kdy $v = K$, kdy by tedy kapitalista nezálohoval vůbec žádný konstantní kapitál, žádné výrobní prostředky, ale jen mzdu.

Při našem zkoumání je však třeba brát v úvahu ještě řadu jiných faktorů, které mají rozhodující vliv na velikost c, v a m, a o nichž je proto nutno se stručně zmínit.

Předně je to *hodnota peněz*. Tu můžeme všude předpokládat jako stálou.

Za druhé je to *obrat*. Tohoto faktoru si zatím vůbec nebudeme všímat, protože o jeho vlivu na míru zisku pojednáme zvlášť, v jedné z pozdějších kapitol. {Zde jen předem upozorníme na jedno, totiž na to, že vzorec $z' = m' \frac{v}{K}$ je úplně správný jen pro jedno období obratu variabilního kapitálu, že však z něho můžeme udělat správný vzorec i pro roční obrat, dosadíme-li za m', prostou míru nadhodnoty, $m'n$, roční míru nadhodnoty, přičemž n označuje počet obratů variabilního kapitálu za rok (viz kniha II, kap. XVI, 1). — *B. E.*}

Za třetí je třeba brát v úvahu *produktivitu práce*, o jejímž vlivu na míru nadhodnoty bylo obšírně pojednáno v knize I, oddíl IV. Může však mít i přímý vliv na míru zisku, alespoň na míru zisku jednotlivého kapitálu, jestliže jak je vyloženo v knize I, kap. X, s. 280—281*, tento jednotlivý kapitál pracuje s větší produktivitou než společensky průměrnou, dodává výrobky za nižší hodnotu, než je společensky průměrná hodnota téhož zboží, takže realizuje mimořádný zisk. K tomuto případu však zde ještě nepřihlížíme, protože i v tomto oddílu stále ještě vycházíme z předpokladu, že zboží se vyrábí za společensky normálních podmínek a prodává se za svou hodnotu. Vycházíme tedy v každém jednotlivém případě z předpokladu, že produktivita práce se nemění. Vskutku, hodnotové složení kapitálu vloženého do některého průmyslového odvětví, tedy určitý poměr variabilního kapitálu ke konstantnímu kapitálu, vyjadřuje vždy určitý stupeň produktivity práce. Jakmile se tedy tento poměr změní

* Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 316—317.

z jiného důvodu než v důsledku pouhé změny v hodnotě hmotných součástí konstantního kapitálu nebo změny mzdy, je jisté, že došlo i ke změně produktivity práce, a proto budeme moci dost často pozorovat, že změny, ke kterým dochází u faktorů c, v a m, předpokládají zároveň i změny v produktivitě práce.

Totéž platí i o ostatních třech faktorech: *délce pracovního dne, intenzitě práce a mzdě*. O jejich vlivu na masu a míru nadhodnoty bylo podrobně pojednáno v první knize. Je tedy pochopitelné, že i když pro zjednodušení vycházíme vždy z předpokladu, že tyto tři faktory zůstávají stálé, přesto změny, ke kterým dochází u v a m, mohou zahrnovat i změny ve velikosti těchto jejich určujících momentů. Zde je třeba jen stručně připomenout, že mzda působí na velikost nadhodnoty a výši míry nadhodnoty opačně než délka pracovního dne a intenzita práce; že zvyšování mzdy nadhodnotu zmenšuje, kdežto prodlužování pracovního dne a stupňování intenzity práce ji zvětšuje.

Předpokládáme-li např., že kapitál 100 vyrobí s 20 dělníky při desetihodinové práci a celkové týdenní mzdě 20 nadhodnotu 20, dostaneme:

$$80_c + 20_v + 20_m;\ m' = 100\ \%,\ z' = 20\ \%.$$

Dejme tomu, že se pracovní den prodlouží na 15 hodin, aniž se zvýší mzda; celková hodnota nově vyrobená 20 dělníky se tím zvýší ze 40 na 60 (10 : 15 = 40 : 60); protože v, placená mzda, zůstává stejná, stoupá nadhodnota z 20 na 40, a máme:

$$80_c + 20_v + 40_m;\ m' = 200\ \%,\ z' = 40\ \%.$$

Klesne-li naproti tomu při desetihodinové práci mzda z 20 na 12, budeme mít celkovou nově vyrobenou hodnotu 40 jako na začátku, ale nyní se bude dělit jinak: v klesne na 12, a na m tudíž zbude 28. Dostaneme tedy:

$$80_c + 12_v + 28_m;\ m' = 233\ {}^1/_3\ \%,\ z' = \frac{28}{92} = 30\ {}^{10}/_{23}\ \%.$$

Vidíme tedy, že jak prodloužení pracovního dne (nebo zvýšení intenzity práce, které tomu odpovídá), tak snížení mzdy převyšuje masu, a tím i míru nadhodnoty; naopak zvýšení mzdy za jinak stejných okolností by míru nadhodnoty snížilo. Vzroste-li tedy v důsledku zvýšení mzdy, není to

výrazem toho, že se zvýšilo množství práce, nýbrž jen toho, že je práce dráže placena; m' a z' nestoupají, nýbrž klesají.

Už zde je vidět, že ke změnám v pracovním dnu, intenzitě práce a mzdě nemůže dojít, aniž zároveň dochází ke změně ve v a m a jejich vzájemném poměru, tedy také v z', poměru m k $c + v$, celkovému kapitálu; a právě tak je jasné, že změny poměru m k v předpokládají rovněž změny alespoň v jedné ze tří zmíněných podmínek práce.

V tom se právě projevuje zvláštní organický vztah variabilního kapitálu k pohybu celkového kapitálu a jeho zhodnocování, jako i jeho odlišnost od konstantního kapitálu. Pokud jde o tvorbu hodnoty, je konstantní kapitál důležitý jen díky hodnotě, kterou má; přitom je pro tvorbu hodnoty úplně lhostejné, zda konstantní kapitál 1500 liber št. představuje 1500 tun železa řekněme po 1 libře št. nebo 500 tun železa po 3 librách št. Množství skutečné hmoty, ve kterém se projevuje hodnota konstantního kapitálu, je pro tvorbu hodnoty a pro míru zisku úplně lhostejné, neboť míra zisku se mění opačným směrem než hodnota konstantního kapitálu, nezávisle na tom, jak se tato hodnota zvětšuje nebo zmenšuje v poměru k mase hmotných užitných hodnot, v níž se projevuje konstantní kapitál.

Docela jinak je tomu s variabilním kapitálem. Zde především nezáleží na hodnotě, kterou má variabilní kapitál, na práci, která se v něm zpředmětnila, nýbrž záleží na ní pouze jako na ukazateli veškeré práce, kterou variabilní kapitál uvádí do pohybu a která v něm není vyjádřena; rozdíl mezi touto veškerou prací a prací, která je ve variabilním kapitálu vyjádřena, tedy prací zaplacenou, čili část této práce, která tvoří nadhodnotu, je právě tím větší, čím menší je práce obsažená ve variabilním kapitálu. Pracovní den o 10 hodinách se dejme tomu rovná deseti šilinkům = deset marek. Jestliže se nutná práce, která nahrazuje mzdu, tedy variabilní kapitál, rovná 5 hodinám = 5 šilinků, pak nadpráce = 5 hodin a nadhodnota = 5 šilinků; jestliže nutná práce = 4 hodiny = 4 šilinky, pak nadpráce = 6 hodin a nadhodnota = 6 šilinků.

Jakmile tedy velikost hodnoty variabilního kapitálu přestává být ukazatelem masy práce, kterou tento kapitál uvádí do pohybu, a jakmile se mění měřítko tohoto ukazatele, mění se zároveň v opačném směru a nepřímo úměrně i míra nadhodnoty.

Zkusme nyní výše uvedenou rovnici míry zisku $z' = m' \frac{v}{K}$ aplikovat

na různé možné případy. Budeme postupně měnit hodnotu jednotlivých faktorů výrazu $m' \frac{v}{K}$ a zjišťovat vliv těchto změn na míru zisku. Dostaneme tak různé řady případů, které můžeme považovat buď za postupně změněné okolnosti působení jednoho a téhož kapitálu, nebo za různé, zároveň vedle sebe existující a navzájem porovnávané kapitály, např. kapitály v různých průmyslových odvětvích nebo v různých zemích. Zdají-li se někomu tudíž některé naše příklady, chápeme-li je jako stavy jednoho a téhož kapitálu následující časově za sebou, přitažené za vlasy nebo prakticky nemožné, nemůže jistě mít nic proti tomu, chápeme-li je jako porovnávání nezávislých kapitálů.

Rozložme tedy součin $m' \frac{v}{K}$ na jeho oba faktory, na m' a $\frac{v}{K}$; nejdříve považujme m' za stálou veličinu a zkoumejme účinek možných změn $\frac{v}{K}$; potom předpokládejme, že zlomek $\frac{v}{K}$ je stálá veličina, a nechme projít možnými změnami m'; konečně předpokládejme, že se mění všechny faktory, takže vyčerpáme všechny případy, ze kterých se dají vyvodit zákony o míře zisku.

I. m' *se nemění,* $\frac{\mathrm{v}}{\mathrm{K}}$ *se mění.*

Pro tento případ, který zahrnuje několik dílčích případů, se dá sestavit všeobecný vzorec. Máme-li dva kapitály K a K_1 s příslušnými variabilními součástmi v a v_1, s jim oběma společnou mírou nadhodnoty m' a mírami zisku z' a z'_1, pak je:

$$z' = m' \frac{v}{K}; \; z'_1 = m' \frac{v_1}{K_1}.$$

Uveďme nyní K a K_1 i v a v_1 ve vzájemný poměr, například dejme tomu, že hodnota zlomku $\frac{K_1}{K} = E$ a hodnota zlomku $\frac{v_1}{v} = e$, pak $K_1 = EK$ a $v_1 = ev$. Dosadíme-li nyní v hořejší rovnici pro z'_1 takto získané hodnoty za K_1 a v_1, máme:

$$z'_1 = m' \frac{ev}{EK}.$$

Ale z hořejších dvou rovnic můžeme vyvodit ještě další vzorec tím, že je změníme v úměru:

$$z' : z'_1 = m' \frac{v}{K} : m' \frac{v_1}{K_1} = \frac{v}{K} : \frac{v_1}{K_1}.$$

Protože se hodnota zlomku nemění, jestliže se čitatel a jmenovatel násobí nebo dělí stejným číslem, můžeme $\frac{v}{K}$ a $\frac{v_1}{K_1}$ převést na procenta, tj. předpokládat, že K i $K_1 = 100$. Pak budeme mít $\frac{v}{K} = \frac{v}{100}$ a $\frac{v_1}{K_1} = \frac{v_1}{100}$; potom můžeme v hořejší úměře vynechat jmenovatele a dostaneme:

$$z' : z'_1 = v : v_1; \text{ čili:}$$

u libovolných dvou kapitálů, které fungují se stejnou mírou nadhodnoty, se mají k sobě míry zisku tak, jako se k sobě mají variabilní části kapitálu vyjádřené v procentech z příslušných celkových kapitálů.

Tyto dva vzorce zahrnují všechny případy změn zlomku $\frac{v}{K}$.

Dříve než budeme tyto případy zkoumat jednotlivě, ještě poznámku. Protože K je součet c a v, konstantního a variabilního kapitálu, a protože míra nadhodnoty i míra zisku se obvykle vyjadřují v procentech, je vůbec výhodné předpokládat, že se součet $c + v$ také rovná stu, tj. vyjadřovat c a v v procentech. Pro určení míry zisku, nikoliv ovšem masy zisku, je jedno, řekneme-li: kapitál 15 000, z čehož je 12 000 konstantní a 3000 variabilní kapitál, vyrobí nadhodnotu 3000; nebo převedeme-li tento kapitál na procenta:

$$\begin{aligned} 15\,000\,K &= 12\,000_c + 3000_v\,(+\,3000_m) \\ 100\,K &= \quad 80_c + \quad 20_v\,(+\quad 20_m). \end{aligned}$$

V obou případech je míra nadhodnoty $m' = 100\,\%$, míra zisku $= 20\,\%$.

Stejně tak, srovnáme-li navzájem dva kapitály, např. srovnáme-li s předcházejícím kapitálem jiný kapitál:

$$12\,000\,K = 10\,800_c + 1200_v\,(+\,1200_m)$$
$$100\,K = \quad 90_c + \quad 10_v\,(+\quad 10_m),$$

kde v obou případech $m' = 100\,\%$, $z' = 10\,\%$ a kde je srovnání s předcházejícím kapitálem v procentní formě mnohem přehlednější.

Jde-li však o změny, které se dějí se stejným kapitálem, lze procentní formy použít jen zřídka, protože tou se tyto změny skoro vždy zastírají. Přechází-li kapitál z procentní formy:

$$80_c + 20_v + 20_m$$

do procentní formy:

$$90_c + 10_v + 10_m,$$

není z toho vidět, zda změněné procentní složení $90_c + 10_v$ vzniklo absolutním zmenšením v nebo absolutním zmenšením c, nebo v důsledku obou těchto změn. K tomu musíme mít absolutní číselné veličiny. Při rozboru jednotlivých případů změn, které uvádíme dále, záleží však všechno na tom, jak k těmto změnám došlo, zda se $80_c + 20_v$ přeměnilo v $90_c + 10_v$ tak, že se třeba $12\,000_c + 3000_v$ přeměnilo ve $27\,000_c + 3000_v$ (v procentech $90_c + 10_v$) tím, že se zvětšil konstantní kapitál při nezměněném variabilním kapitálu, nebo že nabylo této formy tak, že se při nezměněném konstantním kapitálu zmenšil variabilní kapitál, tj. tím, že se přeměnil ve $12\,000_c + 1333\,{}^1/_{3v}$ (v procentech, rovněž $90_c + 10_v$), nebo konečně tak, že se změnily oba sčítance, třeba na $13\,500_c + 1500_v$ (v procentech opět $90_c + 10_v$). Ale právě všechny tyto případy bude nutno jeden po druhém prozkoumat, a proto se budeme muset zříci výhod procentní formy nebo k ní sahat jen v druhé řadě.

1. m′ *a* K *se nemění,* v *se mění*

Mění-li v svou velikost, může K zůstat nezměněno jen proto, že druhá součást K, totiž konstantní kapitál c, mění svou velikost o stejnou sumu jako v, ale v opačném směru než v. Rovná-li se K původně $80_c + 20_v = 100$ a zmenší-li se pak v na 10, může K zůstat $= 100$ jen tehdy, zvětší-li se c na 90; $90_c + 10_v = 100$. Všeobecně řečeno: přemění-li se v ve $v \pm d$,

ve v zvětšené nebo zmenšené o d, musí se c, má-li se vyhovět podmínkám daného případu, přeměnit v $c \pm d$, musí se změnit o stejnou sumu, ale v opačném směru.

Stejně tak se musí při nezměněné míře nadhodnoty m', ale měnícím se variabilním kapitálu v měnit i masa nadhodnoty m, protože $m = m'v$, a v $m'v$ jeden z faktorů, totiž v, mění svou velikost.

Z předpokladů našeho případu vychází mimo původní rovnici

$$z' = m' \frac{v}{K}$$

změnou v druhá rovnice

$$z'_1 = m' \frac{v_1}{K},$$

v níž se v změnilo ve v_1, a má se zjistit z'_1, změněná míra zisku, která z toho vyplývá.

Vypočítáme ji příslušnou úměrou:

$$z' : z'_1 = m' \frac{v}{K} : m' \frac{v_1}{K} = v : v_1.$$

Čili: při neměnné míře nadhodnoty a neměnném celkovém kapitálu se má původní míra zisku k míře zisku vzniklé změnou variabilního kapitálu, jako se má původní variabilní kapitál k změněnému variabilnímu kapitálu.

Byl-li kapitál původně, jak bylo uvedeno výše:

I. $15\,000\ K = 12\,000_c + 3000_v\ (+ 3000_m)$; a je-li nyní:

II. $15\,000\ K = 13\,000_c + 2000_v\ (+ 2000_m)$, je v obou případech $K = 15\,000$ a $m' = 100\ \%$, a míra zisku I, 20 %, se má k míře zisku II, $13\ ^2/_3\ \%$, jako se má variabilní kapitál I, 3000, k variabilnímu kapitálu II, 2000, tedy $20\ \% : 13\ ^1/_3\ \% = 3000 : 2000$.

Variabilní kapitál se může buď zvětšovat, nebo zmenšovat. Vezměme nejdříve příklad, kdy se zvětšuje. Dejme tomu, že se kapitál původně vložil a funguje takto:

I. $100_c + 20_v + 10_m$; $K = 120$, $m' = 50\ \%$, $z' = 8\ ^1/_3\ \%$.

Stoupne-li nyní variabilní kapitál na 30, pak má-li podle našeho předpokladu celkový kapitál zůstat nezměněn = 120, musí konstantní kapitál klesnout ze 100 na 90. Vyrobená nadhodnota se při stejné míře nadhodnoty 50 % musí zvýšit na 15. Dostaneme tedy:

II. $90_c + 30_v + 15_m$; K = 120, m′ = 50 %, z' = 12 ½ %.

Vycházejme nejdříve z předpokladu, že se nezměnila mzda. Pak musely zůstat nezměněny i ostatní faktory míry nadhodnoty — pracovní den a intenzita práce. Vzrůst v (z 20 na 30) může tedy znamenat jen to, že se používá o polovinu více dělníků. Pak se zvětšuje o polovinu i celková nově vyrobená hodnota, z 30 na 45, a dělí se, úplně stejně jako dříve, v poměru $^2/_3$ na mzdu a $^1/_3$ na nadhodnotu. Ale zároveň se zvětšením počtu dělníků se zmenšil konstantní kapitál, hodnota výrobních prostředků, ze 100 na 90. Máme tedy před sebou případ poklesu produktivity práce, spojený se současným zmenšením konstantního kapitálu; je tento případ ekonomicky možný?

V zemědělství a v extraktivním průmyslu, kde by se klesání produktivity práce, a tudíž i zvyšování počtu zaměstnaných dělníků dalo snadno pochopit, není tento proces — v mezích kapitalistické výroby a na jejím základě — spojen se zmenšováním, nýbrž se zvětšováním konstantního kapitálu. I kdyby uvedené zmenšení c bylo způsobeno pouhým poklesem cen, mohl by jednotlivý kapitál uskutečnit přechod z I do II jen za zcela výjimečných okolností. Ale u dvou nezávislých kapitálů, vložených v různých zemích nebo v různých odvětvích zemědělství nebo extraktivního průmyslu, by nebylo nic divného, kdyby se v jednom případě používalo více dělníků (tedy většího variabilního kapitálu), kteří by pracovali s výrobními prostředky menší hodnoty nebo menšího rozsahu, než je tomu v druhém případě. Upustíme-li však od předpokladu, že mzda zůstává stejná, a vysvětlíme-li zvýšení variabilního kapitálu z 20 na 30 tím, že se mzda zvýšila o polovinu, máme před sebou docela jiný případ. Stejný počet dělníků — řekněme 20 dělníků — pracuje dále se stejným nebo jen nepatrně zmenšeným množstvím výrobních prostředků. Zůstává-li nezměněn pracovní den — např. 10 hodin — zůstává nezměněna i celková nově vyrobená hodnota; je jako dříve = 30. Těchto 30 se však plně spotřebovává na nahrazení zálohovaného variabilního kapitálu 30; nadhodnota by zmizela. Předpokládalo se však, že míra nadhodnoty se nemění,

že tedy zůstává 50% jako v I. To však je možné jen tehdy, jestliže se pracovní den prodlouží o polovinu, na 15 hodin. 20 dělníků by pak za 15 hodin vyrobilo celkovou hodnotu 45, a všechny podmínky by se splnily:

II. $90_c + 30_v + 15_m$; $K = 120$, $m' = 50\ \%$, $z' = 12\ ^1/_2\ \%$.

V tomto případě nepotřebuje těchto 20 dělníků více pracovních prostředků, nástrojů, strojů etc. než v případě I; bylo by třeba zvětšit o polovinu jen množství surovin nebo pomocných látek. Při poklesu cen těchto látek by tedy za našich předpokladů byl přechod z I ke II již spíše ekonomicky myslitelný i pro jednotlivý kapitál. A kapitalista by byl za škodu, kterou snad utrpěl znehodnocením svého konstantního kapitálu, alespoň do jisté míry odškodněn větším ziskem.

Předpokládejme nyní, že se variabilní kapitál nezvětšuje, nýbrž zmenšuje. Pak stačí náš předešlý příklad jen obrátit, vzít II jako původní kapitál a přejít od II k I.

II. $90_c + 30_v + 15_m$ se pak přemění v:

I. $100_c + 20_v + 10_m$, a je jasné, že tímto přeskupením se naprosto nic nemění na podmínkách, které regulují obě míry zisku a jejich vzájemný poměr.

Klesne-li v z 30 na 20, protože při zvětšeném konstantním kapitálu je zaměstnáno o $^1/_3$ méně dělníků, máme tu před sebou normální případ moderního průmyslu: stoupající produktivita práce, zvládání většího množství výrobních prostředků menším počtem dělníků. V třetím oddílu této knihy ukážeme, že tento pohyb musí být nutně provázen poklesem míry zisku.

Kdyby však v kleslo z 30 na 20 proto, že je zaměstnán stejný počet dělníků, ale za nižší mzdu, zůstala by při nezměněném pracovním dnu celková nově vyrobená hodnota jako předtím $= 30_v + 15_m = 45$; protože v kleslo na 20, stoupla by nadhodnota na 25 a míra nadhodnoty z 50 % a 125 %, což by odporovalo našemu předpokladu. Mají-li zůstat podmínky našeho případu zachovány, musí nadhodnota při míře 50 % a naopak klesnout na 10, tedy celková nově vyrobená hodnota ze 45 na 30, a to je možné je při zkrácení pracovního dne o $^1/_3$. Pak dostaneme jako dříve:

$$100_c + 20_v + 10_m;\ m' = 50\ \%,\ z' = 8\ ^1/_3\ \%.$$

Není ani třeba podotýkat, že v praxi by nedošlo k takovémuto snížení pracovní doby při poklesu mzdy. Ale to je lhostejné. Míra zisku je funkcí několika proměnných veličin, a chceme-li vědět, jak tyto proměnné veličiny působí na míru zisku, musíme postupně zkoumat vliv každé z nich zvlášť, ať už je takový izolovaný vliv u jednoho a téhož kapitálu ekonomicky myslitelný, nebo ne.

2. m′ *se nemění*, v *se mění*, K *se mění v důsledku toho, že se mění* v

Tento případ se liší od přecházejícího případu jen stupněm. Místo aby c klesalo nebo stoupalo o tolik, o kolik stoupá nebo klesá v, zůstává tu c beze změny. Za dnešních podmínek velkého průmyslu a zemědělství je však variabilní kapitál jen poměrně malou částí celkového kapitálu, a proto je zmenšení nebo zvětšení celkového kapitálu, pokud k němu dochází následkem změn variabilního kapitálu, rovněž poměrně malé. Kdybychom opět vyšli od kapitálu:

I. $100_c + 20_v + 10_m$; $K = 120$, $m' = 50\ \%$, $z' = 8\ ^1/_3\ \%$,

změnil by se třeba na:

II. $100_c + 30_v + 15_m$; $K = 130$, $m' = 50\ \%$, $z' = 11\ ^7/_{13}\ \%$.

Opačný případ, kdy se variabilní kapitál zmenšuje, by se zase dal znázornit obráceným přechodem od II k I.

Ekonomické podmínky by byly v podstatě tytéž jako v předcházejícím případě, není je proto třeba znovu vykládat. Přechod od I k II předpokládá snížení produktivity práce o polovinu; k zvládnutí 100_c je ve II třeba o polovinu více práce než v I. Tento případ se může vyskytnout v zemědělství.(9)

Avšak zatímco v předešlém případě zůstával celkový kapitál beze změny, protože se konstantní kapitál měnil ve variabilní nebo naopak, dochází tu, zvětšuje-li se variabilní část, k vázání dalšího kapitálu, a zmenšuje-li se variabilní část, k uvolňování dříve používaného kapitálu.

(9) Zde stojí v rukopise: „Později prozkoumat, jak tento případ souvisí s pozemkovou rentou."

3. m′ *a* v *se nemění,* c, *a tím i* K *se mění*

V tomto případě se mění rovnice

$$z' = m' \frac{v}{K} \text{ v } : z'_1 = m' \frac{v}{K_1},$$

a škrtneme-li faktory, které se vyskytují na obou stranách, dostaneme úměru:

$$z'_1 : z' = K : K_1;$$

při stejné míře nadhodnoty a stejných variabilních částech kapitálu jsou míry zisku nepřímo úměrné celkovým kapitálům.

Vezmeme-li např. tři kapitály nebo tři různé stavy téhož kapitálu:

I. $80_c + 20_v + 20_m$; $K = 100$, $m' = 100\ \%$, $z' = 20\ \%$;
II. $100_c + 20_v + 20_m$; $K = 120$, $m' = 100\ \%$, $z' = 16\ ^2/_3\ \%$;
III. $60_c + 20_v + 20_m$; $K = 80$, $m' = 100\ \%$, $z' = 25\ \%$,

dostaneme:

$$20\ \% : 16\ ^2/_3\ \% = 120 : 100 \text{ a } 20\ \% : 25\ \% = 80 : 100.$$

Dříve uvedený všeobecný vzorec pro změny $\frac{v}{K}$ při stálém m' byl:

$$z'_1 = m' \frac{ev}{EK}; \text{ nyní se mění : } z'_1 = m' \frac{v}{EK},$$

protože v se nemění, tedy faktor $e = \frac{v_1}{v}$ je zde $= 1$.

Protože $m'v = m$, mase nadhodnoty, a protože jak m', tak v zůstávají nezměněny, nemají změny K vliv ani na m; masa nadhodnoty zůstává stejná, jako byla před touto změnou.

Kdyby c kleslo na nulu, bylo by $z' = m'$, míra zisku by se rovnala míře nadhodnoty.

Ke změně c může dojít buď pouhou změnou hodnoty hmotných prvků konstantního kapitálu, nebo tím, že se změní technické složení celkového kapitálu, tj. tím, že se změní produktivita práce v příslušném výrobním odvětví. V tom případě by zvyšování produktivity společenské práce,

ke kterému dochází s rozvojem velkého průmyslu a zemědělství, vedlo k tomu, že by přechod probíhal (v hořejším příkladě) v pořadí od III k I a od I k II. Množství práce, které se platí 20 a které vyrábí hodnotu 40, by zprvu zvládlo masu pracovních prostředků v hodnotě 60; při zvýšení produktivity a nezměněné hodnotě by masa zvládaných pracovních prostředků vzrostla nejprve na 80, pak na 100. Opačné pořadí by znamenalo, že se produktivita snižuje; totéž množství práce by bylo s to uvést do pohybu méně výrobních prostředků, výroba by se omezila, jak to může nastat v zemědělství, v hornictví etc.

Úspora konstantního kapitálu jednak zvyšuje míru zisku, jednak uvolňuje kapitál, je tedy pro kapitalistu důležitá. Později tuto věc, jako i vliv změn v cenách prvků konstantního kapitálu, zejména surovin, prozkoumáme blíže.

I zde se opět ukazuje, že změna konstantního kapitálu působí na míru zisku stejně, ať již je vyvolána zmenšením, nebo zvětšením hmotných součástí c nebo pouhou změnou jejich hodnoty.

4. m′ *se nemění*, v, c *a* K *se vesměs mění*

V tomto případě zůstává v platnosti hořejší všeobecný vzorec pro změněnou míru zisku:

$$z'_1 = m' \frac{ev}{EK}.$$

Z něho vyplývá, že při nezměněné míře nadhodnoty:

a) Míra zisku klesá, je-li E větší než e, tj. vzrůstá-li konstantní kapitál tak, že celkový kapitál roste relativně rychleji než variabilní kapitál. Přejde-li kapitál $80_c + 20_v + 20_m$ ke složení $170_c + 30_v + 30_m$, zůstává $m' = 100\,\%$, ale $\frac{v}{K}$ klesá z $\frac{20}{100}$ na $\frac{30}{200}$, přestože v i K vzrostlo, a míra zisku podle toho klesá z 20 % na 15 %.

b) Míra zisku zůstává nezměněna jen tehdy, když $e = E$, tj. uchovává-li si zlomek $\frac{v}{K}$, třebaže se zdánlivě mění, tutéž hodnotu, tj. jestliže se čitatel i jmenovatel násobí nebo dělí stejným číslem. $80_c + 20_v + 20_m$ a $160_c + 40_v + 40_m$ mají zřejmě tutéž míru zisku 20 %, protože m' je

i nadále = 100 %, a $\frac{v}{K} = \frac{20}{100} = \frac{40}{200}$ má v obou příkladech tutéž hodnotu.

c) Míra zisku stoupá, je-li e větší než E, tj. roste-li variabilní kapitál relativně rychleji než celkový kapitál. Změní-li se $80_c + 20_v + 20_m$ na $120_c + 40_m + 40_m$, stoupne míra zisku z 20 % na 25 %, protože při nezměněném m' stouplo $\frac{v}{K} = \frac{20}{100} = \frac{40}{160}$, z $^1/_5$ na $^1/_4$.

Mění-li se v a K v jednom směru, mohli bychom si tuto změnu velikostí představit tak, že se až po určitou hranici mění ve stejném poměru, takže až po tuto hranici zůstává $\frac{v}{K}$ nezměněno. Dále by se pak měnila pouze jedna z obou veličin, a tím jsme si tento složitější případ redukovali na jeden z předcházejících jednodušších případů.

Jestliže např. $80_c + 20_v + 20_m$ přechází ve $100_c + 30_v + 30_m$, zůstává při této změně poměr v ku c, a tedy i ke K nezměněn, dokud se nedojde až k $100_c + 25_v + 25_m$. Až dotud se tedy změna nedotkne ani míry zisku. Nyní tedy můžeme vzít za výchozí bod $100_c + 25_v + 25_m$; vidíme, že v stouplo o 5, na 30_v, a tím K ze 125 na 130, a máme tak před sebou druhý případ, případ prosté změny v a jí vyvolané změny K. Míra zisku, která byla původně 20 %, se tímto přidáním 5_v při stejné míře nadhodnoty zvyšuje na 23 $^1/_3$ %.

Tak lze na jednodušší případ redukovat i případ, kdy v a K mění svou velikost v opačném směru. Kdybychom např. opět vyšli od formy $80_c + 20_v + 20_m$ a nechali ji přejít ve formu $110_c + 10_v + 10_m$, byla by při změně na $40_c + 10_v + 10_m$ míra zisku stejná jako na počátku, totiž 20 %. Přidáním 70_c k této meziformě klesne míra zisku na 8 $^1/_3$ %. Tím jsme tedy tento případ zase redukovali na případ změny jediné proměnné veličiny, totiž c.

Současná změna v, c a K neposkytuje tedy nic nového a dá se nakonec vždy převést na případ, kdy se mění pouze jeden faktor.

Dokonce je již fakticky vyčerpán i jediný případ, který ještě zbývá, totiž případ, kdy v i K zůstávají číselně stejné, ale dochází ke změně v hodnotě jejich hmotných prvků, kdy tedy v označuje změněné množství práce uváděné do pohybu a c změněné množství výrobních prostředků uváděných do pohybu.

Ve výrazu $80_c + 20_v + 20_m$ představovalo 20_v původně mzdu 20 dělníků pracujících 10 hodin denně. Jestliže mzda každého z nich stoupne z 1 na 1 $^1/_4$, pak 20_v nezaplatí 20, nýbrž už jen 16 dělníků. Jestliže však 20 dělníků vyrobilo za 200 pracovních hodin hodnotu 40, vyrobí 16 dělníků při 10 hodinách denně, tedy celkem za 160 pracovních hodin, pouze hodnotu 32. Po srážce 20_v na mzdu zůstane pak z 32 na nadhodnotu již pouze 12; míra nadhodnoty by klesla ze 100 % na 60 %. Protože však podle předpokladu musí míra nadhodnoty zůstat nezměněna, musel by se pracovní den prodloužit o $^1/_4$, z 10 hodin na 12 $^1/_2$; jestliže 20 dělníků při 10 hodinách denně = za 200 pracovních hodin vyrobí hodnotu 40, vyrobí 16 dělníků za 12 $^1/_2$ hodiny denně = 200 hodin tutéž hodnotu, a kapitál $80_c + 20_v$ by vyrobil tak jako dříve nadhodnotu 20.

Klesne-li naopak mzda tak, že 20_v uhradí mzdu 30 dělníků, může m' zůstat nezměněno jen tehdy, zkrátí-li se pracovní den z 10 hodin na 6 $^2/_3$; $20 \times 10 = 30 \times 6\ ^2/_3 = 200$ pracovních hodin.

Nakolik může z takových protikladných předpokladů peněžní vyjádření hodnoty c zůstávat nezměněno, a přesto představovat změněné množství výrobních prostředků, jak to odpovídá změněným poměrům, bylo již v podstatě vyloženo výše. V ryzí podobě je tento případ myslitelný jen zcela výjimečně.

Pokud jde o změnu v hodnotě prvků c, která zvětšuje nebo zmenšuje jejich masu, ale sumu hodnoty c ponechává nezměněnu, nemá tato změna vliv ani na míru zisku, ani na míru nadhodnoty, dokud nevyvolává změnu ve velikosti v.

Tím jsme vyčerpali všechny možné případy změn v, c a K v naší rovnici. Viděli jsme, že míra zisku může při nezměněné míře nadhodnoty klesat, zůstávat nezměněna nebo stoupat, neboť sebenepatrnější změna v poměru v ku c, resp. ke K, stačí, aby změnila i míru zisku.

Ukázalo se dále, že mění-li se v, dojde se vždy ke hranici, kdy neměnnost m' už není ekonomicky možná. Protože každá jednostranná změna c musí rovněž dojít k hranici, když už nemůže zůstat nezměněno v, ukazuje se, že pro všechny možné změny $\frac{v}{K}$ jsou dány hranice, za kterými se musí stát proměnným i m'. Toto vzájemné působení změn různých proměnných veličin naší rovnice vystoupí ještě zřetelněji při zkoumání změn m', ke kterému nyní přistoupíme.

II. m' se mění

Všeobecný vzorec pro míry zisku při různých mírách nadhodnoty — ať už $\frac{v}{K}$ zůstává nezměněno, nebo se také mění — dostaneme, jestliže rovnici

$$z' = m' \frac{v}{K}$$

přeměníme v jinou rovnici:

$$z'_1 = m'_1 \frac{v_1}{K_1},$$

kde z'_1, m'_1, v_1 a K_1 označují změněné hodnoty z', m', v a K. Dostaneme pak:

$$z' : z'_1 = m' \frac{v}{K} : m'_1 \frac{v_1}{K_1}$$

a z toho:

$$z'_1 = \frac{m'_1}{m'} \times \frac{v_1}{v} \times \frac{K}{K_1} \times z'.$$

1. m' *se mění,* $\frac{v}{K}$ *se nemění*

V tomto případě dostaneme rovnice:

$$z' = m' \frac{v}{K};\ z'_1 = m'_1 \frac{v}{K},$$

ve kterých $\frac{v}{K}$ má stejnou hodnotu. Dostáváme tudíž úměru:

$$z' : z'_1 = m' : m'_1.$$

Míry zisku u dvou kapitálů stejného složení se mají k sobě jako míry jejich nadhodnoty. Protože ve zlomku $\frac{v}{K}$ nezáleží na absolutní velikosti

v a K, nýbrž na jejich vzájemném poměru, platí o všech kapitálech stejného složení, ať je jejich absolutní velikost jakákoliv.

$$80_c + 20_v + 20_m;\ K = 100,\ m' = 100\,\%,\ z' = 20\,\%,$$
$$160_c + 40_v + 20_m;\ K = 200,\ m' = 50\,\%,\ z' = 10\,\%,$$
$$100\,\% : 50\,\% = 20\,\% : 10\,\%.$$

Jsou-li absolutní velikosti v a K v obou případech stejné, mají se k sobě míry zisku kromě toho jako masy nadhodnoty:

$$z' : z'_1 = m'v : m'_1v = m : m_1.$$

Například:

$$80_c + 20_v + 20_m;\ m' = 100\,\%,\ z' = 20\,\%,$$
$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = 50\,\%,\ z' = 10\,\%.$$
$$20\,\% : 10\,\% = 100 \times 20 : 50 \times 20 = 20_m : 10_m.$$

Je jasné, že u kapitálů stejného absolutního nebo procentního složení může být míra nadhodnoty různá jen tehdy, je-li různá buď mzda, nebo délka pracovního dne, nebo intenzita práce. Ve třech případech:

$$\text{I.}\ \ 80_c + 20_v + 10_m;\ m' = 50\,\%,\ z' = 10\,\%,$$
$$\text{II.}\ \ 80_c + 20_v + 20_m;\ m' = 100\,\%,\ z' = 20\,\%,$$
$$\text{III.}\ \ 80_c + 20_v + 40_m;\ m' = 200\,\%,\ z' = 40\,\%,$$

tvoří celková nově vyrobená hodnota v I 30 ($20_v + 10_m$), ve II 40, ve III 60. K tomu může dojít trojím způsobem.

Předně, jsou-li různé mzdy, tedy vyjadřuje-li 20_v v každém jednotlivém případě jiný počet dělníků. Předpokládejme, že v I je zaměstnáno 15 dělníků 10 hodin za mzdu 1 $^1/_3$ libry št. a že vyrobí hodnotu 30 liber št., z čehož 20 liber št. nahrazuje mzdu a 10 liber št. zbývá na nadhodnotu. Klesne-li mzda na 1 libru št., může být po 10 hodin zaměstnáno 20 dělníků, a vyrobí pak hodnotu 40 liber št., z toho 20 liber št. na mzdu a 20 liber št. na nadhodnotu. Klesne-li mzda ještě více, na $^2/_3$ libry št., lze zaměstnat po 10 hodin 30 dělníků a ti vyrobí hodnotu 60 liber št., ze kterých po odečtení 20 liber št. na mzdu zbude ještě 40 liber št. na nadhodnotu.

Tento případ: nezměněné procentní složení kapitálu, nezměněný pracovní den, nezměněná intenzita práce, změna míry nadhodnoty,

vyvolaná změnou mzdy, je jediným případem, kdy je na místě Ricardova teze:

„Profits would be high or low, *exactly in proportion* as wages would be low or high."* (Principles, kap. I, oddíl III, s. 18. Works of D. Ricardo. Vyd. MacCulloch 1852.)

Nebo *za druhé*, je-li různá intenzita práce. Pak zhotoví např. 20 dělníků se stejnými pracovními prostředky za 10 pracovních hodin denně v I 30, ve II 40 a ve III 60 kusů určitého zboží, jehož každý kus představuje mimo hodnotu výrobních prostředků na něj spotřebovaných novou hodnotu 1 libry št. Protože pokaždé 20 kusů = 20 liber št. nahrazuje mzdu, zbývá na nadhodnotu v I 10 kusů = 10 liber št., ve II 20 kusů = 20 liber št., ve III 40 kusů = 40 liber št.

Nebo *za třetí*, pracovní den je různě dlouhý. Pracuje-li 20 dělníků při stejné intenzitě práce v I devět, ve II dvanáct a ve III osmnáct hodin denně, mají se k sobě jejich celkové výrobky 30 : 40 : 60 jako 9 : 12 : 18, a protože mzda pokaždé = 20, zbývá na nadhodnotu opět 10, resp. 20 a 40.

Vzestup nebo pokles mzdy působí tedy v opačném směru, zvyšování nebo snižování intenzity práce a prodlužování nebo zkracování pracovního dne ve stejném směru na výši míry nadhodnoty a tím, při nezměněném $\frac{v}{K}$, i na míru zisku.

2. m′ *a* v *se mění*, K *se nemění*

V tomto případě platí úměra:

$$z' : z'_1 = m' \frac{v}{K} : m'_1 \frac{v_1}{K} = m'v : m'_1 v_1 = m : m_1.$$

Míry zisku se mají k sobě jako příslušné masy nadhodnoty.

Změna míry nadhodnoty při nezměněném variabilním kapitálu znamenala změnu ve velikosti a v rozdělení nově vyrobené hodnoty. Současná změna v a m' také vždy předpokládá jiné rozdělení nově vyrobené hodnoty, ale ne vždy změnu její velikosti. Jsou možné tři případy:

* „Zisky jsou vysoké nebo nízké *přesně podle toho*, jak nízké nebo vysoké jsou mzdy."

a) v a m' se mění v opačném směru, ale o stejnou veličinu, např.:

$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = 50\ \%,\ z' = 10\ \%,$$
$$90_c + 10_v + 20_m;\ m' = 200\ \%,\ z' = 20\ \%.$$

Nově vyrobená hodnota je v obou případech stejná, je tudíž stejné i množství vykonané práce: $20_v + 10_m = 10_v + 20_m = 30$. Rozdíl je pouze v tom, že v prvním případě se platí na mzdu 20 a na nadhodnotu zbývá 10, kdežto v druhém případě je mzda pouze 10, a nadhodnota tudíž 20. Je to jediný případ, kdy při současné změně v a m' zůstávají počet dělníků, intenzita práce a délka pracovního dne nezměněny.

b) m' a v se mění opět v opačném směru, avšak ne v tutéž veličinu. V tomto případě nabývá převahy buď změna v, nebo m'.

$$\text{I.}\ 80_c + 20_v + 20_m;\ m' = 100\ \%,\ z' = 20\ \%,$$
$$\text{II.}\ 72_c + 28_v + 20_m;\ m' = 71\,{}^3/_7\ \%,\ z' = 20\ \%,$$
$$\text{III.}\ 84_c + 16_v + 20_m;\ m' = 125\ \%,\ z' = 20\ \%.$$

V I se nově vyrobená hodnota 40 platí 20_v, ve II se nově vyrobená hodnota 48 platí 28_v a ve III se nově vyrobená hodnota 36 platí 16_v. Změnila se jak nově vyrobená hodnota, tak mzda; ale změna nově vyrobené hodnoty znamená změnu vykonaného množství práce, tedy změnu v počtu dělníků, v délce práce, nebo v intenzitě práce, nebo zároveň v několika z těchto tří faktorů.

c) m' i v se mění ve stejném směru; pak se účinky jejich změny vzájemně zesilují.

$$90_c + 10_v + 10_m;\ m' = 100\ \%,\ z' = 10\ \%,$$
$$80_c + 20_v + 30_m;\ m' = 150\ \%,\ z' = 30\ \%,$$
$$92_c + 8_v + 6_m;\ m' = 75\ \%,\ z' = 6\ \%.$$

I zde je nově vyrobená hodnota ve všech třech případech různá, totiž 20, 50 a 14; a tato různá velikost příslušných množství práce opět záleží v rozdílném počtu dělníků, v různé délce práce, v rozdílnosti intenzity práce nebo několika, resp. všech těchto faktorů.

3. m′ v *a* K *se mění*

Tento případ neposkytuje nic nového a řeší se podle obecného vzorce, uvedeného pod II, kdy se mění m'.

Účinek změn ve velikosti míry nadhodnoty na míru zisku můžeme tedy shrnout do těchto případů:

1. Jestliže se $\frac{v}{K}$ nemění, z' stoupá nebo klesá přímo úměrně m'.

$$80_c + 20_v + 20_m;\ m' = 100\ \%,\ z' = 20\ \%,$$
$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = 50\ \%,\ z' = 10\ \%,$$
$$100\ \% : 50\ \% = 20\ \% : 10\ \%.$$

2. Jestliže se $\frac{v}{K}$ pohybuje ve stejném směru jako m', tj. jestliže se zvětšuje nebo zmenšuje, když se m' zvětšuje nebo zmenšuje, z' stoupá nebo klesá rychleji než m'.

$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = 50\ \%,\ z' = 10\ \%,$$
$$70_c + 30_v + 20_m;\ m' = 66\ ^2/_3\ \%,\ z' = 20\ \%,$$
$$50\ \% : 66\ ^2/_3\ \% < 10\ \% : 20\ \%.$$

3. Jestliže se $\frac{v}{K}$ mění v opačném směru než m', ale pomaleji, z' stoupá nebo klesá pomaleji než m'.

$$80_c + 20_v + 10_m;\ m' = 50\ \%,\ z' = 10\ \%,$$
$$90_c + 10_v + 15_m;\ m' = 150\ \%,\ z' = 15\ \%,$$
$$50\ \% : 150\ \% > 10\ \% : 15\ \%.$$

4. Jestliže se $\frac{v}{K}$ mění v opačném směru než m' a rychleji než m', z' stoupá, ačkoliv m' klesá, nebo klesá, ačkoliv m' stoupá.

$$80_c + 20_v + 20_m;\ m' = 100\ \%,\ z' = 20\ \%,$$
$$90_c + 10_v + 15_m;\ m' = 150\ \%,\ z' = 15\ \%,$$

m' stouplo ze 100 % na 150 %, z' kleslo z 20 % na 15 %.

5. Konečně jestliže se $\frac{v}{K}$ mění v opačném směru než m', ale přesně ve stejném poměru jako m', z' se nemění, ačkoliv m' stoupá nebo klesá.

Jen tento poslední případ vyžaduje ještě určité vysvětlení. Jako jsme viděli výše při změnách $\frac{v}{K}$, že stejná míra nadhodnoty se může vyjadřovat

v nejrůznějších mírách zisku, tak vidíme zde, že stejná míra zisku může mít za základ nejrůznější míry nadhodnoty. Ale zatímco při nezměněném m' stačila jakákoliv změna v poměru v ke K, aby vyvolala rozdíl v míře zisku, musí zde při změně velikosti m' nastat právě tak velká opačná změna velikosti $\frac{v}{K}$, má-li míra zisku zůstat stejná. To je u téhož kapitálu nebo u dvou kapitálů v téže zemi možné jen zcela výjimečně. Vezměme např. kapitál

$$80_c + 20_v + 20_m;\ K = 100,\ m' = 100\ \%,\ z' = 20\ \%,$$

a předpokládejme, že mzda klesá tak, že za 16_v je nyní možno mít stejný počet dělníků jako dříve za 20_v. Pak se za jejich jinak stejných podmínek uvolní 4_v, a dostaneme:

$$80_c + 16_v + 24_m;\ K = 96,\ m' = 150\ \%,\ z' = 25\ \%.$$

Aby bylo $z' = 20\ \%$ jako dříve, musel by celkový kapitál vzrůst na 120, tedy konstantní kapitál na 104:

$$104_c + 16_v + 24_m;\ K = 120,\ m' = 150\ \%,\ z' = 20\ \%.$$

To by bylo možné jen tehdy, kdyby zároveň s poklesem mzdy nastala změna v produktivitě práce, která by toto změněné složení kapitálu vyžadovala; anebo kdyby peněžní hodnota konstantního kapitálu stoupla z 80 na 104; zkrátka bylo by k tomu třeba nahodilé shody okolností, ke které dochází jen ve výjimečných případech. Ve skutečnosti je změna m', která nepodmiňuje zároveň změnu v, a tím i $\frac{v}{K}$, myslitelná jen za zcela zvláštních okolností, totiž v takových průmyslových odvětvích, kde se používá jen fixního kapitálu a práce a kde pracovní předmět poskytuje příroda.

Ale srovnáme-li míry zisku ve dvou zemích, je tomu jinak: Stejná míra zisku tu opravdu zpravidla vyjadřuje různé míry nadhodnoty.

Ze všech těchto pěti případů tedy vyplývá, že stoupající míra zisku může odpovídat klesající nebo stoupající míře nadhodnoty, klesající míra zisku stoupající nebo klesající míře nadhodnoty a nezměněná míra zisku stoupající nebo klesající míře nadhodnoty. Že stoupající, klesající nebo nezměněná míra zisku může rovněž odpovídat nezměněné míře nadhodnoty, viděli jsme pod bodem I.

Míra zisku je tedy určována dvěma hlavními faktory: mírou nadhodnoty a hodnotovým složením kapitálu. Působení obou těchto faktorů se dá stručně shrnout, jak to děláme dále, přičemž složení můžeme vyjádřit v procentech, protože je tu lhostejné, od kterého z obou částí kapitálu změna vychází:

Míry zisku dvou kapitálů nebo téhož kapitálu ve dvou po sobě následujících různých stavech

jsou stejné:

1. při stejném procentním složení kapitálů a stejné míře nadhodnoty;
2. při nestejném procentním složení kapitálů a nestejné míře nadhodnoty, jsou-li stejné součiny, které dostaneme znásobením míry nadhodnoty a variabilních částí kapitálů vyjádřených v procentech (součiny m' a v), tj. jsou-li stejné *masy* nadhodnoty, vyjádřené v procentech z celkového kapitálu ($m = m'v$), jinak řečeno, jsou-li si v obou případech faktory m' a v nepřímo úměrné.

Jsou nestejné:

1. při stejném procentním složení kapitálů, jsou-li míry nadhodnoty nestejné; přitom se k sobě mají jako míry nadhodnoty,
2. při stejné míře nadhodnoty a nestejném procentním složení, přičemž se k sobě mají jako variabilní části kapitálu,
3. při nestejné míře nadhodnoty a nestejném procentním složení, přičemž se k sobě mají jako součiny $m'v$, tj. jako masy nadhodnoty vyjádřené v procentech z celkového kapitálu.([10])

([10]) V rukopise jsou ještě velmi podrobné výpočty rozdílu mezi mírou nadhodnoty a mírou zisku ($m'—z'$), na kterém lze vidět celou řadu zajímavých zvláštností a jehož pohyb ukazuje případy, kdy se obě míry od sebe vzdalují nebo k sobě přibližují. Tyto pohyby se dají znázornit také křivkami. Upouštíme od otištění tohoto materiálu, protože pro bezprostřední účely této knihy není tak důležitý. Zde postačí upozornit na to prostě ty čtenáře, kteří chtějí tuto věc zkoumat podrobněji. — *B. E.*

KAPITOLA ČTVRTÁ

VLIV OBRATU NA MÍRU ZISKU

{Vliv obratu na výrobu nadhodnoty, a tedy i zisku, byl probrán v druhé knize. Dá se stručně shrnout takto: protože k obratu je třeba určité doby, nemůže se k výrobě použít současně celého kapitálu; část kapitálu tedy musí neustále ležet ladem — ať už ve formě peněžního kapitálu, zásob surovin, hotového, ale ještě neprodaného zbožního kapitálu, anebo v pohledávkách, které ještě nejsou splatné; kapitál činný v aktivní výrobě, tj. při tvorbě a přivlastňování nadhodnoty, se o tuto část neustále zmenšuje a úměrně tomu se neustále zmenšuje i vyráběná a přivlastňovaná nadhodnota. Čím kratší je doba obratu, tím menší je tato ladem ležící část kapitálu ve srovnání s celým kapitálem, a tím větší je tedy za jinak stejných okolností i přivlastňovaná nadhodnota.

Již v druhé knize bylo podrobně vyloženo, jak zkracování doby obratu nebo některého z jejích dvou úseků, výrobní doby a doby oběhu, zvyšuje masu vyrobené nadhodnoty. A protože míra zisku je pouze výrazem poměru vyrobené masy nadhodnoty k celkovému kapitálu zaměstnanému při její výrobě, je zřejmé, že každé takové zkrácení míru zisku zvyšuje. To, co bylo dříve, v druhém oddílu druhé knihy, řečeno o nadhodnotě, platí právě tak o zisku a míře zisku a není to zde třeba opakovat. Rádi bychom zdůraznili jen několik hlavních momentů.

Hlavním prostředkem ke zkracování výrobní doby je zvyšování produktivity práce; tomu se obvykle říká pokrok průmyslu. Nevyvolá-li se tím zároveň značné zvýšení celkového výdaje kapitálu, které vyplývá ze zavádění nákladných strojů atd., a tím snížení míry zisku, která se vypočítává z celkového kapitálu, musí míra zisku stoupnout. A tak tomu rozhodně je u mnoha nejnovějších úspěchů, jichž dosáhla v hutním a chemickém průmyslu. Nové způsoby výroby železa a oceli, které objevili Bessemer, Siemens, Gilchrist-Thomas aj., zkracují při poměrně nepatrných nákladech dříve velmi zdlouhavé procesy na nejmenší míru. Výroba alizarinu čili mořenového barviva z kamenouhelného dehtu dává — použije-li se továrního zařízení, kterého se již používalo k výrobě barev z dehtu — za několik týdnů stejný výsledek, k němuž bylo dříve třeba let. Trvalo rok, než mořena barvířská vzrostla, potom bylo nutno nechat ještě několik let dozrávat kořeny a pak teprve bylo možno dělat z nich barvu.

Hlavním prostředkem ke zkracování doby oběhu je zdokonalování komunikací. A po této stránce došlo za posledních padesát let k revoluci, která se dá srovnat jen s průmyslovou revolucí z druhé poloviny minulého století. Na souši zatlačila železnice do pozadí macadamizovanou silnici, na moři vytlačila rychlá a pravidelná paroplavba pomalou a nepravidelnou dopravu plachetnicemi a celá zeměkoule byla obetkána sítí telegrafních drátů. A Suezský průplav otevřel paroplavební dopravě Východní Asii a Austrálii. Doba oběhu zboží zasílaného do Východní Asie, která ještě roku 1847 byla nejméně dvanáct měsíců (viz knihu II, s. 235*), se nyní dá zkrátit na přibližně stejný počet týdnů. Obě veliká ohniska krizí z let 1825—1857, Amerika a Indie, se tímto převratem v dopravních prostředcích přiblížila o 70—90% evropským průmyslovým zemím a ztratila tak značně na své výbušnosti. Doba obratu veškerého světového obchodu se úměrně tomu zkrátila a akční schopnost kapitálu, který se ho účastní, se více než zdvojnásobila nebo ztrojnásobila. Že to nezůstalo bez vlivu na míru zisku, je samozřejmé.

Máme-li si ukázat vliv obratu celkového kapitálu na míru zisku v ryzí podobě, musíme předpokládat, že u obou kapitálů, které srovnáváme, jsou všechny ostatní okolnosti stejné. Mimo míru nadhodnoty a pracovní den je tedy stejné i procentní složení kapitálů. Vezměme nyní kapitál A se složením $80_c + 20_v = 100\,K$, který se při míře nadhodnoty 100 % obrátí dvakrát za rok. Pak je roční výrobek:

$160_c + 40_v + 40_m$. Chceme-li však zjistit míru zisku, neuvádíme těchto 40_m do poměru k obrátivší se kapitálové hodnotě 200, nýbrž k zálohované kapitálové hodnotě 100, a tak dostaneme $z' = 40$ %.

Srovnejme s tím kapitál $B = 160_c + 40_v = 200\,K$, který má stejnou míru nadhodnoty 100 %, ale obrátí se pouze jednou za rok. Pak bude roční výrobek stejný jako dříve:

$160_c + 40_v + 40_m$. Tentokrát se však musí těchto 40_m uvést do poměru k zálohovanému kapitálu 200, takže vyjde míra zisku jen 20 %, tj. pouze polovina míry A.

Z toho tedy vyplývá: u kapitálů stejného procentního složení jsou při stejné míře nadhodnoty a stejném pracovním dni míry zisku dvou kapitálů nepřímo úměrné dobám jejich obratu. Není-li v obou srovnávaných pří-

* Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl II. Praha 1979, s. 247—248.

padech stejné buď složení, nebo míra nadhodnoty, nebo pracovní den, nebo mzda, vyplývají z toho ovšem další rozdíly v míře zisku; ty však nejsou závislé na obratu, a proto nás tu nezajímají; mimoto již byly prozkoumány v kapitole III.

Přímý vliv, který má zkrácení doby obratu na výrobu nadhodnoty, tedy i zisku, záleží ve zvýšené aktivitě, které tím nabývá variabilní část kapitálu; viz o tom knihu II, kap. XVI: Obrat variabilního kapitálu. Tam se ukázalo, že variabilní kapitál 500, který se obrátí desetkrát za rok, vynese za tuto dobu stejně nadhodnoty jako variabilní kapitál 5000, který se při stejné míře nadhodnoty a stejné mzdě obrátí pouze jednou za rok.

Vezměme kapitál I, který se skládá z 10 000 fixního kapitálu, jehož roční opotřebování je 10 % = 1000, z 500 oběžného konstantního a z 500 variabilního kapitálu. Dejme tomu, že variabilní kapitál vykoná při míře nadhodnoty 100 % deset obratů za rok. Pro zjednodušení předpokládejme ve všech následujících příkladech, že se oběžný konstantní kapitál obrací za stejnou dobu jako variabilní, jak tomu ostatně většinou bývá i v praxi. Pak produkt takového období obratu bude:

$$100_c \text{ (opotřebování)} + 500_c + 500_v + 500_m = 1600,$$

a celkový roční produkt při deseti takových obratech:

$$1000_c \text{ (opotřebování)} + 5000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$K = 11\,000,\ m = 5000,\ z' = \frac{5000}{11\,000} = 45\,{}^5/_{11}\,\%.$$

Vezměme nyní kapitál II: fixní kapitál 9000, jeho roční opotřebování 1000, oběžný konstantní kapitál 1000, variabilní kapitál 1000, míra nadhodnoty 100 %, počet ročních obratů variabilního kapitálu : 5. Produkt každého období obratu variabilního kapitálu tedy bude:

$$200_c \text{ (opotřebování)} + 1000_c + 1000_v + 1000_m = 3200,$$

a celkový roční produkt při pěti obratech:

$$1000_c \text{ (opotřebování)} + 5000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$K = 11\,000,\ m = 5000,\ z' = \frac{5000}{11\,000} = 45\,{}^5/_{11}\,\%.$$

Vezměme dále kapitál III, ve kterém není vůbec žádný fixní kapitál, naproti tomu 6000 oběžného konstantního a 5000 variabilního kapitálu. Jestliže se při 100% míře nadhodnoty obrátí jednou za rok, celkový roční produkt pak bude:

$$6000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$K = 11\,000,\ m = 5000,\ z' = \frac{5000}{11\,000} = 45\,{}^5/_{11}\,\%.$$

Dostaneme tedy ve všech třech případech stejnou roční masu nadhodnoty = 5000, a protože je celkový kapitál ve všech třech případech rovněž stejný, totiž = 11 000, dostaneme i stejnou míru zisku 45 $^5/_{11}$%.

Kdybychom naproti tomu měli u hořejšího kapitálu I místo 10 jen 5 ročních obratů variabilní části, vypadalo by to jinak. Produkt jednoho obratu by pak byl:

$$200_c \text{ (opotřebování)} + 500_c + 500_v + 500_m = 1700.$$

Čili roční produkt:

$$1000_c \text{ (opotřebování)} + 2500_c + 2500_v + 2500_m = 8500,$$

$$K = 11\,000,\ m = 2500;\ z' = \frac{2500}{11\,000} = 22\,{}^8/_{11}\,\%.$$

Míra zisku klesla na polovinu, protože se doba obratu zdvojnásobila.

Masa nadhodnoty přivlastněná za rok se tedy rovná mase nadhodnoty přivlastněné za jedno období obratu *variabilního* kapitálu násobené počtem těchto obratů za rok. Nazveme-li ročně přivlastněnou nadhodnotu čili zisk M, nadhodnotu přivlastněnou za jedno období obratu m, počet obratů, které variabilní kapitál vykoná za rok, n, pak $M = mn$ a roční míra nadhodnoty $M' = m'n$, jak již bylo vyloženo v knize II, kap. XVI, 1.

Vzorec míry zisku $z' = m' \frac{v}{K} = m' \frac{v}{c + v}$ je ovšem správný jen tehdy, rovná-li se v v čitateli a v ve jmenovateli. v ve jmenovateli představuje celou část celkového kapitálu, jíž se průměrně použilo jako variabilního kapitálu na mzdu. v v čitateli je určeno především tím, že vyrobilo a přivlast-

nilo si určitou masu nadhodnoty $= m$, jejíž poměr k němu, $\frac{m}{v}$, je míra nadhodnoty m'. Jen takto se rovnice $z' = \frac{m}{c + v}$ přeměnila v jinou rovnici: $z' = m' \frac{v}{c + v}$. v v čitateli je pak blíže určeno tím, že se musí rovnat v ve jmenovateli, tj. celé variabilní části kapitálu K. Jinak řečeno, rovnice $z' = \frac{m}{K}$ se dá přeměnit v rovnici $z' = m' \frac{v}{c + v}$, aniž se přitom dopustíme chyby, jen tehdy, označuje-li m nadhodnotu vyrobenou v jednom období obratu variabilního kapitálu. Představuje-li m jen část této nadhodnoty, je $m = m'v$ sice správné, ale toto v je zde menší než v v $K = c + v$, protože je menší než celý variabilní kapitál vynaložený na mzdu. Představuje-li však m více než nadhodnotu jednoho obratu v, funguje část tohoto v, nebo i celé v, dvakrát: nejdříve v prvním, pak v druhém, resp. v druhém a dalším obratu: toto v, které vyrábí nadhodnotu a které představuje úhrn všech vyplacených mezd, je tedy větší než v v $c + v$, a proto je pak výpočet nesprávný.

Má-li být vzorec roční míry zisku správný, musíme místo prosté míry nadhodnoty dosadit roční míru nadhodnoty, tj. místo m' dosadit M' čili $m'n$. Jinak řečeno m', míru nadhodnoty — nebo což je koneckonců totéž, v, variabilní část kapitálu obsaženou v K — musíme násobit n, počtem obratů tohoto variabilního kapitálu za rok, a tak dostaneme $z' = m'n \frac{v}{K}$, tj. vzorec pro výpočet roční míry zisku.

Ale jak velký je variabilní kapitál v určitém podniku, neví ve většině případů ani sám kapitalista. V osmé kapitole druhé knihy jsme viděli a dále ještě uvidíme, že jediný rozdíl v kapitálu, který se kapitalistovi vtírá jako podstatný, je rozdíl mezi fixním a oběžným kapitálem; z pokladny, v níž leží část oběžného kapitálu, kterou má v peněžní formě, pokud ji neuložil v bance, bere peníze na mzdu, z téže pokladny vybírá i peníze na suroviny a pomocné látky a obojí peníze zapisuje na totéž pokladní konto. A i kdyby vedl o vyplacených mzdách zvláštní konto, vykazovalo by sice na konci roku sumu, kterou na ně vyplatil, tj. vn, ale ne variabilní kapitál v sám. Aby ho zjistil, musel by provést zvláštní výpočet, jehož příklad zde uvedeme.

Vezměme si k tomu za příklad přádelnu bavlny o 10 000 selfaktorových vřetenech, popsanou v knize I, s. 209/201*, a předpokládejme, že údaje uvedené pro týden v dubnu 1871 platí pro celý rok. Fixní kapitál ve strojích byl 10 000 liber št. Oběžný kapitál nebyl uveden; předpokládejme, že byl 2500 liber št., což je cifra poněkud vysoká, ale je odůvodněna předpokladem, se kterým tu musíme vždy počítat, že totiž nedochází k úvěrovým operacím, že se tedy nepoužívá ani trvale, ani přechodně cizího kapitálu. Týdenní výrobek se co do hodnoty skládal z 20 liber št. za opotřebování strojů, z 358 liber št. zálohovaného oběžného konstantního kapitálu (nájemné 6 liber št., bavlna 342 liber št., uhlí, plyn, olej 10 liber št.), z 52 liber št. variabilního kapitálu vydaného na mzdu a z 80 liber št. nadhodnoty, tedy:

$$20_c \text{ (opotřebování)} + 358_c + 52_v + 80_m = 510.$$

Týdně se tedy zálohovalo v oběžném kapitálu $358_c + 52_v = 410$ a jeho procentní složení $= 87{,}3_c + 12{,}7_v$. Vypočítáme-li to pro celý oběžný kapitál 2500 liber št., vyjde 2182 liber št. konstantního a 318 liber št. variabilního kapitálu. Protože na mzdu se za rok celkem vynaložilo 52krát 52 liber št., tedy 2704 liber št., vyplývá z toho, že variabilní kapitál 318 liber št. se za rok obrátil téměř přesně 8 ½krát. Míra nadhodnoty byla $^{80}/_{52} = 153\,^{11}/_{13}\,\%$. Z těchto daných veličin vypočítáme míru zisku tím, že do vzorce $z' = m'n\,\frac{v}{K}$ dosadíme hodnoty: $m' = 153\,^{11}/_{13}$,

$$n = 8\,^1/_2,\ v = 318,\ K = 12\,500;\ \text{tedy:}$$

$$z' = 153\,^{11}/_{13} \times 8\,^1/_2 \times \frac{318}{12\,500} = 33{,}27\,\%.$$

Použitím jednoduchého vzorce $z' = \frac{m}{K}$ provedeme zkoušku. Celková hodnota čili zisk za rok je 80 liber št. + 52 = 4160 liber št. a to, děleno celkovým kapitálem 12 500 liber št., dává téměř tolik jako nahoře, 33,28 %, abnormálně vysokou míru zisku, kterou lze vysvětlit pouze neobyčejně příznivými podmínkami v dané chvíli (velmi nízké ceny bavlny při velmi

* Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 222—223.

vysokých cenách příze) a která se jistě ve skutečnosti neudržela po celý rok.

Ve vzorci $s' = m'n \frac{v}{K}$ je $m'n$ tím, jak bylo řečeno, co jsme v druhé knize nazvali roční mírou nadhodnoty. V uvedeném případě je $153\ ^{11}/_{13}\ \% \times \times 8\ ^{1}/_{2}$ čili počítáno přesně, $1307\ ^{9}/_{13}\ \%$. Spráskl-li tedy jistý poctivec* ruce nad obludnými rozměry roční míry nadhodnoty 1000 %, uvedené v jednom příkladu v druhé knize, upokojí se snad, až tu uvidí, že se vyskytuje i roční míra nadhodnoty přes 1300 %, kterou tu pro něho uvádíme ze skutečné praxe v Manchesteru. V dobách nejvyšší prosperity, jakou jsme ovšem už dlouho nezažili, není taková míra nic vzácného.

Máme tu mimochodem příklad skutečného složení kapitálu v moderním velkém průmyslu. Celkový kapitál se dělí na 12 182 libry št. konstantního a 318 liber št. variabilního kapitálu, dohromady 12 500 liber št. Čili v procentech: $97\ ^{1}/_{2c} + 2\ ^{1}/_{2v} = 100\ K$. K úhradě mezd slouží jen čtyřicetina celého kapitálu, ale slouží tak více než osmkrát za rok.

Ovšem jen málokterého kapitalistu napadne, aby vedl takové výpočty o svém podniku, a proto statistiky téměř nic neříkají o poměru konstantní části celkového společenského kapitálu k variabilní části. Jen americký census udává to, co je za dnešních poměrů možné: úhrn mezd vyplacených v každém odvětví podnikání a úhrn dosažených zisků. Třebaže tyto údaje nejsou spolehlivé — opírají se totiž jen o nekontrolovatelné údaje průmyslníků — jsou přesto velmi cenné a jsou jediné, co o tomto předmětu máme. My v Evropě jsme příliš delikátní, než abychom očekávali, že naši velkoprůmyslníci řeknou na sebe něco takového. — *B. E.*}

* Slovní hříčka: Biedermann — poctivec, dobrák; zároveň se tak jmenoval redaktor Deutsche Allgemeine Zeitung.

KAPITOLA PÁTÁ

ÚSPORY PŘI POUŽÍVÁNÍ KONSTANTNÍHO KAPITÁLU

I. ČÁST VŠEOBECNÁ

Zvětšování absolutní nadhodnoty čili prodlužování nadpráce, a tedy i pracovního dne při nezměněném variabilním kapitálu, tj. při použití téhož počtu dělníků za nominálně tutéž mzdu — přičemž je lhostejné, zda se práce přes čas platí nebo neplatí — snižuje relativně hodnotu konstantního kapitálu ve srovnání s hodnotou celkového kapitálu a variabilního kapitálu, a tím zvyšuje míru zisku, nehledě ani ke vzrůstu masy nadhodnoty a možnému vzestupu míry nadhodnoty. Objem fixní části konstantního kapitálu — továrních budov, strojů atd. — zůstává stejný, ať se s ním pracuje 16, nebo 12 hodin. Prodloužení pracovního dne nevyžaduje nové výdaje na tuto nejnákladnější část konstantního kapitálu. Kromě toho se tím hodnota fixního kapitálu reprodukuje za menší počet období obratu, tedy zkracuje se doba, na kterou se tento kapitál musí zálohovat, aby vynesl určitý zisk. Prodloužení pracovního dne zvyšuje tedy zisk i tehdy, když se práce přes čas platí, a po určitou hranici i tehdy, když se platí více než normální pracovní hodiny. Nutnost rozmnožovat fixní kapitál, která je v moderním průmyslovém systému stále naléhavější, byla proto pro ziskuchtivé kapitalisty hlavní pohnutkou k prodlužování pracovního dne.([11])

Jinak je tomu, jestliže se pracovní den nemění. V tomto případě, má-li se zvětšit masa vykořisťované práce (nebereme tu v úvahu srážky ze mzdy ani snižování mzdy pod normální výši), je nutno buď zvětšit počet dělníků a zároveň s tím v určitém poměru i masu fixního kapitálu, budov, strojů etc. Anebo zvýšila-li se intenzita práce, respektive produktivita práce a vůbec vyrábí-li se více relativní nadhodnoty, roste v průmyslových odvětvích, ve kterých se používá surovin, masa oběžné části konstantního kapitálu, protože se za daný časový úsek zpracovává více surovin apod.; a za druhé vzrůstá množství strojů, uváděných do pohybu stejným počtem dělníků, tedy i tato část konstantního kapitálu. Růst nadhodnoty je tedy

([11]) „Protože ve všech továrnách je velmi značná část fixního kapitálu vložena do budov a strojů, bude zisk tím větší, čím větší je počet hodin, po které je možno tato zařízení udržovat v činnosti." (Rep. Fact. Oct. 31. 1858, s. 8.)

provázen vzrůstáním konstantního kapitálu, rostoucí vykořisťování práce zdražováním výrobních podmínek, s jejichž pomocí je práce vykořisťována, tj. vzrůstáním výdajů kapitálu. Míra zisku tím tedy na jedné straně klesá, a na druhé straně stoupá.

Celá řada běžných výdajů zůstává při delším pracovním dnu téměř stejná nebo úplně stejná jako při kratším. Dozor nad 500 dělníky po 18 pracovních hodin stojí méně než dozor nad 750 dělníky po 12 hodin.

„Provozní náklady továrny při desetihodinové práci jsou skoro stejně vysoké jako při dvanáctihodinové práci." (Rep. Fact. October 1848, s. 37.)

Státní a obecní daně, pojištění proti ohni, plat různých stálých zaměstnanců, znehodnocování strojů a různé jiné výlohy továrny zůstávají stále stejné, ať je pracovní den dlouhý, nebo krátký. Tou měrou, jak výroba klesá, rostou tyto výlohy na úkor zisku. (Rep. Fact. October 1862, s. 19.)

Doba, za kterou se reprodukuje hodnota strojů a jiných součástí fixního kapitálu, není prakticky určena dobou, po kterou prostě existují, nýbrž celkovou dobou, po kterou trvá pracovní proces, během něhož tyto stroje fungují a opotřebovávají se. Musí-li dělníci dřít 18 hodin místo 12 hodin, dělá to v týdnu o tři dny více, z týdne se stane půl druhého týdne, ze dvou roků tři roky. Jestliže se práce přes čas neplatí, dávají dělníci navíc mimo normální dobu nadpráce zdarma ještě na každé dva týdny třetí týden, na každé dva roky třetí rok práce. Tak se reprodukce hodnoty strojů urychluje o 50 % a trvá jen $^2/_3$ jinak nutné doby.

Při tomto rozboru, stejně jako při rozboru kolísání cen suroviny (v kap. VI), vycházíme — abychom problém zbytečně nekomplikovali — z předpokladu, že masa a míra nadhodnoty jsou dány.

Jak jsme již ukázali při výkladu o kooperaci, dělbě práce a strojích, úspora na výrobních podmínkách, charakteristická pro výrobu ve velkém, vzniká v podstatě tím, že tyto podmínky fungují jako podmínky společenské, společensky kombinované práce, tedy jako společenské podmínky práce. Spotřebovávají se ve výrobním procesu společně, souhrnným dělníkem, místo aby se spotřebovaly v rozptýlené formě masou dělníků navzájem nespokojených nebo nanejvýš kooperací jen nepatrně bezprostředně spojených. Ve velké továrně s jedním nebo dvěma ústředními motory nerostou náklady na tyto motory přímo úměrně tomu, jak roste počet jejich koňských sil, a tudíž i možná sféra jejich působnosti; náklady

na převodové mechanismy nerostou přímo úměrně tomu, jak roste masa pracovních strojů, na které tyto mechanismy přenášejí pohyb; ba ani trup pracovního stroje se nezdražuje tou měrou, jak se zvětšuje počet nástrojů, jimiž stroj působí jako svými orgány atd. Koncentrací výrobních prostředků se dále uspoří náklady na budovy všeho druhu, nejen na vlastní dílny, nýbrž i na skladiště apod. Stejně je tomu i s výdaji na otop, osvětlení apod. Ostatní výrobní podmínky zůstávají nezměněny, ať jich používá mnoho, nebo málo lidí.

Podstatnou podmínkou všech těchto úspor, které vyplývají z koncentrace výrobních prostředků a z jejich hromadného používání, však je nahromadění a součinnost značného počtu dělníků, tj. společenská kombinace práce. Úspory tedy vyplývají ze společenského charakteru práce, stejně jako vyplývá nadhodnota z nadpráce každého jednotlivého dělníka, vzatého izolovaně. Dokonce i ustavičné zdokonalování, které je tu možné a nutné, vyplývá jedině ze společenských zkušeností a pozorování, jež poskytuje a umožňuje výroba uskutečňovaná souhrnným dělníkem, kombinovaným ve velkém měřítku.

Totéž platí o druhé velké oblasti úspor na výrobních podmínkách. Máme tu na mysli zpětnou přeměnu exkrementů výroby, takzvaných odpadů, v nové prvky výroby, ať už téhož, nebo jiného průmyslového odvětví — procesy, jimiž se tyto takzvané exkrementy znovu vrhají do koloběhu výroby, a tudíž i do produktivní nebo individuální spotřeby. I tato oblast úspor, kterou později probereme poněkud podrobněji, je výsledkem společenské práce ve velkém. Jen při výrobě ve velkém vzniká tak velké množství tohoto odpadu, že se stává znovu předmětem obchodu, a tudíž novými prvky výroby. Pouze jako odpad společné výroby, tedy výroby ve velkém, nabývají tohoto významu pro výrobní proces, zůstávají nositeli směnné hodnoty. Tento odpad — nehledě na službu, kterou koná jako nové prvky výroby — zlevňuje tou měrou, jak se opět stává prodejným, náklady na surovinu, protože do těchto nákladů se vždy započítává normální odpad materiálu, tj. množství, které při zpracovávání suroviny nezbytně přichází průměrně nazmar. Zmenšením nákladů na tuto část konstantního kapitálu se při dané velikosti variabilního kapitálu a dané míře nadhodnoty pro tanto zvyšuje míra zisku.

Je-li nadhodnota dána, může se míra zisku zvýšit jen tím, že se zmenší hodnota konstantního kapitálu nutného k výrobě zboží. Pokud konstantní

kapitál vchází do výroby zboží, potud nezáleží na jeho směnné hodnotě, nýbrž výhradně na jeho užitné hodnotě. Kolik práce může v přádelně do sebe vsát len, to nezávisí — jakmile je dán stupeň produktivity práce, tj. úroveň technického rozvoje — na jeho hodnotě, nýbrž na jeho kvantitě. Stejně tak pomoc, kterou poskytuje stroj např. třem dělníkům, nezávisí na jeho hodnotě, nýbrž na jeho užitné hodnotě, kterou má jako stroj. Na jednom stupni technického vývoje může být špatný stroj drahý, na jiném stupni dobrý stroj levný.

Zvýšený zisk, jehož kapitalista dosáhne tím, že např. zlevnila bavlna nebo spřádací stroje, je výsledkem zvýšené produktivity práce, ne sice v přádelnictví, nýbrž ve strojírenství a bavlnářství. K tomu, aby se zpředmětnilo dané množství práce, tedy přivlastnilo dané množství nadpráce, je nyní na pracovní podmínky třeba menších výdajů. Klesají náklady nutné k tomu, aby se toto určité množství nadpráce přivlastnilo.

Mluvili jsme již o úsporách, ke kterým dochází ve výrobním procesu tím, že výrobních prostředků používá společně souhrnný dělník — společensky kombinovaný dělník. Další úspory při vynakládání konstantního kapitálu, které vyplývají ze zkrácení doby oběhu (přičemž podstatným materiálním momentem je vývoj komunikačních prostředků), prozkoumáme dále. Ale už zde je nutno se zmínit o úsporách, kterých se dosahuje neustálým zdokonalováním strojů, a to: 1. zdokonalováním jejich materiálu, např. tím, že se místo dřeva užívá železa; 2. zlevněním strojů v důsledku zdokonalení výroby strojů vůbec, takže i když hodnota fixní části konstantního kapitálu s vývojem práce ve velkém neustále roste, neroste zdaleka ve stejném stupni(12); 3. speciálním zdokonalováním, které umožňuje, aby dosavadní stroje pracovaly levněji a účinněji, jako je např. zdokonalení parních kotlů etc., o němž uvedeme později ještě některé podrobnosti; 4. zmenšením odpadu při používání zdokonalených strojů.

Všechno, co zmenšuje opotřebování strojů a vůbec fixního kapitálu za dané výrobní období, nejen zlevňuje jednotlivé zboží, neboť v ceně každého jednotlivého zboží se reprodukuje část opotřebování, která na ně připadá, ale zároveň to snižuje i příslušné výdaje kapitálu na toto období. Opravy apod. se započítávají, pokud jsou nutné, do původních nákladů

(12) Viz Ure o pokroku ve stavbě továren.

na stroje. Zmenší-li se, protože jsou stroje trvanlivější, zmenší se pro tanto cena strojů.

O každé úspoře tohoto druhu opět platí, že je ve většině případů možná jen u kombinovaného dělníka a že se často dá uskutečnit teprve tehdy, když se vyrábí v ještě větším měřítku, že tedy vyžaduje, aby došlo k ještě větší kombinaci dělníků přímo ve výrobním procesu.

Na druhé straně se tu však ukazuje, že rozvoj produktivní síly práce *v jednom* výrobním odvětví — např. při výrobě železa, uhlí, strojů, ve stavebnictví atd. — který zase možná částečně souvisí s pokrokem v oblasti duševní produkce, zejména přírodních věd a jejich použití, je podmínkou zmenšení hodnoty výrobních prostředků, a tím i nákladů na ně *v jiných* průmyslových odvětvích, např. v textilním průmyslu nebo v zemědělství. Je to samozřejmé, protože zboží, které vychází jako výrobek z jednoho průmyslového odvětví, vchází znovu jako výrobní prostředek do jiného průmyslového odvětví. Jeho větší či menší láce závisí na produktivitě práce ve výrobním odvětví, z něhož vychází jako výrobek, a je zároveň nejen podmínkou zlevnění zboží, do jehož výroby vchází jako výrobní prostředek, nýbrž i podmínkou snížení hodnoty konstantního kapitálu, jehož prvkem se tu stává, a tudíž i podmínkou zvýšení míry zisku.

Charakteristickou zvláštností takových úspor konstantního kapitálu, podmíněných progresívním rozvojem průmyslu, je, že tu vzestup míry zisku *v jednom* průmyslovém odvětví je vyvoláván rozvojem produktivity práce *v druhém* průmyslovém odvětví. Kapitalistovi tu opět padá do klína zisk, který je produktem společenské práce, třebaže v tomto případě není produktem dělníků, které vykořisťuje přímo on sám. Takový rozvoj produktivní síly je koneckonců vždy důsledkem společenského charakteru práce uváděné v činnost, dělby práce ve společnosti a rozvoje duševní práce, zejména přírodních věd. Kapitalista tu využívá výhod celého systému společenské dělby práce. Je to rozvoj produktivní síly práce ve skupině, která leží mimo dané průmyslové odvětví a která uvedené skupině dodává výrobní prostředky, jenž působí, že hodnota konstantního kapitálu užívaného kapitalistou relativně klesá, a tudíž míra zisku stoupá.

Míra zisku se zvyšuje ještě jinak: nikoliv úsporou práce, která vyrábí konstantní kapitál, nýbrž úsporným používáním konstantního kapitálu. Koncentrací dělníků a jejich kooperací ve velkém měřítku se ušetří mimo jiné i konstantní kapitál. Tytéž budovy, topné a osvětlovací zařízení apod.

přijdou poměrně levněji, vyrábí-li se ve velkém, než vyrábí-li se v malém. Totéž platí o hnacích a pracovních strojích. Jejich hodnota, třebaže absolutně stoupá, relativně klesá ve srovnání se stoupajícím rozšiřováním výroby a s velikostí variabilního kapitálu čili masou pracovní síly uváděné do pohybu. Úspora, jíž daný kapitál dosahuje ve svém vlastním výrobním odvětví, záleží především a bezprostředně v úspoře práce, tj. v omezení placené práce jeho vlastních dělníků; naproti tomu úspora, o které jsme mluvili předtím, záleží v tom, aby si dokázal přivlastnit co nejvíce cizí neplacené práce co nejhospodárněji, tj. s co nejmenšími náklady, jaké jsou při daném výrobním měřítku možné. Pokud se tato úspora nezakládá na uvedeném využití produktivity společenské práce použité při výrobě konstantního kapitálu, nýbrž záleží v úspoře přímo při používání konstantního kapitálu, je buď přímo plodem kooperace a společenské formy práce uvnitř daného výrobního odvětví, nebo plodem toho, že se stroje atd. vyrábějí v měřítku, při němž jejich hodnota neroste tak jako jejich užitná hodnota.

Zde je třeba povšimnout si dvou okolností. Kdyby byla hodnota $c = 0$, bylo by $z' = m'$ a míra zisku by dosáhla svého maxima. Za druhé však: pro přímé vykořisťování práce samé není vůbec důležitá hodnota použitých prostředků vykořisťování, ať už fixního kapitálu, surovin nebo pomocných látek. Pokud stroje, budovy, suroviny etc. slouží jako pohlcovače práce, jako prostředky, ke kterým nebo jimiž se zpředmětňuje práce, a tudíž i nadpráce, je jejich směnná hodnota úplně lhostejná. Ale záleží jednak na jejich mase technicky nutné ke spojení s určitým množstvím živé práce, jednak na jejich účelnosti, tedy nejen na jakosti strojů, nýbrž i na jakosti surovin a pomocných látek. Na jakosti surovin závisí zčásti míra zisku. Z dobrého materiálu je méně odpadu; k pohlcení téhož množství práce je tedy třeba menší masy suroviny. Dále, je menší odpor, se kterým se setkává pracovní stroj. Zčásti to působí dokonce i na nadhodnotu a na míru nadhodnoty. Je-li špatná surovina, potřebuje dělník ke zpracování téhož množství více času; nezmění-li se mzda, zmenší se tím nadpráce. A to má dále značný vliv na reprodukci a akumulaci kapitálu, které jak jsme ukázali už v knize I, s. 629/619*, závisí více na produktivitě použité práce než na jejím množství.

* Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 588—589.

Proto je pochopitelná fanatická snaha kapitalistů šetřit na výrobních prostředcích. Jde jim o to, aby se nic nepromrhalo, aby nic nepřišlo nazmar, aby se spotřebovalo jen tolik výrobních prostředků, kolik vyžaduje výroba, a to závisí jednak na tom, jak jsou dělníci vycvičeni a jaké mají vzdělání, jednak na disciplíně, v níž kapitalista udržuje kombinované dělníky a která se stává zbytečnou za takového společenského pořádku, za něhož dělníci pracují na svůj vlastní účet, jako je nyní už skoro úplně zbytečná při úkolové mzdě. Tato fanatická snaha se na druhé straně projevuje i ve falšování prvků výroby, což je hlavní prostředek, jak snížit hodnotu konstantního kapitálu vzhledem k variabilnímu kapitálu a tak zvýšit míru zisku; k tomu ještě přistupuje prodej těchto prvků výroby nad jejich hodnotou, protože se tato hodnota znovu objevuje ve výrobku. Tato okolnost hraje rozhodující úlohu zejména v německém průmyslu, jehož hlavní zásadou je: Vždyť to lidem přijde docela vhod, když jim pošleme napřed dobré vzorky a potom špatné zboží. Ale tyto jevy, které patří do oblasti konkurence, nás tu nezajímají.

Je třeba podotknout, že toto zvyšování míry zisku vyvolané snižováním hodnoty, tedy nákladnosti konstantního kapitálu, naprosto nezávisí na tom, zda se v průmyslovém odvětví, v němž k němu dochází, vyrábějí přepychové předměty nebo životní prostředky, které vcházejí do spotřeby dělníků, nebo výrobní prostředky vůbec. Mělo by to význam, jen pokud jde o míru nadhodnoty, která podstatně závisí na hodnotě pracovní síly, tj. na hodnotě obvyklých životních prostředků dělníka. Ale zde předpokládáme, že nadhodnota a míra nadhodnoty jsou dány. Za těchto podmínek závisí poměr nadhodnoty k celkovému kapitálu — a ten určuje míru zisku — výhradně na hodnotě konstantního kapitálu, a vůbec ne na užitné hodnotě prvků, ze kterých se tento kapitál skládá.

Relativní zlevňování výrobních prostředků ovšem nevylučuje vzrůst absolutní sumy jejich hodnoty, protože s rozvojem produktivní síly práce a se vzrůstem rozsahu výroby, který provází tento rozvoj, se neobyčejně zvětšuje absolutní množství používaných výrobních prostředků. Úspora při používání konstantního kapitálu, ať už ji zkoumáme z kterékoliv stránky, je jednak výhradně výsledkem toho, že výrobní prostředky fungují a spotřebovávají se jako společné výrobky prostředky kombinovaného dělníka, takže sama tato úspora je produktem společenského charakteru bezprostředně produktivní práce; jednak však je výsledkem rozvoje pro-

duktivity práce ve sférách, které dodávají kapitálu jeho výrobní prostředky, takže postavíme-li proti sobě celkovou práci a celkový kapitál, a nejen dělníky zaměstnané u kapitalisty X a tohoto kapitalistu X, objeví se tato úspora zase jako výsledek rozvoje produktivních sil společenské práce, a celý rozdíl je pouze v tom, že kapitalista X těží nejen z produktivity práce ve své vlastní dílně, nýbrž i z produktivity práce v cizích dílnách. Přesto se však úspora konstantního kapitálu kapitalistovi jeví jako podmínka, která je dělníkovi úplně cizí, která se ho nijak netýká, s níž nemá nic společného; přitom však je kapitalistovi vždy naprosto jasné, že se dělníka přece jen nějak týká, zda kapitalista koupí za tytéž peníze mnoho nebo málo práce (tak se totiž v jeho vědomí jeví transakce mezi kapitalistou a dělníkem). Tato úspora při používání výrobních prostředků, tato metoda dosáhnout určitého výsledku s nejmenšími výdaji, se v daleko větší míře než jiné síly, nedílně spjaté s prací, jeví jako síla inherentní kapitálu, jako metoda vlastní kapitalistickému výrobnímu způsobu a pro něj charakteristická.

Tomu, že se věci jeví takto, se nelze divit, protože tomu odpovídá vnější zdání faktů a protože kapitalistický vztah skutečně zakrývá vnitřní souvislost věcí tím, že způsobuje, že dělníkovi se podmínky uplatnění jeho vlastní práce jeví jako něco naprosto lhostejného, co je mimo něj, co je mu cizí.

Předně: Výrobní prostředky, ze kterých se skládá konstantní kapitál, představují jen peníze kapitalisty (tak jako podle Lingueta[10] tělo římského dlužníka představovalo peníze věřitele) a jsou v určitém poměru jen k němu, kdežto dělník, pokud s nimi ve skutečném výrobním procesu přichází do styku, má s nimi co dělat pouze jako s užitnými hodnotami výroby, jako s pracovními prostředky a pracovním materiálem. To, zda se tato hodnota zvětšuje nebo zmenšuje, se proto dotýká vztahu dělníka ke kapitalistovi tak málo, jako např. to, zda pracuje s mědí nebo se železem. Ostatně, jak ukážeme později, kapitalista se na to rád dívá jinak, jakmile hodnota výrobních prostředků začne stoupat a tím klesat míra zisku.

Za druhé: Protože tyto výrobní prostředky jsou v kapitalistickém výrobním procesu zároveň prostředky k vykořisťování práce, nestará se dělník o to, zda jsou tyto prostředky vykořisťování relativně levné nebo drahé, stejně jako se kůň nestará o to, zda mu nasadili drahou nebo levnou ohlávku.

Konečně, jak jsme viděli dříve*, dělník fakticky má ke společenskému charakteru své práce, k její kombinaci s prací jiných ke společnému účelu, poměr jako k moci, která je mu cizí; podmínky uskutečnění této kombinace jsou majetkem, který je mu cizí, a kdyby nebyl donucován, aby s ním šetřil, bylo by mu úplně lhostejné, zda se tímto majetkem plýtvá nebo ne. Zcela jinak je tomu v továrnách, které patří dělníkům, např. v Rochdale.[11]

Není ani třeba podotýkat, že pokud se produktivita práce v jednom výrobním odvětví projevuje zlevněním a zdokonalením výrobních prostředků v druhém výrobním odvětví, a tím tam zvyšuje míru zisku, vystupuje tato všeobecná souvislost společenské práce jako něco, co je dělníkům naprosto cizí, co se fakticky týká jen kapitalisty, pokud tyto výrobní prostředky kupuje a přivlastňuje si je pouze kapitalista. To, že kupuje výrobek dělníka cizího výrobního odvětví za výrobek dělníka svého vlastního výrobního odvětví, a že tedy může disponovat výrobkem cizích dělníků jen potud, pokud si bez náhrady přivlastnil výrobek svých vlastních dělníků, je souvislost, která je šťastně zastřena procesem oběhu atd.

K tomu přistupuje ještě, že jako se výroba ve velkém rozvíjí teprve v kapitalistické formě, tak z jedné strany honba za ziskem, z druhé strany konkurence, která nutí k co nejlevnější výrobě zboží, budí zdání, že tato úspora při používání konstantního kapitálu je zvláštností kapitalistického výrobního způsobu, a tedy funkcí kapitalisty.

Kapitalistický výrobní způsob na jedné straně žene k rozvíjení produktivních sil společenské práce, na straně druhé pak k šetrnosti při používání konstantního kapitálu.

Ale tím, že se dělníkovi, nositeli živé práce, hospodárné, tj. racionální a úsporné používání jeho pracovních podmínek jeví jako něco cizího, lhostejného, tím to ještě nekončí. Ve své rozporné, antagonistické povaze zachází kapitalistický výrobní způsob tak daleko, že i mrhání životem a zdravím dělníka, zhoršování jeho existenčních podmínek považuje za úsporu při používání konstantního kapitálu, a tím za jeden z prostředků zvyšování míry zisku.

Protože dělník stráví ve výrobním procesu většinu svého života, jsou podmínky výrobního procesu do značné míry i podmínkami jeho aktivního životního procesu, jeho životními podmínkami a šetření na těchto

* Viz Díl I, s. 234—302.

životních podmínkách je jednou z metod zvyšování míry zisku; úplně tak — jak jsme viděli už dříve* — jako je přetěžování dělníka, jeho přeměna v tažný dobytek, metodou, jak urychlovat sebezhodnocování kapitálu, výrobu nadhodnoty. Toto šetření vede k tomu, že se těsné, nezdravé místnosti přeplňují spoustou dělníků, čemuž se v řeči kapitalistů říká úspora na budovách; že se nebezpečné stroje cpou do jedné místnosti, aniž se dělají bezpečnostní opatření; že se zanedbávají preventivní opatření při výrobních procesech, které svou povahou jsou škodlivé zdraví nebo jako v dolech nebezpečné atd. Nemluvě ani o tom, že se nedělá vůbec nic pro to, aby se výrobní proces pro dělníka trochu zlidštil, zpříjemnil nebo byl pro něj alespoň snesitelný. Z kapitalistického stanoviska by to bylo zcela bezúčelné a nesmyslné vyhazování. Kapitalistická výroba vůbec zachází při všem svém skrblictví nanejvýš marnotratně s lidským materiálem, stejně tak jako na druhé straně tím, že rozděluje své výrobky obchodem a že rozpoutává konkurenci, zachází velmi marnotratně s materiálními prostředky, a tak na jedné straně ztrácí pro společnost to, co na straně druhé získává pro jednotlivého kapitalistu.

Tak jako má kapitál tendenci při přímém používání živé práce omezit tuto práci na nutnou práci a vykořisťováním společenských produktivních sil práce neustále zkracovat práci nutnou ke zhotovení výrobku, tedy všemožně šetřit na přímo používané živé práci, má i tendenci používat této práce, omezené na nejnutnější míru, za co nejhospodárnějších podmínek, tj. omezit na nejmenší možné minimum hodnotu používaného konstantního kapitálu. Je-li hodnota zboží určena nutnou pracovní dobou v něm obsaženou, a ne pracovní dobou obsaženou v něm vůbec, pak toto určení realizuje teprve kapitál, který zároveň ustavičně zkracuje pracovní dobu společensky nutnou k výrobě zboží. Cena zboží se tak snižuje na minimum tím, že se snižuje na minimum každá část práce nutné k jeho výrobě.

Pokud jde o úspory při používání konstantního kapitálu, je třeba rozlišovat. Roste-li masa a s ní i suma hodnoty používaného kapitálu, je to především koncentrace většího množství kapitálu v jedněch rukou. Ale právě tato větší, jedněma rukama používaná masa — které zpravidla odpovídá také absolutně větší, ale relativně menší množství používané práce — umožňuje úspory na konstantním kapitálu. Vezmeme-li jednotli-

* Viz Díl I, kapitola VIII.

vého kapitalistu, roste objem nutného výdaje kapitálu, zejména u fixního kapitálu; ale vzhledem k mase zpracovávaného materiálu a vykořisťované práce se relativně zmenšuje hodnota tohoto výdaje.

Doložme to nyní stručně na jednotlivých případech. Začneme od konce, úsporami na výrobních podmínkách, pokud tyto podmínky zároveň představují existenční a životní podmínky dělníka.

II. ŠETŘENÍ NA PRACOVNÍCH PODMÍNKÁCH NA ÚKOR DĚLNÍKŮ

Uhelné doly. Zanedbávání nejnutnějších výdajů.

„Za konkurence, která vládne mezi majiteli uhelných dolů... se vydává jen tolik, kolik je nutné k tomu, aby se překonaly nejzjevnější fyzické obtíže; a při konkurenci mezi horníky, kterých je obyčejně nadbytek, se horníci rádi vystavují značnému nebezpečí a nejškodlivějším vlivům pro mzdu, která je pouze o málo vyšší než mzda okolních zemědělských nádeníků, neboť práce na dole jim kromě toho umožňuje, aby pro výdělek využili svých dětí. Tato dvojnásobná konkurence úplně stačí k tomu... aby se ve většině dolů pracovalo při naprosto nedokonalém odvádění vody a větrání, často ve špatně vybudovaných šachtách se špatnou výztuží, s neschopnými strojníky, se špatně založenými a vystavěnými chodbami a kolejemi; a to zaviňuje takové ztráty na životech, úrazy a choroby, že by jejich statistické zachycení podávalo hrůzný obraz." (First Report on Children's Employment in Mines and Collieries etc. 21. dubna 1829, s. 102.)

V anglických uhelných dolech přišlo kolem roku 1860 o život průměrně 15 lidí týdně. Podle zprávy o Coal Mines Accidents (6. února 1862) bylo za desetiletí 1852—1861 zabito celkem 8466 lidí. Tato číslice je však mnohem menší než ve skutečnosti, jak přiznává sama zpráva, neboť v prvních letech, kdy byli inspektoři právě dosazeni a kdy měli na starosti příliš velké obvody, se velký počet úrazů, i smrtelných, vůbec nehlásil. A fakt, že po zavedení inspekce počet úrazů značně poklesl, třebaže inspektorů bylo velmi málo a měli omezenou moc, ukazuje přirozenou tendenci kapitalistického vykořisťování. Přesto je počet zabitých stále ještě veliký. Vinu na těchto lidských obětech má většinou nestoudná lakota majitelů dolů, kteří např. často dali vykopat pouze jednu šachtu, takže tam nešlo nejen pořádně větrat, nýbrž nebylo možné se ani dostat ven, když se tento jediný východ zavalil.

Kapitalistická výroba, zkoumáme-li ji izolovaně a nepřihlížíme-li k procesu oběhu a škodám napáchaným konkurencí, zachází nanejvýš šetrně

s uskutečněnou prací, zpředmětněnou ve zboží. Naproti tomu daleko více než kterýkoliv jiný výrobní způsob marnotratně nakládá s lidmi, živou prací, mrhá nejen jejich masem a krví, nýbrž i jejich nervy a mozkem. A skutečně, v této dějinné epoše, která bezprostředně předchází dobu vědomé reorganizace lidské společnosti, je vývoj lidstva zajištěn a uskutečňován jen tím, že se úžasně mrhá individuálním vývojem. Protože všechno šetření, o kterém se tu mluví, vyplývá ze společenského charakteru práce, je faktickým původcem tohoto mrhání životy a zdravím dělníků právě tento bezprostředně společenský charakter práce. Po této stránce je charakteristická otázka, nadhozená už továrním inspektorem R. Bakerem:

„The whole question is one for serious consideration, in what way *this sacrifice of infant life occasioned by congretional labour* can be best averted?"* (Rep. Fact. Oct. 1863, s. 157.)

Továrny. Sem patří opomíjení všech ochranných opatření, která zajišťují bezpečnost, pohodlí a zdraví dělníků i v továrnách ve vlastním smyslu tohoto slova. Většina zpráv z bojišť o raněných a mrtvých průmyslové armády (viz každoroční tovární zprávy) pochází právě odtud. Rovněž tak nedostatek místa, špatné větrání etc.

Ještě v říjnu 1855 si Leonhard Horner stěžuje na odpor, se kterým se značný počet továrníků staví proti zákonným předpisům o ochranných zařízeních u horizontálních hřídelů, přestože nová a nová neštěstí, namnoze smrtelná, svědčí o tom, že tu nebezpečí je, a přestože ochranná zařízení nejsou ani nijak nákladná, ani nijak nepřekážejí výrobě. (Rep. Fact. Oct. 1855, s. 6.) V tomto odporu proti těmto i jiným zákonným předpisům věrně a oddaně podporovali továrníky neplacení smírčí soudcové, kteří — většinou sami továrníci nebo jejich přátelé — takové případy rozsuzovali. Jaké rozsudky tito pánové vynášeli, je vidět z toho, co řekl vrchní soudce Campbell o jednom z takových rozsudků, proti němuž se k němu kdosi odvolal: „To není výklad zákona, to je prostě jeho zrušení." (Tamtéž, s. 11.) — V téže zprávě Horner říká, že v mnoha továrnách spouštějí stroje, aniž na to dříve dělníky upozorní. Protože se na strojích stále něco dělá, i když stojí, protože tu jsou stále v činnosti ruce nebo

* „Celá otázka si zaslouží, abychom se vážně zamyslili nad tím, jak nejlépe zabránit *těmto obětem na lidských životech, zaviněným stěsnanou prací.*"

prsty, dochází neustále k úrazům jen proto, že se nedává znamení. (Tamtéž, s. 44.) K odporu proti továrnímu zákonodárství utvořili tenkrát manchesterští továrníci podnikatelský svaz, tzv. National Association for the Amendment of the Factory Laws, který v březnu 1855 sebral na příspěvcích po 2 šilincích za koňskou sílu přes 50 000 liber št.; z nich se měly platit soudní útraty členů svazu, žalovaných továrními inspektory, a vést tyto spory jménem svazu. Šlo o to dokázat, že killing no murder[12], je-li to pro zisk. Tovární inspektor pro Skotsko sir John Kincaid vypravuje, že jedna glasgowská firma zavedla ve své továrně na všech strojích ochranná zařízení ze starého železa, což ji stálo 9 liber 1 šilink. Kdyby vstoupila do zmíněného svazu, musela by ze svých 110 koňských sil zaplatit na příspěvcích 11 liber št., tj. více, než ji stálo celé ochranné zařízení. Ale National Association se roku 1854 založila výslovně proto, aby bojovala proti zákonu, který předpisoval taková ochranná zařízení. Po celou dobu od roku 1844 až do roku 1854 se na něj továrníci ani za mák neohlíželi. Na Palmerstonův pokyn oznámili tovární inspektoři továrníkům, že od nynějška se bude zákon provádět se vší přísností. Továrníci si ihned založili své sdružení, z jehož předních členů byli mnozí smírčími soudci, kteří měli tomuto zákonu zjednávat průchod. V dubnu 1855 se nový ministr vnitra sir Georgy Grey obrátil na továrníky s kompromisním návrhem, podle něhož byla vláda ochotna spokojit se s téměř jen nominálním plněním zákona o ochranných zařízeních, ale sdružení rozhořčeně odmítlo i tento návrh. V různých soudních sporech se slavný inženýr William* Fairbairn propůjčil k tomu, že dal jako znalec v sázku svou pověst ve prospěch úsporných opatření a porušené svobody kapitálu. Vrchního továrního inspektora Leonarda Hornera továrníci všemožně pronásledovali a tupili.

Továrníci však neustali, dokud si nevymohli rozsudek Court of Queen's Bench[13], podle jehož výkladu zákon z roku 1844 nepředpisoval zavedení ochranných zařízení u horizontálních hřídelů, které byly umístěny výše než 7 stop nad zemí, a roku 1856 se jim konečně podařilo za pomoci licoměrného Wilsona-Pattena — jednoho z těch pámbíčkářů, kteří jsou přes svou okázalou nábožnost vždycky ochotni se propůjčit ke špinavé práci, jen aby se zalíbili rytířům peněžního měšce — prosadit v parlamentě

* 1. vydání: Thomas.

zákon, s nímž už mohli být za daných poměrů spokojeni. Tento zákon fakticky zbavil dělníky jakékoliv zvláštní ochrany a odkázal je, aby si při úrazech způsobených stroji vymáhali náhradu škody u řádných soudů (což byl, uvážíme-li výši anglických soudních útrat, pustý výsměch); na druhé straně pak velmi rafinovaným ustanovením o znaleckém posudku zajistil, že bylo téměř vyloučeno, aby továrníci proces prohráli. Výsledkem toho bylo, že počet úrazů prudce stoupl. Za pololetí od května do října 1858 vzrostl podle záznamů inspektora Bakera počet nehod jen ve srovnání s předcházejícím pololetím o 21 %. Podle jeho názoru bylo možné zabránit 36,7 % všech úrazů. Je pravda, že v letech 1858 a 1859 počet nehod proti letům 1845 a 1846 značně poklesl, a to o 29 %, přestože se počet dělníků v průmyslových odvětvích, ve kterých vykonávali dozor tovární inspektoři, zvýšil o 20 %. Ale proč? Pokud je dnes (roku 1865) tato sporná otázka odstraněna, odstranila se hlavně tím, že se zavádějí nové stroje, opatřené od počátku ochranným zařízením, se kterým se továrník smiřuje, protože mu nepůsobí zvláštní výlohy. Kromě toho se několika dělníkům podařilo, že jim soud přiznal za ztrátu rukou velké odškodné a že tyto rozsudky potvrdil soud nejvyšší instance. (Rep. Fact. 30. April 1861, s. 31; totéž duben 1862, s. 17.)

Tolik pro doložení, jak se šetří na prostředcích, které mají zajišťovat životy a končetiny dělníků (mezi nimiž je mnoho dětí) před nebezpečím, se kterým je bezprostředně spojena jejich práce u strojů.

Práce v uzavřených místnostech vůbec. — Je známo, do jaké míry šetření místem, tedy úspora na budovách, směstnává dělníky do úzkých místností. K tomu přistupuje šetření na větracích zařízeních. Tyto dvě úspory mají spolu s dlouhou pracovní dobou za následek velký vzrůst onemocnění dýchacích orgánů, a tudíž i zvýšenou úmrtnost. Příklady, které uvádíme dále, jsou vzaty ze zpráv o Public Health, 6th Rep. 1863; zprávu sestavil dr. John Simon, dobře známý z první knihy tohoto díla.

Tak jako kombinace dělníků a jejich kooperace umožňuje používání strojů ve velkém, koncentraci výrobních prostředků a úsporu při jejich používání, tak tato společná práce velkého počtu dělníků v uzavřených místnostech a za okolností, pro které není rozhodující zdraví dělníků, nýbrž možnost snáze zhotovit výrobek — tato koncentrace masy dělníků v jedné dílně je na jedné straně zdrojem rostoucího zisku kapitalisty, ale na druhé straně, nekompenzuje-li se zkrácením pracovní doby a zvlášt-

ními ochrannými opatřeními, i příčinou mrhání životy dělníků a jejich zdravím.

Dr. Simon vyslovuje pravidlo, které dokazuje hojnými statistickými údaji:

„Tou měrou, jak je obyvatelstvo určitého kraje odkázáno na společnou práci v uzavřených místnostech, roste v tomto kraji za jinak stejných okolností i úmrtnost následkem plicních chorob." (S. 23.) Příčinou toho je špatné větrání. „Zpravidla, že v každém obvodu, kde je značný průmysl provozovaný v uzavřených místnostech, postačí zvýšená úmrtnost dělníků tohoto průmyslu zabarvit celkovou statistiku o úmrtnosti v daném kraji tak, že rozhodně převládají plicní choroby, není v celé Anglii patrně jediné výjimky" (s. 23).

Ze statistiky o úmrtnosti v průmyslových odvětvích, kde se pracuje v uzavřených místnostech a ve kterých zdravotní úřad prováděl šetření v letech 1860 a 1861, vyplývá: Na stejný počet mužů ve stáří 15—55 let, na který připadá v anglických zemědělských obvodech 100 úmrtí na souchotiny nebo na jiné plicní choroby, vychází: v Coventry 163 úmrtí na souchotiny, v Blackburnu a Skiptonu 167, v Congletonu a Bradfordu 168, v Leicesteru 171, v Leeku 182, v Macclesfieldu 184, v Boltonu 190, v Nottinghamu 192, v Rochdale 193, v Derby 198, v Salfordu a Ashton-under-Lyne 203, v Leedsu 218, v Prestonu 220 a v Manchesteru 263 (s. 24). Následující tabulka podává ještě pregnantnější příklad. Uvádí počet úmrtí na plicní choroby pro obě pohlaví ve věku od 15 do 25 let zvlášť na 100 000 obyvatel. Jsou vybrány obvody, ve kterých pracují v průmyslu provozovaném v uzavřených místnostech jen ženy, kdežto muži jsou zaměstnáni v nejrozmanitějších pracovních odvětvích.

V hedvábnických obvodech, kde je podíl mužů v továrnách už větší, je i jejich úmrtnost značná. Úmrtnost na souchotiny apod. tu odhaluje, jak se říká ve zprávě,

„hrozné (atrocious) zdravotní poměry, za jakých se pracuje ve velké části našeho hedvábnického průmyslu".*

A právě v tomto průmyslu továrníci, kteří se odvolávali na výjimečně příznivé zdravotní podmínky svých podniků, požadovali a částečně si také vymohli výjimečně dlouhou pracovní dobu pro děti mladší 13 let. (Kniha I, kap. VIII, 6, s. 296/286.)**

* Viz tabulku na s. 97.

** Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 292—295.

Obvod	Hlavní průmysl	Počet úmrtí na plicní choroby u osob ve věku 15 až 25 let na 100 000 obyvatel	
		mužů	žen
Berkhamstead	slaměnkářství, pracují tu ženy	219	578
Leighton Buzzard	slaměnkářství, pracují tu ženy	309	554
Newport Pagnell	krajkářství, pracují tu ženy	301	617
Towcester	krajkářství, pracují tu ženy	239	577
Yeovil	rukavičkářství, pracují tu ponejvíce ženy	280	409
Leek	hedvábnictví, převládají ženy	437	856
Congleton	hedvábnictví, převládají ženy	566	790
Macclesfield	hedvábnictví, převládají ženy	593	890
Zdravý zemědělský kraj	zemědělství	331	333

„Snad žádné z průmyslových odvětví, která jsme dosud prozkoumali, neposkytuje horší obraz, než je obraz, jejž podává dr. Smith o krejčovství... Dílny, říká, se od sebe po zdravotní stránce značně liší; ale skoro všechny jsou přeplněny, špatně větrány a jsou nanejvýš nezdravé... V takových místnostech je už samo sebou horko, ale když se zapálí plyn, jako např. za mlhavých dnů a zimních večerů, dosahuje vedro 80, ba i 90 stupňů" (Fahrenheita = 27—33 °C), „a tu se pak z dělníků pot jen řine, na okenních tabulkách se sráží pára a crčí z nich ustavičně voda, takže dělníci jsou nuceni nechávat okna otevřena, třebaže je jasné, že při tom nastydnou. — Stav v 16 nejvýznamnějších dílnách v londýnském Westendu se popisuje takto: Největší krychlový prostor, který připadá v těchto špatně větraných místnostech na jednoho dělníka, je 270 krychlových stop, nejmenší 105 stop, průměrně asi tak 156 stop na osobu. V dílně, ve které je kolem dokola galérie a do níž jde světlo jen shora, je zaměstnáno na 92 až 100 lidí; hoří tam spousta plynových hořáků; záchody jsou hned vedle dílen a na osobu nepřipadá více než 150 krychlových stop. V jiné dílně, pro kterou se nehodí jiný název než psí bouda na dvoře, do níž dopadá světlo jen shora a v níž se může větrat jen malým oknem ve střeše, pracuje 5 nebo 6 lidí na prostoře 112 krychlových stop na osobu. A v těchto hrozných (atrocious) dílnách, které dr. Smith popisuje, pracují krejčí obvykle 12—13 hodin denně a někdy i nepřetržitě 15—16 hodin denně. (S. 25, 26, 28.)

(S.30.) Je nutno poznamenat — a John Simon, vedoucí lékařského odboru, který zprávu vypracoval, skutečně také poznamenává — že cifry

Počet zaměstnaných osob	Odvětví průmyslu a místo	Úmrtnost na 100 000 obyvatel ve věku		
		25—35	35—45	45—55
958 265	zemědělství, Anglie a Wales	743	805	1145
22 301 mužů a 12 377 žen	krejčí, Londýn	958	1262	2093
13 803	sazeči a tiskaři, Londýn	894	1747	2367

o úmrtnosti londýnských krejčí, sazečů a tiskařů pro věk 25—35 let jsou v tabulce příliš nízké, protože v obou těchto oborech berou londýnští mistři do práce velký počet mladých lidí (snad až do 30 let) z venkova jako učně a „improvers", tj. ty, kteří se chtějí zdokonalit v řemesle. Tito lidé zvětšují počet osob zaměstnaných v průmyslu, z něhož se vypočítává úmrtnost průmyslového obyvatelstva v Londýně; ale jejich úmrtnost v Londýně je nižší než úmrtnost jiných dělníků, protože v Londýně žijí jen přechodně; onemocnějí-li, odcházejí domů na venkov, a umřou-li tam, udělá se tam také záznam o jejich úmrtí. To se v ještě větší míře týká nižších věkových skupin, a proto jsou londýnské cifry o úmrtnosti osob těchto skupin úplně bezcenné jako ukazatelé škodlivého vlivu průmyslu na zdraví. (S. 30.)

Podobně jako krejčí jsou na tom i sazeči, u kterých k nedostatku větrání, zkaženému vzduchu atd. přistupuje ještě noční práce. Jejich obvyklá pracovní doba trvá 12—13 hodin, mnohdy 15—16 hodin.

„Strašné vedro a dusno, jakmile se zapálí plyn... Často se stává, že z dolejších pater stoupají výpary ze slévárny, zápachy ze strojů nebo smrad ze žump a tím se ještě zhoršuje hrozný stav v hořejších patrech. Vyhřátý vzduch spodních místností vyhřívá hořejší místnosti tím, že otepluje podlahu, a jsou-li místnosti nízké a spotřebovává-li se hodně plynu, je to prostě hrozné. Ještě horší je to tam, kde jsou v dolním patře parní kotle, od kterých se po celém domě šíří nesnesitelné vedro... Všeobecně se dá říci, že větrání je vesměs závadné a po západu slunce vůbec nestačí odstraňovat vedro a odvádět zplodiny, které vznikají spalováním plynu, a že v mnoha dílnách, zejména v těch, které dříve sloužily za obytné místnosti, jsou zdravotní podmínky nanejvýš žalostné." „V některých dílnách, zejména tam, kde se tisknou týdeníky a kde bývají zaměstnáni i 12—16letí chlapci, se pracuje téměř bez přestávky dva dny a noc; v jiných sazárnách, kde se dělají spěšné práce, nemají dělníci volno ani v neděli a jejich pracovní týden je tedy místo 6 dní 7." (S. 26, 28.)

O modistkách a švadlenkách (milliners and dressmakers) jsme mluvili už v knize I, kap. VIII, 3, s. 249/241*, když se hovořilo o nadměrné práci. Popis jejich pracovních místností, který uvádíme ve své zprávě, je od dr. Orda. I když je to někde ve dne celkem dobré, jsou v hodinách, kdy hoří plyn, přetopeny a je v nich zkažený (foul) a nezdravý vzduch. Ve 34 lépe vybavených dílnách dr. Ord zjistil, že průměrná krychlová výměra na jednu dělnici byla:

„Ve 4 případech nad 500 stop, ve 4 jiných případech 400—500, v 7 od 200—250; ve 4 od 150—200 a konečně v 9 případech jen 100—150 krychlových stop. I v nejpříznivějším z uvedených případů je vzduchu tak málo, že nestačí, pracuje-li se dlouho v místnosti, kde není dobré větrání... I když je větrání dobré, bývá večer v dílnách velké vedro a dusno, protože musí být zapáleno mnoho plynových hořáků."

A zde máme poznámku dr. Orda o jedné dílně horšího druhu, kde se pracuje v režii prostředníka (middleman):

„Světnice o objemu 1280 krychlových stop; je v ní 14 osob; na každou připadá 91,5 krychlové stopy. Dělnice tu vypadaly zedřeně a vysíleně. Říkaly, že si vydělají 7—15 šilinků týdně, kromě toho dostávají čaj... Pracovní doba od osmi do osmi. Malá místnost, v níž je napěchováno těchto 14 osob, má špatné větrání. Jsou tu dvě posuvná okna a krb, který však je ucpán; zvláštní větrací zařízení nemá." (S. 27.)

V téže zprávě je o nadměrné práci švadlenek a modistek tato zmínka:

„Přepracovávání mladých dívek v předních módních závodech trvá sice jen asi 4 měsíce, ale v tak hrozné míře, že to mnohokrát vyvolalo úžas a nevoli veřejnosti; po tyto měsíce se však v dílnách pracuje zpravidla plných 14 hodin denně, a hromadí-li se spěšné zakázky, i 17—18 hodin denně. V jiných obdobích se v dílně pracuje asi 10—14 hodin; dělnice, které pracují doma, pracují obvykle 12 nebo 13 hodin. Ve výrobě dámských plášťů, límců, košil, etc., včetně práce u šicího stroje, se ve společné dílně nepracuje tak dlouho, obvykle ne déle než 10—12 hodin;" ale, dodává dr. Ord, „v některých módních domech se pravidelná pracovní doba v určitých obdobích značně prodlužuje prací přes čas, placenou zvlášť, jinde pak tím, že si dělnice berou práci domů, kde ji po normální pracovní době dokončují. Je třeba dodat, že práce přes čas, ať už jde o tu či onu formu, bývá často vynucena." (S. 28.)

John Simon k této stránce poznamenává:

„Pan Radcliffe, tajemník epidemiologické společnosti, který měl zvláště mnoho příležitosti sledovat zdraví modistek v předních obchodních domech, zjistil, že z každých 20 dívek, které říkaly, že je jim ‚docela dobře', byla ve skutečnosti zdráva pouze jedna; na ostatních bylo možno pozorovat různé stupně fyzického vysílení, nervového vyčerpání a četných funkčních poruch, které z toho pocházejí. Jako příčiny uvádí: především

* Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 256—257.

dlouhý pracovní den, který odhaduje i v klidných ročních dobách nejméně na 12 hodin; a za druhé přeplněnost a špatné větrání dílen, vzduch zkažený plynovými hořáky, nedostatečnou nebo špatnou výživu a nedostatečnou péči o dobré pracovní prostředí."

Vedoucí anglického zdravotního úřadu dochází k závěru, že

„dělníci se prakticky nemohou domáhat toho, nač mají po zdravotní stránce teoreticky elementární právo: totiž toho, aby zaměstnavatel, ať už jim určí jakoukoliv práci, odstranil, pokud to je v jeho moci, na své útraty všechny podmínky, které při této společné práci zbytečně škodí zdraví; a že dělníci, kteří ve skutečnosti nejsou s to sami si vynutit, aby se toto jejich právo na zdraví respektovalo, nemohou očekávat ani žádnou účinnou pomoc od úředníků, kteří jsou odpovědni za provádění Nuisances Removal Acts*, třebaže to zákon stanoví." (S. 29.) „Určit přesnou hranici, v níž mají být zaměstnavatelé podrobeni nařízením, bude nesporně dělat určité menší technické obtíže. Ale... v zásadě je nárok na ochranu zdraví všeobecný. A v zájmu miliónů dělníků a dělnic, jimž bezmezné fyzické útrapy, způsobené výhradně charakterem jejich práce, zcela zbytečně podlamují a zkracují život, odvažuji se vyslovit naději, že zdravotní podmínky práce se rovněž všude postaví pod náležitou zákonnou ochranu; přinejmenším je třeba zajistit řádné větrání všech uzavřených pracovních místností a ve všech svou povahou nezdravých odvětvích co nejvíce omezit vlivy zvlášť škodlivé zdraví." (S. 31.)

III. ÚSPORY NA HNACÍ SÍLE, NA PŘEVODOVÉM ZAŘÍZENÍ A NA BUDOVÁCH

Ve své zprávě za říjen 1852 cituje L. Horner dopis slavného vynálezce parního bucharu inženýra Jamese Nasmytha z Patricroftu; v tomto dopise se mimo jiné říká:

„Veřejnost je velmi málo seznámena s tím, jak ohromný je vzrůst hnací síly, jehož se dosáhlo podobnými změnami v systému a zdokonalováním" (parních strojů), „jako jsou ty, o kterých mluvím. Síla strojů našeho obvodu" (Lancashire) „byla téměř po 40 let rdoušena bázlivou zpátečnickou tradicí, nyní však jsme se naštěstí vymanili z jejích pout. Za posledních 15 let, zejména pak za poslední 4 roky" (tedy od roku 1848) „došlo k několika velmi důležitým změnám ve využívání parních strojů a kondenzací... Výsledek toho byl... že tytéž stroje vykonávají daleko více užitečné práce, a to při značně menší spotřebě uhlí... Dlouhá léta po tom, co se parní síla zavedla do továren těchto obvodů, se myslelo, že parní stroje s kondenzací mohou vyvinout pístovou rychlost asi tak 220 stop zdvihů za minutu; tj. stroj se zdvihem pístu 5 stop byl již předpisem omezen na 22 otáček zalomené hřídele. Nepovažovalo se za účelné pouštět stroj rychleji; a protože této pístové rychlosti 220 stop za minutu byl přizpůsoben celý mechanismus, vládla tato pomalá a nesmyslně omezená rychlost v celém průmyslu po mnoho let. Nakonec však, ať už tak, že někdo šťastnou náhodou neznal předpis, nebo díky iniciativě nějakého odvážného novátora, se vyzkoušela větší rychlost, a protože výsledek byl velmi příznivý, následovali tohoto příkladu jiní; jak se tenkrát říkalo, popustili stroji uzdu a změnili

* zákony o ochraně zdraví.

hlavní kola převodového mechanismu tak, že parní stroj mohl vyvinout rychlost 300 stop za minutu i více, zatímco stroje podržely svou dřívější rychlost... Toto zrychlení parního stroje je nyní skoro všeobecné, protože se ukázalo nejen to, že se přitom z téhož stroje získá více použitelné síly, nýbrž i to, že pohyb je následkem většího momentu setrvačníku mnohem stejnoměrnější. Při stejném tlaku páry a při stejném zředění v kondenzátoru se získalo více síly prostým zrychlením zdvihu pístu. Kdyby se podařilo přimět např. parní stroj, který dává při rychlosti 200 stop za minutu 40 koňských sil, vhodnými změnami k tomu, aby při stejném tlaku páry a při stejném zředění dělal 400 stop za minutu, dostali bychom přesně dvojnásobnou sílu; a protože jsou v obou případech tlak páry i zředění stejné, nezvětšuje se při zvýšené rychlosti nijak podstatně namáhání jednotlivých částí strojů, tedy ani nebezpečí úrazů. Celý rozdíl je v tom, že se nyní zvyšuje spotřeba páry tak, jak vzrůstá rychlost pohybu pístu, nebo přibližně tak; a že se dále poněkud rychleji opotřebovávají ložiska nebo třecí části, ale to nestojí ani za zmínku... Ale abychom od téhož stroje dostali více síly zrychlením pohybu pístu, musí se pod stejným parním kotlem spálit více uhlí nebo se musí použít kotle s větší odpařivostí, zkrátka musí se získat více páry. I toho se dosáhlo. Ke starým ‚zrychleným' strojům se instalovaly kotle schopné vyrábět více páry; stroje pak konaly často i o 100 % více práce. Kolem roku 1842 začala budit pozornost neobyčejně levná síla parních strojů v cornwallských dolech; konkurence v přádelnictví bavlny nutila továrníky, aby hledali hlavní zdroj zisku v ‚úsporách'; značný rozdíl ve spotřebě uhlí na koňskou sílu za hodinu mezi cornwallskými stroji a jinými stroji a neobyčejné úspory, kterých se dosáhlo zavedením Woolfových dvouválcových strojů, vyzdvihly i v našem kraji do popředí otázku šetření palivem. Cornwallské stroje a dvouválcové stroje dodávaly koňskou sílu za hodinu při spotřebě 3 ½ až 4 liber uhlí, kdežto stroje v bavlnářských obvodech spotřebovaly obvykle 8—12 liber uhlí na jednu koňskou sílu za hodinu. Tak značný rozdíl pohnul továrníky a výrobce strojů v našem obvodu k tomu, aby se také snažili dosáhnout podobnými prostředky tak neobyčejných úspor, jaké byly již běžné v Cornwallu a ve Francii, kde vysoké ceny uhlí donutily továrníky co nejvíce omezit tyto nákladné položky svého podniku. To vedlo k velmi důležitým výsledkům. Předně: mnoho kotlů, jejichž povrch byl za starých dobrých časů vysokých zisků z poloviny vystaven působení studeného vnějšího vzduchu, se nyní pokrývá tlustými vrstvami plsti nebo cihlami a maltou anebo jiným materiálem, aby se tak zabránilo vyzařování tepla, tak nákladně získaného. Podobně se chrání parní roury a obkládají plstí a dřevem válce. Za druhé se začalo používat vysokého tlaku. Až dosud byl pojistný ventil zatížen jen tak, že se otvíral již při tlaku páry 4, 6 nebo 8 liber na čtvereční palec; nyní se přišlo na to, že zvýšením tlaku na 14 nebo 20 liber... se dá velmi značně uspořit na uhlí, jinak řečeno, v továrně se začalo pracovat se značně menší spotřebou uhlí... Ti, kteří k tomu měli dost prostředků a podnikavosti, zaváděli systém zvýšeného tlaku a rozpětí v plném rozsahu a používali vhodně zkonstruovaných parních kotlů, které dávaly tlak 30, 40, 60 a 70 liber na čtvereční palec; byl to tlak, při kterém by inženýr staré školy padl hrůzou do mdlob. Ale protože hospodářský výsledek tohoto zvýšeného tlaku páry... se projevil velmi brzy ve formě, která mluvila velmi jednoznačně, ve formě liber, šilinků a pencí, kotle na vysoký tlak u kondenzačních strojů se zavedly téměř všeobecně. Ti, kdo tuto reformu provedli radikálně, si zavedli Woolfovy stroje; tak tomu bylo u většiny strojů zkonstruovaných v poslední době. Začalo se používat zejména Woolfových dvouválcových strojů; v jednom válci pára z kotle vyvíjí sílu, protože má větší tlak, než je atmosférický tlak, načež místo aby jako dříve po každém zdvihu pístu unikala, vchází do válce s nízkým tlakem a asi čtyřikrát většího objemu, a když se tam znovu rozepne, svádí se do kondenzátoru. Úspora, které se u takových strojů do-

sáhne, záleží v tom, že se zde výkon jedné koňské síly za hodinu získá ze 3 $^1/_2$—4 liber uhlí, kdežto u strojů starého systému k tomu bylo třeba 12 až 14 liber. Vhodné zařízení umožnilo použít Woolfova systému dvou válců čili kombinovaného stroje na vysoký a nízký tlak i u strojů starší konstrukce, a tak jejich výkon zvýšit při snížené spotřebě uhlí. Téhož výsledku se dosáhlo v posledních 8—10 letech spojením stroje na vysoký tlak s kondenzačním strojem tak, že pára, kterou spotřeboval stroj na vysoký tlak, přecházela do kondenzačního stroje a poháněla ho. Tohoto systému se dá výhodně použít pro různé účely."

„Nebylo by lehké získat přesný přehled o tom, jak se zvýšil pracovní výkon parních strojů, na kterých se zavedla některá nebo všechna tato nová zdokonalení. Jsem však jist, že při téže váze parního stroje dostáváme nyní průměrně alespoň o 50 % více práce a že v mnoha případech stejný parní stroj, který v době, kdy byla rychlost omezena na 220 stop za minutu, dodával 50 koňských sil, dodává jich dnes přes 100. Nanejvýš důležité výsledky, které po stránce hospodárnosti přináší používání páry o vysokém tlaku u kondenzačních strojů, jako i daleko větší požadavky, které se kladly na staré parní stroje tím, že se rozšiřovaly závody, vedly v posledních třech letech k zavedení trubkových kotlů, čímž se znovu podstatně snížily náklady na výrobu páry." (Rep. Fact. Oct. 1852, s. 23—27.)

Všechno, co jsme řekli o hnacích strojích, platí také o převodových mechanismech a pracovních strojích.

„Prudké tempo, kterým se vyznačuje zdokonalování strojů za několik posledních let, umožnilo továrníkům rozšiřovat výrobu, aniž bylo třeba nové hnací síly. Zkrácením pracovního dne se stalo nutným úspornější používání práce a ve většině dobře vedených továren se neustále hledají způsoby, jak rozšířit výrobu a přitom snížit vydání. Díky laskavosti jednoho velmi inteligentního továrníka z mého obvodu mám k dispozici údaje o počtu a stáří dělníků zaměstnaných v jeho továrně, o strojích u něho používaných a o mzdách vyplacených v období od roku 1840 až do nynějška. V říjnu 1840 zaměstnávala jeho firma 600 dělníků, z toho 200 pod 13 let. V říjnu 1852 jen 350 dělníků, z toho jen 60 pod 13 let. V obou těchto letech byl v provozu až na nepatrné výjimky stejný počet strojů a na mzdách se vyplatila stejná částka." (Redgravova zpráva v Rep. Fact. Oct. 1852, s. 58, 59.)

Plný účinek tohoto zdokonalení strojů se projevuje teprve tehdy, když jsou postaveny v nových, účelně zařízených továrních budovách.

„Pokud jde o zdokonalování strojů, musím podotknout, že nastal velký pokrok především ve stavbě továren, ve kterých se mají tyto nové stroje umístit... V přízemí spředu všechnu přízi a postavím jen tam 29 000 zdvojovacích vřeten. Jenom v této místnosti a v kůlně ušetřím na práci nejméně 10 %; nebude to ani tak zdokonalením zdvojovacího systému jako soustředěním strojů pod jediným vedením; stejný počet vřeten mohu pohánět jediným hnacím hřídelem, čímž proti jiným firmám ušetřím na převodovém mechanismu 60 až 80 %. Mimoto tím dosáhnu velké úspory oleje, tuku apod.... Zkrátka zdokonalením zařízení v továrně a zlepšením strojů uspořím i při nejskromnějším odhadu na práci 10 %, a k tomu je nutno přičíst velkou úsporu na síle, uhlí, oleji, loji, hnacích hřídelích, řemenech etc." (Výpověď jednoho majitele přádelny bavlny, Rep. Fact. Oct. 1863, s. 109, 110.)

IV. VYUŽITÍ EXKREMENTŮ VÝROBY

S kapitalistickým výrobním způsobem se rozšiřuje využívání exkrementů výroby a spotřeby. Prvními rozumíme odpad průmyslu a zemědělství, druhými jednak exkrementy, které vznikají přirozenou výměnou látek u člověka, jednak formu, které nabývají spotřební předměty po svém spotřebování. Exkrementy výroby jsou tedy např. v chemickém průmyslu vedlejší produkty, které se při malém rozsahu výroby ztrácejí; železné třísky, které jsou odpadem při výrobě strojů a vcházejí znovu jako surovina do výroby železa etc. Exkrementy spotřeby jsou přírodní látky, vylučované lidským organismem, zbytky šatů ve formě hadrů atd. Exkrementy spotřeby jsou nejdůležitější pro zemědělství. Pokud jde o jejich využití, v kapitalistickém hospodářství se jimi úžasně mrhá; v Londýně např. nedovedou s výkaly 4 $^1/_2$ miliónu lidí dělat nic lepšího než s ohromnými náklady jimi zamořovat Temži.

Zdražování surovin je ovšem pohnutkou k zužitkování odpadu.

Všeobecné podmínky pro toto opětné použití exkrementů jsou: ohromné spousty exkrementů, které jsou možné jen při práci ve velkém měřítku; zdokonalování strojů, jimiž lze látky, které v dané formě byly dříve neupotřebitelné, zpracovat tak, že se hodí pro novou výrobu; pokrok věd, zvláště chemie, která objevuje užitečné vlastnosti takového odpadu. Je pravda, že i v malém zemědělství provozovaném po zahradnicku, jako třeba v Lombardii, jižní Číně a Japonsku, se dosahuje velkých úspor tohoto druhu. Vcelku však se při tomto systému musí produktivita zemědělství vykupovat velkým mrháním lidskou pracovní silou, která se tím ubírá jiným sférám výroby.

Takzvaný odpad hraje významnou úlohu téměř v každém průmyslu. Tak např. v tovární zprávě z prosince 1863 se uvádí jako jedna z hlavních příčin, proč farmáři v Anglii i v mnoha irských krajích jen neradi a zřídkakdy pěstují len:

„Velký odpad... který vzniká při zpracování lnu v malých tírnách poháněných vodní silou (scutch mills)... Odpad u bavlny je poměrně nepatrný, ale u lnu velmi značný. Opatrný postup při máčení v mechanickém vochlování může tuto nevýhodu značně snížit... V Irsku se len vochluje často velmi neuspokojivě, takže 28—30 % produktu přichází nazmar";

tomu všemu by se dalo zabránit tím, že by se používalo lepších strojů. Koudele tu odpadává tolik, že tovární inspektor říká:

„V některých vochlovnách v Irsku, jak jsem se dověděl, si dělníci nosí odpad domů a topí jím, přestože je to velmi cenný materiál." (Tamtéž, s. 140.)

O bavlněném odpadu budeme hovořit dále, až budeme pojednávat o kolísání cen suroviny.

Vlnařský průmysl byl moudřejší než průmysl lnářský.

„Dříve se sbírání vlněného odpadu a vlněných hadrů k opětnému zpracování pokládalo za něco ostudného, ale tento předsudek zmizel úplně se vznikem shoddy trade (výroby umělé vlny), která se stala důležitým odvětvím vlnařského průmyslu v yorkshirském obvodu; totéž místo zaujme jistě brzy i zpracovávání bavlněného odpadu jako výrobní odvětví, které uspokojí všeobecně pociťovanou potřebu. Před 30 lety stály vlněné hadry, tj. kusy čistě vlněné látky, průměrně 4 libry št. 4 šilinky za tunu; za posledních několik let zdražily na 44 libry št. za tunu. A přitom poptávka vzrostla tak, že se zužitkovávají i tkaniny, ve kterých je k vlně přimíchána i bavlna, neboť se vynalezly prostředky, jimiž lze bavlnu odstranit, aniž se poškodí vlna; a nyní je při výrobě shoddy zaměstnáno tisíce dělníků a spotřebitel z toho má velký prospěch, neboť si dnes může koupit látku dobré střední jakosti za velmi mírnou cenu." (Rep. Fact. Oct. 1863, s. 107.)

Takto omlazená umělá vlna představovala již koncem roku 1862 třetinu celé spotřeby vlny v anglickém průmyslu. (Rep. Fact. Oct. 1862, s. 81.) „Velký prospěch" pro „spotřebitele" je v tom, že mu teď vlněné šaty vydrží jen třetinu dřívější doby a prošoupají se už za šestinu dřívější doby.

Anglický hedvábnický průmysl se pohyboval po téže šikmé ploše. Od roku 1839 do roku 1862 se spotřeba přírodního surového hedvábí poněkud zmenšila, naproti tomu se zdvojnásobila spotřeba hedvábného odpadu. Se zdokonalenými stroji se z tohoto materiálu, jinak skoro bezcenného, mohlo vyrábět hedvábí vhodné k mnoha účelům.

Nejpádnější příklad zužitkování odpadu dává chemický průmysl. Spotřebovává nejen svůj vlastní odpad, pro který nachází nové použití, nýbrž i odpad nejrozmanitějších jiných průmyslových odvětví; např. z kamenouhelného dehtu, který nebyl dříve téměř k ničemu, dělá anilinové barvy, mořenové barvivo (alizarin) a v poslední době i léky.

Od této úspory, jíž se dosahuje dalším zužitkováním exkrementů výroby, je nutno odlišovat úsporu při vzniku odpadu, tj. omezování exkrementů výroby na minimum a maximální využívání surovin a pomocných látek, které vcházejí do výroby.

Úspora u odpadu závisí částečně na jakosti používaných strojů. Oleje, mýdla etc. se uspoří tím více, čím přesněji jednotlivé části stroje pracují a čím jsou hladší. To se týká pomocných látek. Částečně pak — a to je to

nejdůležitější — závisí na jakosti používaných strojů a nástrojů, zda se ve výrobním procesu přeměňuje větší nebo menší část suroviny v odpad. To konečně závisí i přímo na jakosti suroviny. Ta je zase podmíněna jednak vývojem extrativního průmyslu a zemědělství, které surovinu vyrábějí (pokrokem kultury ve vlastním smyslu tohoto slova), jednak vývojovým stupněm procesů, jimiž surovina prochází, než vstoupí do zpracovávajícího průmyslu.

„Parmentier dokázal, že za poměrně krátké období, např. od doby Ludvíka XIV., se ve Francii velmi značně zdokonalilo umění mlít obilí, takže nové mlýny mohou dodávat z téhož množství obilí až o polovinu více chleba než staré mlýny. Opravdu na roční spotřebu Pařížana se zprvu počítaly 4 setiery obilí, potom 3, konečně 2 a dnes už jen 1 $^1/_3$ setieru čili asi 342 liber na hlavu... V Perche, kde jsem dlouho bydlel, se primitivní mlýny, které měly žernovy ze žuly a z magnetovce, přestavěly podle požadavků mechaniky, která za posledních 30 let udělala velký pokrok. Vybavili je dobrými žernovy z La Ferté, vymílali obilí dvakrát, dali sítu kruhovitý pohyb a výsledkem bylo, že z téhož množství obilí získávali o $^1/_6$ více mouky než dříve. Teď už si mohu snadno vysvětlit obrovský nepoměr mezi denní spotřebou obilí u Římanů a u nás; je to prostě v nedokonalém mletí a přípravě chleba. Tím si také vysvětluji pozoruhodný jev, který uvádí Plinius, XVIII, kap. 20, 2... Mouka se v Římě prodávala po 40, 48 nebo 96 assech za modius, podle jakosti. Tyto ceny, neobyčejně vysoké proti tehdejším cenám obilí, se dají vysvětlit tím, že mlýny byly tenkrát ještě velmi nedokonalé, a že proto náklady na mletí byly značné.“ (Dureau de la Malle: Écon. Pol. des Romains. Paříž 1840, I, s. 280—281.)

V. ÚSPORY DÍKY VYNÁLEZŮM

Tyto úspory při používání fixního kapitálu jsou, jak už bylo řečeno, výsledkem toho, že se pracovních podmínek používá ve velkém měřítku, zkrátka že slouží jako podmínky bezprostředně společenské, zespolečenštěné práce čili bezprostřední kooperace ve výrobním procesu. Z jedné strany jedině za této podmínky se může použít mechanických a chemických vynálezů, aniž stoupne cena zboží, a to je vždy conditio sine qua non*. Z druhé strany teprve výroba ve velkém umožňuje úspory, které vyplývají ze společné produktivní spotřeby. A konečně teprve zkušenost kombinovaného dělníka odhaluje a ukazuje, kde a jak šetřit, jak co nejjednodušeji využívat již existujících objevů, které praktické obtíže je nutno překonávat při uvádění teorie v život, při jejím uplatňování ve výrobním procesu atd.

* nezbytná podmínka.

Mimochodem podotýkáme, že je nutno rozlišovat mezi všeobecnou prací a společnou prací. Obě hrají ve výrobním procesu svou úlohu, obě jedna v druhou přecházejí, ale také se liší. Všeobecná práce je všechna vědecká práce, všechny objevy, všechny vynálezy. Je podmíněna jednak kooperací současníků, jednak používáním práce předchůdců. Společná práce předpokládá přímou kooperaci jednotlivců.

To, co jsme tu řekli, potvrzují znovu dvě okolnosti, kterých jsme si povšimli již nejednou:

1. Je velký rozdíl mezi náklady na první stavbu nového stroje a náklady na jeho reprodukci; o tom viz u Ura a Babbage.[14]

2. Náklady na provoz podniku, v němž se používá nových vynálezů, jsou vždy značně vyšší než náklady pozdějších podniků, které vyrostly na jeho troskách, ex suis ossibus*. Jde to tak daleko, že první podnikatelé obvykle zkrachují a prosperují teprve jejich následovníci, kteří přijdou k budovám, strojům apod. levněji. Právě proto mají ze všeho pokroku všeobecné práce lidského ducha a ze společenského využití tohoto pokroku kombinovanou prací většinou největší zisk ti nejbezcennější a nejhorší ze všech kapitalistů — peněžní kapitalisté.

* z jeho kostí.

KAPITOLA ŠESTÁ

ÚČINEK ZMĚNY CEN

I. KOLÍSÁNÍ CEN SUROVINY A JEHO PŘÍMÉ ÚČINKY NA MÍRU ZISKU

Předpokládáme nadále, že se míra nadhodnoty nemění. Takový předpoklad je nutný, abychom mohli tento případ zkoumat v ryzí podobě. Kapitál však může i při nezměněné míře nadhodnoty zaměstnávat rostoucí nebo klesající počet dělníků v důsledku smršťování nebo rozpínání, vyvolávaného kolísáním cen suroviny, kterým se tu máme zabývat. V tomto případě by se mohla při stálé míře nadhodnoty měnit masa nadhodnoty. Ale i tento zvláštní případ tu ponecháváme stranou. Působí-li zdokonalení strojů a změna ceny suroviny zároveň, ať už na množství dělníků zaměstnaných daným kapitálem, nebo na výši mzdy, stačí zjistit: 1. jaký účinek mají na míru zisku změny v konstantním kapitálu a 2. jaký účinek mají na míru zisku změny ve mzdě; výsledek je pak nasnadě.

Ale jako v předešlém případě musíme i zde všeobecně poznamenat: jakmile dojde ke změnám, ať už na základě toho, že se ušetří na konstantním kapitálu, nebo že kolísají ceny suroviny, dotknou se vždy míry zisku, a to i tehdy, když se vůbec nedotknou mzdy, tedy ani míry a masy nadhodnoty. Ve vzorci $m' \frac{v}{K}$ mění totiž velikost K, a tím i hodnotu celého zlomku. Proto je tu úplně lhostejné — na rozdíl od toho, co jsme viděli při zkoumání nadhodnoty — ve kterých sférách výroby tyto změny nastanou; zda průmyslová odvětví, jichž se tyto změny týkají, vyrábějí životní prostředky pro dělníky, resp. konstantní kapitál k výrobě přepychových předmětů, a přepychovým předmětem tu rozumíme každý výrobek, který není nutný k reprodukci pracovní síly.

K surovinám tu počítáme také pomocné látky, jako indigo, uhlí, plyn apod. Dále, pokud sem patří stroje, tvoří jejich vlastní surovinu železo, dřevo, kůže apod. Na jejich cenu má proto vliv kolísání ceny suroviny, která vchází do jejich konstrukce. A pokud jejich cena stoupá v důsledku kolísání cen suroviny, z níž jsou utvořeny, nebo pomocné látky, kterou při své činnosti spotřebovávají, klesá pro tanto míra zisku. A naopak.

Při dalším zkoumání se omezíme jen na kolísání cen suroviny, ze které

se bezprostředně vyrábí zboží; ponecháme tedy stranou suroviny, pokud jsou surovinou při výrobě strojů, jež fungují jako pracovní prostředky, nebo pomocnými látkami, spotřebovávanými při používání strojů. Pouze jedno je tu ještě třeba poznamenat: přírodní bohatství železa, uhlí, dřeva atd., hlavních prvků při konstrukci a používání strojů, se tu jeví jako přirozená plodnost kapitálu a je jedním z prvků, které určují míru zisku, nezávisle na tom, je-li hladina mezd vysoká nebo nízká.

Protože míra zisku $= \frac{m}{K}$ čili $\frac{m}{c+v}$, je jasné, že všechno, co působí změnu ve velikosti c, a tedy i K mění i míru zisku, a to i když se nemění m a v a jejich vzájemný poměr. Hlavní součást konstantního kapitálu však tvoří surovina. I v těch průmyslových odvětvích, do kterých nevchází žádná surovina ve vlastním smyslu slova, vchází surovina jako pomocná látka nebo jako součást stroje apod., a kolísání její ceny má tak pro tanto vliv na míru zisku. Klesne-li cena suroviny o částku $= d$, přechází $\frac{m}{K}$ čili $\frac{m}{c+v}$ v $\frac{m}{K-d}$ čili $\frac{m}{(c-d)+v}$. Míra zisku tedy stoupne. A naopak, stoupne-li cena suroviny, $\frac{m}{K}$ čili $\frac{m}{c+v}$ se přemění v $\frac{m}{K+d}$ čili $\frac{m}{(c+d)+v}$, tj. míra zisku klesne. Za jinak stejných okolností míra zisku tedy klesá nebo stoupá v opačném směru než cena suroviny. Z toho vyplývá mimo jiné, jak důležitá je pro průmyslové země nízká cena suroviny, i kdyby kolísání ceny suroviny nebylo vůbec provázeno změnami ve sféře odbytu výrobku, tj. nehledě vůbec na poměr mezi poptávkou a nabídkou. Dále z toho vyplývá, že na míru zisku působí zahraniční obchod, nehledě na vliv, který má na mzdu tím, že zlevňuje nutné životní prostředky. Působí totiž na ceny surovin nebo pomocných látek používaných v průmyslu nebo v zemědělství. V tom, že až dosud nebyla dost hluboce pochopena povaha míry zisku a její specifická odlišnost od míry nadhodnoty, je příčina, proč jedni ekonomové, kteří zdůrazňují značný vliv cen suroviny na míru zisku, zjištěný praktickou zkušeností, vykládají tento jev teoreticky naprosto nesprávně (Torrens)[15], zatímco druzí ekonomové, kteří se drží všeobecných principů, jako Ricardo,[16] nevidí, že na míru zisku má vliv např. světový obchod.

Je tedy pochopitelné, jak velký význam má pro průmysl zrušení nebo

snížení cla ze suroviny; co nejsvobodnější dovoz surovin byl proto hlavní zásadou racionálně vybudovaného systému ochranných cel. Vedle zrušení obilních cel[17] to byl hlavní požadavek anglických freetraders, kteří se snažili zejména o to, aby se odstranilo i clo z bavlny.

Jako příklad, jak důležité je snížení ceny, i když nejde o surovinu ve vlastním slova smyslu, nýbrž o pomocnou látku, která je zároveň i hlavním prvkem výživy, můžeme uvést spotřebu mouky v bavlnářském průmyslu. R. H. Greg již v roce 1837 vypočítal([13]), že 100 000 mechanických stavů a 250 000 ručních stavů, které měl tehdy bavlnářský průmysl ve Velké Británii, spotřebovalo ročně 41 miliónů liber mouky na šlichtování osnovy. K tomu je nutno připočíst ještě třetinu tohoto množství na bělení a jiné procesy. Celková hodnota takto spotřebované mouky byla podle něho v posledních 10 letech 342 000 liber št. ročně. Srovnání s cenami mouky na pevnině ukázalo, že na obilních clech museli továrníci zaplatit jen u mouky o 170 000 liber št. ročně více. Pokud jde o rok 1837, odhaduje Greg, že museli zaplatit nejméně o 200 000 liber št. více, a zmiňuje se o firmě, kterou zdražení mouky stálo ročně 1000 liber št. Proto

„velcí továrníci, opatrní a vypočítaví obchodníci, prohlásili, že kdyby se zrušila obilní cla, stačilo by úplně 10 hodin práce denně". (Rep. Fact. October 1848, s. 98.)

Obilní cla se zrušila; zrušila se i cla z bavlny a jiných surovin; ale sotva se toho dosáhlo, vystupňovala se opozice továrníků proti zákonu o desetihodinové pracovní době více než kdy jindy. A když se hned nato desetihodinový pracovní den v továrnách přece jen uzákonil, první, co následovalo, byl pokus o všeobecné snížení mezd.

Hodnota surovin a pomocných látek vchází do hodnoty výrobku, na jehož zhotovení se spotřebovávají, celá a najednou, kdežto hodnota prvků fixního kapitálu vchází do výrobku jen podle toho, jak se tento kapitál opotřebovává, tedy jen postupně. Z toho vyplývá, že na cenu výrobku má daleko větší vliv cena suroviny než cena fixního kapitálu, ačkoliv míru zisku určuje celková hodnota použitého kapitálu bez ohledu na to, kolik se ho spotřebuje. Je však jasné — ačkoliv se o tom zmiňujeme jen mimochodem, protože tu stále ještě předpokládáme, že zboží se prodává za svou hodnotu, a nebereme tu tedy ještě v úvahu kolísání cen vyvo-

([13]) The Factory Question and the Ten Hours Bill. By R. H. Greg. Londýn 1837 s. 115.

lané konkurencí — že rozšiřování nebo omezování trhu závisí na ceně jednotlivého zboží a je nepřímo úměrné vzestupu nebo poklesu této ceny. Proto se ve skutečnosti setkáváme s tím, že při vzestupu ceny suroviny cena výrobku nestoupá přímo úměrně tomu, jak stoupá cena suroviny, při poklesu ceny suroviny pak neklesá přímo úměrně tomu, jak klesá cena suroviny. Proto v prvním případě míra zisku klesá níže a v druhém případě stoupá výše, než by tomu bylo, kdyby se zboží prodávalo za svou hodnotu.

Dále: s rozvojem produktivní síly práce rostou sice masa a hodnota používaných strojů, nerostou však přímo úměrně tomu, jak roste tato produktivní síla, tj. tomu, jak se zvětšuje množství výrobku, který tyto stroje dodávají. A tak v průmyslových odvětvích, kam vůbec vchází surovina, tj. tam, kde pracovní předmět je sám již produktem dřívější práce, se růst produktivní síly práce projevuje právě v tom, že se relativně zvětšuje množství suroviny, které pohlcuje dané množství práce, tedy v tom, že roste masa suroviny, která se přeměňuje ve výrobek, zpracovává na zboží např. za jednu pracovní hodinu. A tak tou měrou, jak se rozvíjí produktivní síla práce, tvoří stále rostoucí součást hodnoty zbožního výrobku hodnota suroviny, a to nejen proto, že do ní vchází celá, nýbrž i proto, že se v každé alikvotní části celkového výrobku ustavičně zmenšuje jak část, kterou tvoří opotřebování strojů, tak i část, kterou tvoří nově přidaná práce. V důsledku tohoto ustavičného pohybu vzrůstá relativně druhá část hodnoty, kterou tvoří surovina, ovšem jen tehdy, neruší-li se tento růst příslušným poklesem hodnoty suroviny, který je výsledkem rostoucí produktivity práce použité k výrobě této suroviny.

Dále: protože suroviny a pomocné látky, stejně jako mzda, tvoří součásti oběžného kapitálu, musí se tedy z každého jednotlivého prodeje výrobku neustále nahrazovat v plném rozsahu, kdežto u strojů se nahrazuje pouze opotřebování, a to zprvu ve formě rezervního fondu — přičemž ve skutečnosti není tak podstatné to, zda do tohoto rezervního fondu přispívá svým dílem každý jednotlivý prodej, jen když tam přijde příslušný podíl z tržby za celý rok — ukazuje se tu znovu, že vzestup ceny suroviny může celý proces reprodukce omezit nebo zastavit, jestliže cena, stržená prodejem zboží, nestačí na to, aby se nahradily všechny prvky zboží, nebo jestliže nedovoluje, aby výrobní proces pokračoval v rozsahu, který odpovídá jeho technické základně, takže může pracovat buď jen část strojů, anebo všechny stroje, ale ne po celou obvyklou dobu.

Konečně přímo úměrně tomu, jak kolísají ceny suroviny, se mění i náklady vzniklé tvořením odpadu: stoupají, jestliže cena suroviny stoupá, a klesají, jestliže cena suroviny klesá. Ale i zde je jistá hranice. Roku 1850 se ještě napsalo:

„Tomu, kdo není přádelník z praxe, obvykle uniká jedna z příčin značných ztrát, způsobených vzestupem ceny suroviny, totiž ztráta na odpadu. Byl jsem informován, že stoupá-li cena bavlny, přádelníkovy náklady, zejména při výrobě příze horších druhů, rostou rychleji než přirážka k ceně. Odpad při spřádání hrubé příze je dobrých 15 %; dělá-li tedy toto procento na 1 libru při ceně bavlny 3 $^1/_2$ pence ztrátu $^1/_2$ pence, je ztráta, jakmile bavlna stoupne na 7 pencí za 1 libru, 1 pence za libru." (Rep. Fact. April 1850, s. 17.)

Když však v důsledku americké občanské války dosáhla cena bavlny výše neslýchané téměř po 100 let, zněla zpráva úplně jinak:

„Cena, která se nyní dává za bavlněný odpad, a opětné zpracování tohoto odpadu v továrně jako suroviny kompenzují do značné míry rozdíl ve ztrátě na odpadu, který vznikne, použije-li se místo americké bavlny indické. Tento rozdíl je asi 12 $^1/_2$ %. Ztráta při zpracování indické bavlny je 25 %, takže bavlna přijde ve skutečnosti přádelníka o $^1/_4$ dráže, než za ni platí. Ztráta na odpadu nebyla tak důležitá, dokud libra americké bavlny stála 5 nebo 6 pencí, neboť nepřesahovala $^3/_4$ pence na libru; ale nyní, když libra bavlny stojí 2 šilinky a ztráta na odpadu je tedy 6 pencí na libru, je ztráta na odpadu velmi důležitá."[14] (Rep. Fact. Oct. 1863, s. 106.)

II. VZESTUP A POKLES HODNOTY KAPITÁLU. UVOLŇOVÁNÍ A VÁZÁNÍ KAPITÁLU

Předpokladem toho, aby se mohly plně rozvinout jevy, které zkoumáme v této kapitole, jsou úvěr a konkurence na světovém trhu, který vůbec tvoří základnu a životní atmosféru kapitalistického výrobního způsobu. Ale tyto konkrétnější formy kapitalistické výroby bude možno dopodrobna prozkoumat, teprve až bude objasněna všeobecná povaha kapitálu; mimoto výklad o nich nespadá do plánu našeho díla a patří k tématu, které by popřípadě mohlo být jeho pokračováním. Přesto je možno pojednat tu všeobecně o jevech uvedených v nadpise. Za prvé spolu souvisí

[14] V poslední větě zprávy je omyl. Místo 6 pencí na odpadu má být 3 pence. Tato ztráta je při zpracovávání indické bavlny 25 %, u americké bavlny, o které se tu mluví, však jen 12 $^1/_2$—15 %, jak také bylo toto procento dříve správně vypočteno při ceně 5 až 6 pencí. Ovšem i u americké bavlny, která se dovážela do Evropy v posledních letech občanské války, byl podíl odpadu často značně vyšší než dříve. — *B. E.*

a za druhé souvisí jak s mírou, tak s masou zisku. Je nutno je stručně vyložit už proto, že budí zdání, jako by se nejen míra, nýbrž i masa zisku — která je fakticky totožná s masou nadhodnoty — mohly zmenšovat a zvětšovat nezávisle na pohybu masy nebo míry nadhodnoty.

Lze uvolňování a vázání kapitálu na jedné straně a vzestup a pokles jeho hodnoty na straně druhé brát jako dva různé jevy?

Především vzniká otázka: co rozumíme uvolňováním a vázáním kapitálu? Pojmy vzestup hodnoty a pokles hodnoty není třeba vysvětlovat. Neznamenají nic jiného, než že se hodnota daného kapitálu v důsledku nějakých všeobecných ekonomických okolností — neboť o zvláštní osudy nějakého jednotlivého kapitálu nejde — zvětšuje nebo zmenšuje; že tedy hodnota kapitálu zálohovaného na výrobu stoupá nebo klesá, nehledě na to, že se kapitál zhodnocuje tím, že používá nadpráce.

Vázáním kapitálu rozumíme, že se určité dané části celkové hodnoty výrobku musí znovu přeměnit v prvky konstantního nebo variabilního kapitálu, má-li výroba pokračovat v dosavadním rozsahu. Uvolňováním kapitálu rozumíme, že se část celkové hodnoty výrobku, která se dosud musela přeměňovat v konstantní nebo variabilní kapitál, uvolňuje a stává přebytečnou, má-li výroba pokračovat v dosavadním rozsahu. Toto uvolňování nebo vázání kapitálu se liší od uvolňování nebo vázání důchodu. Je-li např. roční nadhodnota u kapitálu $K = x$, může se ukázat, že po zlevnění zboží, které vchází do kapitalistovy spotřeby, stačí k uspokojení dosavadních potřeb $x - a$. Tím se uvolňuje část důchodu $= a$, které se pak může použít buď k rozšíření spotřeby, nebo se může zpětně přeměnit v kapitál (k akumulaci). Naopak: je-li k témuž způsobu života třeba $x + a$, je nutno buď tento způsob života omezit, nebo se část důchodu $= a$, která se dříve akumulovala, musí nyní vydat jako důchod.

Vzestup hodnoty nebo její pokles se může týkat buď konstantního kapitálu, nebo variabilního kapitálu, nebo obou zároveň, u konstantního kapitálu se pak zase může týkat buď fixní, nebo oběžné části, nebo obou.

U konstantního kapitálu je nutno probrat: suroviny a pomocné látky, ke kterým patří i polotovary — to všechno tu shrnujeme pod společným názvem suroviny — dále stroje a jiný fixní kapitál.

Dříve jsme prozkoumali změny v ceně, resp. hodnotě suroviny se zřetelem k jejich vlivu na míru zisku, a stanovili jsme všeobecný zákon, že za

jinak stejných okolností je míra zisku nepřímo úměrná velikosti hodnoty suroviny. A to bezpodmínečně platí pro kapitál, který se vkládá do podniku nově, tj. tehdy, kdy ke vkladu kapitálu, k přeměně peněz v produktivní kapitál, dochází poprvé.

Ale kromě tohoto kapitálu, který se nově vkládá, je značná část již fungujícího kapitálu ve sféře oběhu, zatímco druhá jeho část je ve sféře výroby. Část je na trhu jako zboží a má se přeměnit v peníze; druhá část je v penězích, ať už v jakékoliv formě, a má se znovu přeměnit ve výrobní podmínky; konečně třetí část je ve sféře výroby, zčásti v původní formě výrobních prostředků, surovin, pomocných látek, polotovarů zakoupených na trhu, strojů a jiného fixního kapitálu, zčásti jako výrobek, který se ještě dohotovuje. Jak tu působí vzestup nebo pokles hodnoty, to závisí do značné míry na vzájemném kvantitativním poměru těchto součástí. Pro zjednodušení ponechme prozatím stranou všechen fixní kapitál a prozkoumejme jen část konstantního kapitálu, která se skládá ze surovin, pomocných látek, polotovarů a zboží, ať už se ještě dohotovují, nebo už jsou hotová na trhu.

Stoupne-li cena suroviny, např. bavlny, stoupne také cena bavlněného zboží — i polotovarů, jako je příze, i hotového zboží, jako jsou tkaniny apod. — vyrobeného z levnější bavlny; stoupne také hodnota bavlny, která se dosud nezpracovává, leží ve skladu, i bavlny, která se teprve zpracovává. Ta se zpětným působením změněných podmínek stává výrazem delší pracovní doby a přidává výrobku, do kterého vchází jako součást, větší hodnotu, než sama původně měla a než za ni kapitalista zaplatil.

Dojde-li tedy ke zvýšení ceny suroviny za okolností, kdy na trhu leží velké množství hotového zboží — ať už je v jakémkoliv stadiu zpracování — hodnota tohoto zboží stoupá, a tím se zvyšuje hodnota daného kapitálu. Totéž platí o zásobách suroviny apod. v rukou výrobců. Tento vzestup hodnoty může jednotlivého kapitalistu nebo i kapitalisty celého průmyslového odvětví odškodnit nebo více než odškodnit za pokles míry zisku, způsobený zvýšením ceny suroviny. Nebudeme se tu podrobně zabývat tím, jak působí konkurence, pro úplnost však můžeme poznamenat, že 1. jsou-li na skladě značné zásoby suroviny, působí to proti vzestupu cen, který vzniká v samém ohnisku výroby suroviny; 2. vykonávají-li polotovary nebo hotová zboží na trhu velmi citelný tlak na trh, brání tomu,

aby cena hotového zboží nebo polotovaru stoupala úměrně s cenou suroviny.

Naopak je tomu při poklesu ceny suroviny, který za jinak stejných okolností zvyšuje míru zisku. Zboží na trhu, předměty, které se ještě dodělávají, a zásoby suroviny se znehodnocují, a to působí proti současnému zvyšování míry zisku.

Čím menší jsou zásoby ve sféře výroby a na trhu např. na konci běžného obchodního roku, v době, kdy dochází k novému velkému přísunu surovin — tedy u zemědělských výrobků po žních — v tím čistší formě se projevuje účinek změn v cenách surovin.

V celém svém rozboru vycházíme z předpokladu, že ve vzestupu nebo poklesu cen se projevuje skutečné kolísání hodnoty. Ale protože tu jde o to, jak toto kolísání cen působí na míru zisku, nezáleží vlastně na tom, proč k tomuto kolísání dochází; co jsme tu vyložili, platí i tehdy, jestliže ke stoupání a klesání cen nedochází v důsledku kolísání hodnoty, nýbrž působením úvěrového systému, konkurence apod.

Protože míra zisku se rovná poměru přebytku hodnoty výrobku k hodnotě celého zálohovaného kapitálu, bylo by zvýšení míry zisku, vyvolané poklesem hodnoty zálohovaného kapitálu, spojeno s úbytkem kapitálové hodnoty, stejně jako by snížení míry zisku, vyvolané vzestupem hodnoty zálohovaného kapitálu, mohlo být spojeno s přírůstkem kapitálové hodnoty.

Pokud jde o druhou část konstantního kapitálu, stroje a fixní kapitál vůbec, lze o zvýšení hodnoty, k němuž tu dochází a které se týká zejména staveb, pozemků apod., pojednávat jen v souvislosti s naukou o pozemkové rentě, a proto sem nepatří. Pro pokles hodnoty této části kapitálu má však všeobecný význam:

1. Neustálé zdokonalování, které relativně připravuje existující stroje, tovární zařízení atd. o jejich užitnou hodnotu, a tím i o jejich hodnotu. Tento proces působí zvlášť silně v první době po zavedení nových strojů, dříve než dosáhnou určitého stupně zralosti a kdy tedy neustále zastarávají dříve, než mohou reprodukovat svou hodnotu. To je jedna z příčin, proč se v takových obdobích obvykle nadměrně prodlužuje pracovní doba, proč se pracuje na směny ve dne v noci, aby se hodnota strojů reprodukovala za kratší dobu a nemusela se počítat příliš vysoká částka na jejich opotřebování. Kdyby se však krátké období působnosti strojů (zkrá-

cená délka jejich života vzhledem k pravděpodobným zdokonalením) takto nekompenzovalo, přenášely by v důsledku morálního opotřebování na výrobek příliš mnoho hodnoty, takže by nemohly konkurovat ani s ruční prací.([15])

Dosáhnou-li stroje, zařízení budov, fixní kapitál vůbec, určitého stupně zralosti, takže zůstávají po delší dobu nezměněny alespoň v základní konstrukci, dochází k podobnému poklesu hodnoty, protože se zdokonalují metody reprodukce tohoto fixního kapitálu. Hodnota strojů apod. neklesá nyní proto, že by se rychle vytlačovaly nebo do jisté míry znehodnocovaly novými, produktivnějšími stroji, ale proto, že je lze nyní levněji reprodukovat. To je jedna z příčin, proč velké podniky často vzkvétají až v druhých rukou, když jejich první majitel zkrachoval, a druhý, který podnik koupil levně, může hned od počátku zahájit výrobu s menším vynaložením kapitálu.

V zemědělství je zvlášť zřejmé, že tytéž příčiny, které zvyšují nebo snižují cenu produktu, zvyšují nebo snižují i hodnotu kapitálu, protože velká část tohoto kapitálu se skládá právě z tohoto produktu, obilí, dobytka atd. (Ricardo.)[19]

*

Nyní bychom se ještě měli zmínit o variabilním kapitálu.

Pokud hodnota pracovní síly stoupá, protože stoupá hodnota životních prostředků nutných k její reprodukci, nebo naopak klesá, protože klesá hodnota těchto životních prostředků — a vzestup nebo pokles hodnoty variabilního kapitálu nevyjadřuje nic jiného než tyto dva případy — odpovídá při nezměněné délce pracovního dne takovému vzestupu hodnoty pracovní síly pokles nadhodnoty a takovému poklesu této hodnoty vzrůst nadhodnoty. Ale s tím mohou být zároveň spojeny i jiné okolnosti — uvolňování a vázání kapitálu — které jsme ještě neprobírali a které nyní musíme stručně prozkoumat.

Klesá-li mzda proto, že klesla hodnota pracovní síly (s čímž může být spojeno dokonce i stoupání reálné ceny práce), uvolňuje se část kapi-

([15]) Příklady viz mimo jiné u Babbage.[18] Obvyklého prostředku — snížení mezd — se používá i zde, a tak toto ustavičné znehodnocování působí úplně jinak, než si to představuje ve svém harmonickém mozku pan Carey.

tálu, která se dosud vynakládá na mzdu. Dochází k uvolňování variabilního kapitálu. Na kapitál, který se má nově vložit, to působí prostě tak, že pracuje se zvýšenou mírou nadhodnoty. Totéž množství práce se uvádí do pohybu menším množstvím peněz než dříve, a tak se zvyšuje neplacená část práce na úkor placené části. Ale u kapitálu, který již fungoval, se nejen zvyšuje míra nadhodnoty, nýbrž uvolňuje se mimoto část kapitálu, která se dosud vynakládala na mzdu. Tato část byla dosud vázána a tvořila stálou část, oddělovanou od výtěžku za výrobek, která se musela vydávat na mzdu, fungovat jako variabilní kapitál, měl-li podnik pracovat v dřívějším měřítku. Nyní je tato část volná a je jí tedy možno použít jako nově vkládaného kapitálu, ať už k rozšíření téhož podniku, nebo k tomu, aby fungovala v jiné výrobní sféře.

Předpokládejme např., že původně bylo třeba 500 liber št., aby se týdně zaměstnalo 500 dělníků, a že nyní je k tomu třeba jen 400 liber št. Byla-li masa vyrobené hodnoty v obou případech = 1000 librám št., byla by v prvním případě masa týdenní nadhodnoty 500 liber št., míra nadhodnoty $\frac{500}{500} = 100\ \%$; ale po poklesu mzdy bude masa nadhodnoty 1000 liber št. — 400 liber št. = 600 liber št. a její míra $\frac{600}{400} = 150\ \%$. A toto zvýšení míry nadhodnoty je jediným výsledkem pro toho, kdo s variabilním kapitálem 400 liber št. a s příslušným konstantním kapitálem zakládá nový podnik v téže výrobní sféře. Ale v podniku, který již funguje, v tomto případě v důsledku poklesu hodnoty variabilního kapitálu nejenže stoupne masa nadhodnoty z 500 na 600 liber št. a míra nadhodnoty ze 100 na 150 %, ale kromě toho se uvolní 100 liber št. variabilního kapitálu, jichž lze znovu použít k vykořisťování práce. Nejenže se tedy totéž množství práce vykořisťuje výhodněji, nýbrž uvolněním 100 liber št. lze při zvýšeném stupni vykořisťování se stejným variabilním kapitálem 500 liber št. vykořisťovat více dělníků než dříve.

Vezměme nyní opačný případ. Dejme tomu, že původní poměr, jak se výrobek dělí při 500 dělníků, je: $400_v + 600_m = 1000$, takže míra nadhodnoty = 150 %. Dělník tedy dostává týdně $^4/_5$ liber št. = 16 šilinků. Stojí-li nyní v důsledku zvýšení hodnoty variabilního kapitálu 500 dělníků týdně 500 liber št., je týdenní mzda každého jednotlivého dělníka 1 libra št. a 400 liber št. může uvést do pohybu jen 400 dělníků. Bude-li tedy za-

městnán stejný počet dělníků jako dříve, dostaneme $500_v + 500_m = 1000$; míra nadhodnoty klesne ze 150 % na 100 %, tj. o $^1/_3$. Pro kapitál, který by se vkládal nově, by to mělo jediný účinek: menší míru nadhodnoty. Za jinak stejných okolností by to mělo za následek přiměřený pokles míry zisku, třebaže nepřímo úměrný. Je-li např. $c = 2000$, máme v prvním případě $2000_c + 400_v + 600_m = 3000$; $m' = 150\,\%$, $z' = \frac{600}{2400} = 25\,\%$. V druhém případě $2000_c + 500_v + 500_m = 3000$; $m' = 100\,\%$, $z' = \frac{500}{2500} = 20\,\%$. Naproti tomu pro kapitál, který se již vložil, by to mělo dvojí účinek. Se 400 librami št. variabilního kapitálu lze nyní zaměstnat jen 400 dělníků, a to při míře nadhodnoty 100 %. Dávají tedy celkovou nadhodnotu 400 liber št. Protože k pohybu konstantního kapitálu v hodnotě 2000 liber št. je třeba 500 dělníků, uvádí 400 dělníků do pohybu konstantní kapitál jen v hodnotě 1600 liber št. Má-li tedy výroba pokračovat v dosavadním rozsahu a nemá-li $^1/_5$ strojů zahálet, je nutno zvýšit variabilní kapitál o 100 liber št., aby zaměstnával i nadále 500 dělníků; a toho lze dosáhnout jen tím, že se váže kapitál, který byl až dosud volný, přičemž část akumulace, která měla sloužit k rozšíření výroby, slouží nyní jen k vyplnění mezery, anebo se část určená k tomu, aby se vydala jako důchod, přidává ke starému kapitálu. Vynaložením variabilního kapitálu o 100 liber št. většího se pak vyrobí o 100 liber št. méně nadhodnoty. Má-li se uvést do pohybu totéž množství dělníků, je třeba více kapitálu a zároveň se zmenšuje nadhodnota dodávaná každým jednotlivým dělníkem.

Výhody, které vyplývají z uvolnění variabilního kapitálu, i nevýhody, jež vyplývají z jeho vázání, existují pouze u kapitálu, který se již vložil, tedy u kapitálu, který se za daných poměrů reprodukuje. U nově vkládaného kapitálu se výhoda na straně jedné a nevýhoda na druhé straně omezují na zvýšení, resp. snížení míry nadhodnoty a na přiměřenou, třebaže ne úměrnou změnu míry zisku.

*

Uvolňování a vázání variabilního kapitálu, jímž jsme se právě zabývali, je důsledkem poklesu a vzestupu hodnoty prvků variabilního kapitálu, tj. nákladů na reprodukci pracovní síly. Variabilní kapitál se však může uvol-

ňovat i tehdy, je-li v důsledku rozvoje produktivní síly práce při nezměněné míře mzdy třeba méně dělníků, aby se uvedla do pohybu stejná masa konstantního kapitálu. Stejně tak naopak k vázání dodatečného variabilního kapitálu může dojít tehdy, je-li v důsledku snížení produktivní síly práce třeba více dělníků na tutéž masu konstantního kapitálu. Jestliže se naproti tomu části kapitálu, jehož se dříve používalo jako variabilního kapitálu, použije ve formě konstantního kapitálu, je-li tedy stejný kapitál pouze jinak rozdělen na své součásti, má to sice vliv na míru nadhodnoty i zisku, ale do této stati, kde pojednáváme o vázání a uvolňování kapitálu, to nepatří.

Jak jsme již viděli, i konstantní kapitál se může vázat nebo uvolňovat, stoupne-li nebo klesne-li hodnota prvků, ze kterých se skládá. Jinak se může konstantní kapitál vázat (když se část variabilního kapitálu nepřeměňuje v konstantní) jen tehdy, zvyšuje-li se produktivní síla práce, tj. vyrábí-li stejná masa práce větší produkt, a uvádí-li tudíž do pohybu více konstantního kapitálu. Totéž se za určitých okolností může stát, jestliže produktivní síla klesá, jako např. v zemědělství, takže totéž množství práce potřebuje k tomu, aby vyrobilo stejný výrobek, více výrobních prostředků, např. více osiva nebo hnojiva, další zavlažovací zařízení apod. Bez poklesu hodnoty se konstantní kapitál může uvolnit jen tehdy, jestliže pokrok, používání přírodních sil atd. umožní, aby konstantní kapitál o menší hodnotě vykonával technicky tutéž službu, jakou dříve vykonával kapitál o vyšší hodnotě.

V knize II jsme viděli, že jakmile se zboží přemění v peníze, prodá, musí se určitá část těchto peněz znovu přeměnit v hmotné prvky konstantního kapitálu, a to v poměru, jaký vyžaduje určitý technický charakter každé dané výrobní sféry. Z tohoto hlediska je ve všech výrobních odvětvích — nepřihlížíme-li ke mzdě, tedy k variabilnímu kapitálu — nejdůležitějším prvkem surovina včetně pomocných látek, které jsou důležité zejména v těch výrobních odvětvích, v nichž se neužívá surovin ve vlastním slova smyslu, jako např. v hornictví a v extraktivním průmyslu vůbec. S částí ceny, která musí nahrazovat opotřebování strojů, se počítá víceméně ideálně tak dlouho, dokud jsou stroje vůbec ještě s to fungovat; nezáleží příliš na tom, zda se tato část zaplatí a nahradí penězi dnes nebo zítra, nebo v kterémkoliv jiném okamžiku období obratu kapitálu. Jinak je tomu se surovinou. Vzrůstá-li cena suroviny, může se stát, že ji po

odečtení mzdy není možno z hodnoty zboží úplně nahradit. Prudké kolísání cen proto vyvolává poruchy, velké kolize a dokonce i katastrofy v reprodukčním procesu. Takovému kolísání hodnoty v důsledku nestejných výsledků žní atd. podléhají — nepřihlížíme tu vůbec k úvěrovému systému — zejména zemědělské výrobky ve vlastním slova smyslu, suroviny organického původu. Totéž množství práce se zde může v důsledku nekontrolovatelných přírodních podmínek, příznivého či nepříznivého počasí atd., projevit ve velmi rozmanitém množství užitných hodnot, a určité množství těchto užitných hodnot bude mít proto velmi rozmanitou cenu. Projevuje-li se hodnota x v 100 librách zboží a, je cena jedné libry zboží $a = \frac{x}{100}$; projevuje-li se v 1000 librách a, je cena 1 libry zboží $a = \frac{x}{1000}$ atd. To je tedy jeden z prvků tohoto kolísání cen suroviny. Druhý prvek, o kterém se tu zmiňujeme jen pro úplnost — protože ani konkurence, ani úvěrový systém nepatří zatím do okruhu našeho zkoumání — je tento: v povaze věci je, že množství rostlinných a živočišných látek, jejichž růst a výroba se určitými organickými zákony vážou na určitá přirozená období, není možno náhle zvýšit, jako např. množství strojů a jiného fixního kapitálu, uhlí, rud apod., jejichž množství, jsou-li ostatní přírodní podmínky dány, lze v průmyslově pokročilé zemi zvýšit velmi rychle. Je proto zcela možné a při vyspělé kapitalistické výrobě dokonce nevyhnutelné, že výroba a růst části konstantního kapitálu, která se skládá z fixního kapitálu, strojů atd., značně předhání výrobu a růst jeho části, která se skládá z organických surovin, takže poptávka po těchto surovinách stoupá rychleji než jejich nabídka, a proto stoupá i jejich cena. Tento vzestup ceny vede ve skutečnosti k tomu, 1. že se tyto suroviny začínají dovážet z větší dálky, neboť zvýšená cena kryje větší dopravní náklady; 2. že se rozšiřuje jejich výroba; ovšem vzhledem k povaze věci se masa produktu nemůže skutečně zvětšit hned, ale třeba až za rok; a 3. že se zužitkovávají nejrůznější náhražky, jichž se dříve nepoužívalo, a začíná se hospodárněji zacházet s odpadem. Začíná-li vzestup cen působit velmi citelně na rozšiřování výroby a nabídky, pak obvykle už nastal zvrat, kdy déle trvající zdražování suroviny a všeho zboží, do něhož vchází surovina jako prvek, vede k tomu, že klesá poptávka, a proto se dostavuje reakce i v pohybu cen suroviny. Kromě konvulzí, které tato reakce vyvo-

lává tím, že znehodnocuje kapitál v jeho různých formách, nastává ještě řada jiných okolností, o nichž se hned zmíníme.

Z toho, co jsme dosud řekli, je však už jasné: Čím pokročilejší je kapitalistická výroba, čím více je tedy prostředků k náhlému a trvalému rozmnožení části konstantního kapitálu, která se skládá ze strojů atd., čím rychlejší je akumulace (zejména v dobách prosperity), tím větší je relativní nadvýroba strojů a jiného fixního kapitálu, tím častější je relativní podvýroba rostlinných a živočišných surovin, tím zřetelnější je ono výše popsané stoupání jejich ceny a příslušná reakce, tím častější jsou tudíž otřesy, vyvolávané tímto prudkým kolísáním ceny jednoho z hlavních prvků reprodukčního procesu.

Dojde-li však ke zhroucení těchto vysokých cen proto, že jejich vzestup vyvolal na jedné straně pokles poptávky, na druhé straně rozšíření výroby v daném místě a dovoz ze vzdálených, dosud málo využívaných nebo vůbec nevyužívaných výrobních oblastí, takže nabídka surovin převýšila poptávku po nich — zejména při starých vysokých cenách — je nutno prozkoumat výsledek z různých hledisek. Náhlé zhroucení cen surovinových produktů brzdí jejich reprodukci, a tím se zase obnovuje monopol těch vývozních zemí, které vyrábějí za nejpříznivějších podmínek; obnovuje se možná v poněkud omezené míře, ale přece jen se obnovuje. Reprodukce surovin probíhá sice, jakmile se k tomu dal popud, v rozšířenějším měřítku, zejména v zemích, které mají více nebo méně monopol této výroby. Ale základna, na níž nyní po rozšíření strojního zařízení apod. probíhá výroba a která má po několika výkyvech být nyní novou normální základnou, novým východiskem rozvoje, se značně rozšířila v důsledku událostí za posledního obratového cyklu. Přitom však v jisté části druhotných zdrojů surovin naráží reprodukce, která se právě rozšířila, znovu na značné překážky. Tak můžeme např. ukázat na vývozních tabulkách, jak za posledních 30 let (až do roku 1865) vzrůstala produkce indické bavlny, když začala váznout produkce americké bavlny, a pak zase náhle na delší nebo kratší dobu upadala. V době, kdy se suroviny zdražují, průmysloví kapitalisté se spojují, tvoří sdružení, aby mohli regulovat výrobu. Tak tomu bylo např. v Manchesteru, když roku 1848 stoupla cena bavlny, a stejně tomu bylo s produkcí lnu v Irsku. Jakmile však bezprostřední pohnutka zmizí a znovu vládne všeobecná zásada konkurence „nakupovat na nejlevnějším trhu" (místo aby se usilovalo — jak to dělají zmíněná sdružení — o zvýšení

výrobní schopnosti zemí dodávajících surovinové produkty, bez ohledu na bezprostřední cenu, za niž mohou tyto země svůj produkt právě dodávat) — jakmile tedy znovu suverénně vládne zásada konkurence, ponechává se opět regulace nabídky „cenám". Jakákoliv myšlenka na společnou, dalekosáhlou a prozíravou kontrolu produkce surovin — na kontrolu, která koneckonců není ani slučitelná se zákony kapitalistické výroby, a proto také vždy zůstává zbožným přáním anebo se omezuje na výjimečné společné kroky ve chvílích, kdy hrozí bezprostřední nebezpečí a nikdo neví kudy kam — ustupují víře, že poptávka a nabídka se budou vzájemně regulovat.([16]) Tato pověra kapitalistů je tak nejapná, že nad ní ve svých zprávách zůstávají znovu a znovu v úžasu stát i tovární inspektoři. Střídání dobrých a špatných let přináší s sebou ovšem také zlevnění suroviny. Kromě bezprostředního účinku, který to má na zvýšení poptávky, působí tu ještě jako stimulus onen vliv na míru zisku, o němž jsme se již zmínili. A vylíčený proces, při němž výroba strojů postupně předhání výrobu surovin atd., se pak opakuje ve větším měřítku. Skutečné zlepšení suroviny, takže by se dodávala nejen v náležitém množství, ale i v náležité jakosti, např. bavlna americké jakosti z Indie, by vyžadovalo léta trvající, pravidelně rostoucí a stálou evropskou poptávku (a to vůbec nepřihlížíme k ekonomickým podmínkám, do kterých je postaven indický výrobce ve své vlasti). Ale sféra produkce surovin se mění jen nárazovitě: hned se náhle rozšiřuje, hned se opět silně zužuje. To všechno, jako i duch kapitalistické výroby vůbec se dá velmi dobře studovat na bavlnové kalamitě

([16]) Od té doby, kdy byly napsány tyto řádky (1865), konkurence na světovém trhu značně zesílila, neboť nastal prudký rozvoj průmyslu ve všech kulturních zemích, zejména v Americe a v Německu. Skutečnost, že rychle a mohutně vzrůstající moderní výrobní síly každým dnem více přerůstají přes hlavu zákonům kapitalistické směny zboží, v jejichž rámci se mají pohybovat — tuto skutečnost si nyní stále více uvědomují i sami kapitalisté. O tom svědčí zvláště dva symptomy. Předně nová všeobecná mánie ochranných cel, která se liší od starého ochranářství zejména tím, že se snaží nejvíce chránit právě zboží výhodné pro vývoz. Za druhé kartely (trusty), které zakládají továrníci celých velkých výrobních sfér, aby mohli regulovat výrobu, a tím ceny a zisky. Je samozřejmé, že tyto pokusy jsou uskutečnitelné jen za relativně příznivé ekonomické pohody. První bouře je musí rozmetat a dokázat, že výrobu je sice třeba regulovat, ale k tomu, aby ji regulovala, není určitě povolána třída kapitalistů. Zatím mají tyto kartely pouze jeden účel — starat se o to, aby velcí kapitalisté požírali malé kapitalisty ještě rychleji než dosud. — *B. E.*

v letech 1861—1865, kdy k tomu přistupoval ještě občasný naprostý nedostatek určitého druhu suroviny, která je jedním z nejpodstatnějších prvků reprodukce. Cena se totiž může zvyšovat i při dostatečné nabídce, uskutečňované za ztížených podmínek. Nebo může být opravdu nedostatek suroviny. V bavlnové krizi byl původně opravdu nedostatek suroviny.

Proto čím více se blížíme v dějinách výroby přítomnosti, tím pravidelněji zjišťujeme, zejména v rozhodujících průmyslových odvětvích, stále se opakující střídání období relativní drahoty a poklesu hodnoty surovin organického původu, který je jejím pozdějším důsledkem. To, co jsme vyložili, doložíme příklady ze zpráv továrních inspektorů.

Historické poučení, které si z toho můžeme vzít i tehdy, budeme-li zemědělství zkoumat z jiného hlediska, je to, že kapitalistický systém je v rozporu s racionálním zemědělstvím čili že racionální zemědělství je neslučitelné s kapitalistickým systémem (třebaže tento systém podporuje technický rozvoj zemědělství) a vyžaduje buď ruku malorolníka, který sám pracuje, nebo kontrolu sdružených výrobců.

*

Uvedeme nyní doklady ze zpráv anglických továrních inspektorů:

„Situace v podnikání je lepší; ale cyklus dobrých a špatných období se se vzrůstem počtu strojů zkracuje, a protože s tím vzrůstá poptávka po surovinách, opakují se také častěji výkyvy ve stavu podnikání... V současné době se nejen opět obnovila důvěra, ztracená po panice v roce 1857, nýbrž dokonce se zdá, že se na paniku téměř úplně zapomnělo. Zda toto zlepšení bude trvalé, nebo ne, závisí do značné míry na ceně surovin. Podle mého názoru lze již vidět příznaky toho, že v některých případech se už dosáhlo vrcholného bodu, za nímž bude výroba stále méně výnosná, až nakonec nebude vynášet vůbec nic. Vezmeme-li např. léta 1849 až 1850, která byla ve vlnařském průmyslu lety prosperity, vidíme, že anglická česaná příze stála 13 pencí a australská 14 až 17 pencí za libru a že v průměru za desetiletí 1841—1850 průměrná cena anglické vlny nikdy nepřekročila 14 pencí a cena australské vlny 17 pencí za libru. Ale na začátku neblahého roku 1857 se australská vlna prodávala za 23 pencí; v prosinci, v nejhorším období paniky, klesla její cena na 18 pencí, ale během roku 1858 opět stoupla a dosáhla nynější výše 21 pencí. Anglická vlna rovněž začala roku 1857 s 20 pencemi, v dubnu a září stoupla na 21 pencí, v lednu 1858 klesla na 14 pencí a od té doby stoupla na 17 pencí, takže nyní stojí libra o 3 pence více, než je průměr za uvedené desetiletí... To svědčí podle mého mínění o tom, že se buď zapomnělo na úpadky z roku 1857, vyvolané podobnými cenami, nebo že se vyrábí přesně jen tolik vlny, kolik se může spříst na vřetenech, která tu jsou; nebo že ceny tkanin se natrvalo zvýší... Ale ve své dosavadní praxi jsem se přesvědčil,

že na jedné straně lze v neuvěřitelně krátké době zvýšit nejen počet vřeten a tkalcovských stavů, ale i rychlost jejich práce; že na straně druhé se téměř stejně zvýšil náš vývoz vlny do Francie, kdežto průměrný věk chovných ovcí jak u nás, tak v cizině stále klesá, protože rychle přibývá obyvatelstva a pěstitelé chtějí ovce co nejrychleji zpeněžit. Proto mi bylo často úzko, když jsem viděl, jak lidé z neznalosti věci vkládají svůj osud i kapitál do podniků, jejichž úspěch závisí na nabídce výrobku, který se může rozmnožovat jen podle určitých organických zákonů... Stav poptávky a nabídky všech surovin... vysvětluje, jak se zdá, mnoho výkyvů v bavlnářství a rovněž i situaci na anglickém trhu vlny na podzim 1857 a průmyslovou krizi, která z ní vyplývá."[17] (R. Baker v Rep. Fact. Oct. 1858, s. 56—61.)

Dobou rozkvětu průmyslu česané vlny ve West Ridingu v Yorkshire byla léta 1849—1850. Roku 1838 tam bylo v tomto oboru zaměstnáno 29 246 osob, roku 1843 37 000, roku 1845 48 097 a v roce 1850 74 891. Ve stejném obvodu bylo roku 1838 2768 mechanických tkalcovských stavů, roku 1841 11 458, roku 1843 16 870, roku 1845 19 121 a roku 1850 29 539. (Rep. Fact. Oct. 1850, s. 60.) Tento rozkvět průmyslu česané vlny začal být již v říjnu roku 1850 podezřelý. Ve zprávě z dubna 1851 píše podinspektor Baker o Leedsu a Bradfordu:

„Situace je od jisté doby velmi neuspokojivá. Přádelníci česané příze ztrácejí rychle zisky z roku 1850 a většina majitelů tkalcoven není na tom o nic lépe. Myslím, že dnes zahálí v průmyslu česané příze více strojů než kdy předtím, a také přádelníci lnu propouštějí dělníky a zastavují stroje. Cykly v textilním průmyslu jsou nyní opravdu velmi nejisté a myslím, že brzy dojdeme k názoru... že se nezachovává správný poměr mezi výrobní kapacitou vřeten, množstvím suroviny a růstem obyvatelstva." (S. 52.)

Totéž lze pozorovat i v bavlnářském průmyslu. V právě citované zprávě z října 1858 se říká:

„Od té doby, co byl v továrnách stanoven pracovní den, určuje množství spotřeby surovin, rozsah výroby a výši mezd ve všech textilních závodech jednoduchá trojčlenka... Cituji z nedávné přednášky... pana Baynese, nynějšího mayora v Blackburnu, o bavlnářském průmyslu, ve které podal velmi přesné statistické údaje o průmyslu ve svém obvodu:

‚Každá skutečná koňská síla pohání 450 selfaktorových vřeten s předpřádacím zařízením nebo 200 prsténcových vřeten nebo 15 stavů na čtyřicetipalcové sukno i se soukacími, snovacími a šlichtovacími stroji. Každá koňská síla zaměstnává při předení 2 $^1/_2$ dělníka, při tkaní však 10 dělníků; jejich průměrná mzda je dobrých 10 $^1/_2$ šilinku na jednoho týdně... Průměrná z pracovávaná čísla jsou čís. 30—32 pro osnovu a čís. 34—46 pro útek; počítáme-li, že týdně vyrobená příze dělá 13 uncí za vřeteno, dává to 824 700 liber příze týdně, k čemuž se spotřebuje 970 000 liber čili 2300 žoků bavlny v ceně 28 300 liber št....

[17] Jsme samozřejmě daleci toho, abychom vysvětlovali, jako pan Baker, vlnařskou krizi z roku 1857 disproporcí mezi cenami surovin a výrobků. Tato disproporce byla sama jen příznakem, a krize byla všeobecnou. — *B. E.*

V našem obvodu (okruh kolem Blackburnu o poloměru 5 anglických mil) je týdenní spotřeba bavlny 1 530 000 liber čili 3650 žoků v ceně 44 625 liber št. Je to $^1/_{16}$ celého bavlnářského průmyslu ve Spojeném království a $^1/_{16}$ veškerého mechanického tkalcovství.'

Podle výpočtů pana Baynese by tedy celkový počet bavlnářských vřeten v království byl 28 800 000, a aby se udržela v plném chodu, bylo by ročně třeba 1 432 080 000 liber bavlny. Ale dovoz bavlny, odečteme-li vývoz, byl roku 1856 a 1857 jen 1 022 576 832 liber, musel by tedy nutně nastat schodek 409 503 168 liber. Pan Baynes, který byl tak laskav a vysvětlil mi tuto věc v diskusi, se domnívá, že výpočet roční spotřeby bavlny, založený na spotřebě blackburnského obvodu, musel vyjít příliš vysoko pro rozdíl nejen ve spřádaných číslech, nýbrž i v dokonalosti strojů. Odhaduje celkovou roční spotřebu bavlny ve Spojeném království na 1000 miliónů liber. Ale má-li pravdu a existuje-li skutečně přebytek nabídky 22 $^1/_2$ miliónu liber, zdá se, že poptávka a nabídka jsou nyní už téměř v rovnováze; to ovšem nebereme v úvahu další vřetena a stavy, které se, jak uvádí pan Baynes, zavádějí v jeho obvodu, a soudě podle toho, pravděpodobně i v jiných obvodech." (S. 59, 60, 61.)

III. VŠEOBECNÝ DOKLAD: BAVLNOVÁ KRIZE V LETECH 1861—1865

PŘEDCHÁZEJÍCÍ OBDOBÍ 1845—1860

1845. Rozkvět bavlnářského průmyslu. Velmi nízké ceny bavlny. L. Horner o tom píše:

„Za posledních osm let jsem nezažil tak živé období podnikání, jaké vládlo minulé léto a podzim, zejména v přádelnictví bavlny. Celého půl roku jsem dostával každý týden zprávy o nových kapitálových vkladech do továren; hned hlásili, že se stavějí nové továrny, hned zase, že se pro několik málo prázdných továren našli noví zájemci, jindy zase, že se rozšiřují továrny, které jsou v provozu, že se vybavují silnějšími parními stroji a větším počtem pracovních strojů." (Rep. Fact. Oct. 1845, s. 13.)

1846. Začínají nářky.

„Už delší dobu slýchám bavlnářské továrníky často naříkat na tíživé poměry... v posledních 6 týdnech se začalo v různých továrnách pracovat kratší dobu, obvykle 8 hodin denně místo 12; zřejmě se to stává všeobecným jevem... ceny bavlny silně stouply a... ceny výrobku se nejen nezvýšily, nýbrž... jsou nižší než před zdražením bavlny. To, že za poslední 4 roky přibylo tolik bavlnářských továren, způsobilo, že na jedné straně silně stoupla poptávka po surovině a na straně druhé silně stoupla nabídka výrobků na trhu; obě příčiny nutně vyvolaly pokles zisku, dokud nabídka suroviny a poptávka po výrobku zůstávaly nezměněny; ve skutečnosti však měly ještě daleko silnější účinek, protože jednak byla nabídka bavlny v poslední době nedostatečná, jednak klesla poptávka po výrobcích na různých vnitřních i zahraničních trzích." (Rep. Fact. Oct. 1846, s. 10.)

Vzestup poptávky po surovině a přeplňování trhu výrobky jdou ovšem ruku v ruce. — Ostatně, tehdejší rozšíření průmyslu a stagnace, která následovala, se neomezily na bavlnářské obvody. V bradfordském obvodu bylo roku 1836 jen 318 továren na výrobu česané vlny, roku 1846 jich tam však bylo 490. Tyto číslice zdaleka nevyjadřují skutečný růst výroby, neboť se zároveň značně rozšířily dosavadní továrny. To platí zejména o přádelnách lnu.

„V posledních 10 letech všechny více nebo méně přispěly k tomu, že nastalo přeplnění trhu, na jehož vrub je nutno z velké části přičíst nynější stagnaci... Tíživá situace je zcela přirozeným důsledkem tak rychlého rozšíření továren a strojů." (Rep. Fact. Oct. 1846, s. 30.)

1847. V říjnu peněžní krize. Diskont 8 %. Už předtím došlo ke krachu železničních spekulací a machinací s východoindickými směnkami. Ale:

„Pan Baker uvádí velmi zajímavé podrobnosti o tom, jak za poslední léta vzrostla poptávka po bavlně, vlně a lnu, protože se rozšířila příslušná průmyslová odvětví. Domnívá se, že zvýšená poptávka po těchto surovinách, zvláště proto, že nastala v době, kdy jejich nabídka klesla daleko pod průměr, dostatečně vysvětluje nynější neutěšený stav v těchto průmyslových odvětvích a že není ani třeba dovolávat se dezorganizace na peněžním trhu. Tento názor plně potvrzuje to, co jsem viděl na vlastní oči a co jsem se dověděl od lidí, kteří se v tom vyznají. Tato různá průmyslová odvětví byla již ve velmi tísnivé situaci, když se ještě mohlo snadno dosáhnout pětiprocentního i nižšího diskontu. Naproti tomu nabídka surového hedvábí byla hojná, ceny mírné, a podnikání proto živé až... do posledních 2 nebo 3 týdnů, kdy peněžní krize postihla nejen továrníky, kteří vyrábějí surové hedvábí, nýbrž ještě více jejich hlavní zákazníky, továrníky vyrábějící módní zboží. Podíváme-li se na uveřejněné úřední zprávy, vidíme, že bavlnářský průmysl vzrostl za poslední tři roky téměř o 27 %. V důsledku toho stoupla bavlna zhruba ze 4 pencí na 6 pencí za libru, kdežto příze se dostala jen nepatrně nad svou dřívější cenu, neboť stoupla nabídka. Vlnařský průmysl se začal rozšiřovat roku 1836; od té doby vzrostl v Yorkshire o 40 % a ve Skotsku ještě více. K ještě většímu růstu došlo v průmyslu česané vlny.([18]) Podle výpočtů představuje tu rozšíření za tutéž dobu přes 74 %. Spotřeba surové vlny byla proto obrovská. Lnářský průmysl vykazuje od roku 1839 v Anglii přírůstek asi 25 %, ve Skotsku 22 % a v Irsku téměř 90 %([19]); protože byla zároveň špatná úroda lnu, mělo to za následek, že surovina stoupla o 10 liber št. na tunu, naproti tomu cena příze klesla o 6 pencí na přadenu." (Rep. Fact. Oct. 1847, s. 30 a 31.)

([18]) V Anglii přesně rozlišují mezi woollen manufacture, v němž se přede z krátké vlny mykaná příze, která se pak tká (hlavní středisko Leeds), a worsted manufacture, v němž se přede z dlouhé vlny česaná příze a ta se tká (hlavní sídlo Bradford v Yorkshire). — *B. E.*

([19]) Toto rychlé rozšíření strojové výroby lněné příze v Irsku zasadilo tehdy smrtelnou ránu vývozu německého (slezského, lužického a vestfálského) plátna, tkaného z ručně vyrobené příze. — *B. E.*

1849. V posledních měsících roku 1848 nastalo znovu oživení.

„Cena lnu, která byla tak nízká, že zajišťovala slušný zisk téměř za všech okolností, které mohly nastat, hnala továrníky, aby neustále rozvíjeli výrobu. Továrníci, kteří vyráběli vlněné výrobky, měli na začátku roku plno práce... obávám se však, že tu místo skutečné poptávky zaujímají často konsignace vlněného zboží a že období zdánlivé prosperity, tj. období, kdy se v podnicích pracuje naplno, se vždy nekryjí s obdobími reálné poptávky. Několik měsíců byl na tom průmysl česané příze zvlášť dobře... Na začátku zmíněného období byla cena vlny zvlášť nízká; přádelníci si nadělali za výhodné ceny zásoby, a jistě ne malé. Když za jarních aukcí šla cena vlny nahoru, přádelníci na tom vydělali a vydělávali na tom i nadále, protože poptávka po výrobcích byla značná a trvalá." (Rep. Fact. [April] 1849, s. 42.)

„Sledujeme-li výkyvy v situaci podnikání, ke kterým došlo v továrních obvodech za poslední 3 nebo 4 roky, musíme podle mého mínění připustit, že tu musí být něco, co vyvolává poruchy... Není tu snad novým prvkem ohromná produktivní síla zvětšené strojové výroby?" (Rep. Fact. April 1849, s. 42, 43.)

V listopadu 1848, v květnu, v létě a pak až do října 1849 se situace stále zlepšovala.

„Zvláště to platí o výrobě látek z česané příze, která je soustředěna kolem Bradfordu a Halifaxu; tato výroba nedosáhla nikdy předtím ani zhruba svých nynějších rozměrů... Spekulace se surovinou a nemožnost předvídat, jaká bude její pravděpodobná nabídka, vyvolávaly v bavlnářském průmyslu vždycky větší rozčilení a častější kolísání než v kterémkoliv jiném odvětví. Dnes tu dochází k hromadění zásob hrubších druhů bavlněného zboží, což znepokojuje malé přádelníky a působí jim už nesnáze, takže mnozí z nich nepracují plnou dobu." (Rep. Fact. Oct. 1849, s. 64—65.)

1850. Duben. Podnikání jde stále ještě dobře. Výjimka:

„Velká deprese v části bavlnářského průmyslu v důsledku nedostatečné nabídky suroviny právě u hrubých čísel příze a těžkých tkanin... Obavy, že k podobné reakci dojde i v průmyslu česané příze, kde se v poslední době zvětšil počet strojů. Podle výpočtů pana Bakera vzrostla jen v roce 1849 v tomto odvětví produkce tkalcovských stavů o 40 % a produkce vřeten o 25—30 %, přičemž se závody stále ještě rozšiřují stejným tempem jako dříve." (Rep. Fact. April 1850, s. 54.)

1850. Říjen.

„Cena bavlny stále... vyvolává v tomto průmyslovém odvětví značnou depresi, zejména u takových druhů zboží, kde surovina tvoří značnou část výrobních nákladů. Veliké zdražení surového hedvábí zhoršilo namnoze situaci i v tomto odvětví." (Rep. Fact. Oct. 1850, s. 14.)

Podle zde citované zprávy komitétu královské společnosti pro pěstování lnu v Irsku zaručují vysoké ceny lnu při nízkých cenách ostatních zemědělských výrobků, že dojde k značnému rozšíření výroby lnu v příštím roce. (Tamtež, s. 33.)

1853. Duben. Velká prosperita.

„Za celých 17 let, po něž ze své úřední funkce sleduji poměry v lancashirském továrním obvodu, jsem se ještě nesetkal s takovou všeobecnou prosperitou; ve všech odvětvích panuje neobyčejné oživení," říká L. Horner. (Rep. Fact. April 1853, s. 19.)

1853. Říjen. Deprese v bavlnářském průmyslu. „Nadvýroba." (Rep. Fact. Oct. 1853, s. 15.)

1854. Duben.

„Třebaže to ve vlnařském průmyslu nešlo nejlépe, mohlo se ve všech továrnách pracovat naplno; stejně tak v bavlnářském průmyslu. V průmyslu česané příze se po celé uplynulé pololetí pracovalo nepravidelně. V plátenickém průmyslu docházelo k poruchám, protože se po krymské válce zmenšil dovoz lnu a konopí z Ruska." (Rep. Fact. April 1854, s. 37.)

1859.

„Skotské plátenictví prožívá stále ještě depresi... protože je málo suroviny a je drahá; špatná kvalita loňské sklizně v pobaltských zemích, odkud jsme hlavně dováželi, se nepříznivě projeví na situaci tohoto obvodu; naproti tomu juta, která ve výrobě mnohého hrubého zboží postupně vytlačuje len, není nijak drahá a je jí dost... asi polovina strojů v Dundee spřádá nyní jutu." (Rep. Fact. April 1859, s. 19.) — „Pro vysoké ceny suroviny se přádelnictví lnu stále ještě nevyplácí, a zatímco všechny ostatní továrny běží naplno, máme různé příklady toho, že se zastavují stroje, které zpracovávají len... Přádelnictví juty... je v uspokojivějším stavu, protože v poslední době tento materiál opět zlevnil." (Rep. Fact. Oct. 1859, s. 20.)

1861—1864. Americká občanská válka. Bavlnová kalamita. Nejlepší příklad, jak se pro nedostatek a drahotu suroviny přerušuje výrobní proces

1860. Duben.

„Pokud jde o situaci v průmyslu, mohu vám s potěšením sdělit, že přes vysokou cenu surovin šla práce ve všech odvětvích textilního průmyslu, až na průmysl, který zpracovává hedvábí, v posledním půl roce velmi dobře... V některých bavlnářských obvodech sháněli dělníky inzeráty a dělníci se tam stěhovali z Norfolku a jiných zemědělských hrabství... V každém průmyslovém odvětví vládne zřejmě velký nedostatek surovin. Jedině... tento nedostatek nás udržuje v určitých mezích. V bavlnářském podnikání nebyl snad počet nově zakládaných továren, rozšiřování existujících závodů a poptávka po dělnících, nikdy tak velký jako nyní. Všude je sháňka po surovině." (Rep. Fact. April 1860, s. 57.)

1860. Říjen.

„Situace v bavlnářských, vlnařských a lnářských obvodech byla dobrá; v Irsku prý byla už přes rok dokonce velmi dobrá, a byla by ještě lepší, kdyby nebyly vysoké ceny

suroviny. Přádelníci lnu čekají zřejmě ještě netrpělivěji než kdy jindy, až železnice zpřístupní indické zdroje a až se indické zemědělství rozvine tak, že konečně... zajistí přísun lnu, který by odpovídal jejich potřebám." (Rep. Fact. Oct. 1860, s. 37.)

1861. Duben.

„Podnikání prožívá nyní depresi... některé bavlnářské továrny nepracují plnou dobu a mnoho hedvábnických továren je zaměstnáno jen zčásti. Surovina je drahá. Téměř ve všech odvětvích textilního průmyslu je její cena vyšší než cena, za kterou by se mohla zpracovat pro masu spotřebitelů." (Rep. Fact. April 1861, s. 33.)

Nyní se ukázalo, že v roce 1860 byla v bavlnářském průmyslu nadvýroba; následky toho bylo znát ještě v dalších letech.

„Trvalo to dva až tři roky, než světový trh pohltil nadvýrobu z roku 1860." (Rep. Fact. October 1863, s. 127.) „Špatná situace na trzích bavlněných výrobků ve východní Asii na počátku roku 1860 se odrazila i ve výrobě v Blackburnu, kde pracuje průměrně 30 000 mechanických tkalcovských stavů téměř výhradně na výrobě tkanin pro tento trh. Tím se tu poptávka po práci omezila již mnoho měsíců předtím, než se projevily účinky bavlnové blokády... Naštěstí to zachránilo mnoho továrníků před krachem. Hodnota zásob, zatímco byly na skladě, vzrostla, a tak se odvrátilo strašlivé znehodnocení, které by za takové krize bylo jinak nevyhnutelné." (Rep. Fact. Oct. 1862, s. 28, 29, 30.)

1861. Říjen.

„Situace je od jisté doby velmi špatná... Je velmi pravděpodobné, že v zimních měsících mnoho továren silně zkrátí pracovní dobu. To se ostatně dalo předvídat... nehledě vůbec k příčinám, které přerušily náš obvyklý dovoz bavlny z Ameriky a náš vývoz tam, bylo by nutné zkrátit příští zimu pracovní dobu proto, že se za poslední tři roky silně zvýšila výroba, a to pro poruchy na indickém a čínském trhu." (Rep. Fact. Oct. 1861, s. 19.)

Bavlněný odpad. Východoindická bavlna (surat). Vliv na mzdy dělníků. Zdokonalování strojů. Nahrazování bavlny škrobovou moučkou a anorganickými látkami. Účinek tohoto šlichtováni škrobovou moučkou na dělníky. Přádelníci jemnějších čísel. Podvody továrníků.

„Jeden továrník mi píše: ‚Pokud jde o to, kolik bavlny se spotřebuje na vřeteno, určitě nepočítáte dost s tím, že je-li bavlna drahá, přede každý přádelník obyčejné příze (řekněme až do čís. 40, hlavně čís. 12—32) tak jemná čísla, jak jen může, tj. začne příst čís. 16 místo dřívějšího čís. 12 nebo čís. 22 místo čís. 16 atd.; a majitel tkalcovny, který zpracovává tuto jemnou přízi, dosahuje obvyklé váhy kartounu tím, že přidává o to víc šlichty.' Užívání tohoto prostředku se nyní rozrostlo do skutečně hanebných rozměrů. Z dobrého pramene vím, že jsou obyčejné shirtingy* na vývoz, které váží kus 8 liber,

* košiloviny.

z nichž 2 $^{3}/_{4}$ libry připadá na šlichtu. Do jiných druhů tkaniny se dává „až 50 % šlichty" takže chlubí-li se továrník, že bohatne, přestože prodává tkaninu levněji, než zaplatil za přízi, ze které se vyrobila, vůbec nelže." (Rep. Fact. April 1864, s. 27.)

„Dověděl jsem se také, že tkalci přičítají svou zvýšenou nemocnost šlichtě, jíž se používá na osnovy spřádané z východoindické bavlny a která už není jako dříve jen z mouky. Tato náhražka mouky má prý však ohromnou výhodu, že značně zvyšuje váhu tkaniny, takže z 15 liber příze se dá utkat 20 liber tkaniny." (Rep. Fact. Oct. 1863, s. 63. Touto náhražkou byl rozemletý mastek zvaný China clay nebo sádra zvaná French chalk.) — „Když se na šlichtování osnovy začalo používat místo mouky náhražek, výdělek tkalců (máme tu na mysli dělníky) velmi poklesl. Používá-li se této šlichty, je příze těžší, ale zato tvrdší a křehčí. Každá nit osnovy prochází v tkalcovském stavu takzvanou nítěnkou, jejíž silné nitě udržují osnovu ve správné poloze; silně šlichtované osnovy zaviňují, že se nitě v nítěnce neustále trhají; při každém přetržení ztratí tkadlec pět minut opravou; tkadlec musí nyní taková poškození spravovat nejméně desetkrát častěji než dříve a stav ovšem dá za pracovní den o to méně tkaniny." (Tamtéž, s. 42, 43.)

„V Ashtonu, Stalybridge, Mossley, Oldhamu etc. se pracovní doba zkrátila o celou třetinu a týden co týden se dál zkracuje... Zároveň s tímto zkracováním pracovního dne dochází v mnoha odvětvích i ke snižování mezd." (S. 13.)

Začátkem roku 1861 došlo ke stávce tkalců na mechanických stavech v některých částech Lancashiru. Někteří továrníci oznámili, že snižují mzdy o 5—7 $^{1}/_{2}$ %; dělníci trvali na tom, aby mzdové sazby zůstaly nezměněny, ale aby se zkrátil pracovní den. Podnikatelé to nepovolili, a tak vypukla stávka. Za měsíc museli dělníci ustoupit. Nyní však dostali obojí:

„Kromě toho, že se snížila mzda, na což dělníci nakonec přistoupili, pracuje se nyní v mnoha továrnách kratší dobu." (Rep. Fact. April 1861, s. 23.)

1862. Duben.

„Strádání dělníků se od té doby, co jsem naposledy podával zprávu, značně zvýšilo; ale dosud nikdy v dějinách průmyslu se tak neočekávané a tak těžké útrapy nesnášely s tak mlčenlivou rezignací a s tak trpělivým sebeovládáním." (Rep. Fact. April 1862, s. 10.) — „Procento dělníků, kteří jsou v dané chvíli úplně nezaměstnaní, není zřejmě o mnoho větší než roku 1848, kdy došlo k obvyklé panice, která však tenkrát stačila přimět znepokojené továrníky k tomu, aby dali sestavit podobnou statistiku o bavlnářském průmyslu, jaká se nyní uveřejňuje týdně... V květnu 1848 nepracovalo v Manchesteru 15 % všech bavlnářských dělníků, 12 % pracovalo omezenou dobu, plně pracovalo přes 70 %. Dne 28. května 1862 nepracovalo 15 %, omezenou dobu pracovalo 35 %, plnou dobu pracovalo 49 % dělníků... V sousedních místech, např. ve Stockportu, je vyšší procento těch, kteří pracují omezenou dobu nebo nepracují vůbec, a nižší procento plně zaměstnaných", protože se tam předou hrubší čísla než v Manchesteru. (S. 16.)

1862. Říjen.

„Podle poslední úřední statistiky bylo roku 1861 ve Spojeném království celkem 2887 bavlnářských továren, z toho 2109 v mém obvodu (Lancashire a Cheshire). Věděl

jsem ovšem, že velmi značná část z těchto 2109 továren mého obvodu jsou malé závody s nevelkým počtem dělníků. Ale překvapilo mě, když jsem zjistil, kolik je těchto malých závodů. 392 těchto závodů čili 19 % má hnací sílu, parní nebo vodní, nižší než 10 koňských sil; 345, tedy 16 %, od 10 do 20 koňských sil; 1372 má 20 koní a více... Velmi značná část těchto malých továrníků — více než třetina celkového počtu — byla do nedávna dělníky; jsou to lidé, kteří nedisponují kapitálem... Těžiště tedy připadá na zbývající $^2/_3$." (Rep. Fact. October 1862, s. 18, 19.)

Podle téže zprávy pracovalo tehdy v bavlnářském průmyslu v Lancashire a Cheshire plnou dobu 40 146 dělníků čili 11,3 %; omezenou pracovní dobu 134 767 čili 38 %; bez práce bylo 179 721 čili 50,7 %. Vyjmeme-li z toho údaje o Manchesteru a Boltonu, kde se předla hlavně jemná čísla — odvětví poměrně málo postižené bavlnovou kalamitou — vypadá situace ještě nepříznivěji, totiž: plně zaměstnaných dělníků 8,5 %, neplně zaměstnaných 38 %, nezaměstnaných 53,5 %. (S. 19, 20.)

„Pro dělníka je podstatný rozdíl, zpracovává-li dobrou, nebo špatnou bavlnu. V prvních měsících roku, kdy se továrníci snažili udržet ve svých továrnách pravidelný provoz a používali každé bavlny, jen když ji mohli koupit za levnou cenu, přišlo mnoho špatné bavlny i do továren, kde se dříve užívalo dobré bavlny; rozdíl v mzdách dělníků byl tak velký, že docházelo k častým stávkám, protože si nyní dělníci při staré mzdě od kusu nemohli denně vydělat tolik, aby se z toho dalo snesitelně žít... V některých případech představoval rozdíl při používání špatné bavlny, i tehdy když se pracovalo plnou pracovní dobu, polovinu celé mzdy." (S. 27.)

1863. Duben.

„V tomto roce bude možno plně zaměstnat jen něco přes polovinu bavlnářských dělníků." (Rep. Fact. April 1863, s. 14.)

„Používání východoindické bavlny, ke které nyní továrny musí sahat, má jednu vážnou nevýhodu: musí se při tom silně zpomalovat rychlost strojů. V posledních letech se dělalo všechno, aby se rychlost strojů zvýšila, tedy aby tytéž stroje vykonávaly více práce. Zpomalení rychlosti postihuje dělníka stejně jako továrníka; neboť většina dělníků se platí od kusu; předláci dostávají tolik a tolik za libru upředené příze, tkalci tolik a tolik za utkaný kus; dokonce i dělníkům pracujícím za týdenní mzdu by se při omezení výroby nutně snížily mzdy. Podle mých zjištění... a podle dodaných mi výkazů o výdělku bavlnářských dělníků v tomto roce... poklesly mzdy ve srovnání s mzdami v roce 1861 průměrně o 20 %, v některých případech o 50 %." (S. 13.) — „Výše výdělku závisí... na tom, s jakým materiálem se pracuje... Postavení dělníků, pokud jde o výdělek, je nyní (v říjnu 1863) mnohem lepší než loni touto dobou. Zdokonalily se stroje, je tu lepší znalost suroviny a dělníci snáze překonávají obtíže, se kterými musili zápasit zpočátku. Loni na jaře jsem byl v Prestonu v jedné škole šití" (dobročinný ústav pro nezaměstnané); „dvě mladé dívky, které krátce předtím poslali do jedné tkalcovny, kde si prý podle továrníkova tvrzení mohly vydělat 4 šilinky týdně, prosily, aby byly přijaty zpět do školy, a stěžovaly si, že si nemohly vydělat ani šilink týdně. Dostal jsem zprávy o selfacting minders... předlácích, kteří obsluhují dva selfaktory, kteří si za 14 dní při plné pracovní době vydělali 8 šilinků 11 pencí; a z této částky se jim strhlo nájemné, přičemž jim továr-

ník" (jaká velkodušnost!) „vrátil polovinu nájemného jako dar. Dělníci nosili domů 6 šilinků 11 pencí. Na mnoha místech vydělávali selfacting minders v posledních měsících roku 1862 5—9 šilinků týdně, tkalci 2—6 šilinků týdně... V nynější době je situace daleko utěšenější, ačkoliv je výdělek ve většině obvodů stále ještě dost nízký... Pokles výdělku způsobovalo kromě toho, že vlákna indické bavlny byla kratší a že byla nečistá, ještě několik jiných příčin. Tak se nyní např. stalo zvykem přimíchávat do indické bavlny hodně bavlněného odpadu, a to ovšem ještě více zvětšuje nesnáze při předení. Je-li vlákno krátké, nitě se při vytahování a vřetena se při navíjení příze snadno trhají, a pak není možno udržovat vřeteno v pravidelném chodu... Protože tkadlena musí na nitě dávat větší pozor, může zpravidla obsluhovat pouze jeden stav, a jen málokterá víc než dva stavy... V mnoha případech klesla mzda dělníků o 5, 7 $^1/_2$ a 10 %... většinou je na dělníkovi, aby si se surovinou poradil tak, aby si přišel na stejný výdělek jako obvykle... Jiná obtíž, se kterou musí tkalci někdy zápasit, je v tom, že mají dělat ze špatného materiálu dobrou tkaninu a že jim za trest strhávají ze mzdy, nedopadne-li práce tak, jak se očekává." (Rep. Fact. October 1863, s. 41—43.)

Mzdy byly bídné i tam, kde se pracovalo plnou dobu. Bavlnářští dělníci se ochotně hlásili na všechny možné veřejné práce, na které je přijímali: odvodňování, stavba silnic, roztloukání štěrku a dláždění ulic, jen aby dostávali podporu od místních úřadů (ve skutečnosti to bylo podporování továrníků, viz knihu I, s. 598/589).* Celá buržoazie dávala na dělníky dobrý pozor. Byla-li dělníkovi nabídnuta nejmizernější žebrácká mzda a dělník ji nepřijal, vyškrtl ho podpůrný komitét ihned ze seznamu podporovaných. Pro pány továrníky to byly zlaté časy, neboť dělníci museli buď umírat hlady, nebo pracovat za mzdu, která byla pro kapitalistu nejvýhodnější. Podpůrné komitéty si přitom počínaly jako hlídací psi továrníků. Továrníci zároveň v tajné dohodě s vládou znemožňovali vystěhovalectví, jak jen mohli, jednak aby si udržovali pohotově kapitál ztělesněný v mase a krvi dělníků, jednak aby si zajistili nájemné vydírané na dělnících.

„Podpůrné komitéty postupovaly v této věci velmi přísně. Jakmile se někde nabízela práce, byli dělníci, kterým se nabídla, ihned vyškrtnuti ze seznamu, a tak donuceni ji přijmout. Jestliže se dělníci zdráhali práci přijmout... pak to bývalo proto, že by jejich výdělek byl jen nominální, práce však mimořádně těžká." (Tamtéž, s. 97.)

Dělníci byli ochotni dělat každou práci, na niž byli podle Public Works Act** posláni.

„Zásady, podle kterých se organizovaly průmyslové práce, se od sebe v různých městech značně lišily. Ale i tam, kde se na práci pod širým nebem nepohlíželo výhradně jako na práci na zkoušku (labour text), platilo se za tuto práci buď ve výši obvyklé podpory,

* Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 560—562.

** zákona o veřejných pracích.

nebo jen o něco lépe, takže se fakticky stala prací na zkoušku." (S. 69.) „Public Works Act z roku 1863 měl tento zlořád odstranit a umožnit dělníkovi, aby si vydělával jako nezávislý nádeník. Účel tohoto zákona byl trojí: 1. zmocnit místní úřady, aby si mohly (se svolením předsedy státního ústředního úřadu pro chudinskou péči) vypůjčovat peníze od komisařů pro státní půjčky; 2. usnadnit provádění úprav ve městech bavlnářských obvodů; 3. opatřit nezaměstnaným dělníkům práci a slušnou mzdu (remunerative wages)."

Do konce října 1863 byly podle tohoto zákona povoleny půjčky až do výše 883 700 liber št. (S. 70.) Prováděly se hlavně tyto práce: kanalizace, stavby silnic, dláždění ulic, budování hrází pro vodní díla apod.

Pan Henderson, předseda blackburnského komitétu, píše o tom továrnímu inspektoru Redgravovi:

„Z toho, s čím jsem se setkal v tomto období utrpení a bídy, které prožíváme, mne nic tak nepřekvapilo a nepotěšilo jako bodrá ochota, s níž se nezaměstnaní dělníci tohoto obvodu chápou práce, kterou jim podle zákona o veřejných pracích nabízí blackburnská městská rada. Sotva si lze představit ostřejší kontrast, než je kontrast mezi přadlákem bavlny, který dříve pracoval jako kvalifikovaný dělník v továrně a teď pracuje jako nádeník na odpadním kanálu v hloubce 14 nebo 18 stop."

(Dělníci si přitom vydělávali — podle početnosti rodiny — 4 až 12 šilinků týdně; a s touto obrovskou částkou musela často vystačit osmičlenná rodina. Páni měšťané z toho měli dvojí prospěch: předně tak dostávali peníze na zvelebování svých začouzených a zanedbaných měst za výjimečně nízký úrok; za druhé platili dělníky daleko pod obvyklou mzdovou sazbou.)

„Dělník, který byl zvyklý na téměř tropické teploty, na práci, při níž záleželo neskonale víc na zručnosti a přesnosti jeho pohybů než na síle jeho svalů, zvyklý na dvojnásobný, často trojnásobný výdělek, než jaký si může vydělat nyní, takový dělník projevuje tím, že ochotně přijímá nabízenou práci, takové sebezapření a pochopení, že si zaslouží veškeré úcty. V Blackburnu byli nezaměstnaní vyzkoušeni téměř na všech možných pracích pod širým nebem: kopali mazlavou, těžkou jílovitou půdu do značné hloubky, prováděli vysušovací práce, tloukli štěrk, stavěli silnice, kopali uliční kanály do hloubky 14, 16 a někdy 20 stop. Často při tom museli stát 10 až 12 palců hluboko v blátě a ve vodě a snášet vlivy podnebí, nad které se vlhčí a sychravější nenajde v žádném obvodu Anglie, najde-li se vůbec kde." (S. 91, 92.) — „Dělníci se drželi téměř bezvadně... jejich ochota pracovat pod širým nebem a protloukat se touto prací." (S. 69.)

1864. Duben.

„Občas lze v různých obvodech slyšet stížnosti na nedostatek dělníků, zvláště v některých odvětvích, např. v tkalcovství... ale pravá příčina není jen v tom, že v tomto speciálním odvětví je opravdu určitý nedostatek dělníků, ale také ve mzdě, kterou si teď, když se užívá špatných druhů příze, dělníci mohou vydělat. Minulý měsíc došlo mezi některými továrníky a jejich dělníky k četným srážkám pro mzdu. Bohužel ke stávkám dochází pří-

liš často... Továrníci nelibě nesou účinky zákona o veřejných pracích jako konkurenci' a proto místní komitét v Bacupu zastavil svou činnost, neboť třebaže ještě nepracují všechny továrny, objevil se přesto nedostatek dělníků." (Rep. Fact. April 1864, s. 9.)

Ostatně byl už nejvyšší čas, aby páni továrníci přišli k rozumu. Po vydání zákona o veřejných pracích vzrostla poptávka po dělnících, takže v lomech u Bacupu si mnoho továrních dělníků vydělávalo 4—5 šilinků denně. A proto se veřejné práce — toto nové vydání ateliers nationaux z roku 1848,[20] tentokrát však zřízené v zájmu buržoazie — postupně zastavovaly.

*Experimenta in corpore vili**

„Ačkoliv jsem zde uvedl značně sníženou mzdu (plně zaměstnaných dělníků), „skutečný výdělek dělníků v různých továrnách, nevyplývá z toho ještě nikterak, že dělníci vydělávají tutéž částku týden co týden. Mzdy dělníků tu velmi kolísají, protože továrníci provádějí ve svých továrnách pokusy s různými druhy bavlny a s různými kombinacemi bavlny a odpadu; tyto ‚směsi', jak se tomu říká, se často mění a výdělek dělníků stoupá nebo klesá podle kvality bavlněné směsi. Někdy byl jen 15 % dřívějšího výdělku a za týden nebo za několik týdnů klesl na 50 nebo 60 %."

Inspektor Redgrave, jehož zde citujeme, uvádí údaje o mzdách, převzaté z praxe; zde postačí tyto příklady:

A, tkadlec, šestičlenná rodina, zaměstnán 4 dny v týdnu, 6 šilinků 8 1/2 pence; *B*, twister**, 4 1/2 dne v týdnu, 6 šilinků; *C*, tkadlec, čtyřčlenná rodina, 5 dní v týdnu, 5 šilinků 1 pence; *D*, sluffer***, šestičlenná rodina, 4 dny v týdnu, 7 šilinků 10 pencí; *E*, tkadlec, sedmičlenná rodina, 3 dny v týdnu, 5 šilinků atd. Redgrave pokračuje:

„Uvedené údaje zasluhují pozornosti, neboť dokazují, že pro některé rodiny by práce byla neštěstím, neboť jejich příjem by se snížil tak, že by mohly uspokojovat jen zcela nepatrnou část svých absolutně nezbytných potřeb, kdyby se nedoplňoval podporou tam, kde výdělek rodiny nedosahuje částky, kterou by rodina dostávala jako podporu, kdyby byli všichni bez práce." (Rep. Fact. October 1863, s. 50—53.)

„Počínaje 5. červnem 1863 nebylo ani týdne, kdyby průměrná celková pracovní doba všech dělníků byla delší než dva dny, sedm hodin a několik minut." (Tamtéž, s. 121.)

Od začátku krize do 25. března 1863 vydaly správy chudinské péče, ústřední podpůrný komitét a londýnský municipální komitét téměř tři milióny liber št. (S. 13.)

* na bezcenném těle.
** soukač.
*** předpřádač.

„V jednom obvodu, kde se přede nejjemnější příze... ztratili přadláci nepřímo na mzdě 15 % jen proto, že se přešlo od bavlny Sea Island k egyptské bavlně... V jednom rozsáhlém obvodu, kde se k indické bavlně přidává velké množství bavlněného odpadu, klesla mzda přadláků o 5 % a mimoto přadláci ztráceli 20—30 % tím, že pracovali se suratem a odpadem. Tkalci, kteří dříve obsluhovali čtyři stavy, stačili nyní jen na dva. Roku 1860 si vydělali na každém stavu 5 šilinků 7 pencí, roku 1863 jen 3 šilinky 4 pence... Peněžité pokuty, které se dříve, když se používalo americké bavlny, pohybovaly mezi 3—6 pencemi" (na jednoho přadláka), „dosahují nyní 1 šilinku až 3 šilinků 6 pencí."

V jednom obvodu, kde se používalo egyptské bavlny míchané s východoindickou, byla

„průměrná mzda přadláků na mule roku 1860 18—20 šilinků, nyní je 10—18 šilinků. Není to výhradně proto, že je horší bavlna, nýbrž také proto, že se snížila rychlost muly, aby se přízi dalo více zákrutů, za což se v normálních dobách platilo podle mzdového sazebníku zvlášť." (S. 43, 44, 45—50.) „Ačkoliv zpracovávání východoindické bavlny možná přinášelo továrníkovi místy zisk, vidíme (viz mzdovou listinu s. 53), že dělníci tím byli ve srovnání s rokem 1861 poškozeni. Bude-li se suratu používat trvale, budou dělníci požadovat stejný výdělek jako v roce 1861; ale to by se vážně dotklo zisku továrníků, kdyby to nebylo vyváženo změnou cen bavlny nebo výrobků." (S. 105.)

Nájemné.

„Bydlí-li dělníci v kotážích, které patří továrníkovi, sráží jim továrník často ze mzdy nájemné, i když nepracují plnou dobu. Přesto hodnota těchto domků klesla a lze je nyní dostat o 25—50 % levněji než dříve; kotáž, která jindy stála 3 šilinky 6 pencí týdně, lze nyní najmout za 2 šilinky 4 pence, a někdy ještě levněji." (S. 57.)

Vystěhovalectví. Továrníci byli ovšem proti vystěhovalectví dělníků, protože si předně

„v očekávání lepších dob pro bavlnářský průmysl chtěli udržet prostředky, které by jim umožňovaly vyrábět co nejvýnosněji". Kromě toho „je mnoho továrníků majiteli domů, v nichž bydlí u nich zaměstnaní dělníci, a alespoň někteří z nich určitě počítají s tím, že dostanou později alespoň část nájemného, které jim dělníci zůstali dlužni". (S. 96.)

Pan Bernall Osborne ve své řeči k voličům před volbami do parlamentu 22. října 1864 řekl, že lancashirští dělníci se chovali jako antičtí filozofové (stoikové). Ne jako ovce?

DODATKY

Předpokládejme, jak to v tomto oddílu děláme, že masa zisku přivlastňovaná v každé jednotlivé výrobní sféře se rovná úhrnné nadhodnotě, vyrobené celkovým kapitálem vloženým do této sféry. Ale ani v tomto případě nebude buržoa považovat zisk za totožný s nadhodnotou, tj. s nezaplacenou nadprací, a to z těchto důvodů:

1. V procesu oběhu zapomíná na výrobní proces. Realizaci hodnoty zboží — v níž je zahrnuta i realizace nadhodnoty, která v něm je — považuje za vytváření této nadhodnoty. {Vynechané místo v rukopise nasvědčuje, že Marx měl v úmyslu rozpracovat tuto otázku podrobněji. — B. E.}

2. Předpokládáme-li, že se stupeň vykořisťování práce nemění, pak jak jsme již viděli — nehledě na všechny modifikace vyvolávané úvěrovým systémem, ani na to, jak se kapitalisté vzájemně přelstívají a napalují, ani na sebešťastnější volbu trhu — může být míra zisku velmi různá, podle toho, jak drahá nebo levná je surovina, jak odborně nebo neodborně se nakoupí, podle toho, jak produktivní, účelné a levné jsou používané stroje; podle toho, jak dokonalá nebo nedokonalá je celková organizace různých fází výrobního procesu, nakolik se odstranilo plýtvání materiálem a jak jednoduché a účinné je vedení a dozor apod. Prostě, je-li nadhodnota u určitého variabilního kapitálu dána, velmi ještě záleží na individuální odborné zdatnosti ať už kapitalisty samého, nebo jeho dozorců a zřízenců, zda se stejná nadhodnota bude projevovat ve větší nebo menší míře zisku, zda tedy dodá větší nebo menší masu zisku. Dejme tomu, že stejná nadhodnota 1000 liber št., produkt 1000 liber št. na mzdách, připadá v podniku A na 9000 liber št. a v jiném podniku B na 11 000 liber št. konstantního kapitálu. V případě A máme $z' = \frac{1000}{10\,000} = 10\ \%$. V případě B máme $z' = \frac{1000}{12\,000} = 8\ ^1/_3\ \%$. Celkový kapitál dává u A poměrně více zisku než u B, protože u A je míra zisku vyšší než u B, ačkoliv v obou případech zálohovaný variabilní kapitál $= 1000$ a z něho vyzískaná nadhodnota rovněž $= 1000$, v obou případech tedy dochází ke stejnému vykořisťování stejného počtu dělníků. Tato rozdílnost v tom, jak se při stejném vykořisťování práce projevuje stejná masa nadhodnoty čili rozdíl-

nost měr zisku, a tudíž i zisků, může mít i jiné příčiny; může však také vyplývat výhradně z toho, že oba podniky jsou vedeny s různou odbornou zdatností. A tato okolnost kapitalistu zavádí — přesvědčuje ho o tom — že za svůj zisk neděkuje vykořisťování práce, nýbrž alespoň zčásti také jiným, na tom nezávislým okolnostem, zvláště pak své individuální činnosti.

*

Z toho, co bylo vyloženo v tomto prvním oddílu, vyplývá nesprávnost názoru (Rodbertus)[21], podle něhož (na rozdíl od pozemkové renty, kde prý např. výměra půdy zůstává stejná, zatímco renta roste) změna ve velikosti kapitálu nemá vliv na poměr mezi ziskem a kapitálem, tudíž na míru zisku, protože roste-li masa zisku, roste i masa kapitálu, na který zisk připadá, a naopak.

To je pravda jen ve dvou případech. Předně tehdy, jestliže za předpokladu, že všechny ostatní okolnosti, tedy zejména míra nadhodnoty, zůstávají nezměněny, dojde ke změně hodnoty zboží, které je peněžním zbožím. (Stejně je tomu, dojde-li jen k nominální změně hodnoty, stoupnou-li nebo klesnou-li za jinak stejných okolností známky hodnoty.) Předpokládejme, že celkový kapitál je = 100 librám št., zisk = 20 librám št., tedy míra zisku = 20 %. Stoupne-li nebo klesne-li pak hodnota zlata o 100 %, bude v prvním případě stejný kapitál, který měl dříve hodnotu 100 liber št., mít hodnotu 200 liber št. a zisk bude mít hodnotu 40 liber št., tj. bude se projevovat v této peněžní částce místo v dřívějších 20 librách št. V druhém případě hodnota kapitálu klesne na 50 liber št. a zisk se bude projevovat v produktu o hodnotě 10 liber št. Ale v obou případech se má $200 : 40 = 50 : 10 = 100 : 20 = 20$ %. V žádném z těchto případů však nenastala vlastně změna ve velikosti hodnoty kapitálu, nýbrž jen v peněžním vyjádření téže hodnoty a téže nadhodnoty. A to nemůže mít vliv na poměr $\frac{m}{K}$ čili na míru zisku.

Druhý případ nastává tehdy, dojde-li ke skutečné změně ve velikosti hodnoty, ale tato změna není provázena změnou v poměru $v : c$, tj. jestliže při stálé míře nadhodnoty poměr kapitálu vynaloženého na pracovní sílu (variabilní kapitál se přitom považuje za ukazatele pracovní síly uváděné do pohybu) ke kapitálu vynaloženému na výrobní prostředky zůstává

stejný. Za těchto okolností, ať máme K, nebo nK, nebo $\frac{K}{n}$, např. 1000 nebo 2000 nebo 500, bude zisk, při 20% míře zisku, v prvním případě $= 200$, v druhém $= 400$, ve třetím $= 100$; ale $\frac{200}{1000} = \frac{400}{2000} = \frac{100}{500} = 20\ \%$. Tj. míra zisku tu zůstává nezměněna, protože složení kapitálu zůstává stejné a není dotčeno změnami v jeho velikosti. Zvětšení nebo zmenšení masy zisku tu tudíž je pouze ukazatelem zvětšení nebo zmenšení velikosti použitého kapitálu.

V prvním případě tedy dochází jen ke zdánlivé změně velikosti použitého kapitálu, v druhém případě ke skutečné změně velikosti, nenastává však změna v organickém složení kapitálu, v poměru jeho variabilní části ke konstantní. Až na oba tyto případy je však změna velikosti použitého kapitálu buď *následkem* předchozí změny hodnoty některé jeho součásti, a tudíž (pokud se s variabilním kapitálem nemění i nadhodnota) změny v relativní velikosti jeho součástí, anebo je tato změna velikosti kapitálu (jako u prací ve velkém měřítku, při zavedení nových strojů apod.) *příčinou* změny v relativní velikosti obou jeho organických součástí. Ve všech těchto případech tudíž musí být za jinak stejných okolností změna velikosti použitého kapitálu provázena současnou změnou míry zisku.

*

Zvětšení míry zisku vyplývá vždy z toho, že se relativně nebo absolutně zvětšuje nadhodnota ve srovnání se svými výrobními náklady, tj. s velikostí celkového zálohovaného kapitálu, čili jinak řečeno, že se zmenšuje rozdíl mezi mírou zisku a mírou nadhodnoty.

Kolísání míry zisku nezávisle na změnách v organických součástech kapitálu nebo na jeho absolutní velikosti je možné tehdy, jestliže hodnota zálohovaného kapitálu, ať tento kapitál existuje v jakékoliv formě — fixní nebo oběžné — stoupá nebo klesá, protože se nezávisle na kapitálu, který již existuje, zvětšila nebo zmenšila pracovní doba nutná k jeho reprodukci. Hodnota každého zboží — tedy i těch zboží, ze kterých se skládá kapitál — není určena nutnou pracovní dobou v něm obsaženou, nýbrž pracovní dobou *společensky* nutnou k jeho reprodukci. K této reprodukci může dojít za okolností, které ji znesnadňují nebo usnadňují,

za okolností, které se liší od podmínek původní výroby. Dejme tomu, že za změněných podmínek je třeba dvojnásobné pracovní doby, nebo naopak jen poloviční pracovní doby k tomu, aby se reprodukoval kapitál téhož věcného obsahu; pak by při nezměněné hodnotě peněz kapitál, který měl dříve hodnotu 100 liber št., měl nyní hodnotu 200 liber št., resp. 50 liber št. Kdyby tento vzestup nebo pokles hodnoty postihl všechny části kapitálu stejně, projevil by se podle toho také zisk ve dvojnásobné, nebo jen poloviční částce peněz. Dojde-li však při tom ke změně v organickém složení kapitálu, zvýší-li se nebo sníží-li se poměr variabilní části kapitálu ke konstantní části, bude míra zisku za jinak nezměněných okolností při relativním růstu variabilního kapitálu stoupat a klesat při jeho relativním zmenšování. Stoupá-li nebo klesá-li jen peněžní hodnota (v důsledku změny v hodnotě peněz) zálohovaného kapitálu, stoupá nebo klesá ve stejném poměru i peněžní výraz nadhodnoty. Míra zisku zůstává nezměněna.

ODDÍL DRUHÝ

PŘEMĚNA ZISKU V PRŮMĚRNÝ ZISK

KAPITOLA OSMÁ

RŮZNÉ SLOŽENÍ KAPITÁLŮ V RŮZNÝCH VÝROBNÍCH ODVĚTVÍCH A ROZDÍLY V MÍRÁCH ZISKU, KTERÉ Z TOHO VYPLÝVAJÍ

V předcházejícím oddílu jsme mimo jiné ukázali, jak se při nezměněné míře nadhodnoty může měnit — stoupat nebo klesat — míra zisku. V této kapitole předpokládáme, že stupeň vykořisťování práce, a tudíž míra nadhodnoty a délka pracovního dne, je ve všech sférách výroby, na které se dělí společenská práce v dané zemi, stejně veliký, stejně vysoký. Pokud jde o množství rozdílů ve vykořisťování práce v různých sférách výroby, tu již A. Smith[22] zevrubně dokázal, že se z různých kompenzačních důvodů, ať už skutečných nebo založených na předsudku, vyrovnávají, a že proto při zkoumání všeobecných poměrů není třeba k nim přihlížet, protože jsou to rozdíly jen zdánlivé a přechodné. Jiné rozdíly, např. ve výši mzdy, vyplývají hlavně z rozdílu mezi jednoduchou a složitou prací, na který jsme upozornili již na začátku knihy I, s. 9*, a ačkoliv jsou příčinou, proč je úděl dělníků v různých výrobních sférách velmi nestejný, nedotýkají se nijak stupně vykořisťování práce v těchto různých sférách. Platí-li se např. práce zlatníka lépe než práce nádeníka, vytváří zlatníkova nadpráce také úměrně tomu větší nadhodnotu než nadpráce nádeníkova. A i když tomuto vyrovnávání mezd a pracovních dní, a tudíž míry nadhodnoty, mezi různými výrobními sférami, dokonce i mezi různými vklady kapitálu v téže výrobní sféře, brání četné místní překážky, prosazuje se stále víc

* Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 60.

a více s pokrokem kapitalistické výroby a s podřizováním všech ekonomických vztahů tomuto výrobnímu způsobu. Studium takových třenic je sice důležité pro každou speciální práci o mzdě, ale při všeobecném rozboru kapitalistické výroby jich není třeba dbát, neboť jsou náhodné a nepodstatné. Při takovém všeobecném rozboru se vůbec vždy předpokládá, že skutečné poměry odpovídají svému pojmu, nebo což je totéž, skutečné poměry se projevují jen natolik, nakolik vyjadřují svůj vlastní všeobecný typ.

Rozdílnost měr nadhodnoty v různých zemích, tedy rozdíly mezi stupněm vykořisťování práce u jednotlivých národů, nejsou pro tento rozbor vůbec důležité. Vždyť právě v tomto oddílu chceme vyložit, jak v určité zemi vzniká všeobecná míra zisku. Je však jasné, že při srovnávání různých národních měr zisku je třeba jen dát dohromady to, co se už vyložilo, s tím, co se vyloží zde. Nejdříve prozkoumejme rozdíly v národních mírách nadhodnoty a pak na podkladě těchto daných měr nadhodnoty porovnejme rozdíly v národních mírách zisku. Pokud jejich rozdílnost není výsledkem rozdílů v národních mírách nadhodnoty, musí nutně vyplývat z okolností, při kterých se — jako je tomu při rozboru v této kapitole — předpokládá, že nadhodnota je všude stejná, stálá.

V předcházející kapitole jsme ukázali, že při předpokládané stálé míře nadhodnoty může míra zisku, kterou dává určitý kapitál, stoupat nebo klesat vlivem okolností, které zvyšují nebo snižují hodnotu té či oné části konstantního kapitálu, a tím vůbec mění poměr mezi konstantní a variabilní součástí kapitálu. Dále jsme poznamenali, že podobně mohou na míru zisku působit okolnosti, které prodlužují nebo zkracují dobu obratu kapitálu. Protože masa zisku je totožná s masou nadhodnoty, s nadhodnotou samou, ukázalo se také, že *masu* zisku — na rozdíl od *míry* zisku — právě zmíněné kolísání hodnoty neovlivňuje. Pozměňuje pouze míru, ve které se daná nadhodnota, a tudíž i zisk dané velikosti vyjadřuje, tj. pozměňuje pouze relativní velikost zisku, jeho velikost ve srovnání s velikostí zálohovaného kapitálu. Pokud ovšem v důsledku tohoto kolísání hodnoty dochází k vázání nebo uvolňování kapitálu, může být touto nepřímou cestou dotčena nejen míra zisku, nýbrž i zisk sám. To však, jak jsme viděli, platilo vždy jen o kapitálu již angažovaném, ale ne o nově vkládaném kapitálu; a mimoto zvětšení nebo zmenšení zisku samo záviselo vždy na tom, oč více či méně práce mohl v důsledku tohoto kolísání hod-

noty stejný kapitál uvádět do pohybu, tedy oč větší či menší masu nadhodnoty mohl — při nezměněné míře nadhodnoty — tentýž kapitál vyrobit. Proto tato zdánlivá výjimka ve skutečnosti nijak neodporuje všeobecnému zákonu, není výjimkou z něho, nýbrž jen zvláštním případem uplatnění všeobecného zákona.

V předešlém oddílu jsme viděli, že při stálém stupni vykořisťování práce se mění míra zisku, jestliže se mění hodnota součástí konstantního kapitálu a rovněž jestliže se mění doba obratu kapitálu. Z toho samo sebou vyplývá, že míry zisku v různých výrobních sférách, které existují současně vedle sebe, budou rozdílné, je-li za jinak stejných okolností rozdílná doba obratu použitých kapitálů nebo je-li rozdílný hodnotový poměr mezi organickými součástmi těchto kapitálů v různých výrobních odvětvích. To, co jsme dříve zkoumali jako změny, jež se stejným kapitálem probíhaly po sobě v čase, zkoumáme nyní jako rozdíly, které existují současně mezi kapitály vkládanými vedle sebe v různých výrobních sférách.

Přitom budeme muset prozkoumat: 1. rozdíly *v organickém složení* kapitálů, 2. rozdíly v době jejich obratu.

Mluvíme-li v celém tomto rozboru o složení nebo obratu kapitálu v určitém výrobním odvětví, máme samozřejmě vždy na mysli průměrný, normální poměr kapitálu vloženého do tohoto výrobního odvětví; mluví se tu vůbec o průměru celkového kapitálu vloženého do určité výrobní sféry, a ne o náhodných rozdílech mezi jednotlivými kapitály vloženými do této sféry.

Protože se dále předpokládá, že míra nadhodnoty a pracovní den se nemění, a protože se tím zároveň předpokládá, že se nemění mzda, vyjadřuje určité množství variabilního kapitálu určité množství pracovní síly uvedené do pohybu, a tudíž určité množství zpředmětňující se práce. Vyjadřuje-li tedy 100 liber št. týdenní mzdu 100 dělníků, označuje-li tedy ve skutečnosti 100 pracovních sil, vyjadřuje $n \times 100$ liber št. týdenní mzdu $n \times 100$ dělníků a $\frac{100 \text{ liber št.}}{n}$ týdenní mzdu $\frac{100}{n}$ dělníků. Variabilní kapitál tu tedy je (jako je tomu při dané mzdě vždy) ukazatelem masy práce uváděné do pohybu určitým celkovým kapitálem; rozdíly ve velikosti použitého variabilního kapitálu jsou tudíž ukazateli rozdílu v mase použité pracovní síly. Představuje-li 100 liber št. 100 dělníků týdně, a tudíž při 60 hodinách týdenní práce 6000 pracovních hodin,

odpovídá 200 liber št. 12 000 a 50 liber št. jen 3000 pracovních hodin.

Složením kapitálu rozumíme, jak jsme řekli již v knize I, poměr mezi jeho aktivní a pasívní součástí, mezi variabilním a konstantním kapitálem. Jde tu o dva poměry, které nejsou stejně důležité, třebaže za určitých okolností mohou vyvolat stejný účinek.

První poměr se opírá o technickou základnu a lze ho na určitém stupni vývoje produktivní síly považovat za daný. Má-li se vyrobit určitá masa výrobků, např. za den, a tudíž — což je v tom zahrnuto — uvést do pohybu, produktivně spotřebovat určité množství výrobních prostředků, strojů, surovin apod., je k tomu třeba určité masy pracovní síly, kterou představuje určitý počet dělníků. Určitý počet dělníků připadá na určité množství výrobních prostředků, určité množství živé práce tedy připadá na určité množství práce již zpředmětněné ve výrobních prostředcích. Tento poměr je v různých sférách výroby, často i v různých odvětvích téhož průmyslu velmi rozdílný, třebaže na druhé straně může být náhodou v různých od sebe značně vzdálených průmyslových odvětvích úplně nebo téměř stejný.

Tento poměr tvoří technické složení kapitálu a je vlastním základem jeho organického složení.

Je však také možné, že tento poměr je v různých průmyslových odvětvích stejný, pokud je variabilní kapitál pouhým ukazatelem pracovní síly a konstantní kapitál pouhým ukazatelem masy výrobních prostředků, které pracovní síla uvádí do pohybu. Např. určité práce s mědí a železem mohou vyžadovat stejný poměr mezi pracovní silou a masou výrobních prostředků. Protože však měď je dražší než železo, bude poměr mezi hodnotou variabilního a konstantního kapitálu v těchto dvou případech rozdílný, a proto bude rozdílné i hodnotové složení obou celkových kapitálů. Rozdíl mezi technickým složením a hodnotovým složením se projevuje v každém průmyslovém odvětví v tom, že se při nezměněném technickém složení může měnit poměr hodnot obou částí kapitálu a naopak při změněném technickém složení může zůstat stejný; tento případ může ovšem nastat jen tehdy, je-li změna v poměru mezi masou výrobních prostředků vložených do podniku a pracovní silou vyvážena opačnou změnou v jejich hodnotách.

Hodnotové složení kapitálu, pokud je určováno jeho technickým slože-

ním a toto složení odráží, nazýváme *organickým* složením kapitálu.([20])

U variabilního kapitálu tedy předpokládáme, že je ukazatelem určitého množství pracovní síly, určitého počtu dělníků čili určité masy živé práce uváděné do pohybu. V předcházejícím oddílu jsme viděli, že změna ve velikosti hodnoty variabilního kapitálu neznamená nikdy nic jiného, než že se zvětšila nebo zmenšila cena téhož množství práce; ale zde, kde míru nadhodnoty a pracovní den považujeme za stálé veličiny a mzdu za určitou pracovní dobu za veličinu danou, to nepřichází v úvahu. Naproti tomu rozdíl ve velikosti konstantního kapitálu sice také může být ukazatelem změny v množství výrobních prostředků uváděných do pohybu určitým množstvím pracovní síly, ale může také vyplývat z rozdílu mezi hodnotou výrobních prostředků uváděných do pohybu v jedné výrobní sféře a hodnotou výrobních prostředků uváděných do pohybu ve výrobní sféře druhé. Musíme tu proto uvážit obě hlediska.

Konečně se musíme zmínit o jedné velmi závažné okolnosti:

Předpokládejme, že 100 liber št. představuje týdenní mzdu 100 dělníků. Dejme tomu, že týdenní pracovní doba = 60 hodin. Dále předpokládejme, že míra nadhodnoty = 100 %. V tomto případě pracují dělníci ze 60 hodin 30 na sebe a 30 zadarmo na kapitalistu. Ve 100 librách št. mzdy je ve skutečnosti ztělesněno jen 30 pracovních hodin 100 dělníků čili dohromady 300 pracovních hodin, kdežto zbývajících 300 hodin, které odpracují, jsou ztělesněny ve 100 librách št. nadhodnoty, resp. zisku, který shrábne kapitalista. Ačkoliv tedy mzda 100 liber št. nevyjadřuje hodnotu, ve které se zpředmětňuje týdenní práce 100 dělníků, ukazuje přesto (protože délka pracovního dne a míra nadhodnoty jsou dány), že daný kapitál uvedl do pohybu 100 dělníků celkem po 6000 pracovních hodin. Kapitál 100 liber št. to ukazuje předně proto, že ukazuje počet dělníků uvedených do pohybu, neboť 1 libra št. = 1 dělník týdně, tedy 100 liber št. = 100 dělníků; a za druhé proto, že každý dělník uvedený do pohybu vykoná při dané míře nadhodnoty 100 % dvakrát více práce, než je obsaženo v jeho mzdě; jeho mzda, 1 libra št., která vyjadřuje práci za půl týdne, uvádí tedy do pohybu práci po celý týden a stejně tak

([20]) Tato otázka byla stručně vyložena již v třetím vydání první knihy, s. 628*, na začátku kapitoly XXIII. Protože v obou prvních vydáních toto místo není, bylo tím nutnější to zde zopakovat. — B. E.

* Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 579.

100 liber št., ačkoliv obsahuje práci jen 50 týdnů, uvádí do pohybu práci po 100 pracovních týdnů. Musíme proto vidět velmi podstatný rozdíl mezi variabilním kapitálem jako kapitálem vynaloženým na mzdu, pokud jeho hodnota — souhrn mezd — představuje určité množství zpředmětněné práce, a stejným variabilním kapitálem, pokud jeho hodnota je pouze ukazatelem masy živé práce, kterou tento kapitál uvádí do pohybu. Tato masa je vždy větší než množství práce obsažené ve variabilním kapitálu, a proto se také projevuje ve vyšší hodnotě, než je hodnota variabilního kapitálu — v hodnotě, která je určena jednak počtem dělníků, které variabilní kapitál uvádí do pohybu, jednak množstvím nadpráce, kterou konají.

Zkoumáme-li variabilní kapitál takto, vyplývá z toho:

Vynaloží-li se z kapitálového vkladu ve výrobní sféře *A* na každých 700 celkového kapitálu jen 100 na variabilní kapitál a 600 na konstantní, kdežto ve výrobní sféře *B* na variabilní kapitál 600 a na konstantní jen 100, uvede celkový kapitál *A* 700 do pohybu jen pracovní sílu 100, což za výše uvedeného předpokladu znamená jen 100 pracovních týdnů čili 6000 hodin živé práce; naproti tomu stejně veliký celkový kapitál *B* uvede do pohybu 600 pracovních týdnů, a tudíž 36 000 hodin živé práce. Kapitál ve sféře *A* by si tedy mohl přivlastnit jen 50 pracovních týdnů čili 3000 hodin nadpráce, kdežto stejně veliký kapitál ve sféře *B* 300 pracovních týdnů čili 18 000 hodin nadpráce. Variabilní kapitál je tedy nejen ukazatelem práce obsažené v něm samém, ale při dané míře nadhodnoty je zároveň i ukazatelem další práce, kterou nadto uvádí do pohybu, čili nadpráce. Při stejném stupni vykořisťování práce by byl zisk v prvním případě $\frac{100}{700} = {}^1/_7 = 14\,{}^2/_7\,\%$, a v druhém případě $\frac{600}{700} = 85\,{}^5/_7\,\%$, tj. míra zisku by byla šestkrát větší. Ale ve skutečnosti by byl v tomto případě sám zisk šestkrát větší, 600 u *B* proti 100 u *A*, protože se stejným kapitálem uvádí do pohybu šestkrát více živé práce, vytváří se tudíž při stejném stupni vykořisťování práce i šestkrát více nadhodnoty, a tudíž i šestkrát víc zisku.

Kdyby se ve sféře *A* nepoužívalo 700, nýbrž 7000 liber št. a ve sféře *B* nadále jen 700 liber št. kapitálu, pak by se při nezměněném organickém složení ze 7000 liber št. kapitálu *A* používalo jako variabilního kapitálu 1000 liber št., tj. 1000 dělníků týdně = 60 000 hodin živé práce, z toho

30 000 hodin nadpráce. Ale i nyní by ve sféře A každých 700 liber št. uvádělo do pohybu jen $^1/_6$ živé práce, a tudíž také jen $^1/_6$ nadpráce uváděné do pohybu ve sféře B, dosáhlo by se tu tedy také jen $^1/_6$ zisku B. Pokud jde o míru zisku, dostaneme u A $\frac{1000}{7000} = \frac{100}{700} = 14\,^2/_7\,\%$, proti $\frac{600}{700}$ čili $85\,^5/_7\,\%$ u kapitálu B. Vezmeme-li stejně velké částky kapitálu, jsou míry zisku různé, protože při stejné míře nadhodnoty jsou různé masy vyrobených nadhodnot, tedy i zisků, a to proto, že se uvedly do pohybu různé masy živé práce.

Fakticky stejný výsledek dostaneme, jsou-li technické poměry v obou sférách výroby stejné, ale hodnota použitých prvků konstantního kapitálu je v jedné sféře větší nebo menší než v druhé. Dejme tomu, že obě sféry používají 100 liber št. jako variabilního kapitálu a potřebují tedy 100 dělníků týdně, aby uvedly do pohybu totéž množství strojů a surovin; ale ty jsou v B dražší než v A. Pak by ve sféře A připadalo na 100 liber št. variabilního kapitálu např. 200 liber št. konstantního a ve sféře B 400. Při téže míře nadhodnoty 100 % se v obou případech vyrobená nadhodnota rovná 100 librám št., tedy i zisk se v obou případech rovná 100 librám št. Ale ve sféře A dostaneme $\frac{100}{200_c + 100_v} = {}^1/_3 = 33\,^1/_3\,\%$, kdežto ve sféře B $\frac{100}{400_c + 100_v} = {}^1/_5 = 20\,\%$. Vždyť vezmeme-li v obou případech určitou alikvotní část celkového kapitálu, připadá ve sféře B z každých 100 liber št. na variabilní kapitál jen 20 liber št. čili $^1/_5$, kdežto ve sféře A je z každých 100 liber št. variabilním kapitálem $33\,^1/_3$ libry št. čili $^1/_3$. B vyrábí na každých 100 liber št. méně zisku, protože uvádí do pohybu méně živé práce než A. Rozdíl v mírách zisku zde tedy není opět nic jiného než rozdíl v masách nadhodnoty, a tudíž v masách zisku, vyrobených na každých 100 jednotek vloženého kapitálu.

Tento druhý příklad se od předcházejícího příkladu liší jen tím: vyrovnání mezi A a B by v druhém případě vyžadovalo jen změnu hodnoty konstantního kapitálu, A nebo B, při nezměněné technické základně; naproti tomu v prvním případě je v obou výrobních sférách různé samo technické složení, a aby mohlo dojít k vyrovnání, muselo by se převrátit.

Různé organické složení kapitálů nezávisí tedy na jejich absolutní

velikosti. Záleží vždy jen na tom, kolik z každého 100 připadá na variabilní a kolik na konstantní kapitál.

Různě velké kapitály vyjádřené v procentech, nebo, což je tu nakonec totéž, stejně velké kapitály vyrábějí tedy při stejném pracovním dni a stejném stupni vykořisťování práce velmi různá množství zisku, protože vyrábějí různá množství nadhodnoty, a to proto, že jsou v důsledku rozdílnosti organického složení kapitálu v různých výrobních sférách rozdílné jejich variabilní části, že jsou tedy rozdílná množství živé práce, kterou uvádějí do pohybu, tedy i množství jimi přivlastňované nadpráce, této substance nadhodnoty, a tedy i zisku. Stejně veliké kusy celkového kapitálu v různých výrobních sférách obsahují nestejně veliké zdroje nadhodnoty a jediným zdrojem nadhodnoty je živá práce. Při stejném stupni vykořisťování práce závisí masa práce, kterou uvádí do pohybu kapitál = 100, a tudíž i nadpráce, kterou si tento kapitál přivlastňuje, na velikosti jeho variabilní součásti. Kdyby kapitál, jehož procentní složení je $90_c + 10_v$, vyráběl při stejném stupni vykořisťování práce stejně nadhodnoty čili zisku jako kapitál, který se skládá z $10_c + 90_v$, bylo by nad slunce jasnější, že by zdrojem nadhodnoty, a tudíž i hodnoty vůbec, musilo být něco jiného než práce, a že by tím politická ekonomie ztratila jakýkoliv racionální základ. Předpokládáme-li nadále, že 1 libra št. je týdenní mzdou dělníka za 60 pracovních hodin, že míra nadhodnoty = 100 %, je jasné, že celá nově vyrobená hodnota, kterou může dělník za týden dodat = 2 librám št.; 10 dělníků by za těchto podmínek nemohlo dodat víc než 20 liber št.; a protože 10 liber št. z těchto 20 liber št. nahrazuje mzdu, nemůže těchto 10 dělníků vyrobit větší nadhodnotu než 10 liber št. — kdežto 90 dělníků, jejichž celkový výrobek = 180 librám št. a jejichž mzda = 90 librám št., by vytvořilo nadhodnotu 90 liber št. Míra zisku by tedy byla v jednom případě 10 %, v druhém 90 %. Kdyby tomu bylo jinak, musela by být hodnota a nadhodnota něčím jiným než zpředmětněnou prací. Protože se tedy kapitály různých výrobních sfér vyjádřené v procentech — nebo stejně velké kapitály — nestejně dělí na konstantní a variabilní prvky, uvádějí do pohybu nestejné množství živé práce a vyrábějí tedy nestejné množství nadhodnoty, a tudíž i zisku, mají různou míru zisku, která je právě v procentech vyjádřeným poměrem nadhodnoty k celkovému kapitálu.

Jestliže však kapitály různých výrobních sfér vyjádřené v procentech,

tedy stejně velké kapitály, vyrábějí v důsledku svého rozdílného organického složení nestejné zisky, vyplývá z toho, že zisky nestejných kapitálů v různých sférách výroby nemohou být úměrné příslušné velikosti těchto kapitálů, že tedy zisky v různých výrobních sférách nejsou úměrné velikosti příslušných do nich vložených kapitálů. Neboť takový vzrůst zisku pro rata velikosti vloženého kapitálu by předpokládal, že zisky jsou, vyjádřeno v procentech, všude stejné, že tedy stejně veliké kapitály mají v různých výrobních sférách stejné míry zisku, třebaže mají rozdílné organické složení. Masy zisků jsou přímo úměrné mase vložených kapitálů jen v téže výrobní sféře — tedy tam, kde je organické složení kapitálu dáno — nebo v různých výrobních sférách se stejným organickým složením kapitálu. To, že zisky nestejně velikých kapitálů jsou úměrné jejich velikosti, neznamená nic jiného, než že stejně veliké kapitály dávají stejně veliké zisky čili že míra zisku je pro všechny kapitály stejná, ať jsou jejich velikost a jejich organické složení jakékoliv.

To, co jsme vyložili, platí za předpokladu, že zboží se prodává za svou hodnotu. Hodnota zboží se rovná hodnotě v něm obsaženého konstantního kapitálu, plus hodnotě v něm reprodukovaného variabilního kapitálu, plus přírůstku tohoto variabilního kapitálu, vyrobené nadhodnotě. Při stejné míře nadhodnoty závisí její masa zřejmě na mase variabilního kapitálu. Hodnota výrobku vyrobeného kapitálem 100 je, dejme tomu, v jednom případě $90_c + 10_v + 10_m = 110$; v druhém případě $10_c + 90_v + 90_m = 190$. Prodává-li se zboží za svou hodnotu, prodá se první výrobek za 110, z čehož 10 představuje nadhodnotu čili nezaplacenou práci; druhý výrobek pak za 190, z čehož je 90 nadhodnota čili nezaplacená práce.

Toto je důležité zejména tehdy, srovnávají-li se navzájem míry zisku v různých zemích. V některé evropské zemi je, dejme tomu, míra nadhodnoty 100 %, tj. dělník pracuje polovinu dne na sebe a polovinu dne na zaměstnavatele; v některé asijské zemi se rovná 25 %, tj. dělník pracuje $^4/_5$ dne na sebe a $^1/_5$ na zaměstnavatele. Ale dejme tomu, že v evropské zemi je složení národního kapitálu $84_c + 16_v$, kdežto v asijské zemi, kde se málo používá strojů apod. a kde se daným množstvím pracovní síly za danou dobu produktivně spotřebuje relativně málo surovin, je složení $16_c + 84_v$. Pak nám vyjde toto:

V evropské zemi je hodnota výrobku $= 84_c + 16_v + 16_m = 116$; míra zisku $^{16}/_{100} = 16$ %.

V asijské zemi je hodnota výrobku $= 16_c + 84_v + 21_m = 121$; míra zisku $= {}^{21}/_{100} = 21\ \%$.

Míra zisku je tedy v asijské zemi o více než 25 % větší než v evropské zemi, třebaže je tam míra nadhodnoty čtyřikrát menší. Careyové, Bastiati a tutti quanti by došli k úplně opačnému závěru.

To jen mimochodem. Různé národní míry zisku vyplývají většinou z různých národních měr nadhodnoty; v této kapitole však srovnáváme jen nestejné míry zisku, které vyplývají z téže míry nadhodnoty.

Kromě rozdílného organického složení kapitálů, tedy kromě rozdílné masy práce, a tedy za jinak stejných okolností i nadpráce, kterou stejně veliké kapitály v různých sférách výroby uvádějí do pohybu, je ještě jiný zdroj nerovnosti měr zisku: rozdíl v délce doby obratu kapitálu v různých sférách výroby. V kapitole IV jsme viděli, že při stejném složení kapitálů a za jinak stejných okolností jsou míry zisku nepřímo úměrné dobám obratu; viděli jsme také, že stejný variabilní kapitál, obrací-li se v nestejně dlouhých dobách, přináší nestejné masy roční nadhodnoty. Rozdílnost dob obratu je tedy druhou příčinou, proč stejně veliké kapitály v různých sférách výroby vytvářejí za stejnou dobu nestejně veliké zisky, a proč jsou proto míry zisku v těchto různých sférách rozdílné.

Pokud pak jde o poměr, ve kterém se kapitál rozpadá na fixní a oběžný kapitál, nemá sám o sobě na míru zisku vůbec žádný vliv. Může na ni mít vliv jen ve dvou případech: buď tehdy, spadá-li tento rozdíl v poměru mezi fixním a oběžným kapitálem vjedno s rozdílem v poměru mezi variabilní a konstantní částí, tedy tehdy, vyplývá-li různost míry zisku z tohoto rozdílu, a ne z rozdílu v poměru mezi oběžnou a fixní součástí; nebo tehdy, podmiňuje-li rozdílný poměr mezi fixními a oběžnými součástmi různost doby obratu, ve které se určitý zisk realizuje. Rozpadají-li se kapitály na fixní a oběžný v různém poměru, bude to sice mít vždy vliv na dobu jejich obratu a bude to příčinou její rozdílnosti; ale z toho ještě nevyplývá, že bude rozdílná doba obratu, ve které tytéž kapitály realizují daný zisk. Musí-li např. *A* větší část výrobku neustále přeměňovat v surovinu apod., kdežto *B* užívá stejných strojů atd. delší dobu při menším množství surovin; pokud oba vyrábějí, mají oba neustále zaměstnánu část svého kapitálu; u jednoho je vložena v surovinách, tj. v oběžném kapitálu, u druhého ve strojích atd., tj. ve fixním kapitálu. *A* neustále přeměňuje část svého kapitálu ze zbožní formy v peněžní formu a z ní nazpět ve formu suroviny;

naproti tomu *B* užívá části svého kapitálu, aniž ji takto přeměňuje, po delší nebo kratší dobu jako pracovního prostředku. Používají-li oba stejného množství práce, prodají sice za rok masy výrobků nestejné hodnoty, ale obě masy výrobků budou obsahovat stejné množství nadhodnoty, a jejich míry zisku, které se vypočítávají vzhledem k celému zálohovanému kapitálu, jsou stejné, třebaže poměr, v němž se tyto kapitály rozpadají na fixní a oběžnou část, i doba jejich obratu jsou rozdílné. Oba kapitály realizují za stejnou dobu stejné zisky, ačkoliv se obracejí za různou dobu.([21]) Rozdílnost doby obratu sama o sobě má význam jen potud, pokud má vliv na masu nadpráce, kterou si může za danou dobu přivlastnit a realizovat stejný kapitál. Nevede-li tedy nestejné složení kapitálu z oběžného a fixního nezbytně k rozdílnosti doby obratu, která zase podmiňuje nestejnost měr zisku, je jasné, že pokud vzniká nestejná míra zisku, není to vyvoláno nestejným složením kapitálu z oběžného a fixního o sobě, ale víceméně tím, že toto složení kapitálu tu svědčí jen o nestejnosti dob obratu, která má vliv na míru zisku.

Rozdílné složení konstantního kapitálu z oběžného a fixního v různých průmyslových odvětvích nemá tedy samo o sobě význam pro míru zisku, protože rozhodující je poměr variabilního kapitálu ke konstantnímu, přičemž hodnota konstantního kapitálu, tedy i jeho relativní velikost ve srovnání s variabilním, je naprosto nezávislá na fixním nebo oběžném charakteru jeho součástí. Stává se ovšem — a to svádí k falešným závěrům — že tam, kde je značně vyvinut fixní kapitál, je to jen výrazem toho, že se vyrábí ve velkém, že tedy konstantní kapitál značně převažuje nad variabilním, jinak řečeno, že používaná živá pracovní síla je nepatrná ve srovnání s masou výrobních prostředků, které uvádí do pohybu.

Ukázali jsme tedy toto: v různých průmyslových odvětvích, podle toho,

([21]) {Jak vyplývá z kapitoly IV, je to správné jen tehdy, jestliže kapitály *A* a *B* mají různé hodnotové složení, ale jejich variabilní součásti, vyjádřené v procentech, jsou přímo úměrné době jejich obratu, resp. nepřímo úměrné počtu jejich obratů za danou dobu. Je-li procentní složení kapitálu $A = 20_c$ fixního $+ 70_c$ oběžného, tedy $90_c + 10_v = 100$. Při míře nadhodnoty 100 % vyrábí těchto 10_v za jeden obrat 10_m. Míra zisku pro jeden obrat = 10 %. Naproti tomu, je-li kapitál $B = 60_c$ fixního $+ 20_c$ oběžného, tedy $80_c + 20_v = 100$. Těchto 20_v vyrobí za jeden obrat při téže míře nadhodnoty 20_m; míra zisku pro jeden obrat = 20 %, tj. dvakrát tolik jako u *A*. Obrací-li se však *A* dvakrát za rok a *B* pouze jednou za rok, vychází u *A* za rok rovněž $10 \times 2 = 20_m$; roční míra zisku je tudíž u obou stejná, totiž 20 %. — B. E.}

jaké je organické složení kapitálů, a v uvedených mezích také podle toho, jaké jsou doby jejich obratu, vládnou různé míry zisku; proto i při stejné míře nadhodnoty zákon (jako všeobecná tendence), že zisky se mají k sobě jako velikosti kapitálů, že tedy stejně velké kapitály dávají za stejnou dobu stejně veliké zisky, platí jen pro kapitály stejného organického složení — za předpokladu, že doby jejich obratu jsou stejné. To, co jsme vyvodili, platí, vycházíme-li z toho, z čeho jsme při svém zkoumání dosud vycházeli: že se zboží prodává za svou hodnotu. Avšak není pochyby o tom, že ve skutečnosti, nepřihlížíme-li k nepodstatným, náhodným a vzájemně se vyrovnávajícím rozdílům, neexistuje v různých průmyslových odvětvích rozdíl mezi průměrnými mírami zisku a ani by nemohl existovat, aniž by se zrušil celý systém kapitalistické výroby. Zdá se tedy, že teorie hodnoty se tu nedá uvést v soulad se skutečným pohybem, že se nedá uvést v soulad s faktickými jevy výroby, a že se tudíž vůbec musíme vzdát naděje, že tyto jevy pochopíme.

Z prvního oddílu této knihy vyplývá, že ceny nákladů jsou u výrobků různých výrobních sfér stejné, zálohují-li se na jejich výrobu stejně veliké části kapitálu, ať je organické složení těchto kapitálů seberozdílnější. V ceně nákladů mizí pro kapitalistu rozdíl mezi variabilním a konstantním kapitálem. Zboží, na jehož výrobu musí vynaložit 100 liber št., ho stojí stejně, ať vydá $90_c + 10_v$, nebo $10_c + 90_v$. Přijde ho vždy na 100 liber št., ani více, ani méně. Při stejně velikých výdajích kapitálu v různých sférách výroby jsou ceny nákladů stejné, ať jsou vyrobené hodnoty a nadhodnoty seberozdílnější. Tato rovnost cen nákladů je základnou konkurence kapitálových vkladů, kterou se vytváří průměrný zisk.

KAPITOLA DEVÁTÁ

TVOŘENÍ VŠEOBECNÉ MÍRY ZISKU (PRŮMĚRNÉ MÍRY ZISKU) A PŘEMĚNA HODNOT ZBOŽÍ VE VÝROBNÍ CENY

Organické složení kapitálu závisí v každém daném momentu na dvou okolnostech: předně na technickém poměru používané pracovní síly k mase používaných výrobních prostředků; za druhé na ceně těchto výrobních prostředků. Jak jsme viděli, je nutno je zkoumat v jeho procentním poměru. Organické složení kapitálu, který se skládá ze $^4/_5$ konstantního kapitálu a z $^1/_5$ variabilního, vyjadřujeme vzorcem $80_c + 20_v$. Dále se při srovnávání předpokládá neměnná míra nadhodnoty, a to jakákoliv libovolná míra, např. 100 %. Kapitál složený z $80_c + 20_v$ vytváří tedy nadhodnotu 20_m, což z celkového kapitálu dává míru zisku 20 %. Velikost skutečné hodnoty jako výrobku závisí na tom, jak velká je fixní část konstantního kapitálu a kolik z ní vchází opotřebováním do hodnoty výrobku a kolik z ní nevchází. Ale protože to nemá význam pro míru zisku, a tedy ani pro náš rozbor, předpokládáme pro zjednodušení, že konstantní kapitál vchází všude stejně do ročního výrobku těchto kapitálů celý. Dále předpokládáme, že kapitály v různých výrobních sférách realizují ročně v poměru k velikosti své variabilní části stejně velké množství nadhodnoty; nepřihlížíme tedy prozatím k rozdílům, které v tomto ohledu může vyvolat různost dob obratu. O tom pojednáme později.

Vezměme pět různých výrobních sfér s rozdílným organickým složením do nich vložených kapitálů. Tak třeba:

Kapitály	Míra nadhodnoty	Nadhodnota	Hodnota výrobku	Míra zisku
I. $80_c + 20_v$	100 %	20	120	20 %
II. $70_c + 30_v$	100 %	30	130	30 %
III. $60_c + 40_v$	100 %	40	140	40 %
IV. $85_c + 15_v$	100 %	15	115	15 %
V. $95_c + 5_v$	100 %	5	105	5 %

Máme tu tak pro různé výrobní sféry při stejném vykořisťování práce velmi rozdílné míry zisku, jak to odpovídá různému organickému složení kapitálů.

Celková suma kapitálů vložených do těchto pěti sfér je 500; celková suma jimi vyrobené nadhodnoty = 110; celková hodnota jimi vyrobeného zboží = 610. Považujeme-li těchto 500 za jediný kapitál a I—V jen za jeho jednotlivé části (jako je tomu např. v bavlnářské továrně, kde v různých odděleních, mykacím, předpřádacím, spřádacím a tkacím, existuje různý poměr mezi variabilním a konstantním kapitálem a průměrný poměr pro celou továrnu se musí teprve vypočítávat), bylo by průměrné složení kapitálu 500 $= 390_c + 110_v$ čili v procentech $78_c + 22_v$. Kdybychom se na každý z těchto kapitálů 100 dívali pouze jako na $^1/_5$ celkového kapitálu, měl by každý toto průměrné složení $78_c + 22_v$; právě tak by na každých 100 připadalo 22 jako průměrná nadhodnota; průměrná míra zisku by tedy byla = 22 % a konečně cena každé pětiny celkového výrobku vyrobeného kapitálem 500 by byla = 122. Výrobek každé pětiny celkového zálohovaného kapitálu by se tedy musel prodávat za 122.

Nechceme-li však dojít k úplně falešným závěrům, nesmíme všechny ceny nákladů považovat za rovny 100.

Při $80_c + 20_v$ a míře nadhodnoty = 100 % by úhrnná hodnota kapitálem I vyrobeného zboží = 100 byla $= 80_c + 20_v + 20_m = 120$, kdyby do ročního výrobku vcházel celý konstantní kapitál. Za určitých okolností se to ovšem může stát v jistých výrobních odvětvích. Je to však sotva možné tam, kde poměr $c : v = 4 : 1$. Pokud jde o hodnoty zboží, vyráběného každým 100 jednotek různých kapitálů, je tedy třeba uvážit, že mohou být různé podle různého dělení c na fixní a oběžné součásti a že fixní součásti různých kapitálů se zase mohou opotřebovávat rychleji nebo pomaleji, tedy přidávat výrobku za stejnou dobu nestejné množství hodnoty. Ale na míru zisku to nemá vůbec vliv. Ať 80_c přenáší na roční výrobek hodnotu 80, nebo 50, nebo 5, ať tedy roční výrobek $= 80_c + 20_v + 20_m = 120$, nebo $= 50_c + 20_v + 20_m = 90$, nebo $= 5_c + 20_v + 20_m = 45$, je ve všech těchto případech přebytek hodnoty výrobku nad jeho cenou nákladů = 20, a ve všech těchto případech se při určování míry zisku těchto 20 bere v poměru ke kapitálu = 100; míra zisku kapitálu I je tedy ve všech případech = 20 %. Abychom to znázornili ještě zřetelněji, budeme v následující tabulce s týmiž pěti kapitály jako dříve předpokládat, že do hodnoty výrobku vcházejí různé části konstantního kapitálu.

Kapitály	Míra nadhodnoty	Nadhodnota	Míra zisku	Spotřebované c	Hodnota zboží	Cena nákladů
I. $80c + 20v$	100 %	20	20 %	50	90	70
II. $70c + 30v$	100 %	30	30 %	51	111	81
III. $60c + 40v$	100 %	40	40 %	51	131	91
IV. $85c + 15v$	100 %	15	15 %	40	70	55
V. $95c + 5v$	100 %	5	5 %	10	20	15
$390c + 110v$	—	110	—	—	—	Úhrn
$78c + 22v$	—	22	22 %	—	—	Průměr

Bereme-li kapitály I—V opět jako jediný celkový kapitál, vidíme, že i v tomto případě složení úhrnu těchto pěti kapitálů $= 500 = 390c + 110v$, že tedy průměrné složení $= 78c + 22v$ zůstává nezměněno a stejně tak i průměrná nadhodnota $= 22$.* Rozdělíme-li tuto nadhodnotu stejnou měrou mezi kapitály I—V, dostaneme tyto ceny zboží:

Kapitály	Nadhodnota	Hodnota zboží	Cena nákladů na zboží	Cena zboží	Míra zisku	Odchylka ceny od hodnoty
I. $80c + 20v$	20	90	70	92	22 %	+ 2
II. $70c + 30v$	30	111	81	103	22 %	— 8
III. $60c + 40v$	40	131	91	113	22 %	—18
IV. $85c + 15v$	15	70**	55	77	22 %	+ 7
V. $95c + 5v$	5	20	15	37	22 %	+17

Úhrnem se zboží prodává $2 + 7 + 17 = 26$ nad hodnotou a $8 + 18 = 26$ pod hodnotou, takže se odchylky ceny stejnoměrným rozdělením nadhodnoty, tj. připočtením průměrného zisku 22, připadajícího na každé 100 zálohovaného kapitálu, k příslušným cenám nákladů na zboží I—V, vzájemně ruší; o to, oč se jedna část zboží prodává nad svou hodnotou, prodává se jeho druhá část pod svou hodnotou. A jen tím, že se prodává

* V 1. vydání: 22 %, změněno podle rukopisu K. Marxe.

** 1. vydání 40; změněno podle rukopisu K. Marxe.

za takové ceny, je možné, že míra zisku je u I—V stejná a rovná se 22 %, přestože organické složení kapitálů I—V je různé. Ceny, které vznikají tím, že se vezme průměr z různých měr zisku v různých výrobních sférách a že se tento průměr připočítá k cenám nákladů v různých výrobních sférách, jsou *výrobní ceny*. Jejich předpokladem je existence jedné všeobecné míry zisku, a ta zase předpokládá, že míry zisku v každé jednotlivé sféře výroby jsou již převedeny na stejně tolik průměrných měr zisku. Tyto zvláštní míry zisku jsou v každé výrobní sféře $= \frac{m}{K}$, a je nutno je odvodit, jak jsme to udělali v prvním oddílu této knihy, z hodnoty zboží. Neodvodíme-li je takto, zůstává všeobecná míra zisku (a tudíž i výrobní cena zboží) nesmyslnou a bezobsažnou představou. Výrobní cena zboží se tedy rovná ceně nákladů na ně plus zisku vypočtenému v procentech podle všeobecné míry zisku, jinak řečeno, výrobní cena zboží se rovná ceně jeho nákladů plus průměrnému zisku.

Protože organické složení kapitálů, vložených do různých odvětví výroby, je rozdílné, protože tudíž stejně veliké kapitály uvádějí do pohybu různá množství práce podle různého procentního poměru variabilní části k celkovému kapitálu dané velikosti, přivlastňují si tyto stejně veliké kapitály velmi různá množství nadpráce čili vyrábějí velmi různé masy nadhodnoty. Vzhledem k tomu jsou míry zisku, které vládnou v různých výrobních odvětvích, původně velmi různé. Tyto různé míry zisku se vlivem konkurence vyrovnávají na jednu všeobecnou míru zisku, která je průměrem všech těchto různých měr zisku. Zisk, který připadá podle této všeobecné míry zisku na kapitál dané velikosti, ať je jeho organické složení jakékoliv, se nazývá průměrný zisk. Cena zboží, která se rovná ceně jeho nákladů plus části ročního průměrného zisku z celého kapitálu použitého na jeho výrobu (a ne pouze spotřebovaného na jeho výrobu), jež na zboží připadá podle podmínek jeho obratu, je jeho výrobní cenou. Vezměme např. kapitál 500, z toho 100 fixního kapitálu, z něho se za jedno období obratu oběžného kapitálu 400 opotřebuje 10 %. Průměrný zisk za toto období obratu je, dejme tomu, 10 %. Pak bude cena nákladů na výrobek zhotovený během tohoto obratu: 10_c za opotřebování plus 400 $(c + v)$ oběžného kapitálu $= 410$, a jeho výrobní cena: 410 cena nákladů plus (10% zisk z 500) 50 $= 460$.

Ačkoliv tedy kapitalisté různých sfér výroby při prodeji svého zboží

dostávají nazpět kapitálové hodnoty vynaložené na výrobu tohoto zboží, nerealizují ve svém vlastním odvětví při výrobě tohoto zboží vyrobenou nadhodnotu, a tudíž ani zisk, nýbrž dostávají jen tolik nadhodnoty — a tudíž i zisku — kolik jí z celkové nadhodnoty čili celkového zisku, vyrobeného v daném časovém úseku celkovým kapitálem společnosti ve všech výrobních sférách dohromady, připadá při stejnoměrném rozdělení na každou alikvotní část celkového kapitálu. Každý zálohovaný kapitál, ať je jeho složení jakékoliv, vynáší za rok nebo za jiný časový úsek z každého 100 takový zisk, jaký za tento časový úsek připadá na každé 100 celkového kapitálu. Pokud jde o zisk, je zde vzájemný poměr různých kapitalistů poměrem pouhých akcionářů akciové společnosti, v níž se zisk, který připadá na jednotlivé členy, rozděluje stejnoměrně na každé 100 kapitálu, a liší se tedy u různých kapitalistů jen podle velikosti kapitálu, který ten který kapitalista vložil do společného podniku, podle toho, jak se podílejí na společném podniku, podle počtu jejich akcií. Část ceny zboží, která nahrazuje části kapitálové hodnoty spotřebované při výrobě zboží a za kterou tedy tyto spotřebované kapitálové hodnoty se musí znovu nakoupit, tato část, jež tvoří cenu nákladů, se tedy řídí výhradně podle výdajů v příslušných výrobních sférách. Naproti tomu druhá součást ceny zboží, připočítávaná k této ceně nákladů, zisk, se neřídí podle masy zisku, vyráběné tímto určitým kapitálem v této určité výrobní sféře za danou dobu, nýbrž podle masy zisku, která za danou dobu průměrně připadá na každý vložený kapitál jako alikvotní část celkového společenského kapitálu vloženého do celkové výroby.([22])

Prodá-li tedy kapitalista své zboží za jeho výrobní cenu, strží množství peněz, jež odpovídá velikosti hodnoty kapitálu spotřebovaného při výrobě zboží, a vytlouká zisk úměrně ke kapitálu, který zálohoval, jako by to byla prostě příslušná část celkového společenského kapitálu. Ceny nákladů v každé dané sféře výroby mají specifický charakter. Zisk, který se připočítává k ceně nákladů, nezávisí na tom, jaké jsou podmínky v příslušné zvláštní sféře výroby, je prostým průměrem na každé 100 zálohovaného kapitálu.

Dejme tomu, že by pět různých kapitálů I—V, uvedených v předešlém příkladu, patřilo jedné osobě. Množství variabilního a konstantního kapi-

([22]) Cherbuliez.[23]

tálu, spotřebované při výrobě zboží na každé 100 kapitálu vloženého do podniku, by zde pro každý vklad pod I—V bylo dáno, a tato část hodnoty zboží I—V by samozřejmě tvořila část jeho ceny, protože při nejmenším je tato cena nutná k nahrazení zálohované a spotřebované části kapitálu. Tyto ceny nákladů by tedy byly pro každý druh zboží I—V různé a majitel by je musel také stanovit různě. Pokud však jde o různé masy nadhodnoty čili zisku vyrobené u jednotlivých vkladů I—V, mohl by na ně kapitalista docela dobře pohlížet jako na zisk ze svého celkového zálohovaného kapitálu, takže by na každé 100 kapitálu připadala příslušná část tohoto celkového zisku. Ceny nákladů na zboží vyrobené u jednotlivých vkladů I—V by tedy byly rozdílné; ale část prodejní ceny, kterou by tvořil zisk připočítávaný na každé 100 kapitálu, by byla u všeho tohoto zboží stejná. Úhrnná cena zboží I—V by se tak rovnala jeho úhrnné hodnotě, tj. součtu cen nákladů I—V plus součtu nadhodnoty čili zisku vyrobeného v I—V; byla by tedy vlastně peněžním výrazem pro úhrnné množství práce — minulé i nově přidané — obsažené ve zboží I—V. A tak se i ve společnosti — díváme-li se na všechna výrobní odvětví jako na jediný celek — úhrn výrobních cen vyrobeného zboží rovná úhrnu jeho hodnot.

Tomuto tvrzení zdánlivě odporuje fakt, že v kapitalistické výrobě se prvky produktivního kapitálu kupují zpravidla na trhu, že tedy jejich ceny obsahují již realizovaný zisk, tj. výrobní cenu jednoho výrobního odvětví i se ziskem v ní obsaženým, takže zisk jednoho průmyslového odvětví vchází do ceny nákladů druhého odvětví. Ale postavíme-li úhrn cen nákladů na zboží v celé zemi na jednu stranu a úhrn v zemi vyrobených zisků čili nadhodnot na druhou stranu, je jasné, že musíme dospět ke správnému výsledku. Vezměme např. zboží A; předpokládejme, že do ceny jeho nákladů vcházejí zisky z B, C a D a do cen nákladů B, C a D atd. zase zisky z A. Při vypočítávání nebudeme zisk z A připočítávat k jeho vlastní ceně nákladů a stejně tak zisky z B, C a D atd. nevejdou do jejich vlastních cen nákladů. Nikdo nezapočítává svůj vlastní zisk do své ceny nákladů. Je-li tedy např. n výrobních sfér a rovná-li se zisk v každé z nich z, je cena nákladů ve všech dohromady $= k - nz$. Zkoumáme-li celkový výpočet, shledáváme, že pokud zisky jedné výrobní sféry vcházejí do ceny nákladů druhé sféry, potud jsou již započteny v úhrnné ceně konečného výrobku a nemohou se podruhé objevit v rubrice zisku. Objeví-li se však v této rubrice, pak jen proto, že zboží samo bylo koneč-

ným výrobkem, a proto jeho výrobní cena nevchází do ceny nákladů jiného zboží.

Vchází-li do ceny nákladů na zboží částka $= z$, která představuje zisk výrobců výrobních prostředků, a přirazí-li se k této ceně nákladů zisk $= z_1$, pak je celkový zisk $Z = z + z_1$. Celková cena nákladů na zboží, vyloučíme-li všechny části ceny, které připadají na zisk, se rovná jeho vlastní ceně nákladů minus Z. Nazveme-li tuto cenu nákladů k, pak zřejmě $k + Z = k + z + z_1$. Když jsme v knize I, kap. VII, 2, s. 211/203 a násl.* pojednávali o nadhodnotě, viděli jsme, že na výrobek každého kapitálu se lze dívat tak, že jedna jeho část jen nahrazuje kapitál, druhá pak jen vyjadřuje nadhodnotu. Zkoumáme-li stejným způsobem celkový výrobek společnosti, musíme udělat příslušné opravy, neboť bereme-li v úvahu celou společnost, nemůže např. zisk obsažený v ceně lnu figurovat dvakrát: jednou jako část ceny plátna a podruhé jako zisk pěstitele lnu.

Mezi ziskem a nadhodnotou není rozdíl potud, že např. nadhodnota kapitalisty A vchází do konstantního kapitálu kapitalisty B. Pro hodnotu zboží je přece úplně lhostejné, je-li v něm obsažená práce zaplacenou nebo nezaplacenou prací. Svědčí to jen o tom, že B platí nadhodnotu A. V celkovém výpočtu se nadhodnota A nesmí počítat dvakrát.

Ale rozdíl je v tom: Nejenže se cena výrobku např. kapitálu B odchyluje od jeho hodnoty, protože nadhodnota realizovaná v B může být větší nebo menší než zisk, započtený do ceny výrobků B; ale totéž platí opět o zboží, které tvoří konstantní část kapitálu B a nepřímo — jako životní prostředky dělníků — také jeho variabilní část. Pokud jde o konstantní část, rovná se ceně nákladů plus nadhodnotě, tj. v daném případě ceně nákladů plus zisku, a tento zisk může být opět větší nebo menší než nadhodnota, kterou zastupuje. Pokud jde o variabilní kapitál, rovná se sice průměrná denní mzda vždy nové hodnotě vytvořené za tolik hodin, kolik musí dělník pracovat, aby vyrobil nutné životní prostředky; ale tento počet hodin je zase zkreslen tím, že výrobní ceny nutných životních prostředků se odchylují od jejich hodnot. To se však vždy vyřeší tak, že o co více nadhodnoty vchází do jednoho zboží, o to méně jí vchází do druhého zboží, a proto se odchylky od hodnoty, které jsou obsaženy ve výrobních cenách zboží, vzájemně ruší. V kapitalistické výrobě se vůbec každý vše-

* Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 225 a násl.

obecný zákon prosazuje jako vládnoucí tendence vždy jen velmi spletitě a přibližně, jako průměr neustálého kolísání, který se nedá nikdy přesně zjistit.

Protože všeobecnou míru zisku tvoří průměr různých měr zisku na každé 100 zálohovaného kapitálu za určitou dobu, řekněme za rok, mizí v ní také rozdíl, který je způsobován rozdílem dob obratu různých kapitálů. Ale tyto rozdíly mají určující vliv na různé míry zisku v různých výrobních sférách, jejichž průměr tvoří všeobecnou míru zisku.

Když jsme ilustrovali, jak se tvoří všeobecná míra zisku, předpokládali jsme, že každý kapitál v každé výrobní sféře = 100; udělali jsme to proto, abychom objasnili procentní rozdíl v mírách zisku, a tudíž i rozdíl v hodnotách různého zboží vyráběného stejně velikými kapitály. Je však jasné, že skutečné masy nadhodnoty, které se vytvářejí v každé jednotlivé výrobní sféře, závisí vzhledem k tomu, že v každé takové dané výrobní sféře je složení kapitálu dáno, na velikosti použitých kapitálů. Ale na zvláštní *míru* zisku každé jednotlivé výrobní sféry nemá vliv to, používá-li se kapitálu 100, $m \times 100$ či $xm \times 100$. Míra zisku zůstává 10 %, ať celkový zisk je 10 : 100, nebo 1000 : 10 000.

Protože však míry zisku v různých výrobních sférách jsou rozdílné, protože se v nich podle toho, jaký je poměr variabilního kapitálu k celkovému kapitálu, vyrábějí velmi různé masy nadhodnoty, a tudíž zisku, je jasné, že průměrný zisk, který připadá na 100 jednotek společenského kapitálu, tj. průměrná míra zisku čili všeobecná míra zisku bude velmi rozdílná podle toho, jak veliké budou příslušné kapitály vložené do těchto různých sfér. Vezměme čtyři kapitály *A*, *B*, *C*, *D*. Míra nadhodnoty, dejme tomu, je u všech = 100. V každém 100 z celkového kapitálu je variabilní kapitál u $A = 25$, u $B = 40$, u $C = 15$ a u $D = 10$. Na každé 100 z celkového kapitálu by pak připadalo u $A = 25$, u $B = 40$, u $C = 15$ a u $D = 10$, dohromady = 90 nadhodnoty čili zisku; jsou-li tedy tyto čtyři kapitály stejně veliké, průměrná míra zisku $= {}^{90}/_{4} = 22\,{}^{1}/_{2}$ %.

Jsou-li však kapitály: $A = 200$, $B = 300$, $C = 1000$ a $D = 4000$, jsou příslušné vyrobené zisky 50, 120, 150 a 400. Dohromady připadá na 5500 kapitálu zisk 720, tj. průměrná míra zisku $13\,{}^{1}/_{11}$ %.

Masy celkové vyrobené hodnoty jsou různé podle toho, jak veliké jsou příslušné celkové kapitály zálohované do *A*, *B*, *C* a *D*. Při tvorbě všeobecné míry zisku nejde tedy jen o rozdíl mezi *mírami* zisku v různých

výrobních sférách, ze kterých by se prostě měl vzít aritmetický průměr, nýbrž i o to, jak se tyto různé míry zisku podílejí na vytváření průměru. To však závisí na relativní velikosti kapitálu vloženého do každé jednotlivé sféry, tj. na tom, jakou část celkového společenského kapitálu tvoří kapitál vložený do každé jednotlivé výrobní sféry. Musí se tu ovšem objevovat značně veliký rozdíl, podle toho, dává-li větší nebo menší část celkového kapitálu vyšší nebo nižší míru zisku. A to opět závisí na tom, kolik kapitálu je vloženo do sfér, kde variabilní kapitál je proti celkovému kapitálu relativně velký nebo malý. Zde je tomu úplně tak jako u průměrné úrokové sazby, jíž dosahuje lichvář, který rozpůjčí různé části svého kapitálu na různé úroky, např. na 4, 5, 6, 7 % apod. Průměrný úrok závisí jen a jen na tom, kolik ze svého kapitálu zapůjčil na ten který úrok.

Všeobecnou míru zisku tedy určují dva faktory:

1. organické složení kapitálů v různých sférách výroby, tedy rozdílné míry zisku v jednotlivých sférách;

2. rozdělení celkového společenského kapitálu mezi tyto různé sféry, tedy relativní velikost kapitálu vloženého do každé jednotlivé sféry, který tudíž má zvláštní míru zisku, tj. relativní podíl z masy celkového společenského kapitálu, který pohlcuje každá jednotlivá výrobní sféra.

V knize I a II jsme měli co dělat jen s hodnotou zboží. Nyní se tu jako část této hodnoty jednak oddělila cena nákladů, jednak se nám jako přeměněná forma hodnoty vyvinula *výrobní cena* zboží.

Dejme tomu, že složení průměrného společenského kapitálu je $80_c + 20_v$ a že míra roční nadhodnoty $m' = 100\ \%$; pak průměrný roční zisk pro kapitál 100 bude $= 20$ a všeobecná roční míra zisku $= 20\ \%$. Ať už by bylo k, cena nákladů na zboží vyrobené ročně kapitálem 100, jakékoliv, výrobní cena zboží by byla $k + 20$. Ve výrobních sférách, kde složení kapitálu $= (80 - x)_c + (20 + x)_v$, by byla skutečně vyrobená nadhodnota, resp. roční zisk vyrobený v dané výrobní sféře $= 20 + x$, tj. větší než 20, a vyrobená zbožní hodnota by byla $= k + 20 + x$, větší než $k + 20$ čili větší než výrobní cena. Ve sférách, kde by bylo složení kapitálu $= (80 + x)_c + (20 - x)_v$, by byla ročně vyrobená nadhodnota čili zisk $= 20 - x$, tj. menší než 20, a tudíž hodnota zboží $k + 20 - x$ menší než výrobní cena, která $= k + 20$. Ponecháme-li stranou, že mohou být rozdíly v době obratu, rovnala by se výrobní cena

zboží jeho hodnotě jen ve sférách, kde by složení kapitálu bylo náhodou $= 80_c + 20_v$.

Specifický vývoj společenské produktivní síly práce je v každé jednotlivé výrobní sféře na různém stupni, je vyšší nebo nižší podle toho, jak velké množství výrobních prostředků se uvádí do pohybu určitým množstvím práce, tedy — při daném pracovním dni — určitým počtem dělníků; jinak řečeno, je vyšší nebo nižší podle toho, jak malé je množství práce potřebné na určité množství výrobních prostředků. Kapitály, které obsahují procentuálně více konstantního, tedy méně variabilního kapitálu než průměrný společenský kapitál, nazýváme proto kapitály *vyššího* složení. Naopak takové kapitály, ve kterých konstantní kapitál zaujímá relativně menší a variabilní kapitál relativně větší místo než u průměrného společenského kapitálu, nazýváme kapitál *nižšího* složení. Konečně kapitály průměrného složení nazýváme ty kapitály, jejichž složení se kryje se složením průměrného společenského kapitálu. Skládá-li se průměrný společenský kapitál procentuálně z $80_c + 20_v$, je kapitál $90_c + 10_v$ *nad* společenským průměrem, kapitál $70_c + 30_v$ *pod* ním. Všeobecně, rovná-li se složení průměrného společenského kapitálu $m_c + n_v$, kde m a n jsou veličiny stálé a $m + n = 100$, představuje $(m + x)_c + (n - x)_v$ vyšší, $(m - x)_c + (n + x)_v$ nižší složení jednotlivého kapitálu nebo skupiny kapitálů. Jak tyto kapitály fungují, je-li stanovena průměrná míra zisku, za předpokladu, že se obracejí jednou za rok, ukazuje následující přehled, ve kterém I znázorňuje průměrné složení, a průměrná míra zisku je tudíž $= 20\ \%$:

I. $80_c + 20_v + 20_m$. Míra zisku $= 20\ \%$.
Cena výrobku $= 120$. Hodnota $= 120$.

II. $90_c + 10_v + 10_m$. Míra zisku $= 20\ \%$.
Cena výrobku $= 120$. Hodnota $= 110$.

III. $70_c + 30_v + 30_m$. Míra zisku $= 20\ \%$.
Cena výrobku $= 120$. Hodnota $= 130$.

Zboží vyrobené kapitálem II by tedy mělo nižší hodnotu než výrobní cenu; zboží vyrobené kapitálem III by mělo výrobní cenu menší než hodnotu a jen u kapitálu I, ve výrobním odvětví, kde by se složení kapitálu náhodou shodovalo s průměrným společenským složením, by si hodnota

a výrobní cena byly rovny. Ostatně při aplikaci těchto označení na určité případy musíme samozřejmě přihlížet k tomu, zda odchylky v poměru mezi *c* a *v* od všeobecného průměru nejsou do určité míry způsobeny rozdílným technickým složením, ale pouhou změnou hodnoty prvků konstantního kapitálu.

Výklad, který jsme právě podali, modifikuje ovšem určení ceny nákladů na zboží. Původně jsme měli za to, že cena nákladů na zboží se rovná ***hodnotě*** zboží spotřebovaného při jeho výrobě. Ale výrobní cena daného zboží představuje pro kupce tohoto zboží cenu nákladů na ně, a může tak jako cena nákladů vejít do tvorby ceny jiného zboží. Protože se výrobní cena zboží může odchylovat od jeho hodnoty, může být i cena nákladů na zboží, ve které je zahrnuta tato výrobní cena jiného zboží, vyšší nebo nižší než část jeho celkové hodnoty, kterou tvoří hodnota výrobních prostředků, jež do něho vcházejí. Na tento modifikovaný význam ceny nákladů se nesmí zapomínat, nesmí se tedy zapomínat, že vždy je možno se dopustit chyby, pokládá-li se v nějaké jednotlivé výrobní sféře cena nákladů na zboží za rovnu hodnotě výrobních prostředků spotřebovaných při jeho výrobě. Pro náš nynější rozbor není nutné zabývat se touto otázkou blíže. Přitom zůstává v každém případě správná teze, že cena nákladů na zboží je vždy menší než jeho hodnota. I když se cena nákladů na zboží sebevíc odchyluje od hodnoty na ně spotřebovaných výrobních prostředků, kapitalistovi nezáleží na těchto minulých chybách. Cena nákladů na zboží je danou veličinou, je předpokladem nezávislým na jeho, kapitalistově výrobě, kdežto výsledkem jeho výroby je zboží, které obsahuje nadhodnotu, tj. určitý přebytek hodnoty zboží nad cenu jeho nákladů. Teze, že cena nákladů je menší než hodnota zboží, se nyní ostatně prakticky změnila v tezi, že cena nákladů je menší než výrobní cena. Pokud jde o celkový společenský kapitál, u něhož se výrobní cena rovná hodnotě, je tato teze totožná s předešlou tezí, že cena nákladů je menší než hodnota. Ačkoliv má pro jednotlivé výrobní sféry různý smysl, jejím základem zůstává vždy skutečnost, že zkoumáme-li celkový společenský kapitál, je cena nákladů na zboží, které vyrobil, menší než hodnota čili zde — u celkové masy vyrobeného zboží — výrobní cena, která je s touto hodnotou totožná. Cena nákladů na zboží odpovídá jen množství zaplacené práce, která je v něm obsažena, hodnota odpovídá veškeré práci, která je v něm obsažena, zaplacené i nezaplacené; výrobní cena úhrnu zaplacené práce

plus určitému množství nezaplacené práce, nezávislému na podmínkách této dané výrobní sféry.

Vzorec, podle něhož se výrobní cena zboží rovná $k + z$, tj. ceně nákladů plus zisku, je nyní blíže určen v tom smyslu, že $z = kz'$ (kde z' je všeobecná míra zisku), a tedy výrobní cena $= k + kz'$. Je-li $k = 300$ a $z' = 15\ \%$, je výrobní cena $k + kz' = 300 + 300 \times \frac{15}{100} = 345$.

Velikost výrobní ceny zboží v každé jednotlivé výrobní sféře se může měnit:

1. při stálé hodnotě zboží (tj. vchází-li do jeho výroby před změnou výrobní ceny i po ní totéž množství mrtvé a živé práce) tím, že ve všeobecné míře zisku dojde ke změně, která nezávisí na dané výrobní sféře;

2. při stálé všeobecné míře zisku tím, že se změní hodnota, ať už v této dané výrobní sféře, protože došlo k technickým změnám, nebo protože se změnila hodnota zboží, která vcházejí jako tvůrčí prvky do konstantního kapitálu dané výrobní sféry;

3. konečně, působí-li obě tyto okolnosti společně.

Přes veliké změny, které ustavičně — jak uvidíme dále — probíhají ve skutečných mírách zisku jednotlivých výrobních sfér, je skutečná změna všeobecné míry zisku, pokud ji nevyvolají nějaké výjimečné, mimořádné ekonomické události, dozvukem celé řady výkyvů, jež trvají dlouhá údobí, tj. výkyvů, které potřebují velmi mnoho času k tomu, aby se ustálily a vyrovnaly, a tak vyvolaly změnu všeobecné míry zisku. Proto si u všech kratších období (kolísání tržních cen ponecháváme vůbec stranou) musíme změnu výrobních cen vždy vysvětlovat prima facie skutečnou změnou hodnoty zboží, tj. změnou celkového množství pracovní doby nutné k jeho výrobě. Pouhá změna v peněžním vyjádření stejných hodnot tu samozřejmě vůbec nepřichází v úvahu.([23])

Jinak je jasné, že zkoumáme-li celkový společenský kapitál, je souhrn hodnot jím vyrobeného zboží (čili v peněžním vyjádření jeho cena) = hodnotě konstantního kapitálu + hodnotě variabilního kapitálu + nadhodnotě. Za předpokladu, že se stupeň vykořisťování práce nemění, může se tu při nezměněné mase nadhodnoty měnit míra zisku jen tehdy, jestliže se mění hodnota konstantního kapitálu nebo hodnota variabilního

([23]) *Corbet*, s. 174.

kapitálu nebo obě, takže se mění K a tím $\frac{m}{K}$, všeobecná míra zisku. V každém případě tedy změna ve všeobecné míře zisku předpokládá změnu v hodnotě zboží, která vcházejí jako tvůrčí prvky do konstantního kapitálu nebo do variabilního kapitálu nebo do obou zároveň.

Dále se může všeobecná míra zisku při nezměněné hodnotě zboží měnit, jestliže se mění stupeň vykořisťování práce.

Konečně při nezměněném stupni vykořisťování práce se všeobecná míra zisku může měnit, jestliže se mění suma používané práce vzhledem ke konstantnímu kapitálu v důsledku technických změn v pracovním procesu. Ale takové technické změny se musí vždy projevit ve změně hodnoty zboží, a proto musí být provázeny změnou hodnoty zboží, na jehož výrobu je nyní třeba více nebo méně práce, než jí bylo třeba dříve.

V prvním oddílu jsme viděli, že nadhodnota a zisk byly totožné, pokud jsme je zkoumali jako masu. Naproti tomu se míra zisku hned od počátku liší od míry nadhodnoty, což se nejprve jeví pouze jako jiná forma výpočtu; ale protože míra zisku může při nezměněné míře nadhodnoty stoupat nebo klesat a naopak, a protože kapitalistu prakticky zajímá jedině míra zisku, zatemňuje to a mystifikuje rovněž skutečný původ nadhodnoty hned od počátku. Nicméně kvantitativní rozdíl byl jen mezi mírou nadhodnoty a mírou zisku, a ne přímo mezi nadhodnotou a ziskem. Protože v míře zisku se nadhodnota vypočítává vzhledem k celkovému kapitálu a vztahuje se k němu jako ke své míře, zdá se, že nadhodnota vznikla z celkového kapitálu, a to ze všech jeho částí bez rozdílu, a tak v pojmu zisku mizí organický rozdíl mezi konstantním a variabilním kapitálem; v této své přeměněné podobě jako zisk proto nadhodnota opravdu popírá svůj původ, ztrácí svůj charakter, je k nepoznání. Až potud se však rozdíl mezi ziskem a nadhodnotou týkal jen kvalitativní změny, změny formy, kdežto skutečný kvantitativní rozdíl existuje na tomto prvním stupni přeměny jen mezi mírou zisku a mírou nadhodnoty, ale ještě ne mezi ziskem a nadhodnotou.

Jinak je tomu, jakmile se vyvine všeobecná míra zisku a s její pomocí průměrný zisk, jenž odpovídá velikosti použitého kapitálu, která je dána v různých výrobních sférách.

Pak už je to pouze náhoda, shoduje-li se v určité výrobní sféře skutečně vytvořená nadhodnota, a tudíž i zisk, se ziskem obsaženým v prodejní ceně

zboží. Zisk a nadhodnota, nejen jejich míry, tu zpravidla jsou skutečně rozdílné veličiny. Při daném stupni vykořisťování práce je nyní masa nadhodnoty, vyrobená v jednotlivé zvláštní výrobní sféře, důležitější pro celkový průměrný zisk společenského kapitálu, tj. pro třídu kapitalistů vůbec, než přímo pro kapitalisty jednotlivého zvláštního výrobního odvětví. Pro ně([24]) je důležitá jen potud, pokud množství nadhodnoty vyrobené v jejich výrobním odvětví spolupůsobí při regulování průměrného zisku. Ale to je proces, který se odehrává za zády kapitalisty, proces, který kapitalista nevidí, jemuž nerozumí a který ho ve skutečnosti nezajímá. Skutečný rozdíl mezi velikostí zisku a nadhodnoty — nejen mezi mírou zisku a mírou nadhodnoty — nyní v jednotlivých sférách výroby úplně zahaluje pravou povahu a původ zisku, a to nejen kapitalistovi, který má v tomto případě zvláštní zájem na tom, aby se klamal, nýbrž i dělníkovi. S přeměnou hodnot ve výrobní ceny uniká zraku sám základ určení hodnoty. Konečně už při pouhé přeměně nadhodnoty v zisk část hodnoty zboží, která tvoří zisk, vystupuje vůči druhé části hodnoty jako proti ceně nákladů na zboží, takže se tu kapitalistovi již ztrácí pojem hodnoty, protože nemá před sebou všechnu práci, která se vynakládá na výrobu zboží, nýbrž jen část práce, kterou zaplatil ve formě živých nebo mrtvých výrobních prostředků, a tak se mu zisk jeví jako něco, co stojí mimo imanentní hodnotu zboží; při tvorbě výrobních cen se pak tato představa s konečnou platností utvrzuje, upevňuje, kostnatí, protože nyní, vezmeme-li jednotlivou výrobní sféru, zisk připočítávaný k ceně nákladů opravdu není určen hranicemi hodnototvorného procesu, který v ní probíhá, nýbrž naopak zcela mimo tyto hranice.

To, že je tu poprvé odhalena tato vnitřní souvislost; že — jak uvidíme z dalšího výkladu a z knihy IV — politická ekonomie dosud buď svévolně nepřihlížela k rozdílům mezi nadhodnotou a ziskem, mezi mírou nadhodnoty a mírou zisku, aby si mohla uchovat určení hodnoty jako základ, nebo se tohoto určení hodnoty vzdávala, a tím opouštěla půdu vědeckého přístupu k látce a ulpívala na rozdílech, které jsou na pohled nápadné — tento zmatek, jenž vládne mezi teoretiky, ukazuje nejlépe, jak kapitalista, který je cele zaujat konkurenčním bojem a neproniká pod jeho povrch, jak takový kapitalista z praxe není s to rozpoznat

([24]) Nepřihlíží se tu samozřejmě k možnosti vytlouci dočasný mimořádný zisk snižováním mzdy, monopolními cenami apod. [B. E.]

pod vnějším zdáním vnitřní podstatu a vnitřní podobu tohoto procesu.

Všechny zákony o vzestupu a poklesu míry zisku, vyvozené v prvním oddílu, mají ve skutečnosti tento dvojí význam:

1. Jednak jsou to zákony všeobecné míry zisku. Při četných rozmanitých příčinách, které podle toho, co jsme vyložili, způsobují vzestup nebo pokles míry zisku, bychom si mohli myslit, že všeobecná míra zisku se mění každý den. Ale pohyb v jedné výrobní sféře se ruší pohybem ve sféře druhé, jednotlivé vlivy se kříží a vzájemně se paralyzují. Později prozkoumáme, kam tyto výkyvy nakonec směřují; jsou však pomalé; to, že jsou náhlé, mnohostranné a že v jednotlivých výrobních sférách trvají různě dlouho, působí, že se zčásti, jak následují časově po sobě, vyrovnávají, takže po poklesu cen následuje jejich vzestup a naopak, že tedy zůstávají lokální, tj. omezené na určitou výrobní sféru, a konečně, že různé lokální výkyvy se navzájem neutralizují. Uvnitř každé jednotlivé výrobní sféry dochází ke změnám, odchylkám od všeobecné míry zisku, které se jednak v určitém údobí vyrovnávají, a proto nepůsobí na všeobecnou míru zisku, jednak pak na ni nepůsobí proto, že je ruší jiné současné lokální výkyvy. Protože všeobecná míra zisku není určena jen průměrnou mírou zisku v každé sféře, nýbrž také rozdělením celkového kapitálu mezi jednotlivé sféry, a protože se toto rozdělení neustále mění, máme tu opět neustálou příčinu změn ve všeobecné míře zisku — ale takovou příčinu změn, která se opět, při nepřetržitosti* a všestrannosti tohoto pohybu, do značné míry sama paralyzuje.

2. Uvnitř každé sféry má míra zisku možnost kratší nebo delší dobu kolísat, dokud se toto kolísání po řadě vzestupů nebo poklesů nezkonsoliduje natolik, aby mohlo začít působit na všeobecnou míru zisku, a tudíž získat větší význam než lokální. Proto v takových místních a časových hranicích platí rovněž zákony míry zisku vyvozené v prvním oddílu této knihy.

Teoretický názor — pokud jde o první přeměnu nadhodnoty v zisk — že každá část kapitálu bez rozdílu vyrábí zisk([25]), vyjadřuje praktickou skutečnost. Ať má průmyslový kapitál jakékoliv složení, ať uvádí do pohybu čtvrtinu mrtvé práce a tři čtvrtiny živé práce, nebo tři čtvrtiny mrtvé práce a jen čtvrtinu živé práce, ať v prvním případě vstřebá třikrát více

([25]) Malthus.[24]

* V 1. vyd. přetržitosti.

nadpráce čili vyrobí třikrát víc nadhodnoty než v druhém případě — nezmění-li se stupeň vykořisťování práce a nehledě na individuální rozdíly, které ostatně beztak mizejí, protože v obou případech máme před sebou jen průměrné složení celé výrobní sféry — bude v obou případech dávat stejný zisk. Jednotlivý kapitalista (nebo i všichni kapitalisté v každé zvláštní výrobní sféře), jehož rozhled je omezený, se právem domnívá, že jeho zisk nepochází jen z práce, které používá on nebo jeho výrobní odvětví. To je zcela správné, pokud jde o průměrný zisk jednotlivého kapitalisty. Nakolik je tento zisk podmíněn celkovým vykořisťováním práce celkovým kapitálem, tj. všemi jeho kapitalistickými kolegy, je pro něho hotovým mystériem tím spíše, že ani teoretikové buržoazie, političtí ekonomové, toto tajemství dosud neodhalili. Uspořit na práci — nejen na práci nutné k vyrobení určitého výrobku, nýbrž i na počtu zaměstnaných dělníků — a použít ve větší míře mrtvé práce (konstantního kapitálu) se jeví jako ekonomicky naprosto racionální operace, která se zdánlivě nijak nedotýká všeobecné míry zisku ani průměrného zisku. Jak by tedy měla být živá práce výhradním pramenem zisku, když to vypadá, jako by zmenšení množství práce nutného k výrobě nejen zisk nesnižovalo, nýbrž jako by naopak za určitých okolností bylo nejbližším pramenem jeho rozmnožení, alespoň pro jednotlivého kapitalistu?

Jestliže v některé výrobní sféře stoupá nebo klesá část ceny nákladů, která představuje hodnotu konstantního kapitálu, vychází tato část ze sféry oběhu a vstupuje do výrobního procesu zboží hned od počátku zvětšena nebo zmenšena. Jestliže na druhé straně použitý počet dělníků začne v téže době vyrábět více nebo méně, tedy mění-li se při nezměněném počtu dělníků množství práce nutné k výrobě určitého množství zboží, může část ceny nákladů, která představuje hodnotu variabilního kapitálu, zůstat nezměněna, tj. vejít ve stejném rozsahu do ceny nákladů na celkový výrobek. Ale na každé jednotlivé zboží, jejichž souhrn tvoří celkový výrobek, připadá nyní více nebo méně práce (placené, a tudíž i neplacené), tedy také větší nebo menší výdaj za tuto práci, tj. větší nebo menší část mzdy. Celková mzda, kterou kapitalista zaplatí, zůstává stejná, ale je jiná, rozpočítá-li se na každý kus zboží. Dochází tu tedy ke změně v této části ceny nákladů na zboží. Zvyšuje-li se nebo snižuje-li se cena nákladů na jednotlivé zboží následkem takových změn v hodnotě tohoto zboží nebo v hodnotě jeho prvků (nebo mění-li se také cena nákladů na souhrn zboží

vyráběných kapitálem dané velikosti) — zůstává průměrný zisk, byl-li např. 10 %, i nadále 10 %; třebaže 10 % u jednotlivého zboží představuje velmi rozdílnou veličinu, podle toho, jak se v důsledku předpokládané změny hodnoty změnila cena nákladů na toto jednotlivé zboží.([26])

Pokud jde o variabilní kapitál — a to je nejdůležitější, protože variabilní kapitál je zdrojem nadhodnoty a protože všechno, co zastírá jeho skutečnou úlohu při obohacování kapitalisty, mystifikuje celý systém — představuje si to kapitalista velmi zjednodušeně, totiž takto: variabilní kapitál 100 liber št. představuje např. týdenní mzdu 100 dělníků. Vyrobí-li těchto 100 dělníků při daném pracovním dni týdně 200 kusů zboží = 200 Z, pak — odmyslíme-li si část ceny nákladů, kterou přidává konstantní kapitál, 1 $Z = \frac{100 \text{ liber št.}}{200} = 10$ šilinků, protože 100 liber št. = 200 Z. Dejme tomu, že nastane změna v produktivní síle práce, že se produktivní síla zdvojnásobí, takže stejný počet dělníků vyrobí dvakrát 200 Z za tutéž dobu, za kterou vyrobil dříve jen 200 Z. V tomto případě (pokud cenu nákladů tvoří jen mzda) 1 $Z = \frac{100 \text{ liber št.}}{400} = 5$ šilinků, protože nyní 100 liber št. = 400 Z. Kdyby se naopak produktivní síla o polovinu zmenšila, vyrobila by stejná práce jen $\frac{200\,Z}{2}$; a protože 100 liber št. $= \frac{200\,Z}{2}$, je nyní 1 $Z = \frac{200 \text{ liber št.}}{200} = 1$ libra št. Změny v pracovní době nutné k výrobě zboží, a tudíž změny v hodnotě zboží se nyní jeví, pokud jde o cenu nákladů, a tedy i o výrobní cenu, jako různé rozdělení téže mzdy na větší nebo menší množství zboží, podle toho, zda se v téže pracovní době vyrobí za tutéž mzdu více nebo méně zboží. Kapitalista, a tudíž i politický ekonom vidí jen to, že se s produktivitou práce mění část placené práce, která připadá na jednotlivý kus zboží, a že se tím zároveň mění i hodnota každého jednotlivého kusu; ale nevidí, že je tomu stejně i s nezaplacenou prací obsaženou v každém kusu zboží, a není to schopen vidět tím spíše, že průměrný zisk je určen nezaplacenou prací, pohlcenou v jeho sféře, opravdu jen náhodou. Jen v takto zjednodušené a bezobsažné formě probleskuje nyní skutečnost, že hodnota zboží je určena prací v něm obsaženou.

([26]) Corbet.[25]

KAPITOLA DESÁTÁ

VYROVNÁVÁNÍ VŠEOBECNÉ MÍRY ZISKU KONKURENCÍ. TRŽNÍ CENY A TRŽNÍ HODNOTY. MIMOŘÁDNÝ ZISK

Část výrobních sfér má střední čili průměrné složení kapitálu, tj. složení kapitálu, kterého se v nich používá, je úplně nebo přibližně stejné jako složení průměrného společenského kapitálu.

V těchto sférách se výrobní cena vyrobeného zboží úplně nebo přibližně shoduje s jeho v penězích vyjádřenou hodnotou. I kdyby se nedalo matematické hranice dosáhnout nijak jinak, šlo by to takto. Konkurence rozděluje společenský kapitál mezi různé sféry výroby tak, že výrobní ceny se v každé sféře tvoří podle vzoru výrobních cen v těchto sférách se středním složením, tj. $= k + kz'$ (cena nákladů plus součin průměrné míry zisku a ceny nákladů). Tato průměrná míra zisku není však nic jiného než procentuálně vyjádřený zisk ve sféře středního složení, kde se tedy zisk kryje s nadhodnotou. Míra zisku je tedy ve všech sférách výroby stejná, totiž vyrovnána na míru zisku středních sfér výroby, ve kterých panuje průměrné složení kapitálu. Proto se úhrn zisků všech různých sfér výroby musí rovnat úhrnu nadhodnot a úhrn výrobních cen celkového společenského produktu úhrnu jeho hodnot. Je však jasné, že vyrovnávání mezi výrobními sférami s různým složením kapitálu musí mít vždy tendenci vyrovnat je se sférami se středním složením kapitálu, ať už tyto sféry odpovídají společenskému průměru přesně, nebo jen přibližně. Mezi výrobními odvětvími, která se blíží víceméně střední sféře, se zase uplatňuje tendence vyrovnat se na ideální, tj. ve skutečnosti neexistující střední úroveň, jinak řečeno tendence přizpůsobit se této ideální úrovni jako normě. Po této stránce panuje tedy nutně tendence udělat z výrobních cen pouze přeměněné formy hodnoty čili přeměnit zisky v pouhé části nadhodnoty, které však nejsou rozděleny úměrně k nadhodnotě vyrobené v každé jednotlivé sféře výroby, nýbrž úměrně k mase kapitálu použitého v každé výrobní sféře, takže na stejně velké masy kapitálu, ať už je jejich složení jakékoliv, připadají stejně velké podíly (alikvotní části) z celkové nadhodnoty, vyrobené celkovým společenským kapitálem.

U kapitálů středního nebo přibližně středního složení se tedy výrobní

cena úplně nebo přibližně shoduje s hodnotou a zisk s nadhodnotou jimi vyrobenou. Všechny ostatní kapitály, ať už je jejich složení jakékoliv, se pod tlakem konkurence snaží vyrovnat se s kapitály středního složení. Protože však kapitály středního složení jsou stejné nebo přibližně stejné jako průměrný společenský kapitál, snaží se všechny kapitály, ať už je nadhodnota, kterou samy vyrobily, jakákoliv, aby v ceně svého zboží místo této nadhodnoty realizovaly průměrný zisk, tj. snaží se realizovat výrobní ceny.

Z druhé strany je možné říci, že všude, kde se tvoří průměrný zisk, tedy všeobecná míra zisku — ať už se tohoto výsledku dosahuje jakkoliv — nemůže být tento průměrný zisk ničím jiným než ziskem, který připadá na průměrný společenský kapitál, ziskem, jehož úhrn se rovná úhrnu nadhodnoty, a že ceny vzniklé přirážkou tohoto průměrného zisku k ceně nákladů nemohou být nic jiného než hodnoty přeměněné ve výrobní ceny. Na věci by se nic nezměnilo, kdyby kapitály vložené do určitých sfér výroby z nějakých příčin neprocházely vyrovnávacím procesem. Průměrný zisk by se pak vypočítával z části společenského kapitálu, která vchází do vyrovnávacího procesu. Je jasné, že průměrný zisk nemůže být nic jiného než celková masa nadhodnoty, rozdělená v každé sféře výroby mezi masy kapitálu úměrně jeho velikosti. Je to souhrn realizované nezaplacené práce, a celá tato masa nezaplacené práce se stejně jako zaplacená mrtvá a živá práce projevuje v celkové mase zboží a peněz, která připadá kapitalistům.

Skutečně obtížnou otázkou tu je: jak dochází k tomuto vyrovnávání zisků na všeobecnou míru zisku, neboť je zřejmé, že je výsledkem a nemůže být východiskem.

Je především jasné, že ocenění zbožních hodnot, např. v penězích, může být jen výsledkem jejich směny, a že předpokládáme-li tedy takové ocenění, musíme se na ně dívat jako na výsledek skutečných směn jedné zbožní hodnoty za druhou. Ale jak může dojít k této směně zboží za jejich skutečnou hodnotu?

Připusťme nejprve, že všechno zboží v různých výrobních sférách by se prodávalo za svou skutečnou hodnotu. Co by se pak stalo? Podle toho, co bylo vyloženo dříve, vládly by v různých výrobních sférách velmi různé míry zisku. Prima facie* jsou to dvě naprosto různé věci, prodávají-li

* zřejmě.

se zboží za svou hodnotu (tj. směňují-li se navzájem podle hodnoty v nich obsažené za ceny, které odpovídají jejich hodnotě) nebo prodávají-li se za takové ceny, že jejich prodej vynáší stejně velké zisky ze stejných mas příslušných kapitálů, zálohovaných na jejich výrobu.

To, že kapitály, které uvádějí do pohybu nestejné množství živé práce, vyrábějí nestejné množství nadhodnoty, předpokládá, alespoň do určité míry, že stupeň vykořisťování práce čili míra nadhodnoty je všude stejná, nebo že se rozdíly mezi nimi vyrovnávají skutečnými nebo domnělými (konvenčními) kompenzačními důvody. To předpokládá konkurenci mezi dělníky a vyrovnávání tím, že dělníci neustále přecházejí z jednoho výrobního odvětví do druhého. Takovou všeobecnou míru nadhodnoty — jako tendenci, jako u všech ekonomických zákonů — předpokládáme pro teoretické zjednodušení; ve skutečnosti však je faktickým předpokladem kapitalistického způsobu výroby, třebaže ji více nebo méně brzdí praktické překážky, které vytvářejí více nebo méně značné místní rozdíly, jako např. zákony o trvalém pobytu (settlement laws)[26] pro zemědělské dělníky v Anglii. Ale v teorii se předpokládá, že se zákony kapitalistického způsobu výroby vyvíjejí v ryzí podobě. Ve skutečnosti dochází vždy jen k určitému přiblížení; toto přiblížení je však tím větší, čím pokročilejší je kapitalistický způsob výroby a čím méně je znešvařen a promíšen zbytky dřívějších ekonomických poměrů.

Celá potíž vzniká z toho, že se zboží nesměňují prostě jako *zboží*, nýbrž jako *výrobky kapitálů*, které si dělají nárok na podíl z celkové masy nadhodnoty úměrný své velikosti čili při stejné velikosti na stejný podíl. A úhrnná cena zboží vyrobeného daným kapitálem za danou dobu má vyhovovat tomuto požadavku. Úhrnná cena tohoto zboží je však pouze úhrn cen jednotlivých zboží, která tvoří výrobek kapitálu.

Punctum saliens* vynikne nejzřetelněji, přistoupíme-li k otázce takto: dejme tomu, že dělníci sami jsou vlastníky příslušných výrobních prostředků a svá zboží vzájemně směňují. Tato zboží by pak nebyla výrobkem kapitálu. Hodnota pracovních prostředků a pracovního materiálu používaných v různých pracovních odvětvích by byla různá podle technické povahy různých prací; rovněž tak by bylo, nehledě na různou hodnotu používaných výrobních prostředků, pro dané množství práce třeba různého množ-

* rozhodující bod.

ství těchto výrobních prostředků, protože jedno zboží je možno zhotovit za hodinu, jiné až za den etc. Dejme tomu dále, že tito dělníci pracují průměrně stejnou dobu, přičemž počítáme i s vyrovnávajícími vlivy, které vyplývají z různé intenzity práce etc. Oba dělníci by pak ve zboží, které tvoří výrobek jejich denní práce, nahradili předně své výdaje, ceny nákladů na spotřebované výrobní prostředky. Tyto ceny nákladů by byly různé podle technické povahy jejich pracovních odvětví. Za druhé by oba vytvořili stejné množství nové hodnoty, totiž hodnotu, jež se rovná pracovnímu dni, který připojili k výrobním prostředkům. Tato nová hodnota by zahrnovala jejich mzdu plus nadhodnotu, nadpráci nad jejich nutné potřeby, jejíž výsledek by však patřil jim samým. Vyjádřeno kapitalisticky, oba dostanou stejnou mzdu plus stejný zisk = hodnotě*, která se projevuje ve výrobku např. desetihodinového pracovního dne. Ale za prvé, hodnoty jejich zboží by byly různé. Ve zboží I by např. na spotřebované výrobní prostředky připadala větší část hodnoty než ve zboží II, a abychom hned počítali se všemi možnými rozdíly, předpokládejme, že by zboží I vsávalo více živé práce, že by tedy jeho zhotovení vyžadovalo delší pracovní dobu než zhotovení zboží II. Hodnota těchto zboží I a II je tedy velmi rozdílná. Rozdílné jsou i součty zbožních hodnot, které jsou produktem práce vykonané za danou dobu dělníkem I a dělníkem II. Míry zisku u I a II by byly také velmi rozdílné, nazveme-li tu mírou zisku poměr nadhodnoty k celkové hodnotě vynaložených výrobních prostředků. Životní prostředky, které dělníci I a II při výrobě denně spotřebují a které představují mzdu, tvoří část prostředků zálohovaných na výrobu, kterou jinak nazýváme variabilní kapitál. Ale nadhodnoty by byly za stejnou pracovní dobu pro I i II stejné; nebo ještě přesněji řečeno, protože I a II dostávají každý hodnotu výrobku jednoho pracovního dne, dostávají po srážce hodnoty zálohovaných „konstantních" prvků stejnou hodnotu, na jejíž jednu část se můžeme dívat jako na náhradu životních prostředků spotřebovaných při výrobě a na druhou část jako na přebývající nadhodnotu. Měl-li I více výdajů, je k jejich nahrazení třeba větší části hodnoty jeho zboží, která nahrazuje tuto „konstantní" část, a proto také musí I opět přeměnit ve hmotné prvky této konstantní části větší část celkové hodnoty svého výrobku, kdežto II, i když za výrobek strží méně, musí zato také přeměnit v hmotné prvky

* 1. vydání: ale také hodnotu; změněno podle rukopisu K. Marxe.

konstantní části o to menší část hodnoty. Rozdílnost měr zisku by tedy byla za tohoto předpokladu okolností lhostejnou, tak jako je dnes pro námezdního dělníka lhostejné, v jaké míře zisku se vyjadřuje množství nadhodnoty z něho vyždímané, a tak jako je v mezinárodním obchodu rozdíl mezi mírami zisku u různých národů okolnost úplně lhostejná pro jejich směnu zboží.

Směna zboží za jejich hodnoty nebo přibližně za jejich hodnoty odpovídá tedy mnohem nižšímu stupni než směna za výrobní ceny, ke které je třeba určité výše kapitalistického rozvoje.

Ať už se vzájemný poměr cen různého zboží původně stanoví nebo reguluje jakkoliv, je jejich pohyb ovládán zákonem hodnoty. Kde klesá pracovní doba nutná k výrobě zboží, klesají i ceny; kde tato pracovní doba stoupá, stoupají za jinak stejných okolností i ceny.

I kdybychom nebrali v úvahu to, že ceny a pohyb cen jsou ovládány zákonem hodnoty, je tedy naprosto správné považovat hodnoty zboží nejen teoreticky, ale i historicky za prius výrobních cen. Platí to pro poměry, kdy výrobní prostředky patří tomu, kdo s nimi pracuje, a takový stav nacházíme ve starém i v moderním světě jednak u rolníka, který sám pracuje a má půdu, jednak u řemeslníka. Shoduje se to také s názorem, který jsme vyslovili dříve([27]), že přeměna výrobků ve zboží začíná směnou mezi různými pospolitostmi, a ne mezi členy téže pospolitosti. Platí to jak pro tento prvotní stav, tak pro pozdější poměry založené na otroctví a nevolnictví, i pro cechovní organizaci řemesla, dokud se výrobní prostředky, srostlé s každým výrobním odvětvím, dají jen těžko přenést z jedné sféry do druhé, a různé sféry výroby se proto do určité míry chovají k sobě jako cizí země nebo komunistické pospolitosti.

K tomu, aby ceny, za které se zboží navzájem směňují, odpovídaly přibližně jejich hodnotě, není třeba ničeho jiného, než aby 1. směna různých zboží přestala být čistě náhodným nebo ojedinělým jevem; 2. aby se, pokud máme na mysli přímou směnu zboží, tato zboží vyráběla na obou stranách v poměrném množství, jež by přibližně odpovídalo vzájemné potřebě, k čemuž se dojde na základě vzájemné zkušenosti z odbytu, tedy jako k výsledku opakující se směny samé; a 3. pokud jde o prodej, aby

([27]) Tehdy, roku 1865, jen pouhý „názor" Marxův. Dnes, po důkladném prozkoumání prvobytných občin, počínaje Maurerem a konče Morganem, fakt, který sotvakdo ještě popírá. — *B. E.*

žádný přirozený nebo umělý monopol neumožňoval některé ze smluvních stran prodávat nad hodnotou nebo ji nenutil přenechávat zboží pod hodnotou. Náhodným monopolem rozumíme monopol, který se pro kupce nebo prodavače vytváří z náhodného stavu poptávky a nabídky.

Předpoklad, že se zboží různých výrobních sfér prodává za svou hodnotu, znamená ovšem jen to, že jeho hodnota je těžištěm, kolem kterého se točí jeho ceny a podle něhož se vyrovnávají jejich neustálé výkyvy nahoru a dolů. Mimoto je vždy třeba odlišovat *tržní hodnotu* — o které pojednáme později — od individuální hodnoty jednotlivých zboží, vyráběných různými výrobci. Individuální hodnota některých těchto zboží bude pod tržní hodnotou (tj. k jejich výrobě je třeba méně pracovní doby, než vyjadřuje tržní hodnota), individuální hodnota jiných zboží bude nad ní. Na tržní hodnotu je třeba se dívat na straně jedné jako na průměrnou hodnotu zboží vyrobeného v dané sféře výroby, na druhé straně jako na individuální hodnotu zboží, které se vyrábí za průměrných podmínek dané sféry a tvoří část jejích výrobků. Jen při výjimečných kombinacích se tržní hodnota řídí podle zboží vyrobeného za nejhorších nebo za nejpříznivějších podmínek, přičemž je tato tržní hodnota zase středem, kolem něhož kolísají tržní ceny, které však jsou pro zboží téhož druhu stejné. Jestliže nabídka zboží za průměrnou hodnotu, tj. za střední hodnotu masy, která leží mezi oběma krajními body, uspokojuje obvyklou poptávku, realizuje zboží, jehož individuální hodnota je pod tržní hodnotou, zvláštní nadhodnotu čili mimořádný zisk, kdežto zboží, jehož individuální hodnota je nad tržní hodnotou, nemůže realizovat část nadhodnoty, která je v něm obsažena.

Není nic platné říci, že prodej zboží vyrobeného za nejhorších podmínek dokazuje, že tohoto zboží je nutně třeba ke krytí poptávky.* Kdyby v předpokládaném případě byla cena vyšší než střední tržní cena, byla by poptávka menší.** Při určitých cenách může určitý druh zboží zaujímat na trhu jen určité místo; změní-li se ceny, zůstává toto místo nezměněno jen tehdy, kryje-li se vyšší cena se zmenšeným množstvím zboží nebo nižší cena se zvětšeným množstvím zboží. Je-li však poptávka tak silná, že neklesne ani tehdy, reguluje-li se cena hodnotou zboží vyrobeného za

* 1. vydání: nabídky.

** 1. vydání: větší. Opraveno podle rukopisu K. Marxe.

nejhorších podmínek, určuje tržní hodnotu toto zboží. To je možné jen tehdy, převyšuje-li poptávka obvyklou úroveň, nebo klesne-li nabídka pod obvyklou úroveň. Je-li konečně množství vyrobeného zboží větší než to, které nachází odbyt za střední tržní hodnoty, určuje tržní hodnotu zboží vyrobené za nejlepších podmínek. Takové zboží se např. může prodávat úplně anebo přibližně za svou individuální hodnotu, přičemž se může stát, že zboží vyrobené za nejhorších podmínek nerealizuje ani svou cenu nákladů, kdežto zboží vyrobené za průměrných podmínek může realizovat jen část v něm obsažené nadhodnoty. Co tu bylo řečeno o tržní hodnotě, platí i o výrobní ceně, jakmile nastoupí na místo tržní hodnoty. Výrobní cena se v každé jednotlivé sféře reguluje, a to podle zvláštních okolností. Sama však je opět středem, kolem kterého se točí denní tržní ceny a podle něhož se tyto ceny v určitých obdobích vyrovnávají. (Viz Ricarda o tom, že výrobní ceny určují podniky, které pracují za nejhorších podmínek.)[27]

Ať se ceny regulují jakkoliv, vyplývají z toho tyto závěry:

1. Zákon hodnoty řídí jejich pohyb tak, že zmenší-li se nebo zvětší-li se množství práce, jehož je třeba k výrobě, vede to k vzestupu nebo poklesu výrobních cen. V tomto smyslu říká Ricardo[28] (který ovšem cítí, že se jeho výrobní ceny odchylují od hodnoty zboží), že the inquiry to which he wishes to draw the reader's attention, relates to the effect of the variations in the relative value of commodities, and not in their absolute value.*

2. Průměrný zisk, který určuje výrobní ceny, se musí vždy přibližně rovnat množství nadhodnoty, jež připadá na daný kapitál jako na alikvotní část celkového společenského kapitálu. Dejme tomu, že všeobecná míra zisku, a tudíž průměrný zisk, je vyjádřena v peněžní hodnotě, která je vyšší než skutečná průměrná nadhodnota, převedená na svou peněžní hodnotu. Pokud jde o kapitalisty, je lhostejné, napočítají-li si navzájem 10 nebo 15 % zisku. Jedna procentní sazba neodpovídá skutečné hodnotě zboží o nic víc než druhá, protože peněžní vyjádření je přehnáno na obou stranách. Pokud však jde o dělníky (protože se předpokládá, že dostávají svou normální mzdu, neznamená zvýšení průměrného zisku skutečnou srážku ze mzdy, tj. nevyjadřuje něco docela jiného, než je normální nadhodnota ka-

* rozbor, na který chce zaměřit čtenářovu pozornost, se týká účinku změn v relativní hodnotě zboží, a ne v jeho absolutní hodnotě.

pitalisty), musí vzestupu cen zboží, vyvolanému zvýšením průměrného zisku, odpovídat zvýšení peněžního vyjádření variabilního kapitálu. Ve skutečnosti není takové všeobecné nominální zvýšení míry zisku a průměrného zisku nad sazbou danou poměrem skutečné nadhodnoty k celkovému zálohovanému kapitálu možné, aniž má za následek zvýšení mzdy a rovněž zvýšení cen zboží, ze kterých se skládá konstantní kapitál. Při snížení je tomu naopak. Protože celková hodnota zboží reguluje celkovou nadhodnotu a celková nadhodnota reguluje — jako všeobecný zákon čili jako princip, který řídí kolísání — výši průměrného zisku, a tudíž všeobecnou míru zisku, reguluje zákon hodnoty výrobní ceny.

Konkurence vytváří — nejprve v jedné sféře výroby — z různých individuálních hodnot zboží stejnou tržní hodnotu a tržní cenu. Ale teprve konkurence kapitálů v různých výrobních odvětvích vytváří výrobní cenu, která vyrovnává míru zisku mezi různými odvětvími. K dosažení tohoto výsledku je třeba vyššího rozvoje kapitalistického způsobu výroby než k prvnímu výsledku.

K tomu, aby se zboží téže výrobní sféry, téhož druhu a přibližně téže jakosti prodávalo za svou hodnotu, je třeba dvou podmínek.

Za prvé se musí různé individuální hodnoty vyrovnat na *jednu* společenskou hodnotu, na tržní hodnotu, probranou výše, a k tomu je třeba konkurence mezi výrobci zboží téhož druhu a rovněž trhu, na kterém tito výrobci nabízejí společně svá zboží. Má-li tržní cena stejnorodých zboží, z nichž se však každé vyrábí za různých individuálních okolností, odpovídat tržní hodnotě, neodchylovat se od ní ani nahoru, ani dolů, je třeba, aby tlak, který na sebe vykonávají různí prodavači, byl dost velký, aby vrhali na trh masu zboží, jež odpovídá společenské potřebě, tj. takové množství zboží, za které je společnost s to zaplatit tržní hodnotu. Kdyby masa výrobků převyšovala tuto potřebu, muselo by se zboží prodávat pod svou tržní hodnotou; a naopak, muselo by se prodávat nad svou tržní hodnotou, kdyby masa výrobků nebyla dost velká nebo — což je totéž — kdyby tlak konkurence mezi prodavači nebyl dost silný, aby je donutil přinést tuto masu zboží na trh. Kdyby se změnila tržní hodnota, změnily by se i podmínky, za nichž se může prodat celá masa zboží. Klesne-li tržní hodnota, rozšíří se průměrná společenská potřeba (jíž tu vždy rozumíme koupěschopnou potřebu) a v určitých mezích může pohltit větší množství zboží. Stoupne-li tržní hodnota, omezí se společenská potřeba zboží a pohl-

cuje menší množství zboží. Určují-li tedy poptávka a nabídka tržní ceny nebo lépe řečeno odchylky tržních cen od tržní hodnoty, reguluje na druhé straně tržní hodnota poměr mezi poptávkou a nabídkou čili střed, kolem kterého oscilují tržní ceny vlivem kolísání poptávky a nabídky.

Podíváme-li se na to blíže, vidíme, že podmínky, které platí pro hodnotu jednotlivého zboží, reprodukují se tu jako podmínky, které určují hodnotu celkové sumy určitého druhu zboží. Vždyť kapitalistická výroba je od počátku výroba masová, a i za jiných, méně rozvinutých výrobních způsobů se zboží — alespoň hlavní zboží — vyráběné v menším množství jako společný výrobek třeba i mnoha drobných výrobců soustřeďuje na trhu ve velkých masách v rukou poměrně malého počtu obchodníků a tito obchodníci je hromadí a prodávají jako společný výrobek celého výrobního odvětví nebo jeho většího či menšího úseku.

Jen tak mimochodem tu poznamenáváme, že „společenská potřeba", tj. to, co reguluje princip poptávky, je podstatně podmíněna vzájemným poměrem různých tříd a jejich ekonomickým postavením, tedy zejména za prvé poměrem celkové nadhodnoty ke mzdě a za druhé vzájemným poměrem různých částí, na které se nadhodnota štěpí (zisk, úrok, pozemková renta, daně apod.); a tak se opět i zde ukazuje, že poměr mezi poptávkou a nabídkou nemůže absolutně nic vysvětlit, dokud není vyložen základ, na němž se tento poměr vytváří.

Ačkoliv obojí, zboží i peníze, představuje jednotu směnné hodnoty a užitné hodnoty, viděli jsme již (kniha I, kap. I, 3), jak v aktu prodeje a koupě jsou obě tato určení polárně rozložena na obou krajních bodech, takže zboží (prodavač) představuje užitnou hodnotu, a peníze (kupec) směnnou hodnotu. Jeden z předpokladů prodeje byl, jak jsme zjistili, aby zboží mělo užitnou hodnotu, aby tedy uspokojovalo společenskou potřebu. Druhý předpoklad byl, aby množství práce obsažené ve zboží představovalo společensky nutnou práci, aby se tudíž individuální hodnota (čili což je za tohoto předpokladu totéž, prodejní cena) zboží shodovala s jeho společenskou hodnotou.([28])

Aplikujme to na masu zboží na trhu, která tvoří produkt celého výrobního odvětví.

([28]) *K. Marx:* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Berlín 1859.*

* Viz. *Marx, K.:* Ke kritice politické ekonomie. In: Marx, K. - Engels, B.: Spisy. Sv. 13. Praha 1963, s. 43—63.

Nejsnáze to vyložíme, budeme-li se na celou masu zboží, tedy nejprve pouze *jednoho* výrobního odvětví, dívat jako na *jedno* zboží a na úhrn cen mnoha identických zboží jako na *jednu* úhrnnou cenu. Pak to, co bylo řečeno o jednotlivém zboží, platí doslova o mase zboží určitého výrobního odvětví, která je na trhu. Požadavek, aby individuální hodnota zboží odpovídala jeho společenské hodnotě, je nyní splněn nebo dále určen v tom smyslu, že celkové množství zboží obsahuje práci společensky nutnou k jeho výrobě a že hodnota této masy zboží = její tržní hodnotě.

Předpokládejme nyní, že převážná část tohoto zboží se vyrobila za přibližně stejných, normálních společenských podmínek, takže tato hodnota je zároveň individuální hodnotou jednotlivých zboží, která tvoří tuto masu. A jestliže se jedna, poměrně malá část zboží vyrobila za horších, jiná za lepších podmínek, takže individuální hodnota první části je větší a druhá menší než střední hodnota většiny zboží, a jestliže se přitom obě tyto krajnosti vyrovnávají, takže se průměrná hodnota zboží těchto krajních bodů rovná hodnotě zboží střední masy, pak je tržní hodnota určována hodnotou zboží vyrobeného za středních podmínek.(29) Hodnota celkové masy zboží se rovná skutečnému součtu hodnot všech jednotlivých zboží dohromady, jak těch, která se vyrobila za středních podmínek, tak těch, která se vyrobila za lepších nebo horších podmínek, než jsou střední podmínky. V tomto případě je tržní hodnota čili společenská hodnota masy zboží — nutná pracovní doba obsažená ve zboží — určena hodnotou převážné střední masy zboží.

Předpokládejme naopak, že celkové množství zboží přineseného na trh zůstalo stejné, ale že hodnota zboží vyrobeného za horších podmínek se nevyrovnává s hodnotou zboží vyrobeného za lepších podmínek, takže část celkového množství vyrobená za horších podmínek je poměrně značně velká jak ve srovnání se střední masou zboží, tak ve srovnání s druhou krajností. Pak reguluje tržní hodnotu čili společenskou hodnotu masa zboží vyrobená za horších podmínek.

Předpokládejme konečně, že masa zboží vyrobená za lepších podmínek než středních svým množstvím značně převyšuje masu zboží vyrobenou za horších podmínek a je značně velká i ve srovnání s masou vyrobenou za středních podmínek; pak reguluje tržní hodnotu část zboží vyrobená

(29) *K. Marx.:* Zur Kritik etc.

za nejlepších podmínek. Nepřihlížíme tu k přeplnění trhu, kdy tržní cenu reguluje vždy část zboží vyrobená za nejlepších podmínek; ale zde nemáme co dělat s tržní cenou, pokud se liší od tržní hodnoty, nýbrž s různým určováním tržní hodnoty samé.(30)

Opravdu, v případě I se tržní hodnota celé masy zboží, regulovaná středními hodnotami, přesně vzato (což se ovšem ve skutečnosti stává jen přibližně a s nesčetnými modifikacemi) rovná součtu jejich individuálních hodnot; přitom však u zboží vyrobeného na obou krajních pólech znamená tato hodnota průměrnou hodnotu, která je mu vnucena. Ti, kdo vyrábějí zboží za nejhorších podmínek, musí je prodávat pod individuální hodnotou; ti, kdo vyrábějí za nejlepších podmínek, prodávají zboží nad individuální hodnotou.

V případě II se individuální masy hodnoty vyrobené za obou krajních podmínek nevyrovnávají a rozhodujícím se stává zboží vyrobené za horších podmínek. Přesně vzato, byla by tu průměrná cena čili tržní hodnota každého jednotlivého zboží nebo každé alikvotní části celkové masy zboží určena úhrnnou hodnotou celkové masy zboží, která by vyšla sečtením jednotlivých hodnot zboží vyrobeného za nejrozmanitějších podmínek, a částí této úhrnné hodnoty, která by připadala na každé jednotlivé zboží. Tržní hodnota, ke které by se takto došlo, by byla nad individuální hodnotou nejen zboží vyrobeného za nejpříznivějších podmínek, nýbrž i zboží střední vrstvy; přesto by však vždy byla pod individuální hodnotou zboží vyrobeného za nejnepříznivějších podmínek. Jak dalece se tržní hodnota

(30) Spor mezi Storchem a Ricardem v otázce pozemkové renty (spor jen pokud jde o věc samu; ve skutečnosti jeden druhého neberou na vědomí), zda se tržní hodnota (u nich spíše tržní, resp. výrobní cena) reguluje zbožím vyrobeným za nejhorších (Ricardo) nebo naopak za nejlepších (Storch) podmínek, je tedy vyřešen tak, že oba mají i nemají pravdu a že si oba vůbec nevšímají středního případu.[29] Srovnej Corbeta[30] o případech, kdy se cena reguluje zbožím vyrobeným za nejlepších podmínek. — „To neznamená, že (Ricardo) tvrdí, že dvě určitá množství dvou různých zboží, jako jeden klobouk a jeden pár bot, se navzájem směňují, jestliže se každé z těchto dvou určitých množství vyrobilo stejným množstvím práce. ‚Zbožím' zde musíme rozumět určitý ‚druh zboží', a ne nějaký jednotlivý klobouk, nějaký jednotlivý pár bot apod. Pro tento účel musíme všechnu práci, která vyrábí všechny klobouky v Anglii, považovat za rozdělenou mezi všechny tyto klobouky. Zdá se mi, že to zprvu nebylo vyjádřeno a že se to v obvyklých výkladech této doktríny pouští ze zřetele." (Observations on some verbal disputes in Pol. Econ. etc. Londýn 1821, s. 53, 54.)

blíží individuální hodnotě zboží vyrobeného za nejnepříznivějších podmínek nebo konečně jak dalece se s ní kryje, závisí úplně na tom, jak velkou část tvoří v dané výrobní sféře zboží vyrobené za nejhorších podmínek. Převažuje-li přitom poptávka, byť nepatrně, reguluje tržní hodnotu individuální hodnota zboží vyrobeného za nejnepříznivějších podmínek.

Předpokládejme konečně jako v případě III, že množství zboží vyrobeného za nejlepších podmínek převažuje nejen ve srovnání s druhoukrajností, nýbrž i ve srovnání se středními podmínkami; pak tržní hodnota klesá pod střední hodnotu. Průměrná hodnota, vypočítaná sečtením hodnot zboží vyrobeného jak za obou krajních, tak za středních podmínek, je tu pod hodnotou střední skupiny a blíží se jí, nebo vzdaluje se od ní podle relativního rozsahu, jaký zaujímá nejpříznivější krajní případ. Je-li poptávka proti nabídce slabá, násilně si vybojuje část zboží, která má příznivé podmínky, ať je jakkoliv velká, převahu tím, že sníží svou cenu na svou individuální hodnotu. S touto individuální hodnotou zboží vyrobeného za nejlepších podmínek se tržní hodnota nikdy nemůže krýt, ledaže nabídka silně převažuje nad poptávkou.

Toto stanovení tržní hodnoty, podané zde *abstraktně*, je na skutečném trhu zprostředkováno konkurencí mezi kupujícími, je-li poptávka právě tak velká, aby pohltila danou masu zboží za její stanovenou hodnotu. A zde se dostáváme k druhému bodu.

Za druhé. To, že zboží má užitnou hodnotu, znamená jen, že uspokojuje nějakou společenskou potřebu. Pokud jsme měli co dělat jen s jednotlivými zbožími, mohli jsme se spokojit předpokladem, že existuje potřeba tohoto určitého zboží — v jehož ceně je již obsaženo jeho množství — aniž jsme se dále pouštěli do zkoumání rozsahu potřeby, jež se má uspokojit. Tento rozsah se však stává podstatným momentem, jakmile máme na jedné straně výrobek celého výrobního odvětví a na straně druhé společenskou potřebu tohoto výrobku. Pak je nutno prozkoumat rozsah, tj. množství této společenské potřeby.

Při určování tržní hodnoty, jak jsme ji vylíčili výše, se předpokládá, že masa vyrobeného zboží je dána, tj. že se nemění; že se mění jen poměr mezi součástmi této masy, které se vyrábějí za různých podmínek, a že se proto tržní hodnota téže masy zboží reguluje různě. Dejme tomu, že tato masa představuje obvyklé množství nabídky, přičemž nepřihlížíme k možnosti, že část vyrobeného zboží se může dočasně stáhnout z trhu. Zůsta-

ne-li poptávka po této mase také obvyklá, prodává se zboží za svou tržní hodnotu, ať už se tato tržní hodnota reguluje kterýmkoliv ze tří výše probraných způsobů. Masa zboží nejen uspokojuje určitou potřebu, nýbrž uspokojuje ji ve společenském měřítku. Je-li však množství zboží na trhu menší nebo větší než poptávka po něm, dochází k odchylkám tržní ceny od tržní hodnoty. A první odchylka je, že je-li množství příliš malé, reguluje tržní hodnotu vždy zboží vyrobené za nejhorších podmínek, a je-li příliš velké, reguluje ji vždy zboží vyrobené za nejlepších podmínek; že tedy tržní hodnotu určuje jeden z krajních bodů, přestože by podle pouhého poměru jednotlivých množství vyrobených za různých podmínek musel vyjít jiný výsledek. Je-li rozdíl mezi poptávkou a nabízeným množstvím výrobků větší, bude se i tržní cena více odchylovat nahoru nebo dolů od tržní hodnoty. Rozdíl mezi množstvím vyrobeného zboží a jeho množstvím, při kterém se zboží prodává za svou tržní hodnotu, může však mít dvojí příčinu. Buď se mění toto množství samo, stává se příliš malým nebo příliš velkým, takže se reprodukce uskutečňuje v jiném měřítku, než je měřítko, které regulovalo danou tržní hodnotu. Pak se mění nabídka, ačkoliv poptávka zůstává nezměněna, a dochází tudíž k relativní nadvýrobě nebo podvýrobě. Anebo reprodukce, tj. nabídka, zůstává nezměněna, ale poptávka klesá nebo stoupá, což může nastat z různých příčin. Ačkoliv přitom absolutní velikost nabídky zůstala stejná, změnila se její relativní velikost, její velikost ve srovnání s potřebou. Mělo to stejný účinek jako v prvním případě, jenže v opačném směru. Konečně, dojde-li ke změnám na obou stranách, ale v různém směru, anebo sice ve stejném směru, ale v různé míře — prostě dojde-li k oboustranným změnám, které však zároveň mění dřívější poměr mezi oběma stranami, musí konečný výsledek vždy nutně znamenat jeden ze dvou výše prozkoumaných případů.

Skutečná obtíž při obecném určení pojmů poptávka a nabídka je v tom, že se zdá, že toto určení není nic jiného než tautologie. Prozkoumejme nejprve nabídku, tj. výrobek, který je na trhu nebo se pro něj může dodat. Abychom se tu nepouštěli do zcela zbytečných podrobností, vezmeme roční masu reprodukce v každém jednotlivém průmyslovém odvětví a nebudeme vůbec přihlížet k tomu, že různá zboží se mohou ve větší nebo menší míře stáhnout z trhu a uložit pro spotřebu, dejme tomu pro příští rok. Tato roční reprodukce je vyjádřena především v určitém množství —

míře nebo počtu — podle toho, tvoří-li danou masu zboží jednotlivé kusy nebo je-li to nepřetržitá veličina; jsou to nejen užitné hodnoty, jež uspokojují lidské potřeby, nýbrž užitné hodnoty, které jsou na trhu v určitém množství. Za druhé však má toto množství zboží určitou tržní hodnotu, kterou je možno vyjádřit jako násobek tržní hodnoty zboží nebo míry zboží, jež slouží za jednotku. Mezi množstvím zboží na trhu a jeho tržní hodnotou tedy nemusí být souvislost; např. některé zboží má specificky vysokou hodnotu, jiné zase specificky nízkou hodnotu, takže se daná suma hodnoty může projevovat ve velmi velkém množství jednoho zboží a ve velmi malém množství zboží jiného. Mezi množstvím zboží na trhu a tržní hodnotou tohoto zboží je pouze tato souvislost: při dané úrovni produktivity práce je v každé dané výrobní sféře ke zhotovení určitého množství zboží třeba určitého množství společenské pracovní doby, ačkoliv v různých výrobních sférách je tento poměr naprosto různý a nijak vnitřně nesouvisí s užitečností daného zboží čili se zvláštní povahou jeho užitné hodnoty. Stojí-li množství *a* daného druhu zboží *b* pracovní doby, stojí množství *na nb* pracovní doby. Dále: chce-li společnost uspokojovat své potřeby, a vyrábět proto určitý druh zboží, musí je zaplatit. Protože se při zbožní výrobě předpokládá dělba práce, kupuje společnost skutečně toto zboží tím, že na jeho výrobu používá části pracovní doby, kterou disponuje, kupuje je tedy určitým množstvím pracovní doby, kterou — tato daná společnost — může disponovat. Část společnosti, které připadá dělbou práce úkol vynaložit svou práci na výrobu tohoto určitého zboží, musí dostat ekvivalent ve společenské práci, ztělesněné ve zboží, jež uspokojuje její potřeby. Neexistuje však nutná souvislost, nýbrž jen náhodná souvislost mezi celkovým množstvím společenské práce vynaložené na daný společenský výrobek, tj. mezi alikvotní částí souhrnné pracovní síly, jíž společnost použije na výrobu tohoto výrobku, tedy mezi rozsahem, jaký má výroba tohoto výrobku v celkové výrobě, a mezi rozsahem, v jakém chce společnost krýt tímto určitým výrobkem uspokojovanou potřebu. Třebaže každé jednotlivé zboží nebo každé dané množství určitého druhu zboží obsahuje pouze společenskou práci nutnou k jeho výrobě, a po této stránce představuje tržní hodnota celé masy všeho zboží daného druhu jen nutnou práci, jestliže se určité množství vyrobilo v množství převyšujícím danou společenskou potřebu, přestože se část společenské pracovní doby promrhala, celá masa zboží představuje pak na trhu mnohem menší množství

společenské práce, než je v ní skutečně obsaženo. (Jen tam, kde je výroba pod skutečnou předem určenou kontrolou společnosti, vytváří společnost souvislost mezi množstvím společenské pracovní doby vynakládaným na výrobu určitého předmětu a rozsahem společenské potřeby, která se má tímto předmětem uspokojit.) Tato zboží se proto musí prodat pod svou tržní hodnotou a část jich se může dokonce stát neprodejnou. — Opak nastane, bude-li množství společenské práce vynaložené na výrobu určitého druhu zboží příliš malé vzhledem k rozsahu společenské potřeby, která se má uspokojit tímto výrobkem. — Odpovídá-li však množství společenské práce vynaložené na výrobu určitého zboží rozsahu společenské potřeby, která se má uspokojit, takže vyrobené množství produktu odpovídá obvyklému měřítku reprodukce při nezměněné poptávce, prodává se zboží za svou tržní hodnotu. Směna čili prodej zboží za jejich hodnotu je racionálním principem, přírodním zákonem jejich rovnováhy; odchylky je třeba vysvětlovat na základě tohoto zákona, a ne naopak vyvozovat zákon z odchylek.

Podívejme se nyní na druhou stranu, na poptávku.

Zboží se kupuje buď jako výrobní prostředky, nebo jako životní prostředky, aby vešlo do produktivní nebo osobní spotřeby — přičemž na tom nic nemění, že některé druhy zboží mohou sloužit oběma těmto účelům. Vzniká po něm tedy poptávka u výrobců (zde kapitalistů, protože předpokládáme, že výrobní prostředky jsou přeměněny v kapitál) a u spotřebitelů. Zdá se, že obojí především předpokládá určité množství společenských potřeb na straně poptávky, jemuž na straně nabídky odpovídá určité množství společenské produkce v různých výrobních odvětvích. Má-li bavlnářský průmysl opět uskutečnit svou roční reprodukci v daném měřítku, je k tomu třeba obvyklého množství bavlny, a vezmeme-li v úvahu roční rozšíření reprodukce v důsledku akumulace kapitálu, je za jinak stejných okolností třeba ještě určitého dalšího množství bavlny. Stejně je tomu i se životními prostředky. Má-li si dělnická třída udržet svou dosavadní průměrnou životní úroveň, musí znovu dostat alespoň dosavadní množství nutných životních prostředků, třebaže snad poněkud jinak rozdělených na různé druhy zboží; a protože počet obyvatelstva vzrůstá každý rok, je třeba ještě určitého dalšího množství životních prostředků; totéž lze s většími nebo menšími obměnami říci o ostatních třídách.

Zdá se tedy, že za poptávkou stojí určitá společenská potřeba dané velikosti, k jejímuž uspokojení je třeba určitého množství zboží na trhu. Avšak kvantitativní určitost této potřeby je neobyčejně pružná a proměnná. Potřeba je stálá jen zdánlivě. Kdyby byly životní prostředky levnější nebo peněžní mzda vyšší, kupovali by jich dělníci víc a projevila by se větší „společenská potřeba" těchto druhů zboží, přičemž úplně ponecháváme stranou paupery etc., jejichž „poptávka" je dokonce pod minimem jejich fyzické potřeby. Kdyby naproti tomu klesla např. cena bavlny, stoupla by poptávka kapitalistů po bavlně, do bavlnářského průmyslu by se vložilo víc dodatečného kapitálu etc. Přitom se vůbec nesmí zapomínat, že za našeho předpokladu je poptávka za účelem produktivní spotřeby poptávkou kapitalisty, jehož pravým cílem je výroba nadhodnoty, a že kapitalista vyrábí určitý druh zboží jen proto, aby získal nadhodnotu. To však vůbec nebrání tomu, aby kapitalista, pokud vystupuje na trhu jako kupec, např. kupec bavlny, byl představitelem potřeby bavlny, protože prodavači bavlny také nezáleží na tom, zda kupec nadělá z bavlny látku na košile nebo střelnou bavlnu nebo zda jí chce zacpat uši sobě a celému světu. To však má velký vliv na to, kupcem jakého druhu je. Jeho potřeba bavlny se podstatně modifikuje tím, že ve skutečnosti jen zahaluje jeho potřebu vytloukat zisk. — Meze, ve kterých se potřeba zboží představuje na *trhu* — poptávka — jsou kvantitativně odlišné od *skutečné společenské potřeby*, jsou ovšem pro různá zboží velmi různé; mám na mysli rozdíl mezi množstvím zboží, po němž je skutečná poptávka, a množstvím zboží, po kterém by byla poptávka při jiných peněžních cenách zboží nebo za jiných peněžních poměrů, resp. životních poměrů kupujících.

Není nic snazšího než si ujasnit nerovnost poptávky a nabídky a odchylky tržních cen od tržních hodnot, které z toho vyplývají. Skutečně obtížné je určit, co máme rozumět tím, že se nabídka a poptávka kryjí.

Nabídka a poptávka se kryjí, jsou-li k sobě v takové poměru, že masa zboží určitého výrobního odvětví se může prodat za svou tržní hodnotu — ani nad ní, ani pod ní. To je první, co uslyšíte.

A druhé: nabídka s poptávkou se kryjí, prodává-li se zboží za svou tržní hodnotu.

Kryjí-li se nabídka a poptávka, přestávají působit, a právě proto se zboží prodává za svou tržní hodnotu. Působí-li dvě stejně velké síly opačným směrem, ruší se navzájem, nepůsobí vůbec navenek, a jevy, ke kterým

za této podmínky dochází, se musí vykládat nějak jinak než působením těchto dvou sil. Jestliže se poptávka a nabídka navzájem ruší, nevysvětlují už vůbec nic, nepůsobí už na tržní hodnotu, takže pak nám už teprve není jasné, proč se tržní hodnota projevuje právě v této částce peněz, a ne v nějaké jiné. Skutečné vnitřní zákony kapitalistické výroby se zřejmě nemohou vysvětlit ze vzájemného působení poptávky a nabídky (i když ponecháme stranou hlubší rozbor obou těchto společenských hybných sil, který sem nepatří), neboť tyto zákony se uplatňují v čisté podobě jen tehdy, když poptávka a nabídka přestanou působit, tj. když se kryjí. Poptávka a nabídka se ve skutečnosti nikdy nekryjí, anebo kryjí-li se někdy, pak jen náhodně, z vědeckého hlediska musí tedy být tento případ = 0, musíme se na něj dívat jako na něco, co neexistuje. V politické ekonomii se však předpokládá, že se kryjí. Proč? Proto, aby se jevy mohly zkoumat ve své zákonité, ryzí podobě, tj. aby se zkoumaly nezávisle na vnějším zdání, vyvolaném pohybem poptávky a nabídky. Na druhé straně proto, aby byla objevena skutečná tendence jejich pohybu, aby se jaksi fixovala. Neboť nerovnosti mají protikladný charakter, a protože se ustavičně vystřídávají, vyrovnávají se navzájem díky tomu, že mají opačný směr, že jsou ve vzájemném rozporu. Nekryje-li se poptávka a nabídka ani v jednom konkrétním případě, vystřídávají se jejich nerovnosti tak — vždyť odchylka jedním směrem vyvolává odchylku opačným směrem — že zkoumáme-li větší nebo menší období jako celek, pak se poptávka a nabídka vždy navzájem kryjí, ale pouze jako průměr uplynulého pohybu a pouze jako neustálý pohyb jejich rozporu. Tím se tržní ceny, které se odchylují od tržních hodnot, vyrovnávají a dávají průměr, jenž se shoduje s tržní hodnotou, přičemž se odchylky od tržní hodnoty vzájemně ruší jako plus a minus. A tento průměr má nejen teoretický význam, nýbrž má i praktický význam pro kapitál, při jehož vkládání se počítá s kolísáním a vyrovnáváním ve víceméně určitém období.

Poměr mezi poptávkou a nabídkou vysvětluje tedy na jedné straně jen odchylky tržních cen od tržních hodnot a na straně druhé tendenci, která směřuje k odstranění těchto odchylek, tj. ke zrušení vlivu, jaký má poměr mezi poptávkou a nabídkou. (Výjimečnými případy zboží, které má cenu, ale nemá hodnotu, se tu nezabýváme.) Účinek své nerovnosti mohou nabídka a poptávka odstraňovat velmi různým způsobem. Klesá-li např. poptávka, a tedy i tržní cena, může to mít na následek, že se z příslušného

odvětví stáhne kapitál a tím klesne nabídka. Může to však mít za následek i to, že vynálezy, které zkracují nutnou pracovní dobu, sníží samu tržní hodnotu, a vyrovnají ji tak s tržní cenou. Naopak, stoupá-li poptávka, čímž stoupá tržní cena nad tržní hodnotu, může to mít za následek přílišný příliv kapitálu do daného výrobního odvětví a takové rozšíření výroby, že tržní cena klesne dokonce pod tržní hodnotu; nebo na druhé straně může dojít k takovému vzestupu cen, že sníží samu poptávku. V jednotlivých výrobních odvětvích to může způsobit i to, že tržní hodnota sama stoupne na delší či kratší období, protože po tuto dobu se musí část výrobků požadovaných na trhu vyrábět za horších podmínek.

Určuje-li poptávka a nabídka tržní cenu, určuje na druhé straně tržní cena, a při dalším rozboru tržní hodnota, poptávku a nabídku. U poptávky je to zjevné, protože se pohybuje v opačném směru než ceny: stoupá, klesají-li ceny, a naopak. Ale totéž platí o nabídce. Neboť ceny výrobních prostředků, které vcházejí do nabízeného zboží, určují poptávku po těchto výrobních prostředcích, a tudíž i nabídku zboží, jehož nabídka zahrnuje poptávku po těchto výrobních prostředcích. Ceny bavlny jsou rozhodující pro nabídku bavlněných látek.

Tento zmatek — určování cen poptávkou a nabídkou a vedle toho určování poptávky a nabídky cenami — se komplikuje ještě tím, že poptávka určuje nabídku a naopak, nabídka určuje poptávku, výroba trh a trh výrobu.([31])

([31]) Velikou pitomostí je tato „moudrost": „Jestliže se množství mezd, kapitálu a půdy, jehož je třeba k výrobě daného zboží, mění ve srovnání s dřívější velikostí, mění se i to, co Adam Smith nazývá jeho přirozenou cenou, a cena, která byla původně jeho přirozenou cenou, se stává vzhledem k této změně jeho tržní cenou, neboť ačkoliv se možná nezměnila ani nabídka, ani požadované množství zboží" (obojí se tu mění právě proto, že se v důsledku změny hodnoty mění tržní hodnota čili — o čem se vlastně mluví u A. Smitha — výrobní cena), „přesto tato nabídka nyní neodpovídá úplně přesně požadavkům osob, které jsou s to a chtějí zaplatit to, nač přišla výroba, ale je buď větší, nebo menší než tato suma, takže se poměr mezi nabídkou a faktickou poptávkou, která nyní existuje vzhledem k novým výrobním nákladům, liší od dřívějšího poměru. Nevyskytnou-li se překážky, změní se pak rozsah nabídky, což nakonec dovede zboží k jeho nové přirozené ceně. Protože zboží dospívá ke své přirozené ceně změnou v nabídce, mohl by si snad někdo říci, že přirozená cena vděčí za svou existenci určitému poměru mezi poptávkou a nabídkou, tak jako tržní cena vděčí jinému poměru; a že tedy přirozená cena, stejně jako tržní cena, závisí na vzájemném poměru mezi poptávkou a nabídkou." (Veliký princip poptávky a nabídky seuvádí v činnost, aby určil to, co A. Smith nazývá přirozenou

I prachobyčejný ekonom (viz poznámku) chápe, že i bez změny v nabídce nebo potřebě, vyvolané vnějšími okolnostmi, se poměr mezi nimi může změnit vlivem změny v tržní hodnotě zboží. I on musí připustit, že ať je tržní hodnota jakákoliv, musí se poptávka a nabídka vyrovnat, má-li se prosadit tržní hodnota. To znamená, že tržní hodnotu nevysvětluje poměr poptávky k nabídce, nýbrž naopak, že tržní hodnota vysvětluje kolísání poptávky a nabídky. Autor Observations pokračuje za místem citovaným v poznámce:

„This proportion" (mezi nabídkou a poptávkou) „howeher, if we still mean by ‚demand' and ‚natural price', what we meant just now, when referring to Adam Smith, must always be a proportion of equality; for is only when the supply is equal to the effectual demand, that is, to that demand, which will pay neither more nor less than the natural price, that the natural price is fact paid; consequently, there may be two very different natural prices, at different times, for the same commodity, and yet the proportion which the supply bears to the demand, be in both cases the same, namely the proportion of equality."**

Připouští se tu tedy, že se při dvou různých natural prices téhož zboží v různé době poptávka a nabídka může, dokonce musí pokaždé krýt, má-li se zboží pokaždé prodat za svou natural price. Protože se však přitom v obou případech poměr mezi poptávkou a nabídkou nijak nemění, zato však se mění velikost přirozené ceny samé, určuje se tato cena zřejmě nezávisle na poptávce a nabídce, a nemůže se tedy jimi ani zdaleka určovat.

Aby se zboží mohlo prodat za svou tržní hodnotu, tj. podle toho, kolik společensky nutné práce je v něm obsaženo, musí celkové množství spo-

cenou, i to, co nazývá tržní cenou.' — Malthus.)[31] (Observations on certain verbal disputes etc. Londýn 1821, s. 60, 61.) Tento moudrý muž nechápe, že v daném případě právě změna v cost of production*, tedy také v hodnotě, vyvolala změnu v poptávce, tedy i v poměru mezi poptávkou a nabídkou, a že tato změna v poptávce může způsobit změnu v nabídce; a to by dokazovalo pravý opak toho, co chce náš myslitel dokázat — dokazovalo by to, že výrobní náklady se vůbec neregulují poměrem mezi poptávkou a nabídkou, nýbrž naopak, že samy tento poměr regulují.

* výrobní náklady.

** „Ale tento poměr" (mezi nabídkou a poptávkou) „rozumíme-li ‚poptávkou' a ‚přirozenou cenou' to, co jsme jimi právě rozuměli, když jsme se odvolávali na A. Smitha, musí být vždy poměrem rovnosti; protože jen tehdy, když se nabídka rovná skutečné poptávce, tj. poptávce, která nechce platit ani více, ani méně než přirozenou cenu — jen tehdy se může přirozená cena skutečně zaplatit; v různé době tedy může mít totéž zboží dvě velmi rozdílné přirozené ceny, a přesto poměr mezi poptávkou a nabídkou může v obou případech zůstat nezměněn, totiž zůstat poměrem rovnosti."

lečenské práce použité k výrobě celkové masy zboží daného druhu odpovídat velikosti společenské potřeby tohoto zboží, tj. koupěschopné společenské potřeby. Konkurence, kolísání tržních cen, které odpovídá kolísání poměru mezi poptávkou a nabídkou, se stále snaží omezit celkové množství práce vynaložené na každý druh zboží na tuto míru.

V poměru mezi poptávkou a nabídkou zboží se za prvé opakuje poměr mezi užitnou hodnotou a směnnou hodnotou, mezi zbožím a penězi, kupcem a prodavačem; za druhé poměr mezi výrobcem a spotřebitelem, třebaže oba mohou být zastoupeni třetími osobami, obchodníky. Chceme-li tento poměr rozvinout, stačí postavit kupce a prodavače proti sobě jako jednotlivce. Tři osoby stačí k úplné metamorfóze zboží, a tedy k procesu koupě a prodeje jako celku. *A* přemění své zboží v peníze *B*, kterému zboží prodává, a peníze opět přemění ve zboží, které koupí od *C*; celý proces probíhá mezi těmito třemi osobami. Dále: při zkoumání peněz jsme předpokládali, že se zboží prodává za svou hodnotu, neboť jsme vůbec neměli důvod, proč zkoumat ceny, které se odchylují od hodnoty, protože šlo výhradně o změny formy, jimiž zboží prochází, když se stává penězi a když se z peněz opět přeměňuje ve zboží. Jakmile se zboží vůbec prodává a za stržené peníze se kupuje nové zboží, máme před sebou celou metamorfózu a pro ni jako takovou je úplně lhostejné, je-li cena zboží pod jeho hodnotou nebo nad ní. Hodnota zboží si uchovává význam jako základ, protože jen z tohoto základu lze pojmově vyvodit peníze, a cena ve svém všeobecném pojmu je především jen hodnota v peněžní formě. Při zkoumání peněz jako oběživa se ovšem předpokládá, že nedochází pouze k *jedné* metamorfóze zboží. Zkoumá se naopak společenská spleť těchto metamorfóz. Jen tak dojdeme k oběhu peněz a vyvodíme jejich funkci jako oběživa. Avšak jak je tato souvislost důležitá pro přechod peněz k funkci oběživa a pro jejich změněnou podobu, která z toho vyplývá, tak je lhostejná pro transakci mezi jednotlivými kupci a prodavači.

Naproti tomu zkoumáme-li poptávku a nabídku, shledáváme, že nabídka se rovná souhrnu prodavačů čili výrobců určitého druhu zboží a poptávka že se rovná souhrnu kupců čili spotřebitelů (individuálních nebo produktivních) téhož druhu zboží. A přitom tyto souhrny působí na sebe navzájem jako celky, jako agregátní síly. Jednotlivec tu působí pouze jako část společenské síly, jako atom masy, a v této formě odhaluje konkurence *společenský* charakter výroby a spotřeby.

Ta z konkurujících stran, která je v dané chvíli slabší, je zároveň stranou, kde každý jednotlivec jedná nezávisle na mase svých konkurentů a často přímo proti nim, a právě tím dává pociťovat závislost jednotlivého konkurenta na druhých, kdežto silnější strana stojí vždy proti svým protivníkům jako víceméně semknutý celek. Je-li poptávka po daném druhu zboží větší než nabídka, přeplácí — v určitých mezích — jeden kupec druhého a zdražuje tak pro všechny zboží nad jeho tržní hodnotu*, kdežto na druhé straně se prodavači svorně snaží prodat zboží za vysokou tržní cenu. Je-li naopak nabídka větší než poptávka, začne jeden přenechávat zboží levněji a druzí ho musí následovat, kdežto kupci svorně usilují o to, aby tržní cenu snížili co nejhlouběji pod tržní hodnotu. Lidé ze společného tábora zajímají každého jen potud, pokud společným postupem s nimi získá víc, než půjde-li proti nim. A společně postupovat se přestává, jakmile se daná strana jako taková stane slabší než druhá, a pak se každý jednotlivec snaží protlouci se co nejlépe na vlastní pěst. Dále, vyrábí-li některý z konkurentů levněji než ostatní a může-li prodat víc zboží a vydobýt si na trhu větší místo tím, že prodává pod běžnou tržní cenou nebo tržní hodnotou, udělá to a začne působit tak, že ponenáhlu nutí druhé zavést levnější způsob výroby, čímž se snižuje množství společensky nutné práce. Má-li jedna strana převahu, získává každý, kdo k ní patří; je to tak, jako by všichni, kdo k ní patří, prováděli společný monopol. Je-li jedna strana slabší než druhá, může se každý svými vlastními silami pokusit stát se silnějším než protivník (např. kdo pracuje s menšími výrobními náklady) nebo aspoň vyváznout s co nejmenšími ztrátami, a tu se čerta stará o svého souseda, třebaže se jeho jednání týká nejen jeho, ale i všech jeho kumpánů.(32)

Poptávka a nabídka předpokládají přeměnu hodnoty v tržní hodnotu, a pokud působí na kapitalistické základně, pokud je zboží produktem kapitálu, předpokládají kapitalistický výrobní proces, tedy mnohem spletitější

(32) „Kdyby každý člen skupiny nikdy nemohl dostat víc než daný podíl nebo příslušnou část zisku a majetku celku, rád by se spojil s druhými, aby tyto zisky zvýšil" (to také dělá, pokud mu to dovoluje poměr mezi poptávkou a nabídkou): „to je monopol. Ale myslí-li každý, že může nějak zvýšit absolutní velikost svého podílu, třebaže by se tím zmenšila celková suma, často to udělá: to je konkurence." (An Inquiry into those principles respecting the nature of demand etc. Londýn 1821, s. 105.)

* 1. vydání: tržní cenu.

vztahy než pouhou koupi a prodej zboží. Nejde tu o formální přeměnu hodnoty zboží v cenu, tj. o pouhou změnu formy; jde o určité kvantitativní odchylky tržních cen od tržních hodnot a dále od výrobních cen. Při prosté koupi a prodeji stačí mít proti sobě výrobce zboží jako takové. Poptávka a nabídka při dalším rozboru předpokládají existenci různých tříd a třídních skupin, jež si mezi sebe rozdělují celkový důchod společnosti a spotřebovávají ho jako důchod, které tedy tvoří poptávku tvořenou tímto důchodem; přitom k pochopení nabídky a poptávky, která se vytváří mezi výrobci jako takovými, je třeba si ujasnit, jak se utváří kapitalistický výrobní proces jako celek.

V kapitalistické výrobě jde nejen o to, aby se za masu hodnoty vrženou do oběhu ve formě zboží vybrala stejná masa hodnoty v jiné formě — v penězích nebo jiném zboží — ale jde o to, aby se z kapitálu zálohovaného na výrobu získala stejná nadhodnota čili zisk, jakých dosahuje každý jiný stejně velký kapitál, čili pro rata jeho velikosti, ať se ho použilo v kterémkoliv výrobním odvětví; jde tedy o to, prodat zboží alespoň za ceny, které vynášejí průměrný zisk, tj. za výrobní ceny. Kapitál v této formě dospívá k tomu, že si sám sebe uvědomuje jako *společenskou moc*, na které se každý kapitalista podílí úměrně svému podílu na celkovém společenském kapitálu.

Za prvé je kapitalistická výroba sama o sobě a pro sebe naprosto lhostejná k určité užitné hodnotě a vůbec ke specifické zvláštnosti zboží, které vyrábí. V každé výrobní sféře jí záleží jen na tom, aby vyrobila nadhodnotu, aby si v produktu práce přivlastnila určité množství nezaplacené práce. A je právě tak v povaze námezdní práce, podrobené kapitálu, že je lhostejná k specifickému charakteru svých prací, že se musí měnit podle potřeb kapitálu a dát se přehazovat z jedné výrobní sféry do druhé.

Za druhé je ve skutečnosti jedna výrobní sféra stejně dobrá nebo stejně špatná jako druhá; každá vynáší stejný zisk a žádná by nebyla opodstatněna, kdyby zboží, které vyrábí, neuspokojovalo nějakou společenskou potřebu.

Prodává-li se však zboží za svou hodnotu, vznikají, jak už jsme vyložili výše, v různých výrobních sférách velmi různé míry zisku, podle různého organického složení mas kapitálu, které se do nich vložily. Kapitál však opouští odvětví s nízkou mírou zisku a vrhá se na jiná odvětví, která vynášejí vyšší zisk. Tím, že se kapitál takto neustále vystěhovává a přistěhovává,

zkrátka tím, že se rozděluje mezi různé výrobní sféry podle toho, kde míra zisku klesá a kde stoupá, vyvolává takový poměr mezi poptávkou a nabídkou, že se v různých výrobních sférách vytváří stejný průměrný zisk, a tudíž hodnoty se mění ve výrobní ceny. Provést toto vyrovnání se kapitálu daří tím úplněji, čím vyšší je kapitalistický rozvoj v dané národní společnosti, tj. čím více jsou poměry dané země přizpůsobeny kapitalistickému výrobnímu způsobu. S pokrokem kapitalistické výroby se rozvíjejí také její podmínky; kapitalistická výroba podrobuje svému specifickému charakteru a svým imanentním zákonům celý souhrn společenských předpokladů, ve kterých se uskutečňuje výrobní proces.

Neměnné nerovnosti se nepřetržitě vyrovnávají tím rychleji, 1. čím pohyblivější je kapitál, tj. čím snáze se dá přenést z jedné sféry do druhé a z jednoho místa na jiné; 2. čím rychleji se dá pracovní síla přehodit z jedné sféry do druhé a z jednoho místního střediska výroby do druhého. Bod 1 předpokládá úplnou svobodu obchodu uvnitř společnosti a odstranění všech monopolů kromě přirozených, tj. odstranění všech monopolů, které přímo vyplývají z kapitalistického výrobního způsobu. Dále se předpokládá rozvoj úvěrové soustavy, která koncentruje rozptýlenou masu volného společenského kapitálu a staví ji proti jednotlivým kapitalistům; konečně podrobení různých výrobních sfér kapitalistům. To je už zahrnuto v našem předpokladu, při kterém jsme měli za to, že jde o přeměnu hodnot ve výrobní ceny ve všech kapitalisticky provozovaných výrobních sférách; ale toto vyrovnávání samo naráží na větší překážky, vklíní-li se mezi kapitalistické podniky a propletou-li se s nimi četné a masové nekapitalisticky provozované výrobní sféry (například zemědělství malých rolníků). Konečně je třeba velké hustoty obyvatelstva. — Bod 2 předpokládá zrušení všech zákonů, které brání dělníkům stěhovat se z jedné výrobní sféry do druhé nebo z jednoho místního střediska výroby do nějakého jiného. Lhostejnost dělníka k obsahu jeho práce. Co největší přeměnu práce ve všech výrobních sférách na jednoduchou práci. Že se dělníci zbaví všech předsudků svého povolání. Konečně — a zejména — podrobení dělníka kapitalistickému výrobnímu způsobu. Další rozbor této otázky patří do speciálního zkoumání konkurence.

Z toho, co bylo řečeno, vyplývá, že každý jednotlivý kapitalista i všichni kapitalisté každé jednotlivé výrobní sféry se jako celek podílejí na vykořisťování celé dělnické třídy celkovým kapitálem a na stupni tohoto vyko-

řisťování nejen ze všeobecné třídní sympatie, nýbrž i přímo ekonomicky, protože — předpokládáme-li, že všechny ostatní okolnosti, mezi nimi hodnota celkového zálohovaného konstantního kapitálu, jsou dány — průměrná míra zisku závisí na stupni vykořisťování celkové práce celkovým kapitálem.

Průměrný zisk se kryje s průměrnou nadhodnotou, kterou vyrábí kapitál na každé 100, a pokud jde o nadhodnotu, je to, co jsme právě řekli, samozřejmé. U průměrného zisku k tomu pouze jako jeden z momentů, které určují míru zisku, přistupuje hodnota zálohovaného kapitálu. Ve skutečnosti je zvláštní zájem, který má kapitalista nebo kapitál určité výrobní sféry na vykořisťování dělníků, jež přímo zaměstnává, omezen na to, aby buď výjimečnou nadměrnou prací, nebo snížením mzdy pod průměr, nebo výjimečnou produktivitou používané práce dosáhl mimořádného zisku, který převyšuje průměrný zisk. Ponecháme-li to stranou, měl by kapitalista, který by ve svém výrobním odvětví nepoužíval vůbec variabilního kapitálu, a tudíž by vůbec nepoužíval dělníků (což je ovšem ve skutečnosti nemožné), stejně velký zájem na vykořisťování dělnické třídy kapitálem a úplně stejně by dostával zisk z nezaplacené nadpráce jako třeba kapitalista, který by používal jen variabilního kapitálu (opět předpoklad, který je ve skutečnosti nemožný), tedy vynakládal by celý svůj kapitál na mzdu. Stupeň vykořisťování práce však při daném pracovním dni závisí na průměrné intenzitě práce a při dané intenzitě na délce pracovního dne. Na stupni vykořisťování práce závisí výše míry nadhodnoty, tedy při dané celkové mase variabilního kapitálu velikost nadhodnoty, tudíž i velikost zisku. Speciální zájem, který má kapitál určitého odvětví — na rozdíl od celkového kapitálu — na vykořisťování jím speciálně zaměstnávaných dělníků, má jednotlivý kapitalista — na rozdíl od kapitálu celého jeho odvětví — na vykořisťování dělníků, jež zaměstnává sám.

Na druhé straně má každá jednotlivá sféra kapitálu a každý jednotlivý kapitalista stejný zájem na produktivitě společenské práce používané celkovým kapitálem, protože na tom závisí dvě okolnosti. Za prvé množství užitných hodnot, ve kterém se projevuje průměrný zisk; a to je dvojnásob důležité, protože zisk tvoří jednak fond akumulace nového kapitálu, jednak fond důchodů určených pro osobní spotřebu. Za druhé výše hodnoty celkového zálohovaného kapitálu (konstantního a variabilního), která při dané velikosti nadhodnoty čili zisku celé třídy kapitalistů určuje

míru zisku čili zisk z určitého množství kapitálu. Zvláštní produktivita práce v jednotlivé sféře nebo v jednotlivém individuálním podniku této sféry zajímá kapitalisty přímo tu zúčastněné, jen pokud umožňuje jednotlivé sféře dosahovat mimořádného zisku ve srovnání s celkovým kapitálem nebo jednotlivému kapitalistovi ve srovnání s celou jeho sférou.

Máme tu tedy matematicky přesné vysvětlení toho, proč kapitalisté, kteří při vzájemné konkurenci projevují k sobě tak málo bratrských citů, tvoří přitom pravé zednářské bratrstvo v boji proti dělnické třídě jako celku.

Výrobní cena zahrnuje průměrný zisk. Používáme pro ni názvu výrobní cena; fakticky je to totéž, čemu A. Smith říká natural price*, Ricardo price of production, cost of production**, fyziokraté prix nécessaire*** — přičemž nikdo z nich nevyložil odlišnost výrobní ceny od hodnoty — protože výrobní cena je trvalou podmínkou nabídky a reprodukce zboží v každé jednotlivé výrobní sféře.(33) Je také pochopitelné, proč titíž ekonomové, kteří se vzpírají určování hodnoty zboží pracovní dobou, množstvím práce v nich obsažené, mluví vždy o výrobních cenách jako o středech, kolem nichž kolísají tržní ceny. Mohou si to dovolit, protože výrobní cena je již úplně zvnějšněnou a prima facie bezobsažnou formou zbožní hodnoty, formou, ve které se jeví v konkurenci, tedy ve vědomí vulgárního kapitalisty, a proto i ve vědomí vulgárních ekonomů.

Z předcházejícího výkladu je vidět, jak tržní hodnota (a všechno, co o ní bylo řečeno, platí s nutnými výhradami i o výrobní ceně) zahrnuje mimořádný zisk těch, kteří v každé zvláštní výrobní sféře vyrábějí za nejlepších podmínek. Vyjma případy krizí a nadvýroby vůbec, platí to o všech tržních cenách, ať se jakkoliv odchylují od tržních hodnot nebo od tržních výrobních cen. Tržní cena totiž předpokládá, že se za všechno zboží téhož druhu platí stejná cena, přestože toto zboží se může vyrobit za velmi různých individuálních podmínek, a může tedy mít velmi různé ceny nákladů. (O mimořádném zisku jako následku monopolů v obvyklém smyslu tohoto slova — umělých nebo přirozených — tu nemluvíme.)

Mimořádný zisk však může mimoto vzniknout ještě tehdy, jsou-li

(33) Malthus.[52]

* přirozená cena.

** výrobní cena, výrobní náklady.

*** nutná cena.

určité výrobní sféry s to vyhnout se tomu, aby se jejich zbožní hodnoty přeměňovaly ve výrobní ceny, a tedy aby se jejich zisky redukovaly na průměrný zisk. V oddílu o pozemkové rentě budeme zkoumat, co se s těmito dvěma formami mimořádného zisku děje dále.

VLIV VŠEOBECNÉHO KOLÍSÁNÍ MZDY NA VÝROBNÍ CENY

Dejme tomu, že průměrné složení společenského kapitálu je $80_c + 20_v$ a zisk 20 %. Pak je míra nadhodnoty 100 %. Všeobecné zvýšení mzdy znamená za jinak stejných okolností snížení míry nadhodnoty. U průměrného kapitálu se zisk a nadhodnota kryjí. Jestliže mzda stoupne o 25 %, potom uvést do pohybu tutéž masu práce, což dříve stálo 20, stojí nyní 25. Pak máme místo $80_c + 20_v + 20_z$ za jeden obrat hodnotu $80_c + 25_v + 15_z$. Práce uvedená do pohybu variabilním kapitálem vyrábí tak jako dříve sumu hodnoty, která se rovná 40. Stoupne-li v z 20 na 25, je přebytek m, resp. z = již jen 15. Zisk 15 ze 105 je $14\,{}^2/_7$ %, a to je nová míra průměrného zisku. Protože se u zboží vyrobeného průměrným kapitálem výrobní cena kryje s hodnotou, zůstala by výrobní cena tohoto zboží nezměněna; zvýšení mzdy by tedy mělo za následek pokles zisku, ale nezpůsobilo by změnu hodnoty ani ceny zboží.

Dříve, kdy průměrný zisk byl = 20 %, se výrobní cena zboží vyrobeného za jedno období obratu rovnala ceně nákladů na toto zboží plus zisku 20 % z této ceny nákladů, tedy $= k + kz' = k + \frac{20\,k}{100}$, kde k je proměnná veličina, různá podle hodnoty výrobních prostředků, které vcházejí do zboží, a podle rozsahu opotřebování, které fixní kapitál používaný při výrobě odevzdává výrobku. Nyní by výrobní cena byla $k + \frac{14\,{}^2/_7\,k}{100}$.

Vezměme nyní nejprve kapitál, jehož složení je nižší než původní složení průměrného společenského kapitálu $80_c + 20_v$ (které se nyní mění v $76\,{}^4/_{21c} + 23\,{}^{17}/_{21v}$), např. $50_c + 50_v$. Zde se před zvýšením mzdy výrobní cena ročního produktu rovnala $50_c + 50_v + 20_z = 120$ — pro zjednodušení předpokládáme, že do ročního produktu vešel opotřebováním celý fixní kapitál a že doba obratu je stejná jako v případě I. Zvýší-li se mzda o 25 %, znamená to při stejném množství práce uváděné do pohybu zvýšení variabilního kapitálu z 50 na $62\,{}^1/_2$. Kdyby se roční výrobek prodal za dřívější výrobní cenu 120, vyšlo by $50_c + 62\,{}^1/_{2v} + 7\,{}^1/_{2z}$, tedy míra zisku $6\,{}^2/_3$ %. Nová průměrná míra zisku je však $14\,{}^2/_7$ %, a protože jsme

předpokládali, že všechny ostatní okolnosti se nezměnily, musí tento kapitál $50_c + 62\ ^1/_{2v}$ také přinést tento zisk. Ale kapitál 112 $^1/_2$ vynáší při míře zisku 14 $^2/_7$ % 16 $^1/_{14}$* zisku. Výrobní cena jím vyrobeného zboží se tedy nyní rovná $50_c + 62\ ^1/_{2v} + 16\ ^1/_{14z}$** $= 128\ ^8/_{14}$***. Vzestupem mzdy o 25 % zde tedy výrobní cena téhož množství stejného zboží stoupla ze 120 na 128 $^8/_{14}$ čili o více než 7 %.

Vezměme naopak výrobní sféru, která má vyšší složení než průměrný kapitál, např. $92_c + 8_v$. Původní průměrný zisk je tedy i zde = 20, a předpokládáme-li opět, že do ročního produktu vchází celý fixní kapitál a že doba obratu je stejná jako v případě I a II, je výrobní cena zboží i zde = 120.

Zvýšením mzdy o 25 % vzroste variabilní kapitál vynakládaný na totéž množství práce z 8 na 10, cena nákladů na zboží tedy vzroste ze 100 na 102; na druhé straně klesla průměrná míra zisku z 20 % na 14 $^2/_7$ %. Ale 100 : 14 $^2/_7$ = 102 : 14 $^4/_7$.† Zisk, který nyní připadá na 102, je tedy 14 $^4/_7$. A celkový produkt se tudíž prodává za $k + kz' = 102 + 14\ ^4/_7 =$ $= 116\ ^4/_7$. Výrobní cena tedy klesla ze 120 na 116 $^4/_7$ čili o 3 $^3/_7$.††

Při zvýšení mzdy o 25 % tedy:

1. u kapitálu průměrného společenského složení zůstala výrobní cena zboží nezměněna;

2. u kapitálu nižšího složení výrobní cena zboží stoupla, třebaže ne tak, jak klesl zisk;

3. u kapitálu vyššího složení výrobní cena zboží klesla, třebaže také ne tak jako zisk.

Protože výrobní cena zboží vyráběného kapitálem průměrného složení zůstala nezměněna, rovna hodnotě výrobku, zůstává také úhrn výrobních cen výrobků všech kapitálů nezměněn, roven úhrnu celkovým kapitálem vyrobených hodnot; vzestup na jedné straně, pokles na straně druhé se pro celkový kapitál vyrovnávají na úroveň průměrného společenského kapitálu.

Jestliže v příkladu II výrobní cena zboží stoupá a v příkladu III klesá, nasvědčuje už samo toto působení v opačných směrech, vyvolané poklesem

* 1. vydání: kolem 16 $^1/_{13}$.
** 1. vydání: 16 $^1/_{12z}$.
*** 1. vydání: 128 $^7/_{13}$.
† 1. vydání: (přibližně).
†† 1. vydání: přes 3 procenta — (změněno podle rukopisu K. Marxe).

míry nadhodnoty čili všeobecným vzestupem mzdy, že tu nemůže jít o to, že by se kapitalista v ceně zboží odškodňoval za zvýšení mzdy, neboť v případě III nemůže pokles výrobní ceny kapitalistu odškodnit za pokles zisku a v případě II nezabrání vzestup ceny poklesu zisku. Naopak, v obou případech — i tam, kde cena stoupá, i tam, kde klesá — je zisk stejný jako zisk průměrného kapitálu, kde se cena nemění. Zisk je i v případě II i III stejný, je to totiž průměrný zisk snížený o 5 $^5/_7$ čili o něco víc než 25 %. Z toho vyplývá, že kdyby v případě II cena nestoupala a v případě III neklesala, prodávalo by se zboží v případě II s menším ziskem a v případě III s větším ziskem, než je nový snížený průměrný zisk. Je samozřejmé, že podle toho, zda se na práci vynakládá 50, 25 nebo 10 ze 100 kapitálu, musí se zvýšení mzdy velmi rozdílně dotknout toho, kdo na mzdu vynakládá $^1/_{10}$, a toho, kdo na ni vynakládá $^1/_4$ nebo $^1/_2$ svého kapitálu. Vzestup výrobních cen na jedné straně, jejich pokles na straně druhé, podle toho, zda má daný kapitál vyšší nebo nižší složení než průměrný společenský kapitál, je způsoben jen vyrovnáváním zisku na nový snížený průměrný zisk.

A nyní, jak by působil všeobecný pokles mzdy a jemu odpovídající všeobecný vzestup míry zisku, tedy i průměrného zisku, na výrobní ceny zboží, která jsou produktem kapitálů, jež se odchylují od společenského průměrného složení v opačných směrech? Stačí jen obrátit právě podaný výklad a dostaneme výsledek (který Ricardo nezkoumá).

I. Průměrný kapitál $= 80_c + 20_v = 100$; míra nadhodnoty $= 100\,\%$; výrobní cena = hodnotě zboží $= 80_c + 20_v + 20_z = 120$; míra zisku $= 20\,\%$. Dejme tomu, že mzda klesne o čtvrtinu, takže stejný konstantní kapitál se bude uvádět do pohybu 15_v místo dřívějšími 20_v. Máme tedy hodnotu zboží $= 80_c + 15_v + 25_z = 120$. Množství práce, které v vyrobí, zůstává nezměněno, jen nová jím vytvořená hodnota se jinak rozděluje mezi kapitalistu a dělníka. Nadhodnota stoupla z 20 na 25 a míra nadhodnoty z $\frac{20}{20}$ na $\frac{25}{15}$, tedy ze 100 % na 166 $^2/_3$ %. Zisk z 95 je nyní $= 25$, tedy míra zisku ze $100 = 26\,^6/_{19}$. Nové procentní složení kapitálu je nyní $84\,^4/_{19c} + 15\,^{15}/_{19v} = 100$.

II. Nižší složení. Původně $50_c + 50_v$ jako výše. Poklesem mzdy o $^1/_4$ se zmenšuje v na $37\,^1/_2$, a tím celkový zálohovaný kapitál na $50_c + 37\,^1/_{2v} = 87\,^1/_2$. Použijeme-li tu nové míry zisku $26\,^6/_{19}$ %, pak $100 : 26\,^6/_{19} =$

$= 87\ ^1/_2 : 23\ ^1/_{38}$. Stejná masa zboží, která stála dříve 120, stojí nyní $87\ ^1/_2 + 23\ ^1/_{38} = 110\ ^{10}/_{19}$; cena klesla téměř o 10.

III. Vyšší složení. Původně $92_c + 8_v = 100$. Pokles mzdy o $^1/_4$ snižuje 8_v na 6_v, celkový kapitál na 98. Tedy $100 : 26\ ^6/_{19} = 98 : 25\ ^{15}/_{19}$. Výrobní cena zboží, která dříve byla $100 + 20 = 120$, se nyní po poklesu mzdy rovná $98 + 25\ ^{15}/_{19} = 123\ ^{15}/_{19}$; stoupla tedy skoro o 4.

Vidíme tedy, že k řešení otázky stačí jen obrátit dřívější výklad a provést patřičné změny; že všeobecný pokles mzdy má za následek všeobecný vzestup nadhodnoty, míry nadhodnoty, a tudíž za jinak stejných okolností míry zisku, třebaže v jiné proporci; dalším výsledkem je pokles výrobních cen u zbožních výrobků kapitálů nižšího složení a vzestup výrobních cen u zbožních výrobků kapitálů vyššího složení. Výsledek právě opačný, než jaký jsme měli při všeobecném vzestupu mzdy.(34) V obou případech — při vzestupu i při poklesu mzdy — se předpokládalo, že se délka pracovního dne nemění a rovněž že se nemění cena všech nutných životních prostředků. Pokles mzdy je tu tedy možný jen tehdy, byla-li mzda buď dříve nad normální cenou práce, nebo je-li nyní stlačena pod ni. Jak se problém pozměňuje, je-li vzestup nebo pokles mzdy způsoben změnou hodnoty, a tudíž i výrobních cen zboží, která vcházejí do obvyklé spotřeby dělníka, bude zčásti prozkoumáno později v oddílu o pozemkové rentě. Zde jednou provždy poznamenáme:

Je-li vzestup nebo pokles mzdy vyvolán změnou hodnoty nutných životních prostředků, může se to, co bylo řečeno výše, pozměnit jen potud, pokud zboží, jejichž změna ceny zvětšuje nebo zmenšuje velikost variabilního kapitálu, vcházejí zároveň jako konstituující prvky do konstantního kapitálu, nepůsobí-li tedy jen na mzdu. Pokud však působí jen na mzdu, obsahuje dosavadní výklad všechno, co je třeba o tomto případu říci.

V celé této kapitole se vytváření všeobecné míry zisku, průměrného zisku, a tedy i přeměna hodnot ve výrobní ceny předpokládá jako daná skutečnost. Šlo jen o to, jak působí všeobecný vzestup nebo pokles mzdy na výrobní ceny zboží, které se tu považují za dané. Ve srovnání s ostatními

(34) Je nanejvýš podivné, že Ricarda[33] (který ovšem postupuje jinak než my zde, protože vyrovnávání hodnot na výrobní ceny nerozuměl) to nikdy nenapadlo, nýbrž že zkoumal jen první případ, vzestup mzdy a jeho vliv na výrobní ceny zboží. A servum pecus imitatorum[34] nedošlo ani tak daleko, aby provedlo tuto samozřejmou, v podstatě tautologickou aplikaci.

důležitými body, o kterých pojednáváme v tomto oddílu, je to velmi podřadná otázka. Je to však jediná z otázek, jichž se tu dotýkáme, o které sice Ricardo pojednává, ale jak uvidíme dále, pouze jednostranně a nedostatečně.

KAPITOLA DVANÁCTÁ

DODATKY

I. PŘÍČINY, KTERÉ PODMIŇUJÍ ZMĚNU VÝROBNÍ CENY

Výrobní cena nějakého zboží se může měnit jen ze dvou příčin:

Za prvé. Všeobecná míra zisku se mění. To je možné jen tehdy, mění-li se sama průměrná míra nadhodnoty nebo — při nezměněné průměrné míře nadhodnoty — poměr úhrnu přivlastňovaných nadhodnot k úhrnu celkového zálohovaného společenského kapitálu.

Pokud změna míry nadhodnoty není založena na stlačení mzdy pod normální hladinu nebo na jejím zvýšení nad tuto hladinu — a takové pohyby je třeba považovat jen za jakési kmitání — může k ní dojít jen tím, že buď klesne, nebo stoupne hodnota pracovní síly; ani jedno, ani druhé není možné, nenastane-li změna v produktivitě práce, která vyrábí životní prostředky, tedy nenastane-li změna v hodnotě zboží, která vcházejí do spotřeby dělníka.

Anebo se mění poměr úhrnu přivlastňované nadhodnoty k celkovému zálohovanému kapitálu společnosti. Protože tu změna nevychází z míry nadhodnoty, musí vycházet z celkového kapitálu, a to z jeho konstantní části. Masa této konstantní části, technicky vzato, se zvětšuje nebo zmenšuje úměrně množství pracovní síly, kupované variabilním kapitálem, a masa její hodnoty tedy roste nebo klesá s růstem nebo poklesem její masy samé; tedy roste nebo klesá rovněž úměrně mase hodnoty variabilního kapitálu. Uvádí-li dřívější množství práce do pohybu více konstantního kapitálu, znamená to, že se práce stala produktivnější, a naopak. Došlo tedy ke změně v produktivitě práce a muselo dojít ke změně hodnoty některých zboží.

Pro oba případy tedy platí tento zákon: mění-li se výrobní cena nějakého zboží proto, že se změnila všeobecná míra zisku, může sice vlastní hodnota tohoto zboží zůstat nezměněna, ale muselo dojít ke změně hodnoty jiných zboží.

Za druhé. Všeobecná míra zisku zůstává nezměněna. Pak se může výrobní cena zboží změnit jen proto, že se změnila jeho vlastní hodnota, že nyní je k reprodukci tohoto zboží třeba více nebo méně práce než dříve, ať už proto, že se změnila produktivita práce, která vyrábí dané zboží v jeho

konečné formě, nebo produktivita práce, která vyrábí zboží, jež vchází do výroby daného zboží. Výrobní cena bavlněné příze může klesnout buď proto, že se levněji vyrábí surová bavlna, nebo protože lepší stroje zvýšily produktivitu spřádací práce.

Jak jsme ukázali dříve, výrobní cena $= k + z$, rovná se ceně nákladů plus zisku. Ale to $= k + kz'$, kde k, cena nákladů, je neurčitá veličina, která se v různých výrobních sférách mění a vždy se rovná hodnotě konstantního a variabilního kapitálu spotřebovaného na výrobu zboží, a z' je průměrná míra zisku vypočítaná v procentech. Je-li $k = 200$ a $z' = 20\ \%$, je výrobní cena $k + kz' = 200 + 200 \times {}^{20}/_{100} = 200 + 40 = 240$. Je jasné, že tato výrobní cena může zůstávat nezměněna, třebaže se mění hodnota zboží.

Všechny změny ve výrobní ceně zboží jsou koneckonců změnou v hodnotě; ale ne každá změna v hodnotě zboží se musí projevit změnou výrobní ceny, protože výrobní cenu určuje nejen hodnota daného zboží, ale i úhrnná hodnota všech zboží. Změna u zboží A se tedy může vyrovnat opačnou změnou u zboží B, takže celkový poměr zůstává stejný.

II. VÝROBNÍ CENA ZBOŽÍ STŘEDNÍHO SLOŽENÍ

Viděli jsme, že odchylky výrobních cen od hodnot vznikají tím:

1. že k ceně nákladů na zboží se nepřiráží nadhodnota v něm obsažená, nýbrž průměrný zisk;

2. že výrobní cena zboží, jež se takto odchyluje od jeho hodnoty, vchází jako prvek do ceny nákladů na jiná zboží, takže se tedy už cena nákladů na některé zboží může odchylovat od hodnoty na ně spotřebovaných výrobních prostředků, nehledíme-li k odchylce, která může i u tohoto zboží vzniknout z rozdílu mezi průměrným ziskem a nadhodnotou.

Proto je tedy možné, že se i u zboží vyrobeného kapitály středního složení může cena nákladů odchylovat od úhrnu hodnoty prvků, ze kterých se skládá tato součást jeho výrobní ceny. Dejme tomu, že střední složení je $80_c + 20_v$. Je možné, že u skutečných kapitálů, které jsou takto složeny, je 80_c větší nebo menší než hodnota c, konstantního kapitálu, protože toto c se skládá ze zboží, jejichž výrobní cena se odchyluje od jejich hodnoty. Stejně tak se může 20_v odchylovat od své hodnoty, spotřebovávají-li se za mzdu zboží, jejichž výrobní cena se liší od hodnoty, musí-li tedy dělník,

aby mohl za tato zboží zaplatit (aby je mohl nahradit), pracovat delší nebo kratší pracovní dobu, tj. vykonat více nebo méně nutné práce, než by bylo třeba, kdyby se výrobní ceny nutných životních prostředků kryly s jejich hodnotou.

Tato možnost však vůbec nic nemění na správnosti tezí vyslovených o zboží středního složení. Množství zisku, jež připadá na tato zboží, se rovná množství nadhodnoty, které je v nich obsaženo. Např. u hořejšího kapitálu se složením $80_c + 20_v$ není pro určení nadhodnoty důležité, zda tato čísla vyjadřují skutečné hodnoty, ale to, v jakém jsou vzájemném poměru, totiž to, že $v = {}^1/_5$ celkového kapitálu a $c =$ jeho ${}^4/_5$. Jakmile je tomu tak, rovná se — jak se předpokládalo výše — nadhodnota, kterou v vyrobilo, průměrnému zisku. Z druhé strany: protože se nadhodnota rovná průměrnému zisku, je výrobní cena = ceně nákladů + zisku = $= k + m$, prakticky se rovná hodnotě zboží. Tj. zvýšení nebo snížení mzdy ponechává v tomto případě $k + z$ stejně nezměněno, jako by ponechalo nezměněnu hodnotu zboží, a vyvolává jen příslušný opačný pohyb, snížení nebo zvýšení, u míry zisku. Kdyby se tu totiž zvýšením nebo snížením mzdy změnila cena zboží, byla by míra zisku v těchto sférách se středním složením nad úrovní míry zisku v ostatních sférách nebo pod ní. Jen pokud cena zůstává nezměněna, udržuje si sféra středního složení stejnou úroveň zisku s ostatními sférami. Děje se v ní tedy prakticky totéž, jako kdyby se výrobky této sféry prodávaly za svou skutečnou hodnotu. Prodává-li se totiž zboží za svou skutečnou hodnotu, je jasné, že za jinak stejných okolností vyvolá vzestup nebo pokles mzdy příslušný pokles nebo vzestup zisku, ne však změnu v hodnotě zboží, a že se za žádných okolností vzestup nebo pokles mzdy nemůže dotknout hodnoty zboží, nýbrž vždy jen velikosti nadhodnoty.

III. KAPITALISTOVY DŮVODY PRO KOMPENZACI

Řekli jsme už, že konkurence vyrovnává míry zisku různých výrobních sfér na průměrnou míru zisku a právě tím přeměňuje hodnoty výrobků těchto různých sfér ve výrobní ceny. A to se děje tím, že se kapitál neustále přenáší z jedné sféry do druhé, kde je v dané chvíli zisk nad průměrem; přitom se však musí přihlížet ke kolísání zisku, spojenému se střídáním hubených a tučných let, jak po sobě během daného období přicházejí

v daném průmyslovém odvětví. Toto nepřetržité stěhování kapitálu sem a tam, k němuž dochází mezi různými sférami výroby, vyvolává vzestupné a sestupné pohyby míry zisku, které se vzájemně více nebo méně vyrovnávají a tím mají tendenci uvést míru zisku všude na tutéž společnou a všeobecnou úroveň.

Tento pohyb kapitálů je podmíněn především stavem tržních cen, které na jednom místě zvyšují zisky nad všeobecnou průměrnou úroveň, jinde je stlačují pod ni. Prozatím ještě ponecháváme stranou obchodní kapitál, s nímž tu ještě nemáme co dělat a který může, jak ukazují náhle propukající paroxismy spekulace s určitým hledaným zbožím, neobyčejně rychle stáhnout masy kapitálu z jednoho oboru podnikání a právě tak rychle je vrhnout do jiného. Ale v každé sféře výroby ve vlastním smyslu tohoto slova — v průmyslu, zemědělství, hornictví etc. — je přenesení kapitálu z jedné sféry do druhé značně obtížné, zejména kvůli fixnímu kapitálu. Mimoto ukazuje zkušenost, že vynáší-li některé průmyslové odvětví, např. bavlnářský průmysl, v některé době neobyčejně vysoké zisky, vynáší jindy jen nepatrný zisk nebo je dokonce ztrátové, takže za určitý cyklus let je tu průměrný zisk přibližně stejný jako v jiných odvětvích. A s touto zkušeností se kapitál brzy naučí počítat.

Konkurence však *neukazuje*, že hodnota ovládá pohyb výroby, neukazuje hodnoty, které stojí za výrobními cenami a koneckonců je určují. Konkurence však ukazuje: 1. průměrné zisky, které jsou nezávislé na organickém složení kapitálu v různých výrobních sférách, tedy i na mase živé práce, kterou si daný kapitál v dané sféře vykořisťování přivlastňuje; 2. vzestup a pokles výrobních cen v důsledku změny ve výši mzdy — jev, který na první pohled naprosto odporuje hodnotovému poměru zboží; 3. kolísání tržních cen, které nepřevádí průměrnou tržní cenu zboží v daném období na tržní *hodnotu*, nýbrž na tržní výrobní cenu, která se od ní velmi liší a odchyluje. Všechny tyto jevy *zdánlivě* odporují určení hodnoty pracovní dobou i povaze nadhodnoty, kterou tvoří nezaplacená nadpráce. *V konkurenci se tedy všechno jeví převráceně.* Hotová podoba ekonomických vztahů, jak se jeví na povrchu, ve své reálné existenci, a tudíž i v představách, v nichž si tyto vztahy snaží ujasnit jejich nositelé a činitelé, se velmi liší od jejich vnitřního, podstatného, ale skrytého jádra* a pojmu, který mu odpovídá.

* Kerngestalt.

Dále: Jakmile kapitalistická výroba dosáhne určitého vývojového stupně, nedochází už k vyrovnávání různých měr zisku jednotlivých výrobních sfér na jednu všeobecnou míru zisku pouze tím, že si tržní ceny pohrávají s kapitálem tak, že ho přitahují nebo odpuzují. Když se průměrné ceny a tržní ceny, které jim odpovídají, na nějakou dobu ustálí, vstoupí do *vědomí* jednotlivých kapitalistů, že při tomto vyrovnávání se vyrovnávají *určité rozdíly*, a hned s nimi počítají ve svých vzájemných výpočtech. Tyto rozdíly žijí v představě kapitalistů a kapitalisté je uplatňují jako kompenzační důvody.

Základní představou je při tom sám průměrný zisk, představa, že stejně velké kapitály musí za stejnou dobu vynášet stejně velké zisky. Tato představa je opět založena na představě, že kapitál každé výrobní sféry se má pro rata své velikosti podílet na přivlastňování celkové nadhodnoty, kterou z dělníků vyždímal celkový společenský kapitál; čili že na každý zvláštní kapitál je třeba se dívat pouze jako na kus celkového kapitálu, na každého kapitalistu fakticky jako na akcionáře společného podniku, který se podílí na celkovém zisku pro rata velikosti svého podílu kapitálu.

Na této představě se pak zakládá kapitalistův výpočet, že např. kapitál, který se obrací pomaleji buď proto, že zboží zůstává déle ve výrobním procesu, nebo proto, že se musí prodat na vzdálenějších trzích, si přesto připočítává zisk, který mu tím uchází, odškodňuje se tedy přirážkou k ceně. Anebo vklady kapitálu, které jsou vystaveny většímu nebezpečí, jako např. v rejdařství, dostávají přirážkou k ceně odškodnění. Jakmile je rozvinuta kapitalistická výroba a s ní pojišťování, je ve skutečnosti nebezpečí pro všechny výrobní sféry stejně velké (viz u Corbeta)[35]; nejvíce ohrožené podniky však platí vyšší pojistnou prémii a vynahrazují si ji v ceně svého zboží. V praxi to všechno dopadá tak, že se s každou okolností, která dělá jeden vklad kapitálu — a v určitých mezích platí všechny vklady za stejně nutné — méně výnosným a jiným výnosnějším, počítá jako s kompenzačním důvodem platným jednou provždy, aniž by musela stále znovu působit konkurence, aby se dokázala oprávněnost tohoto motivu nebo správnost tohoto výpočtu. Kapitalista jen zapomíná — či spíše nevidí, protože mu to konkurence neukazuje — že všechny tyto kompenzační důvody, které kapitalisté vůči sobě uplatňují při vzájemném vypočítávání cen zboží různých výrobních odvětví, záleží jen v tom, že všichni mají pro rata svému kapitálu stejně velký nárok na společnou kořist, na celkovou nadhodnotu.

Naopak, protože zisk, který shrábli, je odlišný od nadhodnoty, kterou vyždímali, *zdá se* jim, že jejich kompenzační důvody nevyrovnávají jejich podíl na celkové nadhodnotě, ale *vytvářejí sám zisk*, jako by zisk prostě vznikal z tak či onak motivované přirážky k ceně nákladů na zboží.

V ostatním platí i o průměrném zisku všechno, co jsme řekli v kap. VII, s. 116* o představách kapitalisty o zdroji nadhodnoty. Zde se problém jeví jinak pouze potud, že při dané tržní ceně zboží a daném vykořisťování práce závisí úspora na ceně nákladů, na individuální obratnosti, pozornosti etc.

* Viz tento svazek s. 135—136.

ODDÍL TŘETÍ

ZÁKON SESTUPNÉ TENDENCE MÍRY ZISKU

KAPITOLA TŘINÁCTÁ

ZÁKON JAKO TAKOVÝ

Při dané mzdě a daném pracovním dni představuje variabilní kapitál, např. 100, určitý počet dělníků uváděných do pohybu; je ukazatelem tohoto počtu. 100 liber št. např. představuje mzdu 100 dělníků, řekněme za týden. Vykoná-li těchto 100 dělníků stejně tolik nutné práce jako nadpráce, pracují-li tedy denně stejnou dobu na sebe, tj. aby reprodukovali svou mzdu, jako na kapitalistu, tj. aby vyrobili nadhodnotu, byla by celková hodnota, kterou by vyrobili, = 200 librám št. a nadhodnota, kterou by vytvořili, by byla 100 liber št. Míra nadhodnoty $\frac{m}{v}$ by byla = 100 %. Jak jsme však viděli, projevila by se tato míra nadhodnoty ve velmi různých mírách zisku, podle toho, jak velký by byl konstantní kapitál c, a tím i celkový kapitál K, protože míra zisku $= \frac{m}{K}$. Při míře nadhodnoty 100 %:

$$\text{je-li } c = 50,\ v = 100, \text{ tak je } z' = \frac{100}{150} = 66\ ^2/_3\ \%;$$

$$\text{je-li } c = 100,\ v = 100, \text{ tak je } z' = \frac{100}{200} = 50\ \%;$$

$$\text{je-li } c = 200,\ v = 100, \text{ tak je } z' = \frac{100}{300} = 33\ ^1/_3\ \%;$$

$$\text{je-li } c = 300,\ v = 100, \text{ tak je } z' = \frac{100}{400} = 25\ \%;$$

$$\text{je-li } c = 400,\ v = 100, \text{ tak je } z' = \frac{100}{500} = 20\ \%.$$

Tak by se stejná míra nadhodnoty při nezměněném stupni vykořisťování práce projevila v klesající míře zisku, protože s materiálním objemem konstantního kapitálu roste — třebaže nepřímo úměrně — i velikost hodnoty konstantního, a tedy i celkového kapitálu.

Předpokládáme-li dále, že se tyto postupné změny ve složení kapitálu neodehrávají pouze v jednotlivých výrobních sférách, nýbrž více nebo méně ve všech, nebo alespoň v rozhodujících výrobních sférách, že tedy zahrnují změny v průměrném organickém složení celkového kapitálu určité společnosti, musí toto ponenáhlé narůstání konstantního kapitálu ve srovnání s variabilním kapitálem mít při nezměněné míře nadhodnoty čili nezměněném stupni vykořisťování práce kapitálem nezbytně za následek *postupný pokles všeobecné míry zisku.* Víme však, že je zákonem kapitalistického způsobu výroby, že s jeho rozvojem dochází k relativnímu zmenšování variabilního kapitálu ve srovnání s konstantním kapitálem, a tudíž i ve srovnání s celkovým kapitálem uváděným do pohybu. To znamená pouze, že díky zvláštním výrobním metodám, které se rozvíjejí v kapitalistické výrobě, stejný počet dělníků, totéž množství pracovní síly, jímž lze disponovat s variabilním kapitálem o dané velikosti hodnoty, uvádí za stejnou dobu do pohybu, zpracovává a produktivně spotřebovává stále rostoucí masu pracovních prostředků, strojů a nejrůznějšího fixního kapitálu, surovin a pomocných látek — tedy konstantní kapitál stále rostoucí hodnoty. Toto pokračující relativní zmenšování variabilního kapitálu ve srovnání s konstantním kapitálem, a tudíž s celkovým kapitálem, není nic jiného než neustálé zvyšování průměrného organického složení společenského kapitálu. Je to rovněž pouze jiný výraz pokračujícího rozvoje společenské produktivní síly práce, který se projevuje právě v tom, že jak roste používání strojů a fixního kapitálu vůbec, přeměňuje se se stejným počtem dělníků za tutéž dobu, tj. s menší prací, ve výrobky více surovin a pomocných látek. Tomuto růstu velikosti hodnoty konstantního kapitálu — třebaže se v něm jen vzdáleně odráží růst skutečné masy

užitných hodnot, ze kterých se konstantní kapitál skládá hmotně — odpovídá rostoucí zlevňování výrobku. Každý individuální výrobek, zkoumaný sám o sobě, obsahuje menší množství práce než na nižších stupních výroby, kde podíl kapitálu vynaloženého na práci je daleko větší než podíl kapitálu vynaloženého na výrobní prostředky. Hypotetická řada, kterou jsme uvedli na počátku této kapitoly, vyjadřuje tedy skutečnou tendenci kapitalistické výroby. Ta s pokračujícím relativním zmenšováním variabilního kapitálu proti konstantnímu kapitálu vytváří stále vyšší organické složení celkového kapitálu, a přímým důsledkem toho je, že při stejném, a dokonce stoupajícím stupni vykořisťování práce se míra nadhodnoty projevuje v ustavičně klesající všeobecné míře zisku. (Dále se ukáže, proč se toto klesání neprojevuje v této absolutní formě, nýbrž spíše jako tendence k progresívnímu poklesu.) Progresívní sestupná tendence všeobecné míry zisku je tedy jen *výrazem* progresívního rozvoje společenské produktivní síly práce, *charakteristickým pro kapitalistický výrobní způsob*. To sice neznamená, že míra zisku nemůže přechodně klesat i z jiných důvodů, ale jasně se tu ukazuje, že přímo z podstaty kapitalistického výrobního způsobu vyplývá jako samozřejmá nutnost, že s jeho rozvojem se všeobecná průměrná míra nadhodnoty musí projevit v klesající všeobecné míře zisku. Protože se masa používané živé práce proti mase zpředmětněné práce, kterou uvádí do pohybu, proti mase produktivně spotřebovávaných výrobních prostředků neustále zmenšuje, musí se také v poměru k velikosti hodnoty použitého celkového kapitálu neustále zmenšovat část této živé práce, která není placena a zpředmětňuje se v nadhodnotě. Tento poměr masy nadhodnoty k hodnotě použitého celkového kapitálu tvoří však míru zisku, která tedy musí ustavičně klesat.

Ačkoliv se tento zákon po tom všem, co jsme si o něm vyložili, zdá prostý, nebyla celá dosavadní politická ekonomie s to ho objevit, jak uvidíme v jednom z dalších oddílů. Viděla jev a mučila se s tím, jak ho objasnit, a upadala z jedné krajnosti do druhé. Protože však tento zákon je pro kapitalistickou výrobu velmi důležitý, lze říci, že je to ono tajemství, s jehož odhalením si láme hlavu celá politická ekonomie od Adama Smitha, a že rozdíl mezi různými školami po A. Smithovi spočívá jen ve způsobu, jak se je pokoušely rozluštit. Uvážíme-li však na druhé straně, že dosavadní politická ekonomie chodila sice kolem rozdílu mezi konstantním a variabilním kapitálem kolem dokola, ale nikdy ho nedovedla

přesně formulovat, že nikdy nebrala nadhodnotu odděleně od zisku a vůbec nikdy zisk v čisté formě, na rozdíl od jeho různých, navzájem osamostatněných součástí — jako jsou průmyslový zisk, obchodní zisk, úrok, pozemková renta — že nikdy důkladně neanalyzovala rozdíly v organickém složení kapitálu, natož pak v tvorbě všeobecné míry zisku — uváží-li se toto všechno, přestává být hádankou, proč se jí nikdy nepodařilo rozluštit toto tajemství.

Úmyslně podáváme výklad tohoto zákona dříve, než začneme s výkladem, jak se zisk rozpadá na různé navzájem osamostatněné kategorie. Již sama možnost vyvodit tento zákon nezávisle na štěpení zisku na různé části, jež připadají různým kategoriím osob, dokazuje, že všeobecná platnost tohoto zákona nezávisí na tomto štěpení a na vzájemném poměru mezi různými kategoriemi zisku, které vznikají při tomto štěpení. Zisk, o kterém tu mluvíme, je pouze jiný název pro samu nadhodnotu, jenže je vyjádřena v poměru k celkovému kapitálu, a ne v poměru k variabilnímu kapitálu, z něhož vzniká. Pokles míry zisku tedy vyjadřuje klesající poměr nadhodnoty k celkovému zálohovanému kapitálu, a nezávisí proto na tom, jak se tato nadhodnota rozděluje mezi různé kategorie.

Viděli jsme, že na jednom stupni kapitalistického vývoje, kde složení kapitálu $c : v = 50 : 100$, se míra nadhodnoty 100 % vyjadřuje v míře zisku $66\,^2/_3$ % a že na vyšším stupni, kde $c : v = 400 : 100$, se stejná míra nadhodnoty vyjadřuje pouze v míře zisku 20 %. Co platí o různých vývojových stupních, které po sobě následují v jedné zemi, platí o různých vývojových stupních, jež existují současně vedle sebe v různých zemích. V nevyvinuté zemi, kde je průměrem první složení kapitálu, by byla všeobecná míra zisku $= 66\,^2/_3$ %, kdežto v zemi s druhým složením kapitálu, která je na daleko vyšším vývojovém stupni, by byla $= 20$ %.

Rozdíl mezi oběma národními mírami zisku by mohl zmizet a dokonce se obrátit tím, že by práce v méně vyvinuté zemi byla méně produktivní, že by se tudíž větší množství práce projevovalo v menším množství téhož zboží, větší směnná hodnota v menší užitné hodnotě, že by tedy dělník musel vynakládat větší část svého času na reprodukci svých vlastních životních prostředků nebo jejich hodnoty a menší část na tvorbu nadhodnoty, že by dodával méně nadpráce, takže míra nadhodnoty by byla nižší. Kdyby např. dělník v méně vyvinuté zemi pracoval $^2/_3$ pracovního dne na sebe a $^1/_3$ na kapitalistu, platilo by se za předpokladu uvedeného

v hořejším příkladu za tutéž pracovní sílu 133 $^1/_3$ a dodávala by přebytek jen 66 $^2/_3$. Variabilnímu kapitálu 133 $^1/_3$ by odpovídal konstantní kapitál 50. Míra nadhodnoty by tedy byla v tomto případě 133 $^1/_3$: 66 $^2/_3$ = 50 % a míra zisku 183 $^1/_3$: 66 $^2/_3$ čili přibližně 36 $^1/_2$ %.

Protože jsme se dosud nezabývali různými součástmi, na něž se zisk štěpí, takže pro nás ještě neexistují, poznamenáváme předem, abychom zabránili nedorozumění, jen toto: srovnáváme-li země na různých vývojových stupních — zejména země s rozvinutou kapitalistickou výrobou a země, kde práce ještě není formálně podřízena kapitálu, ačkoliv dělník ve skutečnosti je vykořisťován kapitalistou (např. v Indii, kde rájat hospodaří jako samostatný rolník, jeho výroba jako taková tedy ještě není podřízena kapitálu, ačkoliv ho lichvář může ve formě úroků obrat nejen o celou jeho nadpráci, nýbrž dokonce — vyjádřeno kapitalisticky — i o část jeho mzdy) — bylo by velmi nesprávné, kdybychom chtěli výši národní míry zisku měřit výší národní úrokové sazby. V takovém úroku je zahrnut celý zisk a více než zisk, kdežto v zemích s rozvinutou kapitalistickou výrobou tvoří úrok jen alikvotní část vyrobené nadhodnoty, resp. zisku. Na druhé straně tu úrokovou sazbu určují hlavně vztahy (půjčky lichváře panstvu, majitelům pozemkové renty), které nemají vůbec nic společného se ziskem, ale ukazují pouze, do jaké míry si lichvář přivlastňuje pozemkovou rentu.

V zemích s různým vývojovým stupněm kapitalistické výroby, a tudíž s různým organickým složením kapitálu, může být míra nadhodnoty (jeden z faktorů, které určují míru zisku) vyšší v zemi, kde je normální pracovní den kratší, než v zemi, kde je pracovní den delší. *Předně:* rovná-li se anglický pracovní den, který má 10 hodin, pro svou vyšší intenzitu rakouskému čtrnáctihodinovému pracovnímu dni, může při stejném rozdělení pracovního dne 5 hodin nadpráce v Anglii představovat na světovém trhu vyšší hodnotu než 7 hodin v Rakousku. *Za druhé* však může v Anglii nadpráce tvořit větší část pracovního dne než v Rakousku.

Zákon poklesu míry zisku — přičemž se v klesající míře zisku projevuje stejná nebo dokonce stoupající míra nadhodnoty — znamená jinými slovy: vezmeme-li jakékoliv množství průměrného společenského kapitálu, např. kapitál 100, projevuje se stále větší část tohoto kapitálu v pracovních prostředcích a stále menší část v živé práci. Protože tedy celková masa živé práce přidávané k výrobním prostředkům ve srovnání s hodnotou

těchto výrobních prostředků klesá, klesá ve srovnání s hodnotou celkového zálohovaného kapitálu i neplacená práce a část hodnoty, ve které se projevuje. Čili: v živou práci se z celkového vynaloženého kapitálu přeměňuje stále menší část, a proto tento celkový kapitál vzhledem ke své velikosti vsává do sebe stále méně nadpráce, třebaže poměr neplacené části použité práce k její placené části může zároveň stoupat. Relativní zmenšování variabilního kapitálu a zvětšování konstantního kapitálu, třebaže obě tyto části absolutně rostou, je, jak jsme již řekli, pouze jiným výrazem rostoucí produktivity práce.

Dejme tomu, že kapitál 100 se skládá z $80_c + 20_v$ a že $20_v = 20$ dělníkům. Míra nadhodnoty je 100 %, tj. dělníci pracují polovinu dne na sebe, polovinu dne na kapitalistu. V jiné, méně vyvinuté zemi je kapitál $= 20_c + 80_v$, přičemž těchto $80_v = 80$ dělníkům. Ale tito dělníci potřebují pro sebe $^2/_3$ pracovního dne a pro kapitalistu pracují jen $^1/_3$. Za jinak stejných okolností vyrábějí dělníci v prvním případě hodnotu 40, v druhém 120. První kapitál vyrábí $80_c + 20_v + 20_m = 120$; míra zisku $=$ 20 %; druhý kapitál $20_c + 80_v + 40_m = 140$; míra zisku $= 40$ %. V druhém případě je tedy míra zisku dvakrát větší než v prvním, ačkoliv v prvním případě je míra nadhodnoty $= 100$ %, tedy dvakrát tak veliká jako v druhém, kde je pouze 50 %. Zato si však stejně veliký kapitál přivlastňuje v prvním případě nadpráci jen 20 dělníků, kdežto v druhém případě 80.

Zákon ustavičného poklesu míry zisku čili relativního ubývání přivlastňované nadpráce ve srovnání s masou zpředmětněné práce, uváděnou do pohybu živou prací, nijak nevylučuje vzrůst absolutní masy práce uváděné do pohybu a vykořisťované společenským kapitálem, a tudíž ani vzrůst absolutní masy nadpráce přivlastňované tímto kapitálem; nevylučuje ani to, aby kapitály, které jsou pod velením jednotlivých kapitalistů, velely rostoucí mase práce, a tudíž i nadpráce — nadpráce i tehdy, když nevzrůstá počet dělníků, kteří podléhají jejich velení.

Předpokládáme-li, že je dán určitý počet dělnického obyvatelstva, např. dva milióny, že je dále dána délka a intenzita průměrného pracovního dne i mzda, a tím i poměr mezi nutnou prací a nadprací, vyrábí celková práce těchto dvou miliónů, a rovněž jejich nadpráce, která se projevuje v nadhodnotě, stále stejně velkou hodnotu. Ale s růstem masy konstantního — fixního a oběžného — kapitálu, který tato práce uvádí do pohybu, klesá

poměr této hodnotové veličiny k hodnotě tohoto kapitálu, která roste s jeho masou, třebaže ne přímo úměrně. Tento poměr, a tudíž i míra zisku se zmenšuje, ačkoliv kapitál velí stejné mase živé práce jako dříve a vsává tutéž masu nadpráce. Poměr se nemění proto, že se zmenšuje masa živé práce, nýbrž proto, že stoupá masa již zpředmětněné práce, kterou tato živá práce uvádí do pohybu. Zmenšení je relativní, nikoliv absolutní, a nemá fakticky nic společného s absolutní velikostí práce a nadpráce, uvedené do pohybu. Příčinou poklesu míry zisku není absolutní, nýbrž jen relativní zmenšení variabilní součásti celkového kapitálu, její zmenšení ve srovnání s konstantní součástí.

To, co platí o dané mase práce a mase nadpráce, platí i o rostoucím počtu dělníků, a tudíž za daných předpokladů o rostoucí stanovené mase práce vůbec, a zejména o její neplacené části, o nadpráci. Rozmnoží-li se dělnické obyvatelstvo ze dvou miliónů na tři, zvětší-li se také variabilní kapitál, vyplácený tomuto obyvatelstvu jako mzda, z dřívějších dvou miliónů na tři, a stoupne-li naproti tomu konstantní kapitál ze 4 miliónů na 15, vzroste za daných předpokladů (stálý pracovní den a stálá míra nadhodnoty) masa nadpráce, nadhodnoty o polovinu, o 50 %, ze dvou miliónů na tři. Ale i přes tento vzrůst absolutní masy nadpráce, a tudíž nadhodnoty o 50 %, by poměr variabilního kapitálu ke konstantnímu klesl ze 2 : 4 na 3 : 15 a poměr nadhodnoty k celkovému kapitálu by se jevil takto (v miliónech):

I. $4_c + 2_v + 2_m$; $K = 6$, $z' = 33\,1/3\,\%$.
II. $15_c + 3_v + 3_m$; $K = 18$, $z' = 16\,2/3\,\%$.

Masa nadhodnoty sice o polovinu stoupla, ale míra zisku klesla na polovinu. Zisk je však jen nadhodnota, vzatá v poměru ke společenskému kapitálu, a masa zisku, jeho absolutní velikost, vzatá ve společenském měřítku, se tudíž rovná absolutní velikosti nadhodnoty. Absolutní velikost zisku, jeho celková masa, by tedy vzrostla o 50 %, přestože proti celkovému zálohovanému kapitálu neobyčejně klesla čili přestože klesla neobyčejně všeobecná míra zisku. Počet dělníků, použitých kapitálem, tj. absolutní masa práce, kterou kapitál uvádí do pohybu, tedy absolutní masa nadpráce, kterou vsává, a tudíž i masa nadhodnoty, kterou vyrábí, to znamená i absolutní masa zisku, který vyrábí, může tedy vzrůstat, a to progresívně vzrůstat, přestože míra zisku progresívně klesá. A nejen *může*. Na základě

kapitalistické výroby — nehledíme-li na přechodné kolísání — *musí* vzrůstat.

Proces kapitalistické výroby je v podstatě zároveň i procesem akumulace. Ukázali jsme, jak s pokrokem kapitalistické výroby masa hodnoty, kterou je nutno prostě reprodukovat, uchovat, se zvyšováním produktivity práce stoupá a roste, i když zůstává nezměněna použitá pracovní síla. Ale s rozvojem společenské produktivní síly práce roste ještě rychleji masa vyráběných užitných hodnot, jejichž část tvoří výrobní prostředky. A dodatečná práce, jejímž přivlastněním se může toto další bohatství přeměnit znovu v kapitál, nezávisí na hodnotě, nýbrž na mase těchto výrobních prostředků (včetně životních prostředků), protože dělník nemá v pracovním procesu co dělat s hodnotou, ale s užitnou hodnotou výrobních prostředků. Akumulace kapitálu a s ní spojená koncentrace kapitálu je však sama materiálním prostředkem ke zvyšování produktivní síly. Tento vzrůst výrobních prostředků však předpokládá vzrůst dělnického obyvatelstva, vytváření dělnického obyvatelstva, které odpovídá dodatečnému kapitálu, dokonce vcelku neustále převyšuje jeho potřeby, předpokládá tedy vznik nadbytku dělníků. Dočasný přebytek dodatečného kapitálu proti dělnickému obyvatelstvu, které je pod jeho velením, by působil dvojím způsobem. Na jedné straně by zvyšováním mzdy, tj. zmírňováním zhoubných vlivů, které snižují přírůstek dělnictva, a usnadňováním sňatků pozvolna rozmnožoval dělnické obyvatelstvo. Na druhé straně by používáním metod, které vytvářejí relativní nadhodnotu (zavádění a zdokonalování strojů), vyvolával daleko rychleji umělé relativní přelidnění, které je zase samo — protože v kapitalistické výrobě bída plodí obyvatelstvo — pařeništěm skutečně rychlého rozmnožování obyvatelstva. Z povahy kapitalistického procesu akumulace — který je pouze momentem kapitalistického výrobního procesu — tedy samo sebou vyplývá, že zvětšená masa výrobních prostředků, které se mají přeměnit v kapitál, bude mít vždy po ruce příslušně rozmnožené, dokonce přebytečné dělnické obyvatelstvo, které lze vykořisťovat. S pokrokem procesu výroby a akumulace *musí* tedy nutně vzrůstat masa přivlastnitelné a přivlastňované nadpráce, a proto musí vzrůstat i absolutní masa zisku přivlastňovaného společenským kapitálem. Ale tytéž zákony výroby a akumulace zvyšují s masou konstantního kapitálu i jeho hodnotu, a to stále rychleji než hodnotu variabilní části kapitálu, směňovanou za živou práci. Tak

tedy působením stejných zákonů absolutní masa zisku ze společenského kapitálu roste, a míra zisku klesá.

Nepřihlížíme tu vůbec k tomu, že s pokrokem kapitalistické výroby a jemu odpovídajícím rozvojem produktivní síly společenské práce a rozmnožováním výrobních odvětví, a tudíž i výrobků představuje stejná hodnotová veličina stále větší masu užitných hodnot a požitků.

Rozvoj kapitalistické výroby a akumulace podmiňuje pracovní procesy ve stále větším měřítku, a tedy ve stále větších rozměrech, a v souvislosti s tím stále větší vklady kapitálu do každého jednotlivého podniku. Vzrůstající koncentrace kapitálů (provázená zároveň, třebaže v menší míře, vzrůstem počtu kapitalistů) je tedy jednou z materiálních podmínek kapitalistické výroby i akumulace a jedním z jejích výsledků. Ruku v ruce s tím, ve vzájemném působení dochází k postupnému vyvlastňování více či méně bezprostředních výrobců. To pro jednotlivé kapitalisty znamená, že velí stále větším dělnickým armádám (byť se jejich variabilní kapitál v poměru ke konstantnímu kapitálu sebevíc zmenšoval), že masa nadhodnoty, kterou si přivlastňují, a tudíž i masa zisku roste, třebaže a přestože zároveň klesá míra zisku. A tytéž příčiny, které soustřeďují masy dělnických armád pod velením jednotlivých kapitalistů, vyvolávají i vzrůst masy používaného fixního kapitálu i surovin a pomocných látek, a to relativně rychlejší růst než u masy používané živé práce.

Dále je tu třeba jen poznamenat, že při daném dělnickém obyvatelstvu, stoupá-li míra nadhodnoty — ať už prodlužováním nebo intenzifikací pracovního dne, anebo tím, že v důsledku rozvoje produktivní síly práce klesá hodnota mzdy — masa nadhodnoty, a tudíž i absolutní masa zisku musí vzrůstat, přestože se relativně zmenšuje variabilní kapitál proti konstantnímu.

Stejný rozvoj produktivní síly společenské práce, tytéž zákony, které se projevují v relativním poklesu variabilního kapitálu proti celkovému kapitálu, a tedy v urychlené akumulaci, zatímco na druhé straně se akumulace svým zpětným účinkem stává východiskem dalšího rozvoje produktivní síly a dalšího relativního zmenšování variabilního kapitálu, tentýž rozvoj, nehledíme-li na chvilkové výkyvy, se projevuje ve stále rostoucím vzestupu používané celkové pracovní síly, ve stále větším vzrůstu absolutní masy nadhodnoty, a tudíž i zisku.

V jaké formě se musí projevovat tento dvojaký zákon, že se ze stejných

příčin *míra* zisku zmenšuje a zároveň se absolutní *masa* zisku zvětšuje, zákon, který se zakládá na tom, že za daných podmínek přivlastňovaná masa nadpráce, a tedy i nadhodnoty roste, a že bereme-li kapitál jako celek nebo jednotlivý kapitál jako pouhý kus celkového kapitálu, jsou zisk a nadhodnota identické veličiny?

Vezměme určitou část kapitálu, např. 100, a vypočítejme z ní míru zisku. Dejme tomu, že toto 100 představuje průměrné složení celkového kapitálu, řekněme $80_c + 20_v$. V druhém oddílu této knihy jsme viděli, že průměrná míra zisku v různých výrobních odvětvích není určena zvláštním složením kapitálu v každém jednotlivém odvětví, nýbrž jeho průměrným společenským složením. Zmenšuje-li se relativně variabilní část proti konstantní části, a tudíž proti celkovému kapitálu 100, klesá míra zisku, zmenšuje se relativní velikost nadhodnoty, tj. její poměr k hodnotě celého zálohovaného kapitálu 100, i když stupeň vykořisťování práce zůstává nezměněn, dokonce i když stoupá. Ale nezmenšuje se jen tato relativní velikost. Velikost nadhodnoty čili zisku, vsávaného celkovým kapitálem 100, klesá absolutně. Při míře nadhodnoty 100 % vyrábí kapitál $60_c + 40_v$ masu nadhodnoty, a tudíž i zisku = 40; kapitál $70_c + 30_v$ masu zisku 30; při kapitálu $80_c + 20_v$ klesá zisk na 20. Tento pokles se týká masy nadhodnoty, a tedy i masy zisku, a vyplývá z toho, že celkový kapitál 100 vyrábí méně nadhodnoty, a to proto, že uvádí do pohybu méně živé práce vůbec, a při nezměněném stupni vykořisťování i méně nadpráce. Vezmeme-li za jednotku míry, kterou měříme nadhodnotu, nějakou část společenského kapitálu, tedy kapitálu průměrného společenského složení — jak se to dělá při každém vypočítávání zisku — je vůbec relativní pokles nadhodnoty a její absolutní pokles identický. V hořejších případech klesá míra zisku ze 40 % na 30 % a na 20 %, protože ve skutečnosti klesá masa nadhodnoty, a tedy i zisku, vyrobená stejným kapitálem, absolutně ze 40 na 30 a na 20. Protože velikost hodnoty kapitálu, se kterým se nadhodnota poměřuje, je dána, totiž = 100, může klesání poměru nadhodnoty k této neměnné veličině být pouze jiným výrazem zmenšování absolutní velikosti nadhodnoty a zisku. Ve skutečnosti je to tautologie. Ale to, že toto zmenšování nastává, vyplývá, jak jsme již dokázali, z povahy vývoje kapitalistického výrobního procesu.

Na druhé straně však tytéž příčiny, které způsobují absolutní zmenšování nadhodnoty, tedy i zisku z daného kapitálu, a proto i míry zisku,

vypočítané v procentech, vyvolávají růst absolutní masy nadhodnoty, a tudíž zisku, přivlastňovaného společenským kapitálem (tj. souhrnem kapitalistů). Jak se to však musí projevovat, jak se to jedině může projevovat či které podmínky tento zdánlivý rozpor předpokládá?

Je-li každá alikvotní část = 100 společenského kapitálu, a tudíž každé 100 kapitálu průměrného společenského složení danou veličinou, a jestliže tedy u ní snižování míry zisku provází zmenšování absolutní velikosti zisku, právě protože je tu kapitál, s nímž se poměřuje, stálou veličinou, je naproti tomu velikost celkového společenského kapitálu, jako i kapitálu, který mají v rukou jednotliví kapitalisté, veličinou proměnnou, která se, má-li odpovídat předpokládaným podmínkám, musí měnit nepřímo úměrně tomu, jak se zmenšuje její variabilní část.

V dřívějším příkladu při procentním složení kapitálu $60_c + 40_v$ byla nadhodnota čili zisk z něho 40, a tudíž míra zisku 40 %. Dejme tomu, že by se celkový kapitál při tomto složení rovnal miliónu. Tu by celková nadhodnota, a tedy celkový zisk byl 400 000. Jestliže pak později bude složení kapitálu $= 80_c + 20_v$, bude nadhodnota čili zisk při nezměněném stupni vykořisťování práce na každých 100 = 20. Jestliže však, jak jsme dokázali, nadhodnota čili zisk ve své absolutní mase roste, přestože se míra zisku takto snižuje čili přestože se každou stovkou kapitálu vyrábí méně nadhodnoty — jestliže roste např. ze 400 000 na 440 000 — je to možné jen proto, že celkový kapitál, který se utvořil zároveň s tímto novým složením, vzrostl na 2 200 000. Masa celkového kapitálu uvedeného do pohybu vzrostla o 120 %, kdežto míra zisku klesla o 50 %. Kdyby se kapitál jen zdvojnásobil, mohl by při míře zisku 20 % vytvořit jen tutéž masu nadhodnoty a zisku jako starý kapitál 1 000 000 při míře zisku 40 %. Kdyby kapitál vzrostl méně než* dvojnásob, vyrobil by méně nadhodnoty čili zisku než dříve kapitál 1 000 000, který by musel, aby zvýšil svou nadhodnotu ze 400 000 na 440 000, při svém dřívějším složení vzrůst z 1 000 000 jen na 1 100 000.

Projevuje se tu již dříve** vyvozený zákon, že s relativním zmenšováním variabilního kapitálu, tedy s rozvojem společenské produktivní síly práce, je k tomu, aby se uvedlo do pohybu totéž množství pracovní síly a aby se

* 1. vydání: jak.

** Viz Díl I., s. 607—608, 627—629.

pohltila stejná masa nadpráce, třeba stale větší masy celkového kapitálu. A proto tou měrou, jak se rozvíjí kapitalistická výroba, roste i možnost vzniku relativně přebytečného dělnického obyvatelstva, ne proto, že se produktivní síla společenské práce *zmenšuje*, nýbrž proto, že se *zvětšuje*, tj. ne pro absolutní nepoměr mezi prací a životními prostředky nebo prostředky k výrobě těchto životních prostředků, ale pro nepoměr, který vyplývá z kapitalistického vykořisťování práce, pro nepoměr mezi progresívním růstem kapitálu a relativně klesající potřebou zvětšujícího se počtu obyvatelstva.

Klesne-li míra zisku o 50 %, klesne na polovinu. Má-li tedy masa zisku zůstat stejná, musí se kapitál zdvojnásobit. Aby masa zisku zůstala při klesající míře zisku stejná, musí se násobitel, který udává vzrůst celkového kapitálu, rovnat děliteli, který udává pokles míry zisku. Klesne-li míra zisku ze 40 na 20, musí celkový kapitál, má-li zůstat výsledek stejný, naopak vzrůst v poměru 20 : 40. Kdyby míra zisku klesla ze 40 na 8, musel by kapitál vzrůst v poměru 8 : 40, tj. pětinásobně. Kapitál 1 000 000 při 40 % vyrábí 400 000 a kapitál 5 000 000 při 8 % vyrábí rovněž 400 000. Tak musí kapitál vzrůstat, má-li zůstat výsledek stejný. Má-li však být výsledek větší, musí kapitál vzrůstat rychleji, než klesá míra zisku. Jinak řečeno: aby variabilní součást celkového kapitálu nezůstávala pouze absolutně stejná, nýbrž aby absolutně stoupala, přestože klesá procento, které tvoří v celkovém kapitálu, musí celkový kapitál vzrůstat rychleji, než klesá procento variabilního kapitálu. Musí vzrůstat tak, aby při jeho novém složení nebylo na nákup pracovní síly třeba jen staré variabilní části kapitálu, nýbrž ještě o něco více. Klesne-li variabilní část kapitálu = 100 ze 40 na 20, musí celkový kapitál stoupnout na více než 200, aby se mohlo použít většího variabilního kapitálu než 40.

I kdyby vykořisťovaná masa dělnického obyvatelstva zůstala stejná a zvýšila se jen délka a intenzita pracovního dne, musela by vzrůst masa použitého kapitálu, která musí vzrůst už proto, aby se při změněném složení kapitálu mohlo používat stejné masy práce při starých poměrech vykořisťování.

Stejný rozvoj společenské produktivní síly práce se tedy s pokrokem kapitalistického výrobního způsobu projevuje na jedné straně v tendenci k ustavičnému poklesu míry zisku, a na straně druhé v ustavičném vzrůstu absolutní masy přivlastňované nadhodnoty čili zisku; takže vcelku rela-

tivnímu zmenšování variabilního kapitálu a zisku odpovídá jejich absolutní zvětšování. Tento dvojí účinek, jak jsme ukázali, se může projevit jen v tom, že celkový kapitál roste progresívně rychleji, než klesá míra zisku. Aby se mohlo při vyšším složení kapitálu čili při relativně rychlejším růstu konstantního kapitálu použít absolutně vzrostlého variabilního kapitálu, musí celkový kapitál vzrůstat nejen úměrně s vyšším složením, nýbrž ještě rychleji. Z toho vyplývá, že čím více se rozvíjí kapitalistický výrobní způsob, tím je třeba stále většího množství kapitálu, aby se zaměstnala stejná a tím spíše rostoucí pracovní síla. Stoupající produktivní síla práce nutně tedy na kapitalistické základně vytváří trvalý zdánlivý nadbytek dělnictva. Tvoří-li variabilní kapitál jen šestinu celkového kapitálu místo dřívější poloviny, musí se celkový kapitál ztrojnásobit, má-li zaměstnat tutéž pracovní sílu; má-li se však zaměstnat dvojnásobná pracovní síla, musí se celkový kapitál zešestinásobit.

Dosavadní politická ekonomie, která nedovedla vysvětlit zákon klesající míry zisku, uváděla stoupající masu zisku, vzrůst absolutní velikosti zisku jednotlivých kapitalistů i společenského kapitálu jako potěšující důvod, ale i ten se zakládal na pouhých frázích a možnostech.

Že masu zisku určují dva faktory, předně míra zisku a za druhé masa kapitálu, jehož se používá, aby se dosáhlo této míry zisku, to je pouze tautologie. Že tudíž masa zisku může eventuálně vzrůstat, přestože míra zisku zároveň klesá, to je pouze výraz této tautologie, kterým se nedostaneme ani o krok dále, protože je možné i to, že kapitál vzrůstá, aniž vzrůstá masa zisku, a že dokonce může vzrůstat i tehdy, když masa zisku klesá. 100 při 25 % dává 25, 400 při 5 % dává jen 20.([35]) Jestliže však

([35]) „Očekávali bychom také, že i když se míra zisku z kapitálu akumulací kapitálu v zemědělství a vzestupem mezd zmenšuje, přesto roste celková suma zisku. Předpokládáme-li tak, že se akumulací každých nových 100 000 liber št. bude míra zisku stále zmenšovat, klesat z 20 % na 19, 18 a 17 %, očekávali bychom, že celková suma zisku, který tito majitelé kapitálu jeden po druhém dostanou, bude stále stoupat; že bude větší, bude-li kapitál 200 000 liber št., než když je 100 000 liber št.; ještě větší, bude-li 300 000 liber št. atd.; tj. že bude stoupat při každém vzrůstu kapitálu,třebaže ne tak rychle. Ale tento vzestup je skutečný jen pro určité období; tak 19 % ze 200 000 liber št. je víc než 20 % ze 100000 liber št.; 18 % ze 300 000 liber št. je opět víc než 19 % z 200 000 liber št.; ale jakmile kapitál vzroste akumulací na velkou sumu a zisk klesne, další akumulace zmenšuje sumu zisku. Tak předpokládáme-li, že akumulace dosáhla 1 000 000 liber št. a zisk 7 %, bude celková suma zisku 70 000 liber št., přidá-li se pak k tomuto miliónu ještě

tytéž příčiny, které působí pokles míry zisku, podporují akumulaci, tj. tvorbu dalšího kapitálu, a jestliže každý další kapitál uvádí do pohybu další práci a vyrábí další nadhodnotu, jestliže na druhé straně pouhý pokles míry zisku už předpokládá, že vzrostl konstantní kapitál a s ním veškerý dosavadní kapitál, přestává být celý tento proces záhadný. Později uvidíme, jak se záměrně falšují výpočty, aby se utajilo, že masa zisku může vzrůstat i při poklesu míry zisku.

Ukázali jsme, jak tytéž příčiny, které vyvolávají sestupnou tendenci všeobecné míry zisku, podmiňují zrychlenou akumulaci kapitálu a tím i vzrůst absolutní velikosti čili celkové masy nadpráce (nadhodnoty, zisku), kterou si kapitál přivlastňuje. V konkurenci, a tudíž i ve vědomí jejích činitelů se jeví všechno převráceně; tak i tento zákon — mám na mysli tuto vnitřní a nutnou souvislost mezi dvěma jevy, které si zdánlivě odporují. Je jasné, že při proporcích, které jsou uvedeny výše, dosáhne kapitalista, který disponuje velkým kapitálem, větší masy zisku než malý kapitalista, který dosahuje zdánlivě vysokých zisků. I při nejpovrchnějším pozorování konkurence je dále vidět, že chce-li větší kapitalista za určitých okolností, např. v době krize, urvat místo na trhu, vytlačit menší kapitalisty, pak toho prakticky využije, tj. úmyslně sníží svou míru zisku, aby vystrnadil menší kapitalisty. Zejména u obchodního kapitálu, o němž pohovoříme obšírněji později, se setkáváme s jevy, podle kterých se zdá, že pokles zisku je vyvoláván rozšiřováním podniku a tím i kapitálu. Skutečně vědeckou formulaci místo tohoto nesprávného pojetí uvedeme později. Podobné povrchní názory vznikají z toho, že se porovnávají míry zisku, kterých se dosahuje v jednotlivých odvětvích podnikání podle toho, zda podléhají režimu svobodné konkurence nebo monopolu. Vrcholně mělkou představu, jakou o tom mají činitelé konkurence, najdeme u našeho Roschera, totiž že prý toto snižování míry zisku je „moudřejší a lidštější".[37] Zmenšování míry zisku se tu vykládá jako *následek* zvětšování kapitálu a na tom založeného výpočtu kapitalistů, že při menší míře zisku budou shrabovat větší masu zisku. To všechno (až na to, co najdeme u A. Smitha,

100 000 a zisk klesne na 6 %, dostanou majitelé kapitálu 66 000 čili o 4000 méně, třebaže celý kapitál vzrostl z 1 000 000 na 1 100 000." Ricardo: Pol. Econ. (Works. Vyd. MacCulloch. 1852, s. 68—69.) Fakticky se tu předpokládá, že kapitál vzroste z 1 000 000 na 1 100 000, tj. o 10 %, kdežto míra zisku klesne z 7 na 6, tj. o 14 $^{2}/_{7}$ %. Hinc illae lacrimae.[36]

ale o tom později) se zakládá na úplném nepochopení toho, co vůbec je všeobecná míra zisku, a na primitivní představě, že se ceny opravdu určují tím, že se ke skutečné hodnotě zboží připočte víceméně libovolná částka zisku. Tyto představy jsou sice značně primitivní, ale jsou nutným důsledkem toho, že imanentní zákony kapitalistické výroby se jeví v konkurenci převráceně.

*

Zákon, že pokles míry zisku vyvolaný rozvojem produktivní síly je provázen zvětšením masy zisku, se projevuje i v tom, že pokles cen zboží vyráběných kapitálem je provázen relativním zvětšením masy zisku, která je obsažena ve zboží a realizuje se jeho prodejem.

Protože rozvoj produktivní síly a vyšší složení kapitálu, které mu odpovídá, uvádí do pohybu stále větší množství výrobních prostředků stále menším množstvím práce, pohlcuje každý alikvotní díl celkového produktu, každé jednotlivé zboží nebo každé určité jednotlivé množství zboží, které je jednotkou míry pro celou masu vyrobeného zboží, méně živé práce a kromě toho obsahuje méně zpředmětněné práce, jak pokud jde o nahrazení opotřebované části fixního kapitálu, tak pokud jde o spotřebované suroviny a pomocné látky. Každá jednotka zboží tedy obsahuje menší sumu práce jak zpředmětněné ve výrobních prostředcích, tak nově přidané během výroby. Proto cena jednotky zboží klesá. Přesto se masa zisku obsažená v každé jednotce zboží může zvětšovat, jestliže roste míra absolutní nebo relativní nadhodnoty. Zboží obsahuje méně nově přidané práce, ale její neplacená část se zvětšuje ve srovnání s placenou částí. Děje se to však jen v určitých mezích. S tím, jak se s rozvojem výroby neobyčejně rychle absolutně zmenšuje suma živé práce, nově přidávané ke každé jednotce zboží, zmenšuje se absolutně i masa neplacené práce obsažené ve zboží, i když relativně, v poměru k placené části, sebevíc roste. Přestože míra nadhodnoty roste, masa zisku, která připadá na každou jednotku zboží, se s rozvojem produktivní síly práce značně zmenšuje; a toto zmenšování, právě tak jako pokles míry zisku se pouze zpomaluje zlevňováním prvků konstantního kapitálu a ostatními okolnostmi, které jsme uvedli v prvním oddílu této knihy a které zvyšují míru zisku při nezměněné, a dokonce i při klesající míře nadhodnoty.

To, že klesá cena jednotlivých zboží, z jejichž souhrnu se skládá cel-

kový výrobek kapitálu, znamená pouze, že se dané množství práce realizuje ve větší mase zboží, že tedy každý kus zboží obsahuje méně práce než dříve. Je tomu tak i tehdy, když cena některé části konstantního kapitálu, surovin aj. stoupá. Až na jednotlivé případy (např. jestliže produktivní síla práce rovnoměrně zlevňuje všechny prvky konstantního i variabilního kapitálu) bude míra zisku klesat, přestože míra nadhodnoty bude vyšší, 1. protože i větší neplacená část menšího celkového úhrnu nově přidané práce je menší, než byla menší neplacená část poměrně většího celkového úhrnu, a 2. protože vyšší složení kapitálu se v jednotlivém zboží projevuje v tom, že část hodnoty zboží, v níž se vůbec projevuje nově přidaná práce, se zmenšuje proti části hodnoty, která se projevuje v surovinách, pomocných látkách a v opotřebování fixního kapitálu. Taková změna v poměru různých součástí ceny jednotlivého zboží, zmenšování části ceny, v níž se projevuje nově přidaná živá práce, a zvětšování části ceny, ve které se projevuje dříve zpředmětněná práce — je formou, v níž se v ceně jednotlivého zboží projevuje zmenšení variabilního kapitálu proti konstantnímu. Jak je toto zmenšení absolutní pro kapitál dané velikosti, např. 100, tak je absolutní i pro každé jednotlivé zboží jako alikvotní část reprodukovaného kapitálu. Kdyby se však míra zisku vypočítávala jen z prvků ceny jednotlivého zboží, vypadala by jinak, než jaká je skutečně. A to z těchto důvodů:

{Míra zisku se vypočítává z celkového použitého kapitálu, ale za určitou dobu, fakticky za rok. Poměr ročně vyrobené a realizované nadhodnoty čili zisku k celkovému kapitálu, vyjádřený v procentech, je míra zisku. Nemusí se tedy rovnat míře zisku, při jejímž výpočtu se nebere za základ rok, nýbrž období obratu toho kterého kapitálu; pouze tehdy, obrátí-li se tento kapitál právě jednou za rok, se obě míry kryjí.

Na druhé straně je zisk, jehož se dosáhne za rok, jen souhrnem zisků ze zboží, která se vyrobila a prodala za tento rok. Budeme-li pak vypočítávat zisk z ceny nákladů na zboží, dostaneme míru zisku $= \frac{z}{k}$, kde z je zisk realizovaný za rok a k — úhrn cen nákladů na zboží vyrobená a prodaná za tutéž dobu. Je zřejmé, že tato míra zisku $\frac{z}{k}$ se může krýt se skutečnou mírou zisku $\frac{z}{K}$, s masou zisku dělenou celkovým kapitálem, pouze teh-

dy, jestliže $k = K$, tj. jestliže se kapitál obrátí právě jednou za rok.

Vezměme tři různé stavy některého průmyslového kapitálu.

I. Kapitál 8000 liber št. vyrobí a prodá ročně 5000 kusů zboží, po 30 šilincích kus, má tedy roční obrat 7500 liber št. Z každého kusu zboží má zisk 10 šilinků = 2500 liber št. ročně. V každém kusu tedy je 20 šilinků zálohovaného kapitálu a 10 šilinků zisku, míra zisku z každého kusu je tedy $\frac{10}{20} = 50\ \%$. Na obrátivší se částku 7500 liber št. připadá 5000 liber št. zálohovaného kapitálu a 2500 liber št. zisku; míra zisku z každého obratu, $\frac{z}{k}$, je rovněž 50 %. Naproti tomu míra zisku vypočítaná z celkového kapitálu $\frac{z}{K} = \frac{2500}{8000} = 31\ ^1/_4\ \%$.

II. Předpokládejme, že kapitál stoupne na 10 000 liber št. Připusťme, že díky zvýšené produktivní síle práce je s to vyrábět ročně 10 000 kusů zboží při ceně nákladů 20 šilinků na kus. Prodává je se ziskem 4 šilinků; tedy po 24 šilincích kus. Pak je cena ročního výrobku = 12 000 liber št., z toho je 10 000 liber št. zálohovaný kapitál a 2000 liber št. zisk. $\frac{z}{k}$ na kus $= \frac{4}{20}$, pro roční obrat $= \frac{2000}{10\,000}$, tedy v obou případech = 20 %, a protože se celkový kapitál rovná úhrnu cen nákladů, totiž 10 000 liber št., je i $\frac{z}{K}$, skutečná míra zisku, tentokrát 20 %.

III. Dejme tomu, že se kapitál při stále vzrůstající produktivní síle práce zvětší na 15 000 liber št. a vyrábí nyní ročně 30 000 kusů zboží při ceně nákladů 13 šilinků na kus, přičemž se každý kus prodává se ziskem 2 šilinků, tedy za 15 šilinků. Roční obrat je tedy = 15 šilinků × 30 000 = 22 500 liber št., ze kterých 19 500 připadá na zálohovaný kapitál a 3000 liber št. je zisk. $\frac{z}{k}$ je tedy $\frac{2}{13} = \frac{3000}{19\,500} = 15\ ^5/_{13}\ \%$. Naproti tomu $\frac{z}{K} = \frac{3000}{15\,000} = 20\ \%$.

Vidíme tedy, že jen v případě II, kde se obrátivší se kapitálová hodnota rovná celkovému kapitálu, je míra zisku z kusu zboží nebo z úhrnu jednoho

obratu stejná jako míra zisku vypočítaná z celkového kapitálu. V případě I, kde je úhrn jednoho obratu menší než celkový kapitál, je míra zisku vypočítaná z ceny nákladů na zboží vyšší; v případě III, kde je celkový kapitál menší než úhrn jednoho obratu, je nižší než skutečná míra zisku vypočítaná z celkového kapitálu. To platí všeobecně.

V obchodní praxi se obrat vypočítává rychle a nepřesně. Předpokládá se, že se kapitál obrátil jednou, jakmile úhrn realizovaných cen zboží dosáhne úhrnu celkového použitého kapitálu. Ale *kapitál* může dokončit celý obrat jen tehdy, jestliže se úhrn *cen nákladů* realizovaného zboží rovná úhrnu celkového kapitálu. — B. E.}

Zde se opět ukazuje, jak je při kapitalistické výrobě důležité nezkoumat jednotlivé zboží nebo zbožní produkt vyrobený za určitou dobu izolovaně sám o sobě, jako pouhé zboží, nýbrž zkoumat je jako produkt zálohovaného kapitálu a v poměru k celkovému kapitálu, který vyrábí toto zboží.

Ačkoliv se *míra* zisku musí vypočítávat tak, že se masa vyrobené a realizované nadhodnoty nepoměřuje pouze se spotřebovanou částí kapitálu, která se znovu objevuje ve zboží, nýbrž s touto částí plus s nespotřebovanou, ale použitou a ve výrobě dále sloužící částí kapitálu, může se *masa* zisku přesto rovnat jen mase zisku čili nadhodnoty, která je obsažena ve zboží samém a bude se realizovat jeho prodejem.

Zvyšuje-li se produktivita průmyslu, klesá cena jednotlivého zboží. Je v něm obsaženo méně práce, zaplacené i nezaplacené. Dejme tomu, že stejná práce vyrábí např. třikrát více výrobků; na jednotlivý výrobek pak připadá o $^2/_3$ méně práce. A protože zisk může tvořit jen část této masy práce obsažené v každém jednotlivém zboží, musí se masa zisku, která připadá na jednotku zboží, zmenšovat, a to v určitých mezích i tehdy, jestliže se zvyšuje míra nadhodnoty. V každém případě masa zisku z celkového výrobku neklesá pod původní masu zisku, jakmile kapitál používá při stejném stupni vykořisťování téhož počtu dělníků jako dříve. (To se může stát i tehdy, používá-li se méně dělníků při zvýšeném stupni vykořisťování.) Neboť tou měrou, jak se zmenšuje masa zisku, která připadá na jednotlivý výrobek, zvětšuje se počet těchto výrobků. Masa zisku zůstává stejná, ale jinak se rozděluje na souhrn zboží; tím se však nemění nic na tom, jak se množství hodnoty, vytvořené nově přidanou prací, rozděluje mezi dělníky a kapitalisty. Masa zisku může růst jen tehdy, když při použití téže masy práce roste neplacená nadpráce, nebo tehdy, když

při nezměněném stupni vykořisťování práce stoupá počet dělníků. Anebo když dochází k obojímu. Ve všech těchto případech — při kterých se však podle naší hypotézy předpokládá růst konstantního kapitálu proti variabilnímu a růst velikosti celkového použitého kapitálu — obsahuje jednotka zboží méně masy zisku a míra zisku klesá, a to počítáno i na jednotku zboží; dané množství přidané práce se projevuje ve větším množství zboží; cena jednotlivého zboží klesá. Abstraktně vzato, klesá-li cena jednotlivého zboží, protože se zvýšila produktivní síla práce, a vzrůstá-li tudíž zároveň počet tohoto levnějšího zboží, může míra zisku zůstat stejná, např. kdyby zvýšení produktivní síly působilo stejně a současně na všechny součásti zboží, takže by celková cena zboží klesala tou měrou, jak by se zvyšovala produktivita práce, a přitom by vzájemný poměr různých součástí ceny zboží zůstával stejný. Míra zisku by mohla dokonce stoupnout, kdyby se zvýšením míry nadhodnoty bylo spojeno podstatné snížení hodnoty prvků konstantního a zejména fixního kapitálu. Ale ve skutečnosti, jak jsme už viděli, míra zisku klesá trvale. V žádném případě nelze z pouhého poklesu ceny jednotlivého zboží dělat závěr o míře zisku. Záleží hlavně na tom, jak velká je celková suma kapitálu, který se účastní výroby tohoto zboží. Např. cena lokte tkaniny klesne ze 3 šilinků na 1 $^{2}/_{3}$ šilinku; víme-li, že před poklesem ceny v ní bylo za 1 $^{2}/_{3}$ šilinku konstantního kapitálu, příze aj., $^{2}/_{3}$ šilinku mzdy a $^{2}/_{3}$ šilinku zisku, a po poklesu ceny je v ní za 1 šilink konstantního kapitálu, $^{1}/_{3}$ šilinku mzdy a $^{1}/_{3}$ šilinku zisku, nevíme ještě, zda míra zisku zůstala stejná nebo ne. To závisí na tom, zda vzrostl a o kolik vzrostl celkový zálohovaný kapitál a o kolik více loktů vyrábí za danou dobu.

Jev, který vyplývá z povahy kapitalistického výrobního způsobu, totiž to, že při rostoucí produktivitě práce cena jednotlivého zboží nebo daného množství zboží klesá, že počet zboží stoupá, že masa zisku připadající na jednotlivé zboží a míra zisku, jež připadá na souhrn zboží, klesá, že však masa zisku z celkového souhrnu zboží stoupá, tento jev se na povrchu projevuje pouze tak, že klesá masa zisku, jež připadá na jednotlivé zboží, že klesá jeho cena, že se zvětšuje masa zisku ze zvýšeného celkového počtu zboží, vyrobeného celkovým kapitálem společnosti nebo i jednotlivým kapitalistou. To se pak chápe tak, že se kapitalista dobrovolně spokojuje s menším ziskem z jednotlivého zboží, ale vynahrazuje si to tím, že vyrábí větší množství zboží. Toto pojetí se zakládá na představě o zisku jako zisku

ze zcizení (profit upon alienation)[38], která se převzala z nazírání obchodního kapitálu.

Dříve, ve čtvrtém a sedmém oddílu první knihy, jsme viděli, že masa zboží, která vzrůstá s produktivní silou práce, a zlevňování jednotlivého zboží jako takové (pokud tato zboží nespoluurčují cenu pracovní síly) se nedotýká poměru mezi placenou a neplacenou prací v jednotlivém zboží, přestože klesá jeho cena.

Protože v konkurenci se všechno jeví klamně, totiž převráceně, může si jednotlivý kapitalista namlouvat: 1. že zlevňováním ceny zboží snižuje svůj zisk z jednotlivého zboží, ale dosahuje většího zisku tím, že prodává větší masu zboží; 2. že stanoví cenu jednotlivého zboží a násobením určuje cenu celého produktu, kdežto původní proces je procesem dělení (viz knihu I, kap. X, s. 314/323)* a násobení je na místě pouze jako druhá etapa, která předpokládá toto dělení. Vulgární ekonom nedělá ve skutečnosti nic jiného, než že zvláštní představy kapitalistů, kteří jsou v zajetí konkurence, předkládá do zdánlivě teoretičtější, zevšeobecňující řeči a moří se tím, aby zdůvodnil správnost těchto představ.

Pokles cen zboží a zvětšování masy zisku ze vzrůstající masy zlevněného zboží je fakticky pouze jiný výraz zákona klesající míry zisku při současném zvětšování masy zisku.

Zkoumání, jak dalece se může pokles míry zisku shodovat se vzestupem cen, sem nepatří, stejně jako sem nepatří to, co jsme probrali již dříve, kniha I, s. 314/323*, když jsme mluvili o relativní nadhodnotě. Kapitalista, který používá zdokonalených, ale dosud ne všeobecně rozšířených výrobních metod, prodává pod tržní cenou, ale nad svou individuální výrobní cenou; míra zisku se tak pro něho zvyšuje, dokud ji nevyrovná konkurence; v tomto období vyrovnávání nastává druhá nutnost — růst vynaloženého kapitálu; podle toho, jak tento kapitál vzrostl, bude za nových podmínek kapitalista s to dát práci buď části dříve zaměstnaných dělníků, nebo dokonce všem, nebo i více dělníkům než dříve, bude tedy s to vyrábět tutéž nebo vyšší masu zisku.

* *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 316.

KAPITOLA ČTRNÁCTÁ

OPAČNĚ PŮSOBÍCÍ PŘÍČINY

Uvážíme-li, jak neobyčejně se produktivní síly společenské práce rozvinuly třeba jen za posledních 30 let proti všem dřívějším obdobím, uvážíme-li zejména, jak úžasná masa fixního kapitálu vchází do celku společenského výrobního procesu, kromě strojů ve vlastním slova smyslu, vzniká místo obtíže, která zaměstnávala ekonomy dosud, totiž jak vysvětlit pokles míry zisku, jiná obtíž, opačná, totiž jak vysvětlit, proč tento pokles není větší nebo rychlejší? Musí tu být opačné vlivy, které působnost všeobecného zákona oslabují a paralyzují a dodávají mu pouze charakter tendence, proto jsme také pokles všeobecné míry zisku nazvali sestupnou tendencí. Nejobecnější z těchto příčin jsou:

I. ZVYŠOVÁNÍ STUPNĚ VYKOŘISŤOVÁNÍ PRÁCE

Stupeň vykořisťování práce, přivlastňování nadpráce a nadhodnoty, se zvyšuje zejména prodlužováním pracovního dne a intenzifikací práce. O obou těchto otázkách jsme podrobně pojednali v knize I, když jsme mluvili o výrobě absolutní a relativní nadhodnoty. Je mnoho momentů intenzifikace práce, které předpokládají vzrůst konstantního kapitálu proti variabilnímu, tedy snížení míry zisku — např. obsluhuje-li dělník více strojů. Přitom — jako u většiny způsobů výroby relativní nadhodnoty — tytéž příčiny, které vyvolávají vzrůst míry nadhodnoty, mohou podmiňovat zmenšování masy nadhodnoty, jež připadá na vložený celkový kapitál dané velikosti. Ale jsou jiné momenty intenzifikace práce, např. zvyšováním rychlosti strojů; stroje při tom spotřebují za tutéž dobu více suroviny, ale pokud jde o fixní kapitál, třebaže se stroje rychleji opotřebovávají, nemění se tím nijak poměr jejich hodnoty k ceně práce, která je uvádí do pohybu. Masu přivlastňované nadpráce pak zvětšuje zejména prodlužování pracovního dne; tento vynález moderního průmyslu nemění sice podstatně poměr použité pracovní síly ke konstantnímu kapitálu, uváděnému touto pracovní silou do pohybu, fakticky však relativně zmenšuje konstantní kapitál. Ostatně jsme již dokázali — a v tom vlastně je tajemství sestupné tendence míry zisku — že metody výroby relativní nadhodnoty záleží v cel-

ku v tom: na jedné straně přeměňovat co největší část dané práce v nadhodnotu, na straně druhé používat vůbec co nejméně práce v poměru k zálohovanému kapitálu, takže tytéž příčiny, které dovolují stupňovat vykořisťování práce, nepřipouštějí, aby stejně velký celkový kapitál vykořisťoval stejné množství práce jako dříve. To jsou protichůdné tendence, které zvyšují míru nadhodnoty a zároveň vyvolávají zmenšování masy nadhodnoty vytvářené daným kapitálem, a tím způsobují i pokles míry zisku. Je třeba se tu zmínit i o hromadném zavádění práce žen a dětí, protože celá rodina musí pak odvádět kapitálu větší masu nadpráce než dříve, i když celkový úhrn její mzdy roste, třebaže tomu tak vždy nebývá. — Stejný vliv má všechno, co — při nezměněné velikosti používaného kapitálu — podporuje výrobu relativní nadhodnoty pouhým zlepšováním metod, jako v zemědělství. Zde sice nevzrůstá použitý konstantní kapitál vzhledem k variabilnímu, pokud se na variabilní kapitál díváme jako na ukazatele zaměstnané pracovní síly, ale stoupá tu masa výrobku vzhledem k použité pracovní síle. Totéž se děje, jestliže se produktivní síla práce (ať její výrobek vchází do spotřeby dělníků, nebo do prvků konstantního kapitálu) zbavuje překážek, jež ztěžují styky, svévolných omezení nebo takových zábran, které se během času staly tíživými, a vůbec jakýchkoliv pout, i když to zprvu nemá vliv na poměr variabilního kapitálu ke konstantnímu.

Teď může vzniknout otázka, zda tyto dočasné vzestupy nadhodnoty nad všeobecnou úroveň, které se neustále opakují a vznikají hned v tom, hned v onom výrobním odvětví, jestliže kapitalista využívá vynálezů atd., dříve než se všeobecně rozšíří, patří mezi příčiny, které brzdí pokles míry zisku, ale koneckonců ho stále zrychlují. Na tuto otázku je třeba odpovědět kladně.

Masa nadhodnoty, kterou vyrábí kapitál dané velikosti, je výsledkem dvou faktorů, totiž míry nadhodnoty násobené počtem dělníků zaměstnaných při dané míře. Při dané míře nadhodnoty závisí tedy masa nadhodnoty na počtu dělníků a při daném počtu dělníků na míře nadhodnoty, tj. vůbec na složeném poměru absolutní velikosti variabilního kapitálu a míry nadhodnoty. Ukázalo se však, že tytéž příčiny, které zvyšují míru relativní nadhodnoty, v průměru snižují masu použité pracovní síly. Je však jasné, že ke vzestupu nebo poklesu dochází podle určitého poměru mezi těmito dvěma protichůdnými pohyby a že tendenci k poklesu míry zisku

zeslabuje zejména vzestup míry absolutní nadhodnoty, jejímž zdrojem je prodlužování pracovního dne.

Při zkoumání míry zisku jsme shledali, že poklesu míry zisku, ke kterému dochází, protože vzrůstá masa celkového použitého kapitálu, zpravidla odpovídá vzrůst masy zisku. Vezmeme-li celý variabilní kapitál společnosti, rovná se nadhodnota, kterou vyrobil, vyrobenému zisku. Spolu s absolutní masou vzrostla i míra nadhodnoty; první vzrostla proto, že vzrostla masa pracovní síly, které společnost použila, druhá vzrostla, protože vzrostl stupeň vykořisťování této práce. Ale vzhledem ke kapitálu dané velikosti, např. 100, může míra nadhodnoty vzrůstat, zatímco její masa v průměru klesá — poněvadž míra je určena poměrem, ve kterém se variabilní část kapitálu zhodnocuje, kdežto masa je určena podílem variabilního kapitálu v celkovém kapitálu.

Vzestup míry nadhodnoty — protože k němu dochází i za okolností, kdy se, jak jsme ukázali výše, konstantní kapitál vůbec nezvětšuje anebo se nezvětšuje relativně proti variabilnímu kapitálu — je faktor, který spoluurčuje masu nadhodnoty, a tudíž i míru zisku. Tento faktor neruší všeobecný zákon. Ale způsobuje, že se tento zákon uplatňuje spíše jako tendence, tj. jako zákon, jehož absolutní uplatnění je brzděno, zpomaluje se, zeslabuje se okolnostmi, které působí proti němu. Protože však tytéž příčiny, které zvyšují míru nadhodnoty (i prodlužování pracovní doby je výsledkem velkého průmyslu), mají tendenci zmenšovat množství pracovní síly používané daným kapitálem, mají tytéž příčiny tendenci zmenšovat míru zisku a zpomalovat proces tohoto zmenšování. Je-li jeden dělník donucen vykonávat práci, kterou mohou racionálně vykonávat jen dva dělníci, a jestliže se to děje za podmínek, kdy tento dělník může nahradit tři, bude nyní jeden dělník dodávat tolik nadhodnoty jako dříve dva, a v tom smyslu se zvýší míra nadhodnoty. Ale jeden dělník nebude dodávat tolik, kolik dříve dodávali tři, a proto klesne masa nadhodnoty. Ale tento pokles je vyvažován nebo omezován vzestupem míry nadhodnoty. Bude-li všechno obyvatelstvo zaměstnáno při zvýšené míře nadhodnoty, zvětší se masa nadhodnoty, třebaže obyvatelstvo zůstane totéž. Ještě více se zvětší, když počet obyvatelstva vzroste; a ačkoliv je to spojeno s relativním poklesem počtu zaměstnaných dělníků v poměru k velikosti celkového kapitálu, přece jen se tento pokles zmírňuje nebo brzdí tím, že se zvýšila míra nadhodnoty.

Dříve než přejdeme k dalšímu bodu, musíme ještě jednou zdůraznit, že při dané velikosti kapitálu může *míra* nadhodnoty vzrůstat, i když se její *masa* zmenšuje, a naopak. Masa nadhodnoty se rovná její míře, násobené počtem dělníků; tato míra se však nikdy nevypočítává z celkového kapitálu, nýbrž jen z variabilního kapitálu, vždy vlastně pouze z jednoho pracovního dne. Naproti tomu *míra zisku* nemůže při dané velikosti kapitálové hodnoty nikdy stoupat nebo klesat, aniž stoupá nebo klesá *masa nadhodnoty*.

II. STLAČOVÁNÍ MZDY POD HODNOTU PRACOVNÍ SÍLY

Uvádíme to zde jen empiricky, protože to ve skutečnosti — jako leccos jiného, co by se tu mohlo uvést — nepatří do všeobecného rozboru kapitálu, nýbrž spadá to do výkladu o konkurenci, který není úkolem této práce. Ale je to jedna z nejzávažnějších příčin, které brzdí sestupnou tendenci míry zisku.

III. ZLEVŇOVÁNÍ PRVKŮ KONSTANTNÍHO KAPITÁLU

Sem patří všechno, co jsme řekli v prvním oddílu této knihy o příčinách, které zvyšují míru zisku při stálé míře nadhodnoty nebo nezávisle na míře nadhodnoty. Zejména pak to, že — bereme-li v úvahu celkový kapitál — hodnota konstantního kapitálu neroste ve stejném poměru jako jeho materiální objem. Např. množství bavlny, které zpracuje jednotlivý přadlák v moderní evropské továrně, vzrostlo nesmírně proti množství, které dříve zpracoval evropský přadlák na kolovrátku. Ale hodnota zpracované bavlny nevzrostla ve stejném poměru, v jakém vzrostlo její množství. Totéž platí o strojích a jiném fixním kapitálu. Zkrátka, stejný rozvoj, který relativně zvětšuje masu konstantního kapitálu proti variabilnímu, zmenšuje v důsledku toho, že se zvýšila produktivní síla práce, hodnotu jeho prvků, a brání tedy, aby hodnota konstantního kapitálu, třebaže ustavičně roste, rostla úměrně s jeho materiálním objemem, tj. s materiálním objemem výrobních prostředků, které se uvádějí do pohybu stejným množstvím pracovní síly. V jednotlivých případech se masa prvků konstantního kapitálu může dokonce zvětšovat, zatímco jeho hodnota zůstává stejná nebo dokonce klesá.

S tím, co jsme právě řekli, souvisí znehodnocování již existujícího kapitálu (tj. jeho hmotných prvků), ke kterému dochází s rozvojem průmyslu. I toto znehodnocování je jednou z trvale působících příčin, které brzdí pokles míry zisku, ačkoliv za určitých okolností může zmenšovat masu zisku tím, že zmenšuje masu kapitálu, který vynáší zisk. Zde se znovu ukazuje, že tytéž příčiny, které vyvolávají sestupnou tendenci míry zisku, zároveň zmírňují prosazování této tendence.

IV. RELATIVNÍ PŘELIDNĚNÍ

Vytváření relativního přelidnění je neodlučitelné od rozvoje produktivní síly práce, jehož výrazem je snižování míry zisku, a urychluje se jím. Relativní přelidnění se v zemi projevuje tím zřetelněji, čím rozvinutější je v ní kapitalistický způsob výroby. Je samo zase příčinou, proč na jedné straně je v mnoha výrobních odvětvích práce stále ještě podřízena kapitálu víceméně neúplně a proč tento stav trvá déle, než to na první pohled odpovídá všeobecné úrovni vývoje; je to důsledek láce a velkého množství námezdních dělníků, kteří jsou na trhu nebo k dispozici, a také většího odporu, který už svou povahou kladou některá výrobní odvětví přeměně ruční práce ve strojovou. Na druhé straně se otvírají nová výrobní odvětví — zejména také na výrobu přepychových předmětů — jejichž základnou je právě ono přebytečné obyvatelstvo, uvolňované často v důsledku převahy konstantního kapitálu v jiných výrobních odvětvích; a tato nová odvětví jsou zase založena na převaze prvků živé práce a jen pozvolna procházejí stejnou cestou vývoje jako ostatní výrobní odvětví. V obou případech tvoří variabilní kapitál značnou část celkového kapitálu a mzda je podprůměrná, takže jak míra nadhodnoty, tak masa nadhodnoty jsou v těchto výrobních odvětvích neobyčejně vysoké. A protože se všeobecná míra zisku tvoří vyrovnáváním měr zisku jednotlivých výrobních odvětví, vyvolává tu opět stejná příčina, která působí sestupnou tendenci míry zisku, protichůdnou tendenci, která její účinek více nebo méně paralyzuje.

V. ZAHRANIČNÍ OBCHOD

Protože zahraniční obchod zlevňuje jednak prvky konstantního kapitálu, jednak nutné životní prostředky, ve které se přeměňuje variabilní

kapitál, vyvolává vzestup míry zisku, neboť zvyšuje míru nadhodnoty a snižuje hodnotu konstantního kapitálu. Působí vůbec v tomto smyslu, neboť umožňuje rozšiřovat výrobu. Tím urychluje na jedné straně akumulaci, na straně druhé však také pokles variabilního kapitálu proti konstantnímu kapitálu, a tím pokles míry zisku. Stejně tak se rozšiřování zahraničního obchodu, třebaže v dobách dětství kapitalistického výrobního způsobu bylo jeho základnou, stalo s rozvojem tohoto výrobního způsobu jeho vlastním výsledkem, protože potřeba stále širšího trhu je jeho vnitřní nutností. Ukazuje se tu opět stejný dvojaký vliv. (Ricardo tuto stránku zahraničního obchodu úplně přehlédl.)[39]

Jiná otázka — která však pro svůj speciální charakter vlastně nepatří do našeho výkladu — je: zvyšuje se všeobecná míra zisku vyšší mírou zisku, které dosahuje kapitál vložený do zahraničního, zejména do koloniálního obchodu?

Kapitály vložené do zahraničního obchodu mohou dosahovat vyšší míry zisku proto, že se tu předně konkuruje se zbožím vyráběným v jiných zemích za nepříznivějších výrobních podmínek, takže pokročilejší země prodává své zboží nad hodnotu, i když levněji než konkurující země. Pokud se tu práce pokročilejší země zhodnocuje jako práce vyšší specifické váhy, míra zisku stoupá, protože se práce, která se neplatí jako kvalitativně vyšší, prodává jako kvalitativně vyšší. Stejně tomu může být vůči zemi, do které se zboží posílá, i vůči zemi, odkud se zboží odebírá; může se totiž ukázat, že tato země dává in natura více zpředmětněné práce, než dostává, a že přitom přesto dostává zboží levněji, než by je mohla vyrobit sama. Stejně jako továrník, který využije nového vynálezu, dříve než tento vynález zevšeobecní, prodává levněji než jeho konkurenti, a přesto prodává nad individuální hodnotou svého zboží, tj. specificky vyšší produktivní sílu práce, které používá, zhodnocuje jako nadpráci. Realizuje tak mimořádný zisk.

Na druhé straně, pokud jde o kapitály umístěné v koloniích atd., mohou dosahovat vyšších měr zisku, protože je tam v důsledku nižšího stupně vývoje míra zisku vůbec vyšší, a při používání otroků, kuliů apod. je tam vyšší i vykořisťování práce. Je naprosto nepochopitelné, proč by tu tyto vyšší míry zisku, kterých dosahují kapitály vložené do určitých odvětví a které dodávají do vlasti, neměly spolupůsobit při vyrovnávání všeobecné míry zisku — ovšem nestojí-li tomu v cestě mo-

nopoly — a tudíž ji pro tanto zvyšovat.([36]) Není to možno pochopit zejména tehdy, jestliže odvětví, do kterých je vložen kapitál, podléhají zákonům svobodné konkurence. Ricardo si to naproti tomu představuje takto: za peníze, získané v cizině prodejem za vyšší cenu, se tam nakoupí zboží a pošle se jako náhrada domů; toto zboží se tedy doma prodá, a může to tudíž znamenat nanejvýš přechodnou, mimořádnou nevýhodu pro tyto nejprivilegovanější sféry výroby. Tato iluze mizí, jakmile si odmyslíme peněžní formu. Země, která má příznivější podmínky, dostává při směně více práce za méně práce, třebaže tento rozdíl, tento přebytek, jako vůbec při směně mezi prací a kapitálem, plyne do kapes určité třídy. Pokud je tedy míra zisku vyšší, protože je v koloniální zemi vůbec vyšší, může to být při příznivých přírodních podmínkách provázeno nižšími cenami zboží. Dochází k vyrovnávání, ale není to vyrovnávání na starou úroveň, jak se domnívá Ricardo.

Tentýž zahraniční obchod však ve vlastní zemi vyvolává rozvoj kapitalistického způsobu výroby, a tím pokles variabilního kapitálu proti konstantnímu; na druhé straně vede k nadvýrobě vzhledem k cizině, a má tudíž v dalším průběhu zase opačný vliv.

A tak se ukazuje, že tytéž příčiny, které vedou k poklesu všeobecné míry zisku, vyvolávají zpravidla opačné vlivy, které tento pokles brzdí, zpomalují a částečně paralyzují. Neruší zákon, oslabují však jeho působnost. Jinak by nebyl nepochopitelný pokles všeobecné míry zisku, nýbrž naopak byla by nepochopitelná relativní pomalost tohoto poklesu. Tak působí tento zákon pouze jako tendence, jejíž vliv je patrný jen za určitých okolností a v průběhu dlouhých období.

Dříve než půjdeme dále, zopakujeme si, abychom zabránili nedorozumění, ještě jednou dvě teze, které jsme už několikrát vyložili.

Předně: Stejný proces, který s rozvojem kapitalistického způsobu výroby vyvolává zlevňování zboží, vyvolává také změnu v organickém složení společenského kapitálu používaného k výrobě zboží, a tím i pokles míry zisku. Nesmíme tedy snižování relativních nákladů na jednotlivé zboží ani části těchto nákladů, která tvoří opotřebování strojů, ztotožňovat s růstem hodnoty konstantního kapitálu ve srovnání s variabilním, ačkoliv naopak

([36]) Pravdu tu má A. Smith, a ne Ricardo, který říká: „Oni tvrdí, že rovnosti zisků se dosáhne všeobecným zvýšením zisků; a já soudím, že zisky favorizovaných oborů rychle klesnou na všeobecnou úroveň." (Works. Ed. MacCulloch, s. 73.)

každé snížení relativních nákladů na konstantní kapitál při nezměněné nebo rostoucí mase jeho hmotných prvků působí na zvýšení zisku, tj. na snížení pro tanto hodnoty konstantního kapitálu ve srovnání s variabilním kapitálem, vynakládaným ve stále menších proporcích.

Za druhé: To, že poměr nově přidané živé práce obsažené v jednotlivých zbožích, jejichž souhrn tvoří produkt kapitálu, k surovinám v nich obsaženým a k pracovním prostředkům spotřebovaným při jejich zhotovování stále klesá, tedy to, že se v nich zpředmětňuje stále menší množství nově přidané živé práce, protože s rozvojem společenské produktivní síly je k jejich výrobě třeba méně práce — to se netýká poměru, ve kterém se živá práce obsažená ve zboží dělí na placenou a neplacenou. Naopak. Ačkoliv klesá celkové množství nově přidané živé práce, která je v něm obsažena, neplacená část v poměru k placené části roste, ať už se placená část zmenšila absolutně, nebo relativně, protože stejná výrobní metoda, která snižuje celkové množství nově přidané živé práce v každé jednotce zboží, je provázena vzestupem absolutní i relativní nadhodnoty. Sestupná tendence míry zisku je spojena se vzestupnou tendencí míry nadhodnoty, tedy se vzestupnou tendencí stupně vykořisťování práce. Není proto nic pošetilejšího než vysvětlovat pokles míry zisku vzestupem míry mzdy, ačkoliv i to se může výjimečně stát. Teprve až statistika pochopí poměry, které působí při tvoření míry zisku, bude s to podávat skutečné rozbory míry mzdy v různých etapách a zemích. Míra zisku neklesá proto, že se práce stává méně produktivní, nýbrž proto, že se stává produktivnější. Obojí, vzestup míry nadhodnoty i pokles míry zisku, jsou pouze zvláštní formy, ve kterých se kapitalisticky projevuje rostoucí produktivita práce.

VI. VZRŮST AKCIOVÉHO KAPITÁLU

K pěti bodům uvedeným výše lze připojit ještě jeden, ale zatím se jím nemůžeme podrobněji zabývat. S pokrokem kapitalistické výroby, který jde ruku v ruce se zrychlenou akumulací, se počítá s částí kapitálu jako s úrokovým kapitálem a tak se jí též používá. Ne v tom smyslu, že se každý kapitalista, který půjčuje kapitál, spokojuje s úroky, kdežto průmyslový kapitalista shrabuje podnikatelský zisk. To se nijak netýká výše všeobecné míry zisku, neboť pro ni je zisk = úrok + zisk všeho druhu + + pozemková renta, přičemž to, jak se mezi tyto zvláštní kategorie rozdě-

luje, není pro všeobecnou míru zisku důležité. Ale v tom smyslu, že tyto kapitály, ačkoliv jsou umístěny ve velkých produktivních podnicích, vynášejí po odečtení všech nákladů jen vysoké nebo nízké úroky, takzvané dividendy, např. u železnic. Nespolupůsobí tedy při vyrovnávání všeobecné míry zisku, protože vynášejí menší míru zisku než průměrnou. Kdyby spolupůsobily, klesla by průměrná míra zisku daleko víc. Teoreticky vzato, je možno je započítat, a pak dostaneme nižší míru zisku, než je ta, která existuje a u kapitalistů skutečně rozhoduje, protože právě v těchto podnicích je konstantní kapitál v poměru k variabilnímu největší.

KAPITOLA PATNÁCTÁ

ROZVINUTÍ VNITŘNÍCH ROZPORŮ ZÁKONA

I. VŠEOBECNÁ ČÁST

V prvním oddílu této knihy jsme viděli, že míra nadhodnoty, vyjádřená jako míra zisku, vypadá vždy nižší, než je ve skutečnosti. Nyní jsme viděli, že i stoupající míra nadhodnoty má tendenci vyjadřovat se v klesající míře zisku. Míra zisku by se rovnala míře nadhodnoty jen tehdy, kdyby bylo $c = 0$, tj. kdyby se celý kapitál vynakládal na mzdu. Klesající míra zisku vyjadřuje klesající míru nadhodnoty jen tehdy, jestliže poměr mezi hodnotou konstantního kapitálu a množstvím pracovní síly, která ho uvádí do pohybu, zůstává nezměněn nebo jestliže roste množství pracovní síly v poměru k hodnotě konstantního kapitálu.

Ricardo, který se domníval, že zkoumá míru zisku, zkoumal ve skutečnosti jen míru nadhodnoty, a to jen za předpokladu, že pracovní den je co do intenzity i délky stálou veličinou.

Pokles míry zisku a urychlená akumulace jsou různými výrazy téhož procesu jen potud, že obojí vyjadřuje rozvoj produktivní síly. Akumulace urychluje pokles míry zisku, pokud vyvolává koncentraci prací ve velkém měřítku, a tím i vyšší složení kapitálu. Pokles míry zisku zase urychluje koncentraci kapitálu a jeho centralizaci tím, že se vyvlastňují malí kapitalisté, že se vyvlastňuje poslední zbytek bezprostředních výrobců, u kterých se dá ještě něco vyvlastnit. Tím se zase zrychluje akumulace, pokud jde o masu, ačkoliv s poklesem míry zisku klesá i míra akumulace.

Na druhé straně, protože míra zhodnocení celkového kapitálu, míra zisku, je stimulem kapitalistické výroby (tak jako je zhodnocení kapitálu jejím jediným účelem), zpomaluje její pokles tvorbu nových samostatných kapitálů a ohrožuje tak rozvoj kapitalistického výrobního procesu; podporuje nadvýrobu, spekulaci, krize, vznik přebytečného kapitálu vedle přebytečného obyvatelstva. Proto ti ekonomové, kteří — jako Ricardo — považují kapitalistický výrobní způsob za absolutní, tu cítí, že si tento způsob výroby sám vytváří meze, a nepřipisují tudíž tyto meze výrobě, nýbrž přírodě (v učení o rentě). Ale co je důležité na hrůze, kterou jim nahání pokles míry zisku, je tušení, že kapitalistický způsob výroby naráží v rozvoji výrobních sil na mez, která nemá nic společného s výrobou bo-

hatství jako takovou; a tato zvláštní mez svědčí o tom, že kapitalistický způsob výroby je omezen a že má jen historický, pomíjivý charakter; svědčí o tom, že tento způsob výroby není absolutním způsobem pro výrobu bohatství, naopak, že se na určitém stupni dostává do konfliktu se svým dalším rozvojem.

Ricardo a jeho škola se ovšem zabývají pouze průmyslovým ziskem, který zahrnuje i úrok. Ale i míra pozemkové renty má sestupnou tendenci, ačkoliv její absolutní masa roste a ačkoliv může vzrůstat i relativně, ve srovnání s průmyslovým ziskem. (Viz Ed. Westa, který *před* Ricardem vyvodil zákon pozemkové renty.) Zkoumáme-li celkový společenský kapitál K a označíme-li z_1 průmyslový zisk, který zbude po odečtení úroku a pozemkové renty, u úrok a r pozemkovou rentu, je $\frac{m}{K} = \frac{z}{K} = \frac{z_1 + u + r}{K} = \frac{z_1}{K} + \frac{u}{K} + \frac{r}{K}$. Viděli jsme, že ačkoliv v průběhu vývoje kapitalistické výroby m, celková suma nadhodnoty, stále roste, přesto se $\frac{m}{K}$ právě tak stále zmenšuje, protože K roste ještě rychleji než m. Není tedy žádný rozpor v tom, že z_1, u a r může každé samo pro sebe stále vzrůstat, zatímco $\frac{m}{K} = \frac{z}{K}$ i $\frac{z_1}{K}$, $\frac{u}{K}$ a $\frac{r}{K}$ se každé samo pro sebe stále zmenšuje, nebo že z_1 a u roste relativně. Zvětšuje-li se celková nadhodnota čili zisk $m = z$, ale klesá-li zároveň míra zisku $\frac{m}{K} = \frac{z}{K}$, může se poměr velikosti částí z_1, u a r, na které se $m = z$ rozpadá, uvnitř hranic daných celkovou sumou m libovolně měnit, aniž to má vliv na velikost m nebo $\frac{m}{K}$.

Změny poměru mezi z_1, u a r znamenají pouze, že se m odlišně rozděluje mezi různé rubriky. Proto může i $\frac{z_1}{K}$, $\frac{u}{K}$ nebo $\frac{r}{K}$, míra individuálního průmyslového zisku, úroková míra a poměr renty k celkovému kapitálu, jedno ve srovnání s druhým vzrůstat, ačkoliv $\frac{m}{K}$, všeobecná míra zisku, klesá; podmínkou je pouze to, aby součet všech tří byl $= \frac{m}{K}$. Klesne-li

míra zisku z 50 % na 25 %, např. když se složení kapitálu při míře nadhodnoty = 100 % změní z $50_c + 50_v$ na $75_c + 25_v$, dá v prvním případě kapitál 1000 zisk 500 a v druhém případě kapitál 4000 zisk 1000. m čili z se zdvojnásobilo, ale z' o polovinu kleslo. A připadalo-li dříve z 50 % na zisk 20, na úrok 10 a na rentu 20, bylo $\frac{z_1}{K} = 20\ \%$, $\frac{u}{K} = 10\ \%$ a $\frac{r}{K} = 20\ \%$. Jestliže zůstaly při změně na 25 % stejné poměry, je $\frac{z_1}{K} = 10\ \%$, $\frac{u}{K} = 5\ \%$ a $\frac{r}{K} = 10\ \%$. Kdyby naproti tomu $\frac{z_1}{K}$ kleslo na 8 % a $\frac{u}{K}$ na 4 %, stouplo by $\frac{r}{K}$ na 13 %. Poměrná velikost r by proti z_1 a u stoupla, ale z' by přesto zůstalo nezměněno. Za obou předpokladů by součet z_1, u a r stoupl, protože ho vyrobil čtyřikrát větší kapitál. Ostatně Ricardův předpoklad, že průmyslový zisk (plus úrok) původně zahrnuje velkou nadhodnotu, je historicky i pojmově nesprávný. Naopak teprve s pokrokem kapitalistické výroby 1. se napřed celý zisk dostává do rukou průmyslovým a obchodním kapitalistům k dalšímu rozdělení a 2. se renta redukuje na přebytek nad ziskem. Na tomto kapitalistickém základě pak opět vyrůstá renta, která je částí zisku (tj. nadhodnoty jako produktu celkového kapitálu), ale není onou specifickou částí produktu, kterou shrábne kapitalista.

Předpokládáme-li, že jsou tu nutné výrobní prostředky, tj. dostatečná akumulace kapitálu, klade tvorbě nadhodnoty při dané míře nadhodnoty, tedy při daném stupni vykořisťování práce meze jen dělnické obyvatelstvo, a je-li dáno dělnické obyvatelstvo, klade jí meze jen stupeň vykořisťování práce. A podstatou kapitalistického výrobního procesu je výroba nadhodnoty, která se projevuje v nadvýrobku čili v alikvotní části vyrobeného zboží, v níž je zpředmětněna nezaplacená práce. Nesmíme nikdy zapomínat, že výroba této nadhodnoty — a zpětná přeměna jedné její části v kapitál čili akumulace, je nerozlučnou součástí této výroby nadhodnoty — je bezprostředním účelem a určujícím motivem kapitalistické výroby. Nesmíme tedy kapitalistickou výrobu nikdy vydávat za něco, čím není, totiž za výrobu, jejímž bezprostředním účelem je požitek čili zhotovování prostředků požitku pro kapitalistu. Přehlíželi bychom při tom její specifický charakter, který se projevuje v celé její vnitřní podstatě.

Získávání této nadhodnoty tvoří bezprostřední výrobní proces, který, jak jsme řekli, nemá jiné meze než ty, které jsme uvedli výše. Jakmile se množství nadpráce, které se může vyždímat, zpředmětnilo ve zboží, vyrobila se nadhodnota. Ale tím, že se vyrobila nadhodnota, je skončen jen první akt kapitalistického výrobního procesu, bezprostřední výrobní proces. Kapitál vstřebal tolik a tolik nezaplacené práce. S rozvojem procesu, který se projevuje v poklesu míry zisku, nesmírně roste masa takto vyrobené nadhodnoty. A tu přichází druhý akt procesu. Celkové množství zboží, celkový výrobek, jak jeho část, která nahrazuje konstantní a variabilní kapitál, tak část, která představuje nadhodnotu, se musí prodat. Jestliže se neprodá, nebo prodá-li se jen zčásti nebo jen za ceny, které jsou pod výrobními cenami, byl sice dělník vykořisťován, ale toto vykořisťování se jako takové pro kapitalistu nerealizovalo, což může být spojeno s tím, že se vyždímaná nadhodnota vůbec nerealizuje nebo se realizuje pouze zčásti, dokonce to může být spojeno i s částečnou nebo úplnou ztrátou kapitálu. Podmínky přímého vykořisťování a podmínky jeho realizace nejsou totožné. Rozcházejí se nejen časově a místně, ale i svou podstatou. První jsou omezeny jen produktivní silou společnosti, druhé proporcionalitou různých výrobních odvětví a spotřební silou společnosti. Ta však není určena ani absolutní produktivní silou, ani absolutní spotřební silou, nýbrž spotřební silou na základě antagonistických poměrů rozdělování, které omezují spotřebu velké části společnosti na minimum, které se může měnit jen uvnitř více nebo méně úzkých mezí. Dále je omezena touhou akumulovat, touhou zvětšovat kapitál a vyrábět nadhodnotu v rozšířeném měřítku. To je zákon kapitalistické výroby, diktovaný neustálými revolucemi ve výrobních metodách samých, znehodnocováním daného kapitálu, které je s nimi vždy spojeno, všeobecným konkurenčním bojem a nutností zdokonalovat výrobu a rozšiřovat její měřítko už z pouhé sebezáchovy a pod hrozbou zániku. Proto se musí ustavičně rozšiřovat trh, takže jeho souvislosti i podmínky, které je regulují, nabývají stále více charakteru přírodního zákona, nezávislého na výrobci, dají se stále méně kontrolovat. Vnitřní rozpor má snahu vyrovnat se rozšířením vnějšího pole výroby. Ale čím více se rozvíjí produktivní síla, tím více se dostává do rozporu s úzkou základnou, na které spočívají spotřební poměry. Na této rozporuplné základně není rozporem, že nadbytek kapitálu je spojen s rostoucím nadbytkem obyvatelstva; neboť ačkoliv by jejich kombinace vedla k růstu masy

vyráběné nadhodnoty, rostl by právě proto rozpor mezi podmínkami, za kterých se tato nadhodnota vyrábí, a podmínkami, za nichž se realizuje.

Jestliže je dána určitá míra zisku, závisí masa zisku vždy na velikosti zálohovaného kapitálu. Akumulace je pak určena částí této masy, která se opět přeměňuje v kapitál. Protože se však tato část rovná zisku minus důchod spotřebovaný kapitalisty, bude záviset nejen na hodnotě této masy, nýbrž i na láci zboží, které za ni může kapitalista koupit, a to zboží, které zčásti vchází do jeho spotřeby — do jeho důchodu — zčásti do jeho konstantního kapitálu (mzda se tu považuje za danou).

Masa kapitálu, kterou dělník uvádí do pohybu a jejíž hodnotu svou prací uchovává a přenáší na výrobek, je naprosto odlišná od hodnoty, kterou dělník přidává. Je-li masa kapitálu = 1000 a přidaná práce = 100, je reprodukovaný kapitál = 1100. Je-li masa = 100 a přidaná práce = 20, je reprodukovaný kapitál = 120. Míra zisku je v prvním případě = 10 %, ve druhém = 20 %. A přesto se může ze 100 akumulovat více než z 20. A tak se proud kapitálu valí dál (nehledě na to, že se znehodnocuje zvyšováním produktivní síly) čili akumuluje se úměrně mase, kterou již má, nikoliv úměrně výši míry zisku. Vysoká míra zisku, pokud je založena na vysoké míře nadhodnoty, je možná, jestliže je pracovní den velmi dlouhý, i když je práce neproduktivní; je možná, přestože práce je neproduktivní, protože potřeby dělníků jsou velmi nepatrné, a průměrná mzda tudíž velmi nízká. Nízké mzdě bude odpovídat malá energie dělníků. Přes vysokou míru zisku se při tom kapitál akumuluje pomalu. Obyvatelstva nepřibývá a pracovní doba, kterou stojí výrobek, je velká, ačkoliv mzda, kterou dělník dostává, je malá.

Míra zisku klesá nikoliv proto, že je dělník méně vykořisťován, nýbrž proto, že se ve srovnání s použitým kapitálem vůbec používá méně práce.

Dochází-li, jak jsme ukázali, při poklesu míry zisku zároveň ke vzestupu masy zisku, přivlastňuje si kapitalista větší část ročního produktu práce pod kategorií kapitálu (jako náhradu za spotřebovaný kapitál) a poměrně menší část pod kategorií zisku. Tady je zdroj fantastické představy kněžoura Chalmerse,[40] že čím menší množství ročního výrobku vydají kapitalisté jako kapitál, tím větší zisky zhltnou, přičemž jim přichází na pomoc státní církev, která se stará o to, aby se velká část nadvýrobku spotřebovala, místo aby se kapitalizovala. Kněžour zaměňuje příčinu a následek. Ostatně

vždyť masa zisku roste, a to i při menší míře, s velikostí vynaloženého kapitálu. To však zároveň podmiňuje koncentraci kapitálu, protože výrobní podmínky nyní vyžadují použití obrovských kapitálů. Podmiňuje to rovněž jeho centralizaci, tj. že velcí kapitalisté požírají malé a malí jsou dekapitalizováni. Je to opět jen odlučování — třebaže druhořadého významu — pracovních podmínek od výrobců, ke kterým tito malí kapitalisté ještě patří, protože u nich má ještě určitou úlohu vlastní práce; práce kapitalisty je vůbec nepřímo úměrná velikosti jeho kapitálu, tj. stupni, v němž je kapitalistou. Toto odloučení pracovních podmínek na jedné straně a výrobců na straně druhé tvoří pojem kapitálu; začíná původní akumulací (kniha I, kap. XXIV), pak se projevuje jako ustavičný proces v akumulaci a koncentraci kapitálu a konečně zde se projevuje jako centralizace už existujících kapitálů v několika málo rukou a dekapitalizace mnoha kapitalistů (takové formy nyní nabývá vyvlastňování). Tento proces by brzy přivedl kapitalistickou výrobu ke krachu, kdyby vedle dostředivé síly nepůsobily stále znovu opačné tendence odstředivé.

II. KONFLIKT MEZI ROZŠIŘOVÁNÍM VÝROBY A ZHODNOCOVÁNÍM

Rozvoj společenské produktivní síly práce se projevuje dvojím způsobem: za prvé ve velikosti již vytvořených výrobních sil, ve velikosti hodnoty a masy výrobních podmínek, za nichž dochází k nové výrobě, a v absolutní velikosti již akumulovaného produktivního kapitálu, za druhé v tom, že část kapitálu, která se vynakládá na mzdu, je proti celkovému kapitálu poměrně malá, tj. že je poměrně malá živá práce, které je třeba k reprodukci a zhodnocení daného kapitálu, k masové výrobě. To zároveň předpokládá koncentraci kapitálu.

Pokud jde o používanou pracovní sílu, projevuje se rozvoj produktivní síly opět dvojím způsobem: za prvé v tom, že roste nadpráce, tj. že se zkracuje nutná pracovní doba, které je třeba k reprodukci pracovní síly. Za druhé v tom, že se zmenšuje množství pracovní síly (počet dělníků), jehož se vůbec používá, aby se uvedl do pohybu daný kapitál.

Oba tyto pohyby jdou nejen ruku v ruce, nýbrž navzájem se podmiňují, jsou to jevy, ve kterých se projevuje stejný zákon. Na míru zisku však působí v opačném směru. Celková masa zisku se rovná celkové mase nad-

hodnoty, míra zisku $= \frac{m}{K} = \frac{\text{nadhodnota}}{\text{celkový zálohovaný kapitál}}$. Nadhodnota, jako celková částka, je však určena za prvé svou mírou a za druhé množstvím práce, které se při této míře zároveň používá, čili — což je totéž — velikostí variabilního kapitálu. Na jedné straně jeden faktor, míra nadhodnoty, stoupá, na straně druhé jiný faktor, počet dělníků, klesá (relativně nebo absolutně). Pokud rozvoj produktivní síly zmenšuje placenou část používané práce, zvyšuje nadhodnotu, protože zvyšuje její míru; pokud však zmenšuje celkové množství práce používané daným kapitálem, zmenšuje jiný faktor, počet dělníků, kterým se násobí míra nadhodnoty, když se vypočítává její masa. Dva dělníci, kteří pracují 12 hodin denně, nemohou dodávat tutéž masu nadhodnoty jako 24 dělníků, z nichž každý pracuje pouze 2 hodiny, i kdyby mohli žít ze vzduchu, a nemuseli tudíž vůbec pracovat na sebe. Po této stránce má tedy vyrovnávání zmenšeného počtu dělníků stupňováním vykořisťování práce určité nepřekročitelné hranice; proto může pokles míry zisku sice brzdit, ale nemůže ho odstranit.

S rozvojem kapitalistického způsobu výroby tedy klesá míra zisku, kdežto jeho masa roste s rostoucím množstvím používaného kapitálu. Je-li dána míra, závisí absolutní masa, o kterou kapitál vzrůstá, na jeho velikosti v dané chvíli. Je-li však dána tato velikost, závisí poměr, ve kterém kapitál roste, míra jeho vzrůstu, na míře zisku. Zvýšení produktivní síly (které kromě toho bývá, jak jsme se zmínili, vždy provázeno znehodnocením daného kapitálu) může přímo zvětšit velikost hodnoty kapitálu jen tehdy, jestliže zvýšením míry zisku zvětší část hodnoty ročního výrobku, která se zprvu přeměňuje v kapitál. Pokud jde o produktivní sílu práce, může k tomu dojít (neboť tato produktivní síla nemá přímo co dělat s ***hodnotou*** daného kapitálu) jen potud, pokud buď zvyšuje relativní nadhodnotu, nebo zmenšuje hodnotu konstantního kapitálu, tedy zlevňuje zboží, které vchází buď do reprodukce pracovní síly, nebo do prvků konstantního kapitálu. Obojí však je spjato se znehodnocením daného kapitálu a obojí jde ruku v ruce se zmenšováním variabilního kapitálu proti konstantnímu. Obojí podmiňuje pokles míry zisku a obojí ho zpomaluje. Pokud dále zvýšená míra zisku vyvolává zvýšenou poptávku po práci, působí na rozmnožení dělnického obyvatelstva, a tím i materiálu k vykořisťování, který teprve dělá kapitál kapitálem.

Nepřímo pak rozvoj produktivní síly práce přispívá ke zvětšení dané

kapitálové hodnoty tím, že zvětšuje množství a rozmanitost užitných hodnot, v nichž se projevuje stejná směnná hodnota a které tvoří materiální substrát, věcné prvky kapitálu, hmotné předměty, ze kterých se konstantní kapitál skládá přímo a variabilní kapitál alespoň nepřímo. Se stejným kapitálem a stejnou prací se vyrábí více věcí, které se mohou nezávisle na své směnné hodnotě přeměnit v kapitál — věcí, které mohou vstřebávat další práci, tedy také další nadpráci, a tak tvořit dodatečný kapitál. Množství práce, kterému může kapitál velet, nezávisí na jeho hodnotě, nýbrž na množství surovin a pomocných látek, strojů a prvků fixního kapitálu a životních prostředků, z nichž se kapitál skládá, ať už je jejich hodnota jakákoliv. Tím, že takto roste množství používané práce, tedy i nadpráce, roste i hodnota reprodukovaného kapitálu a mimořádná hodnota, která se k ní nově přidává.

Oba tyto momenty, které jsou součástí akumulačního procesu, nelze však zkoumat jen ve stavu, kdy klidně existují vedle sebe, jak to dělá Ricardo; obsahují rozpor, který vychází najevo v rozporných tendencích a jevech. Protichůdní činitelé působí zároveň proti sobě.

Zároveň s popudy ke skutečnému rozmnožení dělnického obyvatelstva, které vyplývají z toho, že se zvětšuje část celkového společenského produktu, která funguje jako kapitál, působí činitelé, kteří vytvářejí přelidnění, ale pouze relativní.

Zároveň s poklesem míry zisku vzrůstá masa kapitálů, a to je provázeno znehodnocováním daného kapitálu, které tento pokles brzdí a dává podnět ke zrychlené akumulaci kapitálové hodnoty.

Zároveň s rozvojem produktivní síly se zvyšuje složení kapitálu, variabilní část se relativně zmenšuje proti konstantní části.

Tyto různé vlivy se jednou uplatňují převážně v prostoru vedle sebe, jindy převážně v čase po sobě; konflikt mezi protichůdnými činiteli se vybíjí periodicky v krizích. Krize jsou vždy jen dočasným násilným řešením existujících rozporů, jsou to násilné výbuchy, které na chvíli obnovují porušenou rovnováhu.

Rozpor, řečeno zcela všeobecně, je v tom, že kapitalistický způsob výroby má tendenci absolutně rozvíjet výrobní síly bez ohledu na hodnotu a v ní obsaženou nadhodnotu i bez ohledu na společenské poměry, za kterých se uskutečňuje kapitalistická výroba, kdežto na druhé straně je jeho cílem uchovat existující kapitálovou hodnotu a co nejvíce ji zhodnotit (tj. neustá-

le zrychlovat růst této hodnoty). Jeho specifickým rysem je využít dané kapitálové hodnoty jako prostředku k co největšímu zhodnocení této hodnoty. Metody, kterými toho dosahuje, zahrnují: zmenšování míry zisku, znehodnocování daného kapitálu a rozvoj produktivních sil práce na úkor už vytvořených výrobních sil.

Periodické znehodnocování daného kapitálu, tento imanentní prostředek kapitalistického výrobního způsobu, který slouží k tomu, aby se zpomalil pokles míry zisku a tvorbou nového kapitálu se urychlila akumulace kapitálové hodnoty, narušuje dané poměry, za nichž probíhá proces oběhu a reprodukce kapitálu, a proto je provázeno náhlým váznutím a krizemi výrobního procesu.

Relativní ubývání variabilního kapitálu ve srovnání s konstantním, které jde ruku v ruce s rozvojem výrobních sil, je stimulem, jenž podporuje růst dělnického obyvatelstva a zároveň neustále vytváří umělé přelidnění. Akumulace kapitálu, zkoumáme-li ji z hlediska hodnoty, se zpomaluje poklesem míry zisku, přičemž ještě urychluje akumulaci užitné hodnoty, a akumulace užitné hodnoty opět urychluje akumulaci hodnoty.

Kapitalistická výroba se neustále snaží prorazit tyto imanentní hranice, ale proráží je pouze prostředky, které jí tyto hranice vytvářejí znovu a v ještě větším měřítku.

Pravou hranicí kapitalistické výroby je *sám kapitál*, je jí to, že kapitál a jeho sebezhodnocení je výchozím a konečným bodem, motivem a účelem výroby; že výroba je pouze výrobou pro *kapitál*, a naopak výrobní prostředky nejsou pouhými prostředky k neustálému rozšiřování životního procesu pro *společnost* výrobců. Hranice, v nichž jedině může docházet k uchovávání a znehodnocování kapitálové hodnoty, založenému na vyvlastňování a zbídačování velké masy výrobců, tyto hranice se tudíž neustále dostávají do rozporu s výrobními metodami, kterých musí kapitál používat k dosažení svého cíle a které jsou zaměřeny na neomezené rozšiřování výroby, na výrobu jako samoúčel, na bezpodmínečný rozvoj společenských produktivních sil práce. Prostředek — neomezený rozvoj společenských produktivních sil — se dostává do neustálého konfliktu s omezeným účelem, zhodnocením daného kapitálu. Proto je-li kapitalistický výrobní způsob historickým prostředkem, jímž se rozvíjí materiální produktivní síla a vytváří světový trh, který jí odpovídá, je zároveň ustavičným rozporem mezi tímto svým historickým úkolem a příslušnými společenskými výrobními vztahy.

III. NADBYTEK KAPITÁLU PŘI NADBYTKU OBYVATELSTVA

S poklesem míry zisku vzrůstá minimum kapitálu, nutné pro jednotlivého kapitalistu, aby mohl produktivně používat práce; minimum, které je nutné jak k vykořisťování práce vůbec, tak i k tomu, aby použitá pracovní doba byla pracovní dobou nutnou k výrobě zboží, aby nepřevyšovala průměr pracovní doby společensky nutné k výrobě zboží. A zároveň vzrůstá koncentrace, protože za určitými hranicemi akumuluje velký kapitál s nízkou mírou zisku rychleji než malý s vysokou. Tato rostoucí koncentrace, jakmile dosáhne určité výše, působí zase další pokles míry zisku. Masa malých roztříštěných kapitálů se tím vhání na dráhu dobrodružství: spekulace, úvěrových podvodů, podvodů s akciemi a krizí. Takzvanou plethorou* kapitálu se v podstatě vždy rozumí plethora takového kapitálu, u něhož pokles míry zisku není vyvážen masou zisku — a jsou to vždy nově vytvářené čerstvé kapitálové výhonky — nebo plethora, která tyto kapitály, samy o sobě neschopné vlastní akce, dává ve formě úvěru k dispozici vedoucím velkých podniků. Tato plethora kapitálu vzniká v důsledku stejných okolností, které vyvolávají relativní přelidnění, a je proto jevem, který je doplňuje, ačkoliv oba tyto jevy stojí na opačných pólech: nezaměstnaný kapitál na jedné straně a nezaměstnané dělnické obyvatelstvo na straně druhé.

Nadvýroba kapitálu, nikoliv jednotlivých zboží — ačkoliv nadvýroba kapitálu zahrnuje vždy nadvýrobu zboží — neznamená proto nic jiného než nadměrnou akumulaci kapitálu. Abychom pochopili, co tato nadměrná akumulace je (její podrobnější rozbor následuje dále), představme si ji jako absolutní. Kdy by byla nadvýroba kapitálu absolutní? A to nadvýroba, která by se neprojevovala v tom či onom výrobním odvětví nebo v několika významných výrobních odvětvích, nýbrž byla by absolutní ve svém rozsahu, tj. zahrnovala by všechna výrobní odvětví?

Nadvýroba kapitálu by byla absolutní, kdyby dodatečný kapitál byl pro účel kapitalistické výroby $= 0$. Účelem kapitalistické výroby je však zhodnocení kapitálu, tj. přivlastnění nadpráce, výroba nadhodnoty, zisku. Jakmile by tedy kapitál vzrostl ve srovnání s dělnickým obyvatelstvem tak, že by nebylo možno ani prodlužovat absolutní pracovní dobu, kterou toto

* nadbytkem.

obyvatelstvo dodává, ani rozšiřovat relativní dobu nadpráce (to by se ostatně stejně nedalo provést za situace, kdy poptávka po práci je tak silná, kdy tedy mzdy mají tendenci stoupat); kdyby tedy vzrostlý kapitál vyráběl jen stejně nebo dokonce méně masy nadhodnoty než před svým vzrůstem, docházelo by tu k absolutní nadvýrobě kapitálu, tj. vzrostlý kapitál $K + \Delta K$ by nevyrobil více zisku nebo dokonce by vyrobil méně zisku než kapitál K před svým zvětšením o ΔK. V obou případech by nastal také silný a náhlý pokles všeobecné míry zisku, tentokrát však následkem změny ve složení kapitálu, která by nebyla způsobena rozvojem produktivní síly, nýbrž vzestupem peněžní hodnoty variabilního kapitálu (v důsledku zvýšení mezd) a příslušným snížením poměru nadpráce k práci nutné.

Ve skutečnosti by to vypadalo tak, že by část kapitálu ležela celá nebo zčásti ladem (protože by nejprve musela vytlačit již fungující kapitál z jeho pozic, aby se vůbec mohla zhodnocovat) a druhá část by se pod tlakem nezaměstnaného nebo polozaměstnaného kapitálu zhodnocovala s nižší mírou zisku. Přitom by bylo lhostejné, že by část dodatečného kapitálu nastoupila na místo starého kapitálu a že by se tak starý kapitál dostal mezi dodatečný kapitál. Měli bychom vždy na jedné straně tutéž sumu starého kapitálu a na straně druhé tutéž sumu dodatečného kapitálu. Pokles míry zisku by tu provázel absolutní snížení masy zisku, protože za našich předpokladů by se masa použité pracovní síly nemohla zvětšit a míra nadhodnoty zvýšit, nemohla by se tedy zvětšit ani masa nadhodnoty. A zmenšená masa zisku by se musela uvádět do poměru ke zvětšenému celkovému kapitálu. — Ale i kdybychom předpokládali, že se zaměstnaný kapitál nadále zhodnocuje s dřívější mírou zisku, že tedy masa zisku zůstává stejná, i pak by se uváděla do poměru ke zvětšenému celkovému kapitálu, a i to znamená pokles míry zisku. Jestliže celkový kapitál 1000 dával zisk 100 a jestliže po svém zvětšení na 1500 dává zase jen 100, pak v druhém případě dává 1000 již pouze $66\ ^2/_3$. Zhodnocení starého kapitálu by se tedy absolutně zmenšilo. Kapitál $= 1000$ by tedy za nových okolností nevynášel víc než dříve kapitál $= 666\ ^2/_3$.

Je však jasné, že k tomuto faktickému znehodnocení starého kapitálu by nedošlo bez boje, že dodatečný kapitál ΔK by nemohl bez boje začít fungovat jako kapitál. Míra zisku by neklesla vlivem konkurence vyvolané nadvýrobou kapitálu. Naopak, protože pokles míry zisku a nadvýroba kapitálu pramení ze stejných příčin, došlo by nyní ke konkurenčnímu boji.

Kapitalisté, kteří již fungují, by nechali část ΔK, jež by byly v jejich rukou, ležet více či méně ladem, aby neznehodnotili svůj původní kapitál a neomezili jeho místo v oblasti výroby, nebo by ho použili tak, aby — i když s dočasnou ztrátou — přesunuli vyřazení dodatečného kapitálu na nové vetřelce a na své konkurenty vůbec.

Část ΔK, která by byla v nových rukou, by se snažila zaujmout místo na úkor starého kapitálu a to by se jí částečně podařilo, kdyby vyřadila část starého kapitálu, donutila ho, aby jí udělal místo a sám zaujal místo dodatečného kapitálu, zaměstnaného jen zčásti nebo vůbec nezaměstnaného.

K vyřazení části starého kapitálu by muselo dojít za všech okolností; vyřadila by se jako vlastnost kapitálu, který má fungovat jako kapitál a zhodnocovat se. Která část by musela zůstat ležet ladem, o tom by rozhodl konkurenční boj. Dokud jde všechno dobře, působí konkurence, jak se ukázalo při vyrovnávání všeobecné míry zisku, jako praktický projev bratrství třídy kapitalistů, kteří si společně rozdělují společnou kořist úměrně tomu, jaký podíl kdo vložil. Ale jakmile už nejde o rozdělení zisku, nýbrž o rozdělení ztráty, snaží se každý svůj podíl na ztrátě co nejvíc zmenšit a hodit na krk druhému. Pro celou třídu kapitalistů je ztráta nevyhnutelná. Ale kolik jí připadne na každého jednotlivce, nakolik ho vůbec postihne, to se pak stává otázkou moci a lsti, a tu se konkurence mění v boj znesvářených bratří. Pak se uplatňuje protikladnost zájmů každého jednotlivého kapitalisty a zájmů celé třídy kapitalistů, tak jako se dříve v konkurenci prakticky prosazovala totožnost těchto zájmů.

A jak lze tento konflikt opět urovnat a obnovit poměry, které odpovídají „zdravému" pohybu kapitalistické výroby? Způsob urovnání je obsažen již v samém projevu konfliktu, o jehož urovnání jde. Záleží v tom, že se nechá ležet ladem a dokonce se zčásti zničí kapitál, který se hodnotou rovná celému dodatečnému kapitálu ΔK anebo alespoň jeho části. Ačkoliv — jak vyplývá již z výkladu konfliktu — se tato ztráta nerozděluje nijak rovnoměrně mezi jednotlivé individuální kapitály, nýbrž o jejím rozdělení rozhoduje konkurenční boj, ve kterém se ztráta dělí velmi nerovnoměrně a ve velmi různých formách, podle zvláštních výhod nebo již získaných pozic, takže jeden kapitál zůstane ležet ladem, druhý se zničí, třetí utrpí jen relativní ztrátu nebo se jen přechodně znehodnotí atd.

Za všech okolností by se však rovnováha obnovila tím, že by se kapitál ve větším či menším rozsahu vyřadil nebo dokonce zničil. Tím by byla

částečně zasažena materiální substance kapitálu, tj. část výrobních prostředků, fixní a oběžný kapitál, by nefungovala, nepůsobila by jako kapitál; část podniků, které již zahájily výrobu, by se zastavila. Po této stránce čas koná své zhoubné dílo a působí nepříznivě na všechny výrobní prostředky (s výjimkou půdy), ale v tomto případě, protože by výrobní prostředky přestaly fungovat jako kapitál, by došlo fakticky k daleko větší zkáze výrobních prostředků. Hlavním výsledkem po této stránce by však bylo, že tyto výrobní prostředky by přestaly působit jako výrobní prostředky — že by se na kratší či delší dobu přerušila jejich funkce jako výrobních prostředků.

Avšak hlavní ničivý účinek, a to nejakutnější, by to mělo na kapitál, pokud má vlastnost hodnoty — na kapitálové *hodnoty*. Část kapitálové hodnoty, která má jen formu poukázek na příští podíly na nadhodnotě, na zisku, která ve skutečnosti představuje pouze různé formy pohledávky na výrobu, se znehodnocuje ihned, jakmile klesají příjmy, z nichž se vypočítala. Část zlata a stříbra leží v hotovosti ladem, nefunguje jako kapitál. Část zboží, které je na trhu, může vykonávat svůj proces oběhu a reprodukuje se pouze tehdy, sníží-li se mimořádně její ceny, tedy dojde-li k znehodnocení kapitálu, který představuje. Rovněž prvky fixního kapitálu se více nebo méně znehodnocují. K tomu přistupuje to, že reprodukční proces podmiňují určité předpokládané cenové poměry, a proto tento proces v důsledku všeobecného poklesu cen vázne a propadá chaosu. Toto váznutí a tento chaos paralyzuje funkci peněz jako platidla, založenou na oněch předpokládaných cenových poměrech a danou zároveň s rozvojem kapitálu, přetrhává na stu místech řetěz platebních závazků k určitým termínům a ještě se zostřuje tím, že se v důsledku toho hroutí úvěrová soustava, která se rozvinula zároveň s kapitálem, a vede tak k prudkým akutním krizím, náhlým násilným znehodnocením a ke skutečnému váznutí a přerušení* reprodukčního procesu, a tím ke skutečnému snížení reprodukce.

Ale zároveň by působily jiné vlivy. Váznutí výroby by udělalo část dělnické třídy nepotřebnou, a tak postavilo zaměstnanou část do podmínek, za kterých by si musila dát líbit snížení mezd dokonce pod průměr; tato operace má pro kapitál úplně stejný účinek, jako kdyby se při průměrné

* 1. vydání: zhroucení; opraveno podle rukopisu K. Marxe.

mzdě zvýšila relativní nebo absolutní nadhodnota. Doba prosperity by byla příznivá pro sňatky mezi dělnictvem a snížila by úmrtnost jejich potomstva, okolnosti, které — třebaže mohou znamenat skutečné rozmnožení obyvatelstva — neznamenají rozmnožení skutečně pracujícího obyvatelstva, ale na poměr dělníků ke kapitálu by měly úplně stejný vliv, jako kdyby se zvětšil počet skutečně fungujících dělníků. Pokles cen a konkurenční boj by přitom byly každému kapitalistovi pobídkou, aby individuální hodnotu svého celkového výrobku snižoval pod jeho všeobecnou hodnotu* používáním nových strojů, nových zdokonalených pracovních metod, nových kombinací, tj. aby zvyšoval produktivní sílu daného množství práce, snižoval poměr variabilního kapitálu ke konstantnímu, a tím uvolňoval dělníky — zkrátka, aby vyvolával umělé přelidnění. Dále by znehodnocení prvků konstantního kapitálu bylo samo prvkem, který by znamenal zvýšení míry zisku. Masa použitého konstantního kapitálu by ve srovnání s variabilním kapitálem vzrostla, ale hodnota této masy by možná klesla. Uváznutí výroby by připravilo pozdější rozšíření výroby — v kapitalistických mezích.

A tak by kruh probíhal znovu. Část kapitálu, která se znehodnotila váznutím funkce, by znovu nabyla své dřívější hodnoty. Ovšem jakmile by se rozšířily výrobní podmínky, rozšířil se trh a zvýšila se produktivní síla, začal by stejný bludný kruh znovu.

Ale ani za krajního předpokladu, který jsme připustili, není absolutní nadvýroba kapitálu absolutní nadvýrobou vůbec, absolutní nadvýrobou výrobních prostředků. Je nadvýrobou výrobních prostředků jen potud, pokud *fungují jako kapitál*, tedy pokud předpokládají zhodnocení, které odpovídá jejich zvětšené mase, sebezhodnocení této zvětšené hodnoty, pokud mají vytvářet další hodnotu.

Ale přesto by to byla nadvýroba, protože by kapitál nebyl schopen využívat práce s tím stupněm vykořisťování, který je podmíněn „zdravým", „normálním" rozvojem kapitalistického výrobního procesu, s tím stupněm vykořisťování, který s rostoucí masou používaného kapitálu rozmnožuje alespoň masu zisku; který tedy vylučuje, aby míra zisku klesala tak rychle, jak roste kapitál, nebo aby dokonce klesala rychleji, než roste kapitál.

* 1. vydání: zvyšoval nad jeho všeobecnou hodnotu.

Nadvýroba kapitálu neznamená nikdy nic jiného než nadvýrobu výrobních prostředků — pracovních a životních prostředků — které mohou fungovat jako kapitál, tj. kterých se může používat k vykořisťování práce při daném stupni vykořisťování; přitom pokles tohoto stupně vykořisťování pod určitý bod vyvolává poruchy a váznutí kapitalistického výrobního procesu, krize, zkázu kapitálu. V tom, že tato nadvýroba kapitálu je provázena větším nebo menším relativním přelidněním, není žádný rozpor. Stejné okolnosti, které zvýšily produktivní sílu práce, zvětšily masu zbožních produktů, rozšířily trhy, zrychlily akumulaci kapitálu jak co do masy, tak co do hodnoty a snížily míru zisku — stejné okolnosti vyvolaly a ustavičně vyvolávají relativní přelidnění, přebytek dělnictva, jehož nadbytečný kapitál nepoužívá, protože by se ho mohlo použít jedině při nízkém stupni vykořisťování práce, anebo přinejmenším proto, že by při daném stupni vykořisťování mohl přinášet jen nízkou míru zisku.

Když se kapitál posílá do ciziny, neposílá se tam proto, že by se ho absolutně nemohlo použít doma. Děje se tak proto, že v cizině může být zaměstnán s vyšší mírou zisku. Tento kapitál je však absolutně nadbytečným kapitálem pro zaměstnané dělnické obyvatelstvo a pro danou zemi vůbec. Existuje jako absolutně nadbytečný kapitál vedle relativně nadbytečného obyvatelstva, a tak se názorně ukazuje, jak obojí existuje vedle sebe a podmiňuje se navzájem.

Jinak pokles míry zisku spojený s akumulací vyvolává nezbytně konkurenční boj. Kompenzace poklesu míry zisku zvětšováním masy zisku platí jen pro celkový kapitál společnosti a pro velké kapitalisty se zavedenými podniky. Nový, samostatně fungující dodatečný kapitál nenachází podmínky, které umožňují tuto kompenzaci; musí si je teprve vybojovávat, a tak pokles míry zisku vyvolává konkurenční boj mezi kapitalisty, a ne naopak. Tento konkurenční boj je ovšem provázen přechodným vzestupem mezd a dalším dočasným poklesem míry zisku, který je tím způsoben. Totéž se projevuje v nadvýrobě zboží, v přeplnění trhů. Protože účelem kapitálu není uspokojování potřeb, nýbrž výroba zisku, a protože se tohoto účelu dosahuje pouze metodami, které regulují masu produkce podle měřítka výroby, a ne naopak, musí ustavičně docházet k nesouladu mezi omezenými rozměry spotřeby na kapitalistické základně a mezi výrobou, která se ustavičně snaží překročit tuto svou imanentní mez. Vždyť kapitál se skládá ze zboží, tedy nadvýroba kapitálu zahrnuje nadvýrobu zboží.

Odtud onen zvláštní jev, že titíž ekonomové, kteří popírají nadvýrobu zboží, připouštějí nadvýrobu kapitálu. Řekne-li se, že nedochází ke všeobecné nadvýrobě, nýbrž k disproporci mezi určitými výrobními odvětvími, neznamená to nic jiného, než že v kapitalistické výrobě proporcionalita jednotlivých výrobních odvětví vystupuje z disproporcionality jako neustálý proces tím, že se tu souvislost celkové výroby vnucuje činitelům výroby jako slepý zákon a ne jako zákon, který by byl pochopen jejich kolektivním rozumem, a tudíž ovládnut, nepodrobuje tedy výrobní proces jejich společné kontrole. Dále se tím žádá, aby země, kde není rozvinut kapitalistický způsob výroby, spotřebovávaly a vyráběly v míře, která odpovídá zemím s kapitalistickým způsobem výroby. Řekne-li se, že nadvýroba je pouze relativní, je to naprosto správné; ale celý kapitalistický způsob výroby je právě jen relativním způsobem výroby, jehož meze nejsou absolutní, ale pro tento způsob výroby, na jeho základně, absolutní jsou. Jak jinak by mohla neexistovat poptávka po takovém zboží, jehož se mase lidu nedostává, a jak by bylo možné, aby se tato poptávka musela hledat v cizině, na vzdálených trzích, aby se dělníkům doma mohlo platit průměrné množství nutných životních prostředků? Protože jen v této specifické, kapitalistické souvislosti nabývá nadbytečný výrobek formy, ve které ho může jeho majitel dát k dispozici spotřebě pouze tehdy, jestliže ho opět přemění v kapitál. Řekne-li se konečně, že kapitalisté si mají zboží směňovat jen mezi sebou a sami je spotřebovat, zapomíná se na celý charakter kapitalistické výroby, a zapomíná se, že jde o zhodnocení kapitálu, a ne o jeho spotřebu. Zkrátka, všechny námitky proti nejzřejmějším jevům nadvýroby (jevům, které existují nezávisle na těchto námitkách) vedou k závěru, že meze *kapitalistické* výroby nejsou meze *výroby vůbec*, tedy nejsou to meze ani tohoto specifického, kapitalistického způsobu výroby. Rozpor tohoto kapitalistického způsobu výroby je však právě v jeho tendenci k absolutnímu rozvoji výrobních *sil*, který se ustavičně dostává do konfliktu se specifickými výrobními *podmínkami*, v nichž se kapitál pohybuje a v nichž se jedině může pohybovat.

Nejde o to, že by se v poměru k danému obyvatelstvu vyrábělo příliš mnoho životních prostředků. Naopak. Vyrábí se jich příliš málo na to, aby masa obyvatelstva mohla slušně a lidsky žít.

Nejde o to, že by se vyrábělo víc výrobních prostředků, než je nutné k tomu, aby se zaměstnala část obyvatelstva schopná práce. Naopak.

Produkuje se za prvé příliš velká část obyvatelstva, která fakticky není schopna pracovat, která je okolnostmi donucena vykořisťovat práci jiných nebo vykonávat práce, které se mohou počítat za práci jen při ubohém způsobu výroby. Nevyrábí se za druhé dost výrobních prostředků, aby všechno obyvatelstvo schopné práce mohlo pracovat za nejproduktivnějších podmínek, tedy aby se jeho absolutní pracovní doba zkrátila díky mase a účinnosti během pracovní doby používaného konstantního kapitálu.

Ale periodicky se vyrábí příliš mnoho pracovních prostředků a životních prostředků, než aby mohly fungovat jako prostředky k vykořisťování dělníků s určitou mírou zisku. Vyrábí se příliš mnoho zboží, než aby se za podmínek rozdělování a spotřebních poměrů daných kapitalistickou výrobou mohla realizovat ve zboží obsažená hodnota i nadhodnota, která v ní je, a mohla se přeměňovat zpět v nový kapitál, tj. než aby tento proces mohl probíhat bez výbuchů, které se ustavičně opakují.

Nejde o to, že by se produkovalo příliš mnoho bohatství. Ale periodicky se produkuje příliš mnoho bohatství v jeho kapitalistických, protikladných formách.

Mez kapitalistického způsobu výroby se projevuje:

1. V tom, že pokles míry zisku vyvolaný rozvojem produktivní síly práce je zákon, který se na určitém bodu dostává do velmi ostrého konfliktu s vlastním rozvojem produktivní síly práce, a proto musí být vždy překonáván krizemi.

2. V tom, že o rozšíření nebo omezení výroby nerozhoduje poměr výroby ke společenským potřebám, k potřebám společensky rozvinutých lidí, nýbrž přivlastňování nezaplacené práce a poměr této nezaplacené práce k zpředmětněné práci vůbec čili, vyjádřeno kapitalisticky, zisk a poměr tohoto zisku k používanému kapitálu, tedy určitá výše míry zisku. Meze kapitalistické výroby se tedy projevují již při takovém stupni rozšíření výroby, který by se za jiných předpokladů naopak jevil naprosto nedostatečný. Kapitalistická výroba se nezastavuje tehdy, když to vyžaduje uspokojení potřeb, ale tehdy, když to vyžaduje výroba a realizace zisku.

Klesá-li míra zisku, upínají se na jedné straně síly kapitálu na to, aby jednotlivý kapitalista lepšími metodami apod. stlačil individuální hodnotu svých jednotlivých zboží pod jejich průměrnou společenskou hodnotu

a dosáhl tak při dané tržní ceně jistého mimořádného zisku; na straně druhé podvody a všeobecné příznivé podmínky pro ně při vášnivém zkoušení nových výrobních metod, nových kapitálových vkladů, nových dobrodružství mají zajistit nějaký mimořádný zisk, nezávislý na všeobecném průměru a vyšší než tento průměr.

Míra zisku, tj. relativní přírůstek kapitálu, je důležitá především pro všechny nové, samostatně se seskupující odnože kapitálu. A kdyby se tvorba kapitálu dostala výhradně do rukou několika málo hotových velkých kapitálů, u nichž masa zisku převyšuje jeho míru, pak by oheň, který dává výrobě život, uhasl vůbec. Výroba by usnula. Míra zisku je hybná síla kapitalistické výroby; vyrábí se jen to a jen potud, co lze vyrobit a pokud to lze vyrobit se ziskem. Odtud obavy anglických ekonomů z poklesu míry zisku. Jestliže už sama možnost tohoto poklesu Ricarda znepokojuje, svědčí to o jeho hlubokém pochopení podmínek kapitalistické výroby. Přitom je u Ricarda nejvýznamnější právě to, co se mu vytýká: že se při zkoumání kapitalistické výroby nestará o osud „lidí" a má na zřeteli jen rozvoj výrobních sil, ať je vykoupen jakýmikoliv oběťmi na lidech a kapitálových *hodnotách*. Rozvoj produktivních sil společenské práce je historickým úkolem a posláním kapitálu. Právě tím bezděčně vytváří materiální podmínky vyšší formy výroby. Ricarda znepokojuje, že míra zisku, pobídka kapitalistické výroby a podmínka i hnací síla akumulace, je ohrožena rozvojem výroby samotné. A kvantitativní poměr je tu vším. Ve skutečnosti je za tím něco hlubšího, co Ricardo jen tuší. Ukazuje se tu čistě ekonomicky, tj. z hlediska buržoy, v mezích kapitalistického chápání, z hlediska kapitalistické výroby samé, její omezenost, její relativita, že není absolutním, nýbrž jen historickým způsobem výroby, který odpovídá určité omezené epoše vývoje materiálních podmínek výroby.

IV. DODATKY

Protože vývoj produktivní síly práce je v různých odvětvích průmyslu velmi nestejný a protože je nestejný nejen co do stupně, ale často probíhá v opačných směrech, je jasné, že průměrná masa zisku (= nadhodnoty) musí stát hluboko pod úrovní, která by se mohla předpokládat podle vývoje produktivní síly v nejvyspělejších odvětvích průmyslu. Že vývoj produktivní síly je v různých odvětvích průmyslu nejen velmi nerovno-

měrný, nýbrž často probíhá v opačných směrech, to nevyplývá jen z anarchie konkurence a ze zvláštností buržoazního způsobu výroby. Produktivita práce se také váže na přírodní podmínky, které se často stávají méně produktivními tou měrou, jak se zvyšuje produktivita — pokud závisí na společenských podmínkách. Odtud opačný směr pohybu v těchto různých sférách, tam pokrok, zde pohyb zpět. Připomeňme si např. jen vliv ročních období, na kterém závisí množství většiny surovin, připomeňme si vyčerpání lesů, dolů na uhlí, na železnou rudu etc.

Oběžná část konstantního kapitálu, suroviny atd., co do masy neustále roste úměrně produktivní síle práce, ale s fixním kapitálem, budovami, stroji, osvětlovacím zařízením a topením etc., tomu tak není. Ačkoliv se stroj se zvětšováním svých rozměrů stává absolutně dražším, je relativně levnější. Vyrobí-li pět dělníků desetkrát více zboží než dříve, výdaje na fixní kapitál se tím nezdesateronásobí; ačkoliv hodnota této části konstantního kapitálu vzrůstá s rozvojem produktivní síly, nevzrůstá ani zdaleka úměrně tomuto rozvoji. Již několikrát jsme upozornili na rozdíl mezi poměrem konstantního kapitálu k variabilnímu, jak se projevuje v poklesu míry zisku, a mezi stejným poměrem, jak se projevuje — s rozvojem produktivity práce — u jednotlivého zboží a jeho ceny.

{Hodnota zboží je určena úhrnnou pracovní dobou, minulou i živou, která do něho vchází. Zvyšování produktivity práce záleží právě v tom, že se podíl živé práce zmenšuje, podíl minulé práce se zvyšuje, ale tak, že úhrnná suma práce, která je ve zboží, se zmenšuje; že tedy živé práce ubývá více, než přibývá minulé práce. Minulá práce ztělesněná v hodnotě zboží — konstantní část kapitálu — se skládá jednak z opotřebování fixního kapitálu, jednak z oběžného konstantního kapitálu, který vešel do zboží celý, tj. ze surovin a pomocných látek. Část hodnoty, která pochází ze surovin a pomocných látek, se musí se (zvyšováním) produktivity práce scvrkávat, protože produktivita práce — pokud jde o tyto látky — se projevuje právě v tom, že klesá jejich hodnota. Naproti tomu je charakteristickou známkou zvyšování produktivní síly práce právě to, že fixní část konstantního kapitálu se velmi značně zvětšuje, a tím se zvětšuje i část jeho hodnoty, která se přenáší na zboží opotřebováním. Jestliže se má nějaká nová výrobní metoda osvědčit jako skutečné zvýšení produktivity, musí na jednotlivé zboží přenášet menší část hodnoty za opotřebování fixního kapitálu, než je část hodnoty, která se odečte, ušetří tím, že se

použije menšího množství živé práce — zkrátka, taková metoda musí snižovat hodnotu zboží. Musí ji samozřejmě snižovat i tehdy, jestliže — jak tomu bývá v jednotlivých případech — do tvorby hodnoty zboží vchází nejen větší část hodnoty za opotřebování fixního kapitálu, nýbrž i větší část hodnoty za suroviny nebo pomocné látky, kterých je více třeba nebo jsou dražší. Všechny přirážky k hodnotě musí být více než vyváženy snížením hodnoty, které vyplývá ze snížení živé práce.

Zdálo by se tedy, že toto snížení celkového množství práce, jež vchází do zboží, je podstatnou známkou toho, že se zvýšila produktivní síla práce, ať se vyrábí za jakýchkoliv společenských podmínek. Ve společnosti, kde výrobci řídí svou výrobu podle předem nastíněného plánu, dokonce i při prosté zbožní výrobě, by se produktivita práce bezpodmínečně měřila podle tohoto měřítka. Ale jak je tomu za kapitalistické výroby?

Dejme tomu, že určité kapitalistické výrobní odvětví vyrábí normální kus svého zboží za těchto podmínek: opotřebování fixního kapitálu je $^1/_2$ šilinku nebo marky na kus; suroviny a pomocných látek vchází do každého kusu za 17 $^1/_2$ šilinku; na mzdu připadají 2 šilinky, a při míře nadhodnoty 100 % je nadhodnota 2 šilinky. Úhrnná hodnota = 22 šilinků nebo marek. Pro jednoduchost předpokládáme, že v tomto výrobním odvětví má kapitál průměrné složení společenského kapitálu, že se tedy výrobní cena zboží kryje s jeho hodnotou a zisk kapitalisty s dosaženou nadhodnotou. Pak cena nákladů na zboží = $^1/_2 + 17\,^1/_2 + 2 = 20$ šilinků, průměrná míra zisku $\frac{2}{20} = 10$ %, a výrobní cena jednoho kusu zboží, která se rovná jeho hodnotě, je = 22 šilinků nebo marek.

Dejme tomu, že se vynalezl stroj, který zkrátí o polovinu živou práci potřebnou na každý kus, ale ztrojnásobí část hodnoty, která se skládá z opotřebování fixního kapitálu. Pak to vypadá takto: opotřebování = $^1/_2$ šilinku, suroviny a pomocné látky jako dříve 17 $^1/_2$ šilinku, mzda 1 šilink, nadhodnota 1 šilink, celkem 21 šilinků nebo marek. Hodnota zboží nyní klesla o 1 šilink; nový stroj značně zvýšil produktivní sílu práce. Ale kapitalistovi se to jeví takto: jeho cena nákladů je nyní: 1 $^1/_2$ šilinku opotřebování, 17 $^1/_2$ šilinku suroviny a pomocné látky, 1 šilink mzda, celkem 20 šilinků jako dříve. Protože nový stroj sám o sobě nemění míru zisku, musí kapitalista dostat o 10 % více, než kolik je cena nákladů, to je o 2 šilinky; výrobní cena se tedy nezměnila, = 22 šilinků, ale je o 1 šilink

vyšší než hodnota. Pro společnost, která vyrábí za kapitalistických podmínek, se zboží *nezlevnilo*, nový stroj neznamená *žádné* zdokonalení. Kapitalista tedy nemá žádný zájem na tom, aby zavedl nový stroj. A protože by prostě jeho zavedením znehodnotil své dosavadní, dosud neopotřebované stroje, proměnil by je v pouhé staré železo, tedy utrpěl by přímo škodu, dává si dobrý pozor, aby neprovedl tuto hloupost, která se mu zdá utopickou.

Pro kapitál tedy zákon zvýšené produktivní síly práce neplatí bezpodmínečně. Pro kapitál se tato produktivní síla nezvýší tehdy, jestliže se tím ušetří živá práce vůbec, nýbrž jen tehdy, jestliže se na *placené* části živé práce ušetří víc, než se přidá na práci minulé, jak už jsme se o tom stručně zmínili v knize I, kap. XIII, 2. s. 409—398*. Zde se kapitalistický výrobní způsob dostává do nového rozporu. Jeho historickým posláním je bezohledně, v geometrické řadě pohánět rozvoj produktivity lidské práce. Tomuto poslání se zpronevěřuje, jakmile se, jako zde, staví do cesty rozvoji produktivity. Tím jen znovu dokazuje, že se stává vetchým a stále více se přežívá.}([37])

*

To, že se zvyšováním produktivní síly stoupá minimum kapitálu, který je nutný k úspěšnému provozování samostatného průmyslového podniku, se v konkurenci jeví takto: Jakmile se všeobecně zavedlo nové, nákladnější provozní zařízení, jsou menší kapitály napříště vyloučeny z provozování samostatných podniků. Jen na začátku mechanických vynálezů v různých výrobních sférách mohou tu fungovat menší kapitály samostatně. Přitom hodně velké podniky, s mimořádně vysokým poměrem konstantního kapitálu (k variabilnímu), jako dráhy, neposkytují průměrnou míru zisku, nýbrž pouze její část, úrok. Jinak by všeobecná míra zisku klesla ještě více. Ovšem přitom tu přímé pole působnosti získává i velký komplex kapitálů ve formě akcií.

Růst kapitálu, tedy akumulace kapitálu, zahrnuje snižování míry zisku jen potud, pokud s tímto růstem vznikají ony změny v poměru organic-

([37]) Uvedená část je sice jen zredigována z poznámky v původním rukopise, ale protože některé části výkladu vybočují z materiálu, který jsem našel v originále, dávám ji do závorek. — B. E.

* Viz *Marx, K.*: Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 387—388.

kých součástí kapitálu, které jsme zkoumali výše. Ale přes ustavičné, denní převraty ve způsobu výroby hned ta, hned ona větší nebo menší část celkového kapitálu po určitou dobu akumuluje dále na základě daného průměrného poměru těchto součástí, takže její vzrůstání nezpůsobuje nějakou organickou změnu, není tedy příčinou poklesu míry zisku. Toto ustavičné zvětšování kapitálu, tedy také rozšiřování výroby na základě staré výrobní metody, které klidně pokračuje, zatímco vedle se již zavádějí nové metody, je zase jednou z příčin, proč míra zisku neklesá tou měrou, jak vzrůstá celkový kapitál společnosti.

Vzrůst absolutního počtu dělníků, přes relativní pokles variabilního kapitálu, tj. kapitálu vynakládaného na mzdu, neprobíhá ve všech výrobních odvětvích a neprobíhá všude stejnoměrně. V zemědělství může být pokles prvků živé práce absolutní.

Ostatně absolutní vzestup počtu námezdních dělníků, přes jeho relativní pokles jen odpovídá potřebám kapitalistického způsobu výroby. Pro něj se pracovní síly stávají nadbytečnými už tehdy, jakmile není nutné je zaměstnávat 12—15 hodin denně. Kdyby rozvoj výrobních sil zmenšoval absolutní počet dělníků, tj. ve skutečnosti umožňoval celému národu uskutečňovat celou svou výrobu za kratší dobu, vyvolal by revoluci, protože většina obyvatelstva by se tím stala nepotřebnou. V tom se opět objevuje specifická mez kapitalistické výroby a také to, že tato výroba naprosto není absolutní formou vývoje výrobních sil a vytváření bohatství, že se naopak na určitém bodu dostává do kolize s tímto vývojem. Částečně se tato kolize projevuje v periodických krizích, které pramení z toho, že se hned ta, hned ona část dělnického obyvatelstva stává ve svém starém povolání nadbytečnou. Mezí kapitalistické výroby je nadbytečný čas dělníků. Absolutní nadbytečný čas, který společnost získává, ji nezajímá. Rozvoj produktivní síly je pro ni důležitý jen potud, pokud prodlužuje nadbytečnou pracovní dobu dělnické třídy, tedy nikoliv pokud vůbec zkracuje pracovní dobu pro materiální výrobu; tak se kapitalistická výroba pohybuje v protikladu.

Viděli jsme, že rostoucí akumulace kapitálu zahrnuje jeho vzrůstající koncentraci. Tak roste moc kapitálu, osamostatnění společenských výrobních podmínek zosobněné v kapitalistovi vůči skutečným výrobcům. Kapitál se stále více projevuje jako společenská moc, jejímž funkcionářem je kapitalista, která už není v žádném možném vztahu k tomu, co může

vytvořit práce jednotlivého individua — nýbrž vystupuje jako odcizená, osamostatněná společenská moc, jako věc a jako kapitalistova moc uskutečňovaná pomocí této věci proti společnosti. Rozpor mezi všeobecnou společenskou mocí, kterou se stává kapitál, a soukromou mocí jednotlivého kapitalisty nad těmito společenskými výrobními podmínkami se stává stále křiklavější a zahrnuje řešení tohoto vztahu, neboť zároveň předpokládá přeměnu výrobních podmínek ve všeobecné, společné, společenské výrobní podmínky. Tato přeměna je dána rozvojem výrobních sil za kapitalistické výroby a způsobem, jak se tento rozvoj uskutečňuje.

*

Žádný kapitalista nepoužije dobrovolně nové výrobní metody, ať je sebeproduktivnější nebo ať sebevíc zvyšuje míru nadhodnoty, jestliže tato nová výrobní metoda snižuje míru zisku. Ale každá taková nová výrobní metoda zlevňuje zboží. Kapitalista je tedy zprvu prodává nad jejich výrobní cenou, možná i nad jejich hodnotou. Shrabuje rozdíl mezi výrobními náklady svého zboží a tržní cenou ostatního zboží vyrobeného s vyššími výrobními náklady. Může to dělat, protože průměr pracovní doby společensky nutné k výrobě tohoto zboží je větší než pracovní doba nutná při nové výrobní metodě. Jeho výrobní postup je lepší než průměrný společenský výrobní postup. Ale konkurence ho zevšeobecňuje a podrobuje všeobecnému zákonu. Pak nastává pokles míry zisku — snad nejprve v této výrobní sféře, a potom se vyrovnává s ostatními — který je tedy naprosto nezávislý na vůli kapitalistů.

K tomuto bodu je třeba ještě poznamenat, že tento zákon platí i pro výrobní sféry, jejichž výrobek nevchází ani přímo, ani nepřímo do spotřeby dělníka nebo do výrobních podmínek jeho životních prostředků; platí tedy i pro výrobní sféry, kde každé zlevnění zboží nemůže zvětšit relativní nadhodnotu, zlevnit pracovní sílu. (Ovšem ve všech těchto odvětvích může zlevnění konstantního kapitálu zvýšit míru zisku při nezměněném vykořisťování dělníka.) Jakmile se nová výrobní metoda začne šířit, a tím je podán faktický důkaz, že toto zboží se může vyrábět levněji, musí kapitalisté, kteří pracují za starých výrobních podmínek, prodávat svůj výrobek pod plnou výrobní cenou, protože hodnota tohoto zboží klesla, pracovní doba, kterou oni potřebují k výrobě, je vyšší než

společenská. Zkrátka — a to se jeví jako následek konkurence — musí rovněž zavést novou výrobní metodu, při které se zmenšuje poměr variabilního kapitálu ke konstantnímu.

Všechny okolnosti, které působí, že užívání strojů zlevňuje cenu zboží, které se vyrábí s jejich pomocí, se redukují vždy na to, že se zmenšuje množství práce pohlcované jednotlivým zbožím; za druhé na to, že se zmenšuje opotřebování strojů, jehož hodnota vchází do jednotlivého zboží. Čím pomaleji se stroje opotřebovávají, na tím větší množství zboží se opotřebování rozděluje, tím více živé práce nahradí stroje do té doby, než se musí obnovit. V obou případech se zvětšuje množství i hodnota fixního konstantního kapitálu proti variabilnímu.

„All other things being equal, the power of a nation to save from its profits varies with the rate of profits, is great when they are high, less, when low; but as the rate of profit declines, all other things do not remain equal... A low rate profit is ordinarily accompanied by a rapid rate of accumulation, relatively to the numbers of the people, as in England... a high rate of profit by as lower rate of accumulation, relatively to the numbers of the people."* Příklady: Polsko, Rusko, Indie etc. (Jones Richard: An Introductory Lecture on Pol. Econ. Londýn 1833, s. 50 a násl.)

Jones správně zdůrazňuje, že přes pokles míry zisku se stupňují inducements and faculties to accumulate**. Předně proto, že stoupá relativní přelidnění. Za druhé proto, že s rostoucí produktivitou práce roste masa užitných hodnot, představovaných stejnou směnnou hodnotou, tedy masa věcných prvků kapitálu. Za třetí proto, že vznikají stále nová rozmanitá výrobní odvětví. Za čtvrté proto, že se rozvíjí úvěrový systém, akciové společnosti aj., což umožňuje snadno přeměňovat peníze v kapitál a nestávat se přitom sám průmyslovým kapitalistou. Za páté proto, že vzrůstají potřeby a touha po zbohatnutí. Za šesté proto, že se zvětšuje masa vkládaného fixního kapitálu atd.

*

* Za jinak stejných okolností se schopnost národa dosahovat úspor ze zisků mění s mírou zisku — je velká, je-li míra zisku vysoká, je menší, je-li míra zisku nízká; klesá-li však míra zisku, nezůstávají všechny ostatní okolnosti stejné... Nízká míra zisku je obvykle provázena rychlým tempem akumulace ve srovnání s počtem obyvatelstva, jako v Anglii... vysoká míra zisku pomalejším tempem akumulace ve srovnání s počtem obyvatelstva."

** podněty k akumulaci a schopností akumulovat.

Tři hlavní skutečnosti kapitalistické výroby:

1. Koncentrace výrobních prostředků v málo rukou, takže přestávají být vlastnictvím bezprostředních pracovníků a stávají se naopak společenskými výrobními potencemi, i když jsou jimi zprvu jako soukromé vlastnictví kapitalistů. Ti jsou trustees* buržoazní společnosti, ale strkají si do kapes všechny plody tohoto pověření.

2. Organizace práce samé jako společenské práce: kooperací, dělbou práce a spojováním práce s přírodní vědou.

Po obou těchto stránkách ruší kapitalistický výrobní způsob soukromé vlastnictví a soukromou práci, třebaže v protikladných formách.

3. Vytvoření světového trhu.

Ohromná produktivní síla, ve srovnání s obyvatelstvem, která se vyvíjí uvnitř — kapitalistického výrobního způsobu, a vzrůst — třebaže ne úměrný — kapitálových hodnot (nejen jejich materiálního substrátu), jež rostou daleko rychleji než obyvatelstvo, to obojí je v rozporu se základnou, která se ve srovnání s rostoucím bohatstvím stále relativně zužuje a pro kterou tato ohromná produktivní síla působí, a s podmínkami zhodnocování tohoto překypujícího kapitálu. Odtud krize.

* pověření.

ODDÍL ČTVRTÝ

PŘEMĚNA ZBOŽNÍHO A PENĚŽNÍHO KAPITÁLU VE ZBOŽNĚ OBCHODNÍ A PENĚŽNĚ OBCHODNÍ KAPITÁL (KUPECKÝ KAPITÁL)

KAPITOLA ŠESTNÁCTÁ

ZBOŽNĚ OBCHODNÍ KAPITÁL

Kupecký čili obchodní kapitál se rozpadá na dvě formy čili odrůdy: na zbožně obchodní kapitál a peněžně obchodní kapitál, které nyní budeme blíže charakterizovat, pokud je to nutné k analýze kapitálu v jeho základní struktuře. A je to nutné tím spíše, že moderní ekonomie, dokonce její nejlepší představitelé, přímo zaměňuje obchodní kapitál s průmyslovým kapitálem a fakticky naprosto přehlíží jeho charakteristické zvláštnosti.

*

Pohyb zbožního kapitálu byl analyzován v knize II. Vezmeme-li celkový kapitál společnosti, je jedna jeho část, i když se skládá po každé z jiných prvků a mění se i co do velikosti, stále na trhu jako zboží, které se má přeměnit v peníze; jiná část je na trhu jako peníze, které se mají přeměnit ve zboží. Celkový kapitál je neustále v pohybu tohoto přecházení, této metamorfózy forem. Pokud se tato funkce kapitálu, který je v procesu oběhu, vůbec osamostatňuje jako zvláštní funkce zvláštního kapitálu,

pokud se ustaluje jako funkce přidělená dělbou práce zvláštnímu druhu kapitalistů, stává se zbožní kapitál zbožně obchodním čili komerčním kapitálem.

Vyložili jsme (kniha II, kap. VI, Náklady oběhu, 2 a 3), nakolik je možno dopravní průmysl, uchovávání a rozdělování zboží ve formě vhodné k distribuci považovat za výrobní procesy, které pokračují v procesu oběhu. Tyto vedlejší případy oběhu zbožního kapitálu se zčásti zaměňují se specifickými funkcemi obchodního čili zbožně obchodního kapitálu; zčásti bývají s jeho zvláštními specifickými funkcemi spojeny v praxi, ačkoliv se vývojem společenské dělby práce funkce obchodního kapitálu vyvíjí i v ryzí podobě, tj. jako funkce oddělená od oněch reálných funkcí a vůči nim samostatná. Pro náš účel, kde jde o to, určit specifickou odlišnost této zvláštní podoby* kapitálu, bude tedy třeba si ony funkce odmyslit. Pokud kapitál, který funguje pouze v procesu oběhu, speciálně zbožně obchodní kapitál, spojuje ony funkce zčásti se svými funkcemi, nevystupuje ve své čisté formě. Jeho čistou formu dostaneme, jestliže ony funkce odloupneme, odhodíme.

Viděli jsme, že existence kapitálu jako zbožního kapitálu a metamorfóza, kterou jako zbožní kapitál probíhá ve sféře oběhu, na trhu — metamorfóza, která se řeší v koupích a prodejích, v přeměňování zbožního kapitálu v peněžní kapitál a peněžního kapitálu ve zbožní kapitál — tvoří fázi reprodukčního procesu průmyslového kapitálu, tedy fázi jeho celkového výrobního procesu; že se však kapitál přitom v této své funkci oběhového kapitálu liší od sebe samého jako produktivního kapitálu. Jsou to dvě zvláštní, odlišné formy existence téhož kapitálu. Část celkového společenského kapitálu je neustále na trhu v této formě existence jako oběhový kapitál, ustavičně prochází procesem této metamorfózy, ačkoliv pro každý jednotlivý kapitál je jeho existence jako zbožního kapitálu a jeho metamorfóza jako takového jen průchozím bodem, který ustavičně mizí a ustavičně znovu vzniká, průchozím stadiem nepřetržitosti jeho výrobního procesu, a ačkoliv se proto prvky zbožního kapitálu, který je na trhu, ustavičně mění, protože se ze zbožního trhu ustavičně berou a stejně ustavičně se tam vracejí jako nový produkt výrobního procesu.

Zbožně obchodní kapitál není tedy nic jiného než přeměněná forma

* Gestalt.

části tohoto oběhového kapitálu, který je neustále na trhu, neustále probíhá procesem metamorfózy a je stále upoután ve sféře oběhu. Říkáme části, protože část prodeje a koupě zboží ustavičně probíhá přímo mezi průmyslovými kapitalisty samými. Této části si v tomto rozboru nebudeme vůbec všímat, protože nijak nepřispívá k určení pojmu, k pochopení specifické povahy obchodního kapitálu, a nadto jsme ji vyložili již v knize II natolik, že nám to pro náš účel stačí.

Obchodník se zbožím, jako kapitalista vůbec, vstupuje na trh především jako představitel určité peněžní částky, kterou zálohuje jako kapitalista, tj. kterou chce z x (původní hodnoty této částky) přeměnit v $x + \Delta x$ (tato částka plus zisk z ní). Ale pro něho nejen jako pro kapitalistu vůbec, nýbrž speciálně jako pro obchodníka se zbožím je samozřejmé, že se jeho kapitál musí objevit na trhu původně ve formě peněžního kapitálu, protože on sám zboží nevyrábí, jen s ním obchoduje, zprostředkovává jeho pohyb, a aby s ním mohl obchodovat, musí ho napřed koupit, musí tedy být majitelem peněžního kapitálu.

Dejme tomu, že obchodník se zbožím má 3000 liber št., které zhodnocuje jako obchodní kapitál. Za těchto 3000 liber št. koupí od továrníka, který vyrábí plátno, např. 30 000 loket plátna po 2 šilincích za loket. Těchto 30 000 loket prodá. Je-li průměrná roční míra zisku = 10 % a dosáhne-li obchodník po odečtení všech vedlejších nákladů 10 % ročního zisku, má na konci roku z 3000 liber št. 3300 liber št. Jak tohoto zisku dosáhne, je otázka, kterou se budeme zabývat až později. Zde prozatím prozkoumáme jen formu pohybu jeho kapitálu. Za 3000 liber št. ustavičně kupuje plátno a ustavičně toto plátno prodává; ustavičně opakuje tuto operaci koupě za účelem prodeje, $P — Z — P'$, prostou formu kapitálu, v níž je kapitál zaklet do procesu oběhu, nepřerušovaného intervaly výrobního procesu, který leží mimo jeho vlastní pohyb a funkci.

A jaký je poměr tohoto zbožně obchodního kapitálu ke zbožnímu kapitálu jako pouhé formě existence průmyslového kapitálu? Pokud jde o továrníka, který vyrábí plátno, realizoval za pomoci peněz obchodníka hodnotu svého plátna, provedl první fázi metamorfózy svého zbožního kapitálu, jeho přeměnu v peníze, a může nyní za jinak stejných okolností znovu přeměnit peníze v přízi, uhlí, mzdu etc. a na druhé straně v životní prostředky etc., aby spotřeboval svůj důchod; může tedy, nepřihlížíme-li k vydávání důchodu, pokračovat v reprodukčním procesu.

Ale ačkoliv pro něho, pro výrobce plátna, došlo k metamorfóze plátna v peníze, k jeho prodeji, neuskutečnila se ještě tato metamorfóza pro plátno samo. To je i nadále na trhu jako zbožní kapitál, který má prodělat svou první metamorfózu, má se prodat. S tímto plátnem se nestalo nic, než že změnilo majitele. Svým vlastním určením, svým postavením v procesu, je i nadále zbožním kapitálem, zbožím na prodej; jenže nyní je v rukou obchodníka, kdežto dříve bylo v rukou výrobce. Funkce prodat je, zprostředkovat první fázi jeho metamorfózy, přešla z výrobce na obchodníka a stala se jeho speciálním zaměstnáním, kdežto dříve byla funkcí, kterou musel vykonávat výrobce, když už splnil funkci jeho výroby.

Dejme tomu, že se obchodníkovi nepodaří prodat oněch 30 000 loket za dobu, kterou potřebuje výrobce plátna, aby mohl na trh vrhnout dalších 30 000 loket plátna v hodnotě 3000 liber št. Obchodník je nemůže znovu koupit, protože má ještě na skladě neprodaných 30 000 loket, které se mu ještě nepřeměnily v peněžní kapitál. Reprodukce pak vázne, přeruší se. Výrobce plátna by ovšem mohl mít k dispozici další peněžní kapitál, který by mohl nezávisle na prodeji oněch 30 000 loket přeměnit v produktivní kapitál, a tak pokračovat ve výrobním procesu. Ale tento předpoklad na tom nic nemění. Pokud jde o kapitál zálohovaný na výrobu oněch 30 000 loket, proces jeho reprodukce se přerušil a zůstává přerušen. Zde tedy vlastně vychází najevo, že obchodníkovy operace nejsou nic jiného než operace, které se vůbec musí provést, má-li se zbožní kapitál výrobce přeměnit v peníze; jsou to operace, které zprostředkovávají funkce zbožního kapitálu v procesu oběhu a reprodukce. Kdyby se tímto prodejem a mimoto nákupem místo nezávislého obchodníka zabýval výhradně pouhý pomocník výrobce, nezůstala by tato souvislost ani chvíli utajena.

Zbožně obchodní kapitál není tedy vůbec nic jiného než zbožní kapitál výrobce, který musí projít procesem své přeměny v peníze, splnit jako zbožní kapitál svou funkci na trhu, jenže nyní se tato funkce nejeví jako vedlejší operace výrobce, ale jako výhradní operace zvláštního druhu kapitalistů, obchodníků se zbožím, osamostatňuje se jako sféra zvláštních vkladů kapitálu.

To se ostatně ukazuje i na specifické formě oběhu zbožně obchodního kapitálu. Obchodník koupí zboží a pak je prodá: $P — Z — P'$. Při prostém oběhu zboží nebo i při oběhu zboží samém, jak se jeví jako proces oběhu průmyslového kapitálu, $Z' — P — Z$, se oběh zprostředkuje tím, že každý

peníz změní dvakrát majitele. Výrobce plátna prodá své zboží, plátno, přemění je v peníze; peníze kupujícího přejdou do jeho rukou. Za tytéž peníze nakoupí výrobce přízi, uhlí, práci etc., tytéž peníze opět vydá, aby hodnotu plátna přeměnil znovu ve zboží, které tvoří prvky výroby plátna. Zboží, které kupuje, není totéž zboží, není to zboží téhož druhu jako zboží, které prodává. Prodal výrobky a koupil výrobní prostředky. Jinak tomu však je při pohybu obchodního kapitálu. Obchodník s plátnem koupí za 3000 liber št. 30 000 loket plátna; těchto 30 000 loket plátna prodá, aby z oběhu dostal nazpět peněžní kapitál (3000 liber št. a zisk). Zde tedy nemění dvakrát místo tytéž peníze, ale totéž zboží; to přechází z rukou prodavače do rukou kupce a z rukou kupce, který se nyní stal prodavačem, do rukou kupce jiného. Prodalo se dvakrát, a vsune-li se mezi to řada kupců, může se prodat i vícekrát; a právě teprve tímto opakovaným prodejem, dvojím přemístěním téhož zboží, dostává první kupec nazpět peníze, které zálohoval při nákupu zboží, je zprostředkován jejich návrat k němu. V případě $Z' — P — Z$ zprostředkuje dvojí přemístění stejných peněz to, že se zboží v jedné podobě zcizuje a v druhé podobě přisvojuje. V druhém případě $P — Z — P'$ zprostředkuje dvojí přemístění téhož zboží to, že se zálohované peníze znovu berou z oběhu. Na tom se právě ukazuje, že když zboží přejde z rukou výrobce do rukou obchodníka, ještě se definitivně neprodalo, že obchodník jen pokračuje v operaci prodeje čili ve zprostředkování funkce zbožního kapitálu. Zároveň se tu však ukazuje, že to, co je pro produktivního kapitalistu $Z — P$, pouhou funkcí jeho kapitálu v jeho přechodné podobě zbožního kapitálu, je pro obchodníka $P — Z — P'$, zvláštním zhodnocením peněžního kapitálu, který zálohoval. Jedna fáze metamorfózy zboží se tu jeví, pokud jde o obchodníka, jako $P — Z — P'$, tedy jako evoluce zvláštního druhu kapitálu.

Obchodník definitivně prodá zboží, v daném případě plátno, spotřebiteli, ať je to spotřebitel produktivní (např. bělič), nebo individuální, který plátno zužitkuje pro svou osobní spotřebu. Tím se mu vrátí (se ziskem) zálohovaný kapitál a obchodník může začít operaci znovu. Kdyby při koupi plátna fungovaly peníze pouze jako platidlo, takže obchodník by měl zaplatit až za šest týdnů po odběru, a kdyby do té doby plátno prodal, mohl by zaplatit výrobci plátna, aniž sám zálohoval peněžní kapitál. Kdyby plátno neprodal, musel by zálohovat 3000 liber št. při splatnosti,

místo aby je zálohoval ihned, když se mu plátno dodalo; a kdyby je pro pokles tržní ceny prodal pod nákupní cenou, musel by schodek hradit ze svého vlastního kapitálu.

Co dává zbožně obchodnímu kapitálu charakter samostatně fungujícího kapitálu, zatímco v rukou výrobce, který sám prodává, se zřejmě jeví pouze jako zvláštní forma jeho kapitálu ve zvláštní fázi jeho reprodukčního procesu, ve fázi, kdy tento kapitál je ve sféře oběhu?

Za prvé to, že zbožní kapitál vykonává svou definitivní přeměnu v peníze, tedy svou první metamorfózu, svou funkci na trhu, která mu patří jako zbožnímu kapitálu, v rukou činitele, kterým je někdo jiný než výrobce tohoto zbožního kapitálu, a že tuto funkci zbožního kapitálu zprostředkovává obchodník svými operacemi, svými koupěmi a prodeji, takže se tato operace vyvíjí ve zvláštní činnost, oddělenou od ostatních funkcí průmyslového kapitálu, a tudíž osamostatněnou. Je to zvláštní forma společenské dělby práce, takže se část funkce, která se jinak musí plnit ve zvláštní fázi reprodukčního procesu kapitálu, v daném případě ve fázi oběhu, jeví jako výhradní funkce zvláštního činitele oběhu, kterým je někdo jiný než výrobce. Ale jen proto by se tato zvláštní činnost ještě nejevila jako funkce zvláštního kapitálu, odlišného od průmyslového kapitálu, který prochází procesem své reprodukce, a vůči němu samostatného; a také se fakticky jako taková nejeví tam, kde obchod se zbožím provozují obchodní cestující nebo jiní přímí agenti průmyslového kapitalisty. Musí k tomu tedy přistoupit ještě druhý moment.

Za druhé: dochází k tomu tím, že samostatný činitel oběhu, obchodník, zálohuje z tohoto titulu peněžní kapitál (svůj nebo vypůjčený). To, co pro průmyslový kapitál, který je v procesu své reprodukce, představuje prostě $Z - P$, přeměnu zbožního kapitálu v peněžní kapitál čili pouhý prodej, představuje pro obchodníka $P - Z - P$, koupi a prodej téhož zboží — tedy to, že se k němu prodejem vrací peněžní kapitál, který se od něho vzdálil při koupi.

To, co se obchodníkovi, pokud zálohuje kapitál na koupi zboží od výrobců, jeví jako $P - Z - P$, je vždy $Z - P$, přeměna zbožního kapitálu v peněžní kapitál; je to vždy první metamorfóza zbožního kapitálu, třebaže stejný akt se může některému výrobci čili průmyslovému kapitálu, který prochází procesem své reprodukce, jevit jako $P - Z$, jako zpětná přeměna peněz ve zboží (ve výrobní prostředky) čili jako druhá fáze meta-

morfózy. Pro výrobce plátna bylo $Z—P$ první metamorfózou, přeměnou zbožního kapitálu v peněžní kapitál. Pro obchodníka představuje tento akt $P — Z$, přeměnu jeho peněžního kapitálu ve zbožní kapitál. Prodá-li pak plátno běliči, představuje to pro běliče $P— Z$, přeměnu peněžního kapitálu v produktivní kapitál čili druhou metamorfózu jeho zbožního kapitálu; ale pro obchodníka to představuje $Z — P$, prodej koupeného plátna. Fakticky se však zbožní kapitál, který vyrobil výrobce plátna, teprve nyní definitivně prodal čili toto obchodníkovo $P — Z — P$ představuje pouze proces, jenž zprostředkuje $Z — P$ mezi dvěma výrobci. Nebo předpokládejme, že továrník, který vyrábí plátno, koupí od obchodníka s přízí za část hodnoty prodaného plátna přízi. Pro něho je to tedy $P — Z$. Ale pro obchodníka, který přízi prodává, je to $Z — P$, opětovný prodej příze; a pokud jde o přízi samu jako zbožní kapitál, je to pouze její definitivní prodej, kterým přechází ze sféry oběhu do sféry spotřeby, $Z — P$, definitivní dokončení její první metamorfózy. Ať tedy obchodník od průmyslového kapitalisty kupuje nebo ať mu prodává, vyjadřuje jeho $P — Z — P$, koloběh obchodního kapitálu, vždy jen to, co je pro zbožní kapitál sám jako průchozí formu reprodukujícího se průmyslového kapitálu pouhým $Z — P$, pouhým provedením jeho první metamorfózy. Akt $P — Z$ obchodního kapitálu je zároveň aktem $Z — P$ jen pro průmyslového kapitalistu, ale ne pro zbožní kapitál, který tento kapitalista* vyrobil; je to jen přechod zbožního kapitálu z rukou průmyslníka do rukou činitele oběhu; teprve $Z — P$ obchodního kapitálu je konečným $Z — P$ pro fungující zbožní kapitál. $P — Z — P$ jsou pouze dvě $Z — P$ téhož zbožního kapitálu, jeho dva po sobě následující prodeje, které jen zprostředkují jeho poslední a definitivní prodej.

Zbožní kapitál tedy bere na sebe ve zbožně obchodním kapitálu podobu samostatného druhu kapitálu tím, že obchodník zálohuje peněžní kapitál, který se zhodnocuje jako kapitál, funguje jako kapitál jen proto, že se zabývá výhradně tím, že zprostředkovává metamorfózu zbožního kapitálu, že zprostředkovává jeho funkci zbožního kapitálu, tj. jeho přeměnu v peníze, a to neustálým kupováním a prodáváním zboží. To je jeho jediná operace. Tato činnost, která zprostředkuje proces oběhu průmyslového kapitálu, je výhradní funkcí peněžního kapitálu, jímž operuje obchodník.

* 1. vydání: pro něj; změněno podle rukopisu K. Marxe.

Touto funkcí přeměňuje své peníze v peněžní kapitál, takže jeho P se stává $P - Z - P'$, a stejným procesem přeměňuje zbožní kapitál ve zbožně obchodní kapitál.

Zbožně obchodní kapitál, pokud a dokud existuje ve formě zbožního kapitálu, není zřejmě — z hlediska reprodukčního procesu celkového společenského kapitálu — nic jiného než část průmyslového kapitálu, která je ještě na trhu, probíhá procesem své metamorfózy a nyní existuje a funguje jako zbožní kapitál. Máme tedy nyní zkoumat vzhledem k celkovému reprodukčnímu procesu kapitálu jen *peněžní* kapitál, který zálohuje obchodník a který je určen výhradně pro koupi a prodej, a proto na sebe nikdy nebere jinou formu než formu zbožního kapitálu a peněžního kapitálu, nikoliv formu produktivního kapitálu a stále zůstává vtěsnán ve sféře oběhu kapitálu.

Když výrobce, továrník, který vyrábí plátno, prodá svých 30 000 loket obchodníkovi za 3000 liber št., koupí za stržené peníze nutné výrobní prostředky a jeho kapitál vchází opět do výrobního procesu; jeho výrobní proces pokračuje bez přerušení. Pro něho došlo k přeměně jeho zboží v peníze. Ale pro plátno, jak jsme viděli, k této přeměně ještě nedošlo. Nepřeměnilo se ještě definitivně v peníze, nevešlo ještě jako užitná hodnota do spotřeby, ať produktivní, nebo individuální. Obchodník s plátnem představuje nyní na trhu stejný zbožní kapitál, který na něm původně představoval výrobce plátna. Pro výrobce se proces metamorfózy zkrátil, ale jen proto, že pak pokračuje v rukou obchodníka.

Kdyby výrobce plátna musel čekat, až jeho plátno skutečně přestane být zbožím, až se dostane k poslednímu kupci, produktivnímu nebo individuálnímu spotřebiteli, přerušil by se jeho reprodukční proces. Nebo kdyby tomu chtěl zabránit, musel by omezit své operace, přeměnit v přízi, uhlí, práci etc., zkrátka v prvky produktivního kapitálu menší část svého plátna a větší část si ponechat jako peněžní rezervu, aby zatímco jedna část jeho kapitálu je jako zboží na trhu, mohla druhá část pokračovat ve výrobním procesu — takže když jedna část vstupuje jako zboží na trh, druhá se z něho vrací v peněžní formě. Tato dělba jeho kapitálu se neodstraní tím, že sem vstoupí obchodník. Ale bez toho by musela část oběhového kapitálu, která existuje ve formě peněžní rezervy, být vždy větší oproti části zaměstnané ve formě produktivního kapitálu a podle toho by se omezovalo měřítko reprodukce. Místo toho může nyní výrobce neustále používat

větší části svého kapitálu ve výrobním procesu a menší části jako peněžní rezervy.

Ale zato je nyní jiná část společenského kapitálu ve formě obchodního kapitálu neustále ve sféře oběhu. Používá se jí stále jen ke koupi a prodeji zboží. Vypadá to, jako by došlo jen ke změně osob, které mají tento kapitál v rukou.

Kdyby obchodník, místo aby za 3000 liber št. nakoupil plátno s úmyslem je opět prodat, těchto 3000 liber št. sám produktivně použil, zvětšil by se produktivní kapitál společnosti. Výrobce plátna i obchodník, přeměněný nyní v průmyslového kapitalistu, by pak ovšem musel jako peněžní rezervu udržovat značnější část svého kapitálu. Avšak zůstane-li obchodník obchodníkem, ušetří výrobce čas, jehož je třeba k prodeji, a může ho využít k dozoru nad výrobním procesem, kdežto obchodník musí všechen svůj čas věnovat prodeji.

Nepřekračuje-li obchodní kapitál své nezbytné proporce, je třeba mít za to, že

1. v důsledku dělby práce je kapitál zaměstnaný výhradně kupováním a prodáváním (a kromě peněz na nákup zboží sem patří peníze, které se musí vynaložit na to, aby se zaplatila práce nutná k provozování obchodu, na konstantní kapitál obchodníka, na budovy skladišť, dopravu apod.) menší, než kdyby průmyslový kapitalista musel sám obstarávat celý obchodní úsek svého podnikání;

2. protože se obchodník zabývá výhradně touto činností, nejenže se výrobci přeměňuje dříve zboží v peníze, ale i sám zbožní kapitál prodělává svou metamorfózu rychleji, než by ji prodělával v rukou výrobce;

3. vezmeme-li celkový obchodní kapitál v poměru k průmyslovému kapitálu, může jeden obrat obchodního kapitálu představovat nejen obraty několika kapitálů v jedné výrobní sféře, nýbrž obraty několika kapitálů v různých výrobních sférách. První případ: obchodník s plátnem koupí např. za svých 3000 liber št. výrobek jednoho výrobce plátna a opět ho prodá, a dříve než stejný výrobce znovu vrhne totéž množství zboží na trh, koupí výrobek jiného výrobce nebo několika jiných výrobců a opět ho prodá; tak zprostředkuje obraty různých kapitálů ve stejné výrobní sféře. Druhý případ: obchodník prodá plátno a pak koupí např. hedvábí, tedy zprostředkuje obrat kapitálu v jiné výrobní sféře.

Všeobecně je třeba poznamenat: obrat průmyslového kapitálu je ome-

zen nejen dobou oběhu, ale dobou výroby. Obrat obchodního kapitálu, pokud tento kapitál obchoduje pouze s určitým druhem zboží, není omezen obratem jednoho průmyslového kapitálu, nýbrž obratem všech průmyslových kapitálů téhož výrobního odvětví. Jestliže obchodník koupil a prodal plátno jednoho výrobce, může koupit a prodat plátno jiného výrobce, dříve než první vrhne opět zboží na trh. Stejný obchodní kapitál může tedy postupně zprostředkovat různé obraty kapitálů vložených do nějakého výrobního odvětví, takže jeho obrat není totožný s obraty toho kterého jednotlivého průmyslového kapitálu, a nenahrazuje tudíž jen peněžní rezervu, kterou by tento jednotlivý průmyslový kapitalista musel mít in peto. Obrat obchodního kapitálu v určité výrobní sféře je ovšem omezen její celkovou výrobou. Není však omezen hranicemi výroby čili dobou obratu jednotlivého kapitálu této sféry, pokud je tato doba obratu dána výrobní dobou. Dejme tomu, že *A* dodává zboží, k jehož výrobě je třeba tří měsíců. Když je obchodník koupí a prodá, řekněme do měsíce, může koupit stejný výrobek od jiného výrobce a prodat ho. Nebo když prodá např. obilí jednoho pachtýře, může za tytéž peníze koupit obilí od druhého pachtýře, a prodat je atd. Obrat jeho kapitálu je omezen množstvím obilí, které může postupně za danou dobu, např. za rok, koupit a prodat, kdežto obrat kapitálu pachtýře, nepřihlížíme-li k době oběhu, je omezen výrobní dobou, která trvá rok.

Obrat téhož obchodního kapitálu však může právě tak zprostředkovat obraty kapitálů různých výrobních odvětví.

Pokud stejný obchodní kapitál slouží v různých obratech k tomu, aby postupně přeměnil v peníze různé zbožní kapitály, tedy kupuje je a prodává jeden po druhém, plní jako peněžní kapitál vůči zbožnímu kapitálu tutéž funkci, kterou plní peníze vůbec počtem svých obratů za dané období vůči zboží.

Obrat obchodního kapitálu není totožný s obratem čili jednorázovou reprodukcí stejně velkého průmyslového kapitálu; rovná se naopak součtu obratů několika takových kapitálů ve stejné výrobní sféře nebo v různých výrobních sférách. Čím rychleji se obchodní kapitál obrací, tím menší je část celkového peněžního kapitálu, která figuruje jako obchodní kapitál, a čím pomaleji se obrací, tím je tato část větší. Čím nerozvinutější je výroba, tím větší je úhrn obchodního kapitálu ve srovnání s úhrnem do oběhu vržného zboží vůbec; tím menší je však tento kapitál absolutně nebo ve

srovnání s pokročilejšími poměry. A naopak. Za takového nerozvinutého stavu výroby je proto největší část vlastního peněžního kapitálu v rukou obchodníků, jejichž majetek tak tvoří vůči druhým peněžní majetek.

Rychlost oběhu peněžního kapitálu zálohovaného obchodníkem závisí: 1. na rychlosti, se kterou se obnovuje výrobní proces a s níž se různé výrobní procesy vzájemně prolínají; 2. na rychlosti spotřeby.

K tomu, aby obchodní kapitál vykonal jen výše uvedený obrat, nemusí napřed nakoupit zboží za celou svou hodnotu a pak je prodat. Obchodník provádí obě tyto operace zároveň. Jeho kapitál se pak dělí na dvě části. Jednu tvoří zbožní kapitál, druhou peněžní kapitál. Na jednom místě kupuje a přeměňuje tím své peníze ve zboží. Jinde prodává a přeměňuje tím druhou část zbožního kapitálu v peníze. Na jedné straně se mu jeho kapitál vrací jako peněžní kapitál, zatímco na straně druhé k němu přitéká zbožní kapitál. Čím větší je část, která existuje v jedné formě, tím menší je část, jež existuje ve formě druhé. To se střídá a vyrovnává. Spojí-li se s používáním peněz jako oběživa jejich používání jako platidla a úvěrový systém, který je na tom založen, zmenšuje se ještě více peněžní část obchodního kapitálu ve srovnání s tím, jak velké transakce provádí tento obchodní kapitál. Koupím-li za 3000 liber št. víno s platební lhůtou 3 měsíců a prodám-li je za hotové před uplynutím těchto tří měsíců, nemusím na tuto transakci zálohovat ani haléř. V tomto případě je také nad slunce jasnější, že peněžní kapitál, který tu figuruje jako obchodní kapitál, není vůbec nic jiného než samotný průmyslový kapitál ve své formě peněžního kapitálu, který se k sobě vrací ve formě peněz. (Že výrobce, který prodal zboží za 3000 liber št. s platební lhůtou 3 měsíců, může směnku, kterou za to dostal, tj. dluhopis, eskontovat u bankéře, nemění nic na tom a nijak se to netýká kapitálu obchodníka se zbožím.) Kdyby tržní ceny zboží mezitím klesly, např. o $^1/_{10}$, neměl by obchodník nejen zisk, nýbrž dostal by nazpět jen 2700 liber št. místo 3000. Musel by dosadit 300 liber št., aby mohl zaplatit. Těchto 300 liber št. by fungovalo pouze jako rezerva k vyrovnání rozdílu v ceně. Ale totéž platí i o výrobci. Kdyby prodával sám, ztratil by při poklesu ceny rovněž 300 liber št., a kdyby neměl rezervní kapitál, nemohl by znovu zahájit výrobu ve stejném měřítku.

Obchodník s plátnem koupí za 3000 liber št. od továrníka plátno; továrník zaplatí z těchto 3000 liber št. např. 2000, aby nakoupil přízi; tuto přízi

koupí od obchodníka s přízí. Peníze, kterými továrník zaplatí obchodníkovi s přízí, nejsou peníze obchodníka s plátnem, protože ten za ně dostal zboží ve stejné částce. Jsou peněžní formou jeho vlastního kapitálu. V rukou obchodníka s přízí se pak těchto 2000 liber št. jeví jako vrátivší se peněžní kapitál; ale do jaké míry jím jsou, když jsou odlišné od těchto 2000 liber št. jako peněžní formy, kterou odložilo plátno a kterou přijala příze? Jestliže obchodník s přízí koupil na úvěr a prodal před uplynutím platební lhůty za hotové, není v těchto 2000 librách št. ani haléř obchodního kapitálu, odlišného od peněžní formy, kterou na sebe bere průmyslový kapitál v procesu svého koloběhu. Pokud tedy zbožně obchodní kapitál není pouhou formou průmyslového kapitálu, který má v podobě zbožního nebo peněžního kapitálu v rukou obchodník, není ničím jiným než částí peněžního kapitálu, která patří obchodníkovi samému a slouží ke koupi a prodeji zboží. Tato část představuje ve zmenšeném měřítku část kapitálu zálohovaného na výrobu, kterou by museli průmyslníci mít stále jako peněžní rezervu, jako kupní prostředek, a která by musela stále obíhat jako jejich peněžní kapitál. Tato část je nyní, jenže zmenšena, v rukou obchodních kapitalistů a jako taková stále funguje v procesu oběhu. Je to část celkového kapitálu — která — ponecháme-li stranou to, co se vydává jako důchod — musí neustále obíhat na trhu jako kupní prostředek, jestliže má být reprodukční proces nepřetržitý. V poměru k celkovému kapitálu je tím menší, čím rychlejší je reprodukční proces a čím vyvinutější je funkce peněz jako platidla, tj. čím rozvinutější je úvěrový systém.([38])

([38]) Aby mohl obchodní kapitál klasifikovat jako produktivní kapitál, zaměňuje ho Ramsay s dopravním průmyslem a nazývá obchod: přepravu zboží z místa na místo. (An Essay on the Distribution of Wealth, s. 19.) Se stejnou záměnou se setkáváme už u Verriho (Meditazioni sull' Ec. Pol., § 4 [s. 32]) a u Saye (Traité d'Ec., I, s. 14, 15). — Ve svých Elements of Pol. Ec. (Andover and New York 1835) říká S. P. Newman: „Za existujícího hospodářského uspořádání společnosti je vlastní činnost, kterou vyvíjí obchodník, jenž stojí mezi výrobcem a spotřebitelem, tím, že zálohuje výrobci kapitál a dostává za to výrobky, tyto výrobky předává spotřebiteli a dostává za ně nazpět kapitál, transakcí, která usnadňuje ekonomický proces společnosti a výrobkům, u nichž se provedla, přidává hodnotu." (S. 174.) Tím, že mezi výrobce a spotřebitele vstupuje obchodník, ušetří oba čas a peníze. Tato služba vyžaduje zálohování kapitálu a práce a musí se zaplatit, „protože přidává výrobkům hodnotu, neboť tytéž výrobky mají v rukou spotřebitelů větší hodnotu než v rukou výrobců". Obchod je tedy pro něho tak jako pro pana Saye „v pravém slova smyslu výrobním aktem". (S. 175.) Tento Newmanův názor je naprosto chybný. *Užitná hodnota* zboží je v rukou spotřebitele větší než v rukou výrobce proto, že se tu

Obchodní kapitál není nic jiného než kapitál, který funguje ve sféře oběhu. Proces oběhu je fází celkového reprodukčního procesu. Ale v procesu oběhu se nevyrábí hodnota, tedy ani nadhodnota. Dochází v něm jen ke změnám formy téže masy hodnoty. Nedochází v něm skutečně k ničemu jinému než k metamorfóze zboží, která jako taková nemá nic společného s tvorbou hodnoty nebo se změnou hodnoty. Realizuje-li se při prodeji vyrobeného zboží nadhodnota, je to proto, že už v něm existuje; při druhém aktu, při zpětné směně peněžního kapitálu za zboží (za výrobní prvky) proto také kupující nerealizuje nadhodnotu; směnou peněz za výrobní prostředky a pracovní sílu se teprve připravuje její výroba. Naopak. Pokud je k těmto metamorfózám třeba doby oběhu — doby, během které kapitál vůbec nevyrábí, tedy nevyrábí ani nadhodnotu — omezuje se tím tvorba hodnoty, a nadhodnota, vyjádřená jako míra zisku, bude právě nepřímo úměrná délce doby oběhu. Obchodní kapitál tedy nevytváří ani hodnotu, ani nadhodnotu, tj. nevytváří ji přímo. Pokud pomáhá zkracovat dobu oběhu, může nepřímo podporovat zvětšování nadhodnoty vyráběné průmyslovým kapitalistou. Pokud pomáhá rozšiřovat trh a zprostředkuje dělbu práce mezi kapitály, tedy umožňuje kapitálu pracovat ve větším měřítku, zvyšuje jeho funkce produktivitu průmyslového kapitálu a podporuje jeho akumulaci. Pokud zkracuje dobu oběhu, zvětšuje poměr nadhodnoty k zálohovanému kapitálu, tedy míru zisku. Pokud zmenšuje část kapitálu, která je jako peněžní kapitál upoutána ve sféře oběhu, zvětšuje část kapitálu, jíž se používá přímo ve výrobě.

vůbec teprve realizuje. Neboť užitná hodnota zboží se realizuje, začíná plnit svou funkci teprve tehdy, když zboží přejde do sféry spotřeby. V rukou výrobce existuje pouze v potenciální formě. Ale za zboží se neplatí dvakrát, jednou za jeho směnnou hodnotu a pak ještě zvlášť za jeho užitnou hodnotu. Za to, že platím za jeho směnnou hodnotu, beru si jeho užitnou hodnotu. A tím, že zboží přechází z rukou výrobce nebo překupníka do rukou spotřebitele, nepřibude mu ani za mák směnné hodnoty.

KAPITOLA SEDMNÁCTÁ

OBCHODNÍ ZISK

V knize II jsme viděli, že čisté funkce kapitálu ve sféře oběhu — operace, které musí průmyslový kapitalista podniknout, aby za prvé realizoval hodnotu svého zboží a za druhé aby tuto hodnotu přeměnil opět ve výrobní prvky zboží, operace, jež zprostředkovávají metamorfózy zbožního kapitálu $Z' — P — Z$, tedy akty prodeje a koupě — nevytvářejí ani hodnotu, ani nadhodnotu. Ukázalo se naopak, že doba, které je k tomu třeba, tvoří objektivně, pokud jde o zboží, a subjektivně, pokud jde o kapitalistu, hranice pro tvorbu hodnoty a nadhodnoty. Co platí o metamorfóze zbožního kapitálu jako takového, se ovšem nijak nemění tím, že jeho část přijímá podobu zbožně obchodního kapitálu čili že se operace, které zprostředkovávají metamorfózu zbožního kapitálu, jeví jako zvláštní činnost zvláštní skupiny kapitalistů čili jako výhradní funkce části peněžního kapitálu. Jestliže prodej a koupě zboží — a v tom spočívá metamorfóza zbožního kapitálu $Z' — P — Z$ — když je provádějí sami průmysloví kapitalisté, nejsou operacemi, které vytvářejí hodnotu nebo nadhodnotu, nemohou se jimi stát tím, že je místo kapitalistů bude provádět někdo jiný. Jestliže dále část celkového společenského kapitálu, která musí být neustále k dispozici jako peněžní kapitál, nemá-li se reprodukční proces přerušovat procesem oběhu, ale nepřetržitě pokračovat — jestliže tento peněžní kapitál nevytváří ani hodnotu, ani nadhodnotu, nemůže této vlastnosti nabýt tím, že ho bude k vykonávání stejných funkcí neustále vrhat do oběhu místo průmyslových kapitalistů jiná skupina kapitalistů. Nakolik může být obchodní kapitál nepřímo produktivní, o tom jsme se již zmínili a později to ještě probereme podrobněji.

Zbožně obchodní kapitál — ponecháme-li stranou všechny heterogenní funkce, které s ním mohou být spojeny, jako uskladňování, expedici, přepravu, třídění a detailování, a omezíme-li se na jeho pravou funkci koupě za účelem prodeje — nevytváří ani hodnotu, ani nadhodnotu, nýbrž jen zprostředkovává jejich realizaci a tím zároveň skutečnou směnu zboží, jeho přechod z ruky do ruky, společenskou výměnu látek. Ale protože fáze oběhu průmyslového kapitálu je fází reprodukčního procesu stejně jako výroba, musí kapitál, který samostatně funguje v procesu oběhu, vynášet průměrný roční zisk stejně jako kapitál, jenž funguje v různých odvětvích

výroby. Kdyby obchodní kapitál vynášel procentuálně vyšší průměrný zisk než průmyslový kapitál, přeměnila by se část průmyslového kapitálu v obchodní kapitál. Kdyby vynášel nižší průměrný zisk, nastal by opak. Část obchodního kapitálu by se přeměnila v průmyslový kapitál. Žádný druh kapitálu nemůže snadněji změnit své určení, svou funkci, než obchodní kapitál.

Protože obchodní kapitál sám nevyrábí nadhodnotu, je jasné, že nadhodnota, která na něj připadá ve formě průměrného zisku, je částí nadhodnoty vyrobené celkovým produktivním kapitálem. Ale nyní jde o to: Jak se obchodní kapitál zmocňuje části nadhodnoty — čili zisku — vyrobené produktivním kapitálem, která na něj připadá?

Je jen zdání, že obchodní zisk je pouhá přirážka, nominální zvýšení ceny zboží nad jeho hodnotu.

Je jasné, že zisk obchodníka může pocházet jen z ceny zboží, které prodává, a ještě jasnější je, že tento zisk, jehož obchodník při prodeji zboží dosahuje, se musí rovnat rozdílu mezi nákupní a prodejní cenou, tomu, oč prodejní cena převyšuje nákupní cenu.

Je možné, že na zboží je po jeho nákupu a před jeho prodejem třeba dalších nákladů (oběhových nákladů), a stejně je možné, že tomu tak není. Vzniknou-li takové náklady, je jasné, že přebytek prodejní ceny nad nákupní cenou nepředstavuje pouze zisk. Abychom rozbor zjednodušili, předpokládejme nejdříve, že takové náklady nevzniknou.

U průmyslového kapitalisty se rozdíl mezi prodejní a nákupní cenou jeho zboží rovná rozdílu mezi jeho výrobní cenou a cenou jeho nákladů, čili vezmeme-li celkový společenský kapitál, rovná se rozdílu mezi hodnotou zboží a cenou jeho nákladů pro kapitalisty, což opět není nic jiného než rozdíl mezi celkovým množstvím v něm zpředmětněné práce a množstvím v něm zpředmětněné zaplacené práce. Dříve než průmyslový kapitalista vrhne zboží, které koupil, zpět na trh jako zboží připravené k prodeji, prochází toto zboží výrobním procesem, v němž se teprve vyrobí součást jeho ceny, která se má později realizovat jako zisk. Ale u obchodníka se zbožím je tomu jinak. Zboží je v jeho rukou pouze dotud, dokud je v procesu oběhu. Obchodník jen pokračuje v jeho prodeji, který zahájil průmyslový kapitalista, v realizaci jeho ceny, a nedává mu tedy projít žádným meziprocesem, ve kterém by mohlo znovu do sebe vstřebat nadhodnotu. Zatímco průmyslový kapitalista v oběhu jen reali-

zuje dosud vyrobenou nadhodnotu čili zisk, má naproti tomu obchodník v oběhu a pomocí oběhu zisk nejen realizovat, nýbrž si ho teprve vytvořit. Zdá se, že je to možné jen tím, že zboží, která mu průmyslový kapitalista prodal za výrobní ceny, čili vezmeme-li celkový zbožní kapitál, za jejich hodnotu, prodá nad výrobními cenami, přirazí k jejich cenám nominální přirážku, tedy vezmeme-li celkový zbožní kapitál, prodá ho nad jeho hodnotou, a tento přebytek nominální hodnoty nad reálnou hodnotou si strčí do kapsy, zkrátka, že zboží prodá dráže, než stojí.

Tuto formu přirážky lze velmi snadno pochopit. Např. loket plátna stojí 2 šilinky. Jestliže mám z jeho opětovného prodeje mít 10 % zisku, musím k ceně přirazit $^1/_{10}$, tedy prodávat loket po 2 šilincích $2\ ^2/_5$ pence. Rozdíl mezi skutečnou výrobní cenou plátna a jeho prodejní cenou je pak $=2\ ^2/_5$ pence; na dva šilinky je to zisk 10 %. Prodávám tu kupujícímu loket plátna za cenu, která je ve skutečnosti cenou $1\ ^1/_{10}$ lokte. Čili což je koneckonců totéž: je to tak, jako bych kupujícímu po 2 šilincích prodal jen $^{10}/_{11}$ lokte a $^1/_{11}$ si ponechal. Za $2\ ^2/_5$ pence si mohu skutečně $^1/_{11}$ lokte zase koupit při ceně lokte 2 šilinky $2\ ^2/_5$ pence. Byla by to tedy jen oklika, aby se nominálním zvýšením ceny zboží dosáhlo podílu na nadhodnotě a nadvýrobku.

To je realizace obchodního zisku přirážkou k ceně zboží, jak se nejdříve projevuje v jevové rovině. A celá představa, že zisk vzniká z nominálního zvýšení cen zboží čili z jeho prodeje nad jeho hodnotou, skutečně vznikla z toho, jak to vidí obchodní kapitál.

Ale podíváme-li se na to blíže, ukáže se brzy, že je to jen zdání. A že za předpokladu, že kapitalistický výrobní způsob je vládnoucím způsobem výroby, se obchodní zisk takto nerealizuje. (Jde tu vždy jen o průměr, a ne o jednotlivé případy.) Proč předpokládáme, že obchodník se zbožím může ze svého zboží realizovat řekněme 10 % zisku jen tím, že je prodá o 10 % nad výrobní cenou. Protože jsme předpokládali, že výrobce tohoto zboží, průmyslový kapitalista (který jako zosobnění průmyslového kapitálu figuruje vůči vnějšímu světu vždy jako „výrobce"), prodal obchodníkovi zboží za výrobní cenu. Rovnají-li se kupní ceny, které obchodník zaplatil za zboží, výrobním cenám zboží, koneckonců jejich hodnotě, takže tedy výrobní cena, koneckonců hodnota zboží představuje pro obchodníka cenu nákladů, musí být přebytek jeho prodejní ceny nad jeho kupní cenou — a jen tento rozdíl je zdrojem jeho zisku — ve skutečnosti pře-

bytkem obchodní ceny zboží nad jeho výrobní cenou a obchodník musí koneckonců všechno zboží prodávat nad hodnotou. Ale proč jsme předpokládali, že průmyslový kapitalista prodává obchodníkovi zboží za výrobní ceny? Nebo lépe řečeno, co tento předpoklad zahrnuje? Že se obchodní kapitál (zde máme s ním co dělat už jen jako se zbožně obchodním kapitálem) neúčastní tvorby všeobecné míry zisku. Z tohoto předpokladu jsme nutně vyšli při výkladu všeobecné míry zisku, a to za prvé proto, že obchodní kapitál jako takový pro nás tehdy ještě neexistoval; a za druhé proto, že průměrný zisk, a tedy všeobecnou míru zisku bylo nutno nejprve vyložit jako vyrovnávání zisků čili nadhodnot, které se skutečně vyrábějí průmyslovými kapitály různých výrobních sfér. U obchodního kapitálu však máme co dělat s kapitálem, který se podílí na zisku, aniž se podílí na jeho výrobě. Musíme tedy nyní dřívější výklad doplnit.

Dejme tomu, že celkový průmyslový kapitál zálohovaný na rok je $= 720_c + 180_v = 900$ (třeba miliónů liber št.) a $m' = 100\ \%$. Produkt je tedy $= 720_c + 180_v + 180_m$. Označíme-li pak tento produkt čili vyrobený zbožní kapitál Z, je jeho hodnota čili výrobní cena (protože pro úhrn zboží se obě shodují) $= 1080$ a míra zisku pro celkový kapitál $900 = 20\ \%$. Těchto 20 % je podle toho, co jsme vyložili dříve, průměrná míra zisku, protože nadhodnota se tu neuvádí do poměru k tomu či onomu kapitálu zvláštního složení, nýbrž k celému průmyslovému kapitálu s jeho průměrným složením. Tedy $Z = 1080$ a míra zisku $= 20\ \%$. Ale dejme tomu, že k těmto 900 librám št. průmyslového kapitálu přistupuje ještě 100 liber št. obchodního kapitálu, který má pro rata své velikosti stejný podíl na zisku jako průmyslový kapitál. Podle předpokladu je to $^1/_{10}$ celkového kapitálu 1000. Připadá mu tedy $^1/_{10}$ celkové nadhodnoty 180, a dostává tedy zisk v míře 18 %. Zisk, který se má rozdělit mezi ostatních $^9/_{10}$ celkového kapitálu, se tedy fakticky rovná už jen 162 čili pro kapitál 900 je rovněž $= 18\ \%$. Cena, za kterou majitelé průmyslového kapitálu 900 prodávají Z obchodníkům, je tedy $= 720_c + 180_v + 162_m = 1062$. Přirazí-li si tedy obchodník ke kapitálu 100 průměrný zisk 18 %, prodává zboží za $1062 + 18 = 1080$, tj. za jeho výrobní cenu, čili — vezmeme-li celkový zbožní kapitál — za jeho hodnotu, ačkoliv dosahuje zisku jen v oběhu a pomocí oběhu a pouze tím, že cena, za kterou prodává, převyšuje cenu, za kterou kupuje. Ale přesto neprodává zboží nad jeho hodnotou čili nad jeho výrobní cenou, a to právě proto, že od průmyslových

kapitalistů je koupil pod jeho hodnotou čili pod jeho výrobní cenou.

Na tvorbu průměrné míry zisku působí tedy obchodní kapitál pro rata tomu, jakou část celkového kapitálu tvoří. Říkáme-li tedy v uvedeném případě: průměrná míra zisku je = 18 %, byla by = 20 %, kdyby $^1/_{10}$ celkového kapitálu netvořil obchodní kapitál a kdyby se tím všeobecná míra zisku nesnížila o $^1/_{10}$. Tím se však také blíže určuje, vymezuje pojem výrobní ceny. Výrobní cenou je třeba i nadále rozumět cenu zboží = jeho nákladům (hodnotě v něm obsaženého konstantního + variabilního kapitálu) + průměrnému zisku z nich. Tento průměrný zisk je však nyní určen jinak. Je určen celkovým ziskem, který plodí úhrnný produktivní kapitál; ale nevypočítává se z tohoto úhrnného produktivního kapitálu, takže kdyby byl tento kapitál jako výše = 900 a zisk = 180, byla by průměrná míra zisku $= \frac{180}{900} = 20$ %, nýbrž vypočítává se z úhrnného produktivního kapitálu + obchodního kapitálu, takže jestliže je produktivní kapitál 900 a obchodní kapitál 100, je průměrná míra zisku $= \frac{180}{1000} =$ = 18 %. Výrobní cena je tedy = k (náklady) + 18, místo k + 20. V průměrné míře zisku je už započítána část celkového zisku, která připadá na obchodní kapitál. Skutečná hodnota čili výrobní cena celého zbožního kapitálu je tudíž = $k + z + h$ (kde h znamená obchodní zisk). Výrobní cena čili cena, za kterou průmyslový kapitalista jako takový prodává, je tedy menší než skutečná výrobní cena zboží; čili vezmeme-li všechna zboží jako celek, jsou ceny, za které je třída průmyslových kapitalistů prodává, menší než jejich hodnoty. Tak v hořejším příkladu: 900 (náklady) + 18 % z 900 čili 900 + 162 = 1062. Když pak obchodník prodává zboží, které ho stojí 100, za 118, přiráží si ovšem 18 %; ale protože zboží, které koupil za 100, má hodnotu 118, neprodává je proto nad jeho hodnotou. Budeme výrazu výrobní cena používat v užším smyslu, jak jsme ho výše vyložili. Pak je jasné, že zisk průmyslového kapitalisty se rovná přebytku výrobní ceny zboží nad cenou nákladů na ně a že obchodní zisk se na rozdíl od tohoto průmyslového zisku rovná přebytku prodejní ceny nad výrobní cenou zboží, která je pro obchodníka jeho nákupní cenou, skutečná cena zboží však je = jeho výrobní ceně + obchodnímu zisku. Tak jako průmyslový kapitál jen realizuje zisk, který už jako nadhodnota je v hodnotě zboží, tak ho i obchodní kapitál pouze realizuje, protože v ceně zboží,

kterou realizoval průmyslový kapitál, se ještě nerealizovala celá nadhodnota čili zisk.(39) Cena, za kterou obchodník prodává, není tedy vyšší než cena, za kterou kupuje, nikoliv proto, že by byla vyšší než úhrnná hodnota, ale proto, že jeho nákupní cena je nižší než úhrnná hodnota.

Obchodní kapitál se tedy podílí na vyrovnávání nadhodnoty na průměrný zisk, ačkoliv se nepodílí na výrobě této nadhodnoty. Proto všeobecná míra zisku už obsahuje srážku z nadhodnoty, která připadá na obchodní kapitál, tj. srážku ze zisku průmyslového kapitálu.

Z toho, co jsme dosud vyložili, vyplývá:

1. Čím větší je obchodní kapitál ve srovnání s průmyslovým kapitálem, tím menší je míra průmyslového zisku a obráceně.

2. Jestliže se v prvním oddílu ukázalo, že míra zisku vždy vyjadřuje menší míru, než je míra skutečné nadhodnoty, tj. že vždy vyjadřuje stupeň vykořisťování práce příliš nízko — např. v hořejším případě $720_c + 180_v + 180_m$, je míra nadhodnoty 100 % vyjádřena jako míra zisku jen 20 % — rozchází se tento poměr ještě více, když se průměrná míra zisku při započítání podílu, který připadá na obchodní kapitál, jeví ještě nižší, v našem případě 18 % místo 20 %. Průměrná míra zisku kapitalisty, který vykořisťuje přímo, vyjadřuje tedy míru zisku níže, než jaká je ve skutečnosti.

Za jinak stejných okolností je relativní velikost obchodního kapitálu (přičemž však kapitál maloobchodníků — tento smíšený typ — tvoří výjimku) nepřímo úměrná rychlosti jeho obratu, tedy nepřímo úměrná energii reprodukčního procesu vůbec. Při vědecké analýze se jako východisko tvorby všeobecné míry zisku jeví průmyslové kapitály a konkurence mezi nimi a teprve později se tato tvorba opravuje, doplňuje a modifikuje tím, že sem přistupuje obchodní kapitál. V historickém vývoji je tomu právě naopak. Právě obchodní kapitál první určuje ceny zboží více nebo méně podle jejich hodnot a všeobecná míra zisku se nejdříve tvoří ve sféře oběhu, který zprostředkovává reprodukční proces. Obchodní zisk původně určuje průmyslový zisk. Teprve když se kapitalistický způsob výroby rozvine a výrobce se stane sám obchodníkem, redukuje se obchodní zisk na alikvotní část celkové nadhodnoty, která připadá obchodnímu kapitálu jako alikvotní části celkového kapitálu, zaměstnaného ve společenském reprodukčním procesu.

(39) John Bellers.[41]

Při doplňovacím vyrovnávání zisků, k němuž dochází tím, že sem přistoupil obchodní kapitál, se ukázalo, že do hodnoty zboží nevchází žádný další prvek, který by připadal na peněžní kapitál zálohovaný obchodníkem, že přirážka k ceně, jíž obchodník dosahuje zisku, se rovná jen části hodnoty zboží, kterou produktivní kapitál nezapočítal do výrobní ceny zboží, ale vypustil z ní. S tímto peněžním kapitálem je to totiž stejné jako s fixním kapitálem průmyslového kapitalisty, pokud se nespotřeboval, pokud se tedy jeho hodnota nestane prvkem hodnoty zboží. Cenou, za kterou obchodník kupuje zbožní kapitál, nahrazuje totiž jeho výrobní cenu $= P$ v penězích. Jeho prodejní cena, jak bylo vyloženo dříve $=$ $= P + \Delta P$, přičemž toto ΔP je přirážka k ceně zboží, určená všeobecnou mírou zisku. Prodá-li tedy zboží, vrací se mu kromě ΔP původní peněžní kapitál, který zálohoval při nákupu zboží. Zde se opět ukazuje, že jeho peněžní kapitál není nic jiného než zbožní kapitál průmyslového kapitalisty přeměněný v peněžní kapitál, který nemůže mít vliv na velikost hodnoty tohoto zbožního kapitálu, tak jako by ho nemohl mít, kdyby se zbožní kapitál neprodával obchodníkovi, ale přímo konečnému spotřebiteli. Fakticky jen anticipuje zaplacení zboží spotřebitelem. To však je správné jen tehdy, předpokládáme-li jako dosud, že obchodník nemá žádné výlohy čili že kromě peněžního kapitálu, který musí zálohovat na nákup zboží od výrobce, nemusí v procesu metamorfózy zboží, koupí a prodejů, zálohovat žádný jiný kapitál, ani fixní, ani oběžný. Ale tak tomu není, jak jsme viděli při zkoumání oběhových nákladů (kniha II, kap. VI). A tyto oběhové náklady jsou jednak náklady, které může obchodník přesunout na jiné činitele oběhu, jednak náklady, které jsou přímo spjaty s jeho specifickou činností.

Ať jsou tyto oběhové náklady jakéhokoliv druhu, ať vyplývají z čistě obchodního podnikání jako takového, tedy patří ke specifickým oběhovým nákladům obchodníka, nebo ať představují výdaje způsobené dodatečnými výrobními procesy, které přistupují v procesu oběhu, jako expedice zboží, jeho přeprava, uskladnění aj. — předpokládají vždy, že obchodník musí kromě peněžního kapitálu, zálohovaného na nákup zboží, mít další kapitál, který zálohuje na nákup a zaplacení těchto oběhových prostředků. Pokud se tento prvek nákladů skládá z oběžného kapitálu, vchází jako další prvek do prodejní ceny zboží celý; pokud se skládá z fixního kapitálu, vchází do ní jako další prvek podle toho, jak se opotřebovává; ale vchází do ní jako

prvek, který tvoří nominální hodnotu, i když jako čistě obchodní náklady na oběh fakticky nic nepřidává k hodnotě zboží. Ale celý tento dodatečný kapitál, ať oběžný, nebo fixní, se účastní tvorby všeobecné míry zisku.

Čistě obchodní náklady na oběh (tedy vyjma náklady na expedici, přepravu, uskladnění apod.) nejsou nic jiného než náklady nutné k realizaci hodnoty zboží, k její přeměně ze zboží v peníze nebo z peněz ve zboží, ke zprostředkování jejich směny. Přitom ponecháváme zcela stranou eventuální výrobní procesy, které pokračují za aktu oběhu a od nichž může existovat obchodní podnikání úplně odděleně; tak jako např. skutečný dopravní průmysl a expedice skutečně mohou být a jsou průmyslovými odvětvími úplně odlišnými od obchodu, tak také zboží, které se má koupit a prodat, se může skladovat v docích* a jiných veřejných prostorách, a náklady, které tím vznikají, zaúčtovávají obchodníkovi, pokud je má zálohovat, třetí osoby. S tím vším se setkáme ve vlastním velkoobchodu, kde obchodní kapitál vystupuje v nejčistší podobě a nejméně smíšen s jinými funkcemi. Majitel zasilatelství, ředitel železniční společnosti, rejdař nejsou „obchodníci". Náklady, které tu zkoumáme, jsou náklady na nakupování a prodávání. Už dříve jsme poznamenali, že to je kalkulace, účetnictví, jednání na trhu, korespondence etc. Konstantní kapitál, kterého je k tomu třeba, tvoří kancelář, papír, poštovné etc. Ostatní náklady tvoří variabilní kapitál, který se zálohuje na to, aby se najali obchodní námezdní dělníci. (Na expediční výdaje, dopravní náklady, zálohy na cla etc. je možno se zčásti dívat tak, že je obchodník zálohuje při nákupu zboží, že tedy pro něho vcházejí do kupní ceny.)

Všechny tyto náklady nevznikají při výrobě užitné hodnoty zboží, nýbrž při realizaci jeho hodnoty; jsou to čistě oběhové náklady. Nevcházejí do bezprostředního výrobního procesu, nýbrž do procesu oběhu, tudíž do celkového reprodukčního procesu.

Nás tu zajímá pouze jedna část těchto nákladů — část, která se vynakládá na variabilní kapitál. (Kromě toho by bylo třeba prozkoumat: Předně, jak se v procesu oběhu uplatňuje zákon, že do hodnoty zboží vchází jen nutná práce. Za druhé, jak se projevuje u obchodního kapitálu akumulace. Za třetí, jak obchodní kapitál funguje ve skutečném celkovém reprodukčním procesu společnosti.)

* skladiště.

Tyto náklady jsou podmíněny ekonomickou formou výrobku jako zboží.

Nepřidává-li pracovní doba, kterou ztrácejí sami průmysloví kapitalisté, když si prodávají zboží přímo mezi sebou — tedy objektivně řečeno, doba oběhu zboží — tomuto zboží žádnou hodnotu, je jasné, že tato pracovní doba nenabývá jiného charakteru tím, že se přesouvá z průmyslového kapitalisty na obchodníka. Přeměna zboží (výrobku) v peníze a peněz ve zboží (ve výrobní prostředky) je nezbytnou funkcí průmyslového kapitálu, a tudíž nezbytnou operací kapitalisty, který je fakticky jen zosobněným kapitálem s vlastním vědomím a vůlí. Tyto funkce však ani nezvětšují hodnotu, ani nevytvářejí nadhodnotu. Obchodník, který provádí tyto operace čili dále zprostředkovává funkce kapitálu ve sféře oběhu, když to přestal dělat produktivní kapitalista, jen vystřídává průmyslového kapitalistu. Pracovní doba, které je třeba na tyto operace, se vynakládá na nutné operace v reprodukčním procesu kapitálu, ale nepřidává hodnotu. Kdyby obchodník tyto funkce nevykonával (tedy také nevynakládal pracovní dobu, jíž je k tomu třeba), nepoužíval by svého kapitálu jako činitel oběhu průmyslového kapitálu, nepokračoval by dále ve funkci, kterou přerušil průmyslový kapitalista, a nesměl by se tudíž pro rata svému zálohovanému kapitálu podílet na mase zisku, kterou vyrábí třída průmyslových kapitalistů. Aby se obchodní kapitalista mohl podílet na mase nadhodnoty, aby mohl sumu, kterou zálohoval, zhodnotit jako kapitál, nemusí tudíž používat námezdních dělníků. Je-li jeho podnik a kapitál malý, může v něm být sám jediným dělníkem. Platí se částí zisku, která vzniká z rozdílu mezi nákupní cenou zboží a jeho skutečnou výrobní cenou.

Z druhé strany, zálohuje-li obchodník malý kapitál, nemusí být zisk, který realizuje, o nic větší než mzda lépe placeného zručného námezdního dělníka, nebo může být dokonce menší. Skutečně, vedle něho fungují přímí obchodní agenti produktivního kapitalisty, nákupčí, prodavači, obchodní cestující, kteří mají stejný nebo větší příjem, ať už ve formě mzdy, nebo ve formě podílu na zisku (provize, tantiémy) z každého prodeje. V prvním případě pobírá obchodník obchodní zisk jako samostatný kapitalista; v druhém případě se obchodnímu zaměstnanci, námezdnímu dělníku průmyslového kapitalisty, vyplácí část zisku, ať už ve formě mzdy, nebo ve formě poměrného podílu na zisku průmyslového kapitalisty, jehož přímým agentem je tento zaměstnanec, a jeho principál v tomto

případě shrábne jak průmyslový, tak obchodní zisk. Ale ačkoliv se činiteli oběhu může jeho příjem jevit jako pouhá mzda, jako úhrada za práci, kterou vykonal, a ačkoliv tam, kde se tak nejeví, může být jeho zisk třeba jen tak velký jako mzda lépe placeného dělníka, je ve všech těchto případech zdrojem jeho příjmu jen obchodní zisk. Vyplývá to z toho, že jeho práce není hodnototvorná.

Prodlužování operace oběhu znamená pro průmyslového kapitalistu 1. osobně ztrátu času, protože mu to brání vykonávat funkci dirigenta výrobního procesu; 2. delší pobyt jeho výrobku — v peněžní nebo zbožní formě — v procesu oběhu, tedy v procesu, ve kterém se tento výrobek nezhodnocuje a v němž se přerušil bezprostřední výrobní proces. Nemá-li se výrobní proces přerušit, musí se buď omezit výroba, nebo se musí zálohovat další peněžní kapitál, aby mohl výrobní proces neustále pokračovat v dosavadním měřítku. Znamená to pokaždé, že se buď s dosavadním kapitálem dosáhne menšího zisku, nebo že se musí zálohovat další peněžní kapitál, aby se dosáhlo dosavadního zisku. To všechno se nijak nemění, když na místo průmyslového kapitalisty nastoupí obchodník. Místo aby průmyslový kapitalista vynakládal čas na proces oběhu, vynakládá ho obchodník; místo aby průmyslový kapitalista musel zálohovat dodatečný kapitál na oběh, zálohuje ho obchodník; nebo — což je nakonec stejné — místo aby značná část průmyslového kapitálu neustále kolovala v procesu oběhu, je v něm trvale upoután kapitál obchodníka; a místo aby průmyslový kapitalista dosahoval menšího zisku, musí část svého zisku úplně postoupit obchodníkovi. Pokud obchodní kapitál nepřesahuje nutné meze, je rozdíl jen v tom, že se touto dělbou funkce kapitálu spotřebovává výhradně na proces oběhu méně času, že se na to zálohuje méně dodatečného kapitálu, a ztráta na celkovém zisku, která se projevuje ve formě obchodního zisku, je menší, než by byla jinak. Vynáší-li v uvedeném příkladu kapitál $720_c + 180_v + 180_m$, když vedle něho existuje obchodní kapitál 100, průmyslovému kapitalistovi zisk 162 čili 18 %, tedy zisk o 18 menší, než kdyby nebylo tohoto osamostatnění obchodního kapitálu — nutný dodatečný kapitál, třeba 200, a celková suma, kterou by průmyslový kapitalista zálohoval, by pak byla 1100 místo 900, tedy při nadhodnotě 180 by míra zisku byla jen $16\,{}^4/_{11}$ %.

Jestliže průmyslový kapitalista, který je svým vlastním obchodníkem, zálohoval kromě dodatečného kapitálu — za který koupí nové zboží, než

se jeho výrobek, který je v oběhu, opět přemění v peníze — ještě kapitál na realizaci hodnoty svého zbožního kapitálu, tedy na proces oběhu (náklady na kancelář a mzdu obchodním dělníkům), jsou sice tyto náklady dodatečným kapitálem, ale nevytvářejí nadhodnotu. Musí se nahrazovat z hodnoty zboží, protože část hodnoty tohoto zboží se musí znovu přeměnit v tyto oběhové náklady; tím se však nevytváří další nadhodnota. Vzhledem k celkovému kapitálu společnosti to fakticky znamená, že části tohoto kapitálu je třeba na podružné operace, které nevcházejí do zhodnocovacího procesu, a že tato část společenského kapitálu se musí pro tyto účely neustále reprodukovat. Pro jednotlivého kapitalistu i pro celou třídu průmyslových kapitalistů se tím snižuje míra zisku, což je nutný důsledek pokaždé, když se přidá dodatečný kapitál, pokud je ho třeba k tomu, aby se uvedla do pohybu stejná masa variabilního kapitálu.

Pokud tyto dodatečné náklady spojené s oběhem přebírá od průmyslového kapitalisty obchodní kapitalista, dochází rovněž k tomuto snížení míry zisku, jenže v menším měřítku a jinak. Nyní se to jeví tak, že obchodník zálohuje více kapitálu, než by bylo třeba, kdyby tyto náklady neexistovaly, a že zisk z tohoto dodatečného kapitálu zvyšuje úhrn obchodního zisku; obchodní kapitál se tedy ve větší míře účastní spolu s průmyslovým kapitálem vyrovnávání průměrné míry zisku, takže průměrný zisk klesá. Kdyby se v našem příkladu kromě 100 obchodního kapitálu zálohovalo ještě 50 dodatečného kapitálu na náklady, o kterých tu mluvíme, dělila by se celková hodnota 180 mezi produktivní kapitál 900 a obchodní kapitál 150, dohromady = 1050. Průměrná míra zisku by tedy klesla na 17 $^1/_7$ %. Průmyslový kapitalista prodá zboží obchodníkovi za 900 + + 154 $^2/_7$ = 1054 $^2/_7$ a obchodník je prodá za 1130 (1080 + 50 na náklady, které musí opět nahradit). Ostatně je třeba si uvědomit, že s dělbou mezi obchodním a průmyslovým kapitálem je spojena centralizace obchodních nákladů, a tudíž jejich snížení.

Nyní je otázka: Jak je tomu s obchodními námezdními dělníky, které zaměstnává obchodní kapitalista, zde obchodník se zbožím?

Na jedné straně je takový obchodní dělník námezdním dělníkem jako každý jiný. Za prvé proto, že se jeho práce kupuje za variabilní kapitál obchodníka, nikoliv za peníze vydávané jako důchod, nekupuje se tedy pro osobní služby, nýbrž proto, aby se zhodnotil kapitál, který se na to zálohuje. Za druhé proto, že hodnota jeho pracovní síly, a tudíž jeho mzda

je jako u všech ostatních námezdních dělníků určena náklady na výrobu a reprodukci jeho specifické pracovní síly, nikoliv produktem jeho práce.

Ale mezi ním a dělníky, které zaměstnává přímo průmyslový kapitál, musí být stejný rozdíl jako mezi průmyslovým kapitálem a obchodním kapitálem, tedy mezi průmyslovým kapitalistou a obchodníkem. Protože obchodník jako pouhý činitel oběhu nevyrábí ani hodnotu, ani nadhodnotu (neboť dodatečná hodnota, kterou obchodník přidává zboží svými náklady, je pouze přídavek hodnoty, která už existovala, ačkoliv se tu vtírá otázka, jak tuto hodnotu svého konstantního kapitálu uchovává, konzervuje), nemohou ani obchodní dělníci, kteří u něho vykonávají tytéž funkce, vytvářet přímo pro něho nadhodnotu. Přitom stejně jako u produktivních dělníků předpokládáme, že mzda je určena hodnotou pracovní síly, že se tedy obchodník neobohacuje srážkou ze mzdy, že si tedy do svých nákladů nezapočítává zálohu na práci, kterou by zaplatil jen zčásti, jinak řečeno, že se neobohacuje tím, že šidí své zaměstnance etc.

Pokud jde o obchodní námezdní dělníky, není těžké vysvětlit, jak vyrábějí přímo pro svého zaměstnavatele zisk, ačkoliv nevyrábějí přímo nadhodnotu (zisk je pouze její přeměněná forma). Tato otázka byla vlastně už vyřešena všeobecnou analýzou obchodního zisku. Tak jako průmyslový kapitál dosahuje zisku tím, že prodává práci, jež je uložena a realizována ve zboží, za kterou nezaplatil ekvivalent, tak dosahuje obchodní kapitál zisku tím, že nezaplacenou práci, jež je ve zboží (ve zboží, pokud kapitál vynaložený na jeho výrobu funguje jako alikvotní část celkového průmyslového kapitálu), neplatí průmyslovému kapitálu celou, ale při prodeji zboží si tuto část, která ve zboží ještě je a kterou nezaplatil, dá zaplatit. Obchodní kapitál má jiný vztah k nadhodnotě než průmyslový kapitál. Průmyslový kapitál vyrábí nadhodnotu přímým přivlastňováním nezaplacené cizí práce. Obchodní kapitál si část této nadhodnoty přivlastňuje tím, že na sebe nechává tuto část přenést průmyslovým kapitálem.

Jen tím, že plní funkci realizace hodnot, funguje obchodní kapitál v reprodukčním procesu jako kapitál, a proto se jako fungující kapitál podílí na nadhodnotě vyrobené celkovým kapitálem. Pro jednotlivého obchodníka závisí masa jeho zisku na mase kapitálu, které může v tomto procesu použít, a může jí na koupě a prodeje použít tím více, čím větší je nezaplacená práce jeho zaměstnanců. Funkci, která dělá jeho peníze kapitálem, dává obchodní kapitalista většinou vykonávat svým dělníkům.

Neplacená práce těchto zaměstnanců sice nevytváří nadhodnotu, ale umožňuje mu, aby si ji přivlastnil, což je pro tento kapitál co do výsledku úplně totéž; tato nezaplacená práce je tedy pro něj zdrojem zisku. Jinak by se obchodní činnost nikdy nemohla provozovat ve velkém, kapitalisticky.

Tak jako nezaplacená práce dělníka přímo vytváří produktivnímu kapitálu nadhodnotu, tak nezaplacená práce obchodních námezdních dělníků opatřuje obchodnímu kapitálu podíl na této nadhodnotě.

Ale těžké je vysvětlit toto: Protože pracovní doba a práce obchodníka není hodnototvornou prací, ačkoliv mu umožňuje podílet se na nadhodnotě, která už byla vytvořena, jak je tomu s variabilním kapitálem, který obchodník vydává na nákup obchodní pracovní síly? Má se tento variabilní kapitál jako součást nákladů připočítávat k zálohovanému obchodnímu kapitálu? Jestliže ne, pak to zdánlivě odporuje zákonu vyrovnávání míry zisku; který kapitalista by zálohoval 150, kdyby mohl za zálohovaný kapitál považovat jen 100? A jestliže ano, pak to zdánlivě odporuje podstatě obchodního kapitálu, protože tento druh kapitálu nefunguje jako kapitál tím, že by jako průmyslový kapitál uváděl do pohybu cizí práci, ale tím, že sám pracuje, tj. plní funkce koupě a prodeje, a právě jen za to a tím na sebe přenáší část nadhodnoty vyrobené průmyslovým kapitálem.

(Máme tedy probrat tyto body: variabilní kapitál obchodníka; zákon nutné práce v oběhu; jak práce obchodníka uchovává hodnotu jeho konstantního kapitálu; úlohu obchodního kapitálu v celkovém reprodukčním procesu; konečně rozdvojení na zbožní kapitál a peněžní kapitál na jedné straně a zbožně obchodní kapitál a peněžně obchodní kapitál na straně druhé.)

Kdyby měl každý obchodník jen tolik kapitálu, kolik je s to sám obrátit svou vlastní prací, obchodní kapitál by se nesmírně tříštil; toto tříštění by muselo vzrůstat tou měrou, jak produktivní kapitál s rozvojem kapitalistického způsobu výroby vyrábí ve stále větším měřítku a operuje se stále většími masami. Nepoměr mezi nimi by tedy rostl. Tou měrou, jak by se kapitál ve sféře výroby centralizoval, decentralizoval by se ve sféře oběhu. Čistě obchodní činnost průmyslového kapitalisty a jeho čistě obchodní výdaje by se tím nesmírně zvětšily, protože by měl co dělat s 1000 obchodníků místo se 100. Velká část výhod, které vyplývají z osamostatnění

obchodního kapitálu, by se tím ztratila; kromě čistě obchodních nákladů by vzrůstaly i ostatní náklady na oběh, náklady na třídění, expedici atd. Tolik o průmyslovém kapitálu. Podívejme se nyní na obchodní kapitál. Předně, pokud jde o čistě obchodnické práce. Počítat s velkými čísly nestojí víc času než počítat s malými. 10 nákupů po 100 librách št. stojí desetkrát více času než *jeden* nákup za 1000 liber št. Stojí to desetkrát více korespondence, papíru a poštovného, koresponduje-li se s 10 malými obchodníky místo s *jedním* velkým. Přesně vymezená dělba práce v komerční kanceláři, kde jeden vede knihy, druhý pokladnu, třetí koresponduje, ten nakupuje, onen prodává, jiný cestuje etc., ušetří spoustu pracovní doby, takže počet obchodních dělníků, jehož se používá ve velkoobchodu, neodpovídá poměrné velikosti podniku. Je tomu tak proto, že v obchodě mnohem víc než v průmyslu stojí stejná funkce stejnou pracovní dobu, ať už se vykonává ve velkém, nebo v malém. Proto se také koncentrace objevuje historicky dříve v obchodním podniku než v průmyslové dílně. A dále výdaje na konstantní kapitál. 100 malých kanceláří stojí mnohem víc než jedna velká, 100 malých skladišť mnohem víc než jedno velké etc. Dopravní náklady, alespoň ty, které se musí zálohovat v obchodním podnikání, s tříštěním rostou.

Průmyslový kapitalista by musel na obchodní část svého podnikání vynakládat víc práce a oběhových nákladů. Kdyby byl stejný obchodní kapitál rozdělen mezi mnoho malých obchodníků, potřeboval by pro tuto roztříštěnost mnohem více dělníků, aby mohl plnit své funkce, a kromě toho by bylo třeba většího obchodního kapitálu, aby se obrátil stejný zbožní kapitál.

Nazveme-li všechen obchodní kapitál vynaložený přímo na koupi a prodej zboží B a příslušný variabilní kapitál vynaložený na zaplacení pomocným obchodním dělníkům b, je $B + b$ menší, než by musel být celkový obchodní kapitál B, kdyby se každý obchodník obešel bez pomocníků, tj. kdyby se část nevydávala na b. Ale s obtíží jsme se stále ještě nevypořádali.

Prodejní cena zboží musí být tak velká, 1. aby se mohl zaplatit průměrný zisk z $B + b$. To je jasné už z toho, že $B + b$ je vůbec menší než původní B, že představuje menší obchodní kapitál, než jakého by bylo třeba bez b. Tato prodejní cena však musí být tak velká, 2. aby se kromě zisku z b, který se nyní dodatečně objevuje, mohla nahradit i vyplacená

mzda, variabilní kapitál obchodníka $= b$. V tom je ta obtíž. Je b novou součástí ceny, nebo je to pouze část zisku dosaženého z $B + b$, která se jeví jako mzda, jen pokud jde o obchodního dělníka a pokud jde přímo o obchodníka jako pouhé nahrazení jeho variabilního kapitálu? Pak by se zisk, jehož obchodník dosáhne ze svého vynaloženého kapitálu $B + b$, rovnal jen zisku, který připadá na B podle všeobecné míry zisku, plus b, které obchodník vyplácí ve formě mzdy, které však samo nevynáší zisk.

Jde vlastně o to, najít hranice b (v matematickém smyslu). Především přesně určeme, v čem spočívá obtíž. Označme kapitál vynaložený přímo na koupi a prodej zboží B, konstantní kapitál, který se při této funkci spotřebovává (věcné obchodní náklady) N, a variabilní kapitál vynaložený obchodníkem b.

Nahrazení B nepůsobí vůbec žádné potíže. Je to pro obchodníka jen realizovaná nákupní cena čili pro továrníka výrobní cena. Obchodník platí tuto cenu a při prodeji dostává B nazpět jako část své prodejní ceny; kromě tohoto B dostává zisk z B, jak jsme vyložili dříve. Zboží stojí např. 100 liber št. Zisk z něho je dejme tomu 10 %. Zboží se tedy prodává za 110. Už předtím stálo zboží 100; obchodní kapitál 100 k němu přiráží jen 10.

Vezměme dále N; je nanejvýš stejně velké jako — ve skutečnosti je menší než — část konstantního kapitálu, kterou by spotřeboval při prodeji a nákupu výrobce, jež by však představovala přídavek ke konstantnímu kapitálu, který výrobce potřebuje přímo ve výrobě. Přesto se tato část musí neustále nahrazovat z ceny zboží čili — což je totéž — příslušná část zboží se musí neustále v této formě vydávat, musí se — vezmeme-li celkový kapitál společnosti — neustále reprodukovat v této formě. Tato část zálohovaného konstantního kapitálu by stejně jako celá masa konstantního kapitálu vložená přímo do výroby snižovala míru zisku. Pokud průmyslový kapitalista přenechává obchodní část svého podnikání obchodníkovi, nemusí zálohovat tuto část kapitálu. Místo něho ji zálohuje obchodník. Ale tak je tomu jen nominálně; obchodník ani nevyrábí, ani nereprodukuje konstantní kapitál (věcné obchodní náklady), který spotřeboval. Výroba konstantního kapitálu se tedy jeví jako zvláštní činnost nebo alespoň jako část činnosti určitých průmyslových kapitalistů, kteří tak hrají tutéž úlohu jako průmysloví kapitalisté, kteří dodávají konstantní kapitál těm, kdo vyrábějí životní prostředky. Obchodník tedy dostává předně náhradu

za tento konstantní kapitál a za druhé zisk z něho. Obojím se tedy zmenšuje zisk průmyslového kapitalisty. Ale v důsledku koncentrace a úspor, spojených s dělbou práce, se zmenšuje menší měrou, než by tomu bylo, kdyby tento kapitál musel zálohovat sám průmyslový kapitalista. Snížení míry zisku je menší, protože takto zálohovaný kapitál je menší.

Zatím se tedy prodejní cena skládá z $B + N +$ zisku z $B + N$. Po tom, co jsme vyložili, nepůsobí tato její část potíže. Nyní k tomu však přistupuje b čili variabilní kapitál zálohovaný obchodníkem.

Prodejní cena se tím mění v $B + N + b +$ zisk z $B + N +$ zisk z b.

B jen nahrazuje kupní cenu, ale kromě zisku z B k této ceně nic nepřidává. N k ní přidává nejen zisk z N, nýbrž i N samo; ale $N +$ zisk z N — část oběhových nákladů zálohovaná ve formě konstantního kapitálu + příslušný průměrný zisk — by bylo u průmyslového kapitalisty větší než u kapitalisty obchodního. Snížení průměrného zisku se jeví v té formě, že se vypočítává plný průměrný zisk — po odečtení $B + N$ od zálohovaného průmyslového kapitálu — ale částka, která se od průměrného zisku odečetla na $B + N$, se vyplácí obchodníkovi, takže se jeví jako zisk zvláštního kapitálu, kapitálu obchodního.

Ale s $b +$ ziskem z b čili v daném případě, kde se předpokládá míra zisku 10 %, s $b + {}^1/_{10}\, b$ je tomu jinak. A zde je ona potíž.

Podle předpokladu kupuje obchodník za b pouze obchodní práci, tj. práci nutnou ke zprostředkování funkcí oběhu kapitálu $Z — P$ a $P — Z$. Ale obchodní práce je práce, která je vůbec nutná k tomu, aby kapitál fungoval jako obchodní kapitál, aby zprostředkovával přeměnu zboží v peníze a peněz ve zboží. Je to práce, která realizuje hodnoty, ale nevytváří je. A jen pokud nějaký kapitál plní tyto funkce — tedy jen pokud nějaký kapitalista vykonává se svým kapitálem tyto operace, tuto práci — funguje jako obchodní kapitál a účastní se regulování všeobecné míry zisku, tj. pobírá dividendu z celkového zisku. V ($b +$ zisk z b) se však zřejmě platí předně práce (neboť je jedno, zda průmyslový kapitalista platí obchodníkovi za jeho vlastní práci nebo za práci zaměstnanců, jimž platí obchodník) a za druhé zisk z částky zaplacené za tuto práci, kterou by musel dělat obchodník sám. Obchodní kapitál dostává nazpět předně úhradu b a za druhé zisk z něho; vyplývá to tedy z toho, že si předně dává zaplatit práci, díky které funguje jako *obchodní* kapitál, a za druhé že si dává zaplatit zisk, protože funguje jako *kapitál*, tj. protože vykonává práci,

za kterou se mu jako fungujícímu kapitálu platí ziskem. To je tedy otázka, kterou máme vyřešit.

Dejme tomu, že $B = 100$, $b = 10$ a míra zisku $= 10\ \%$. Předpokládejme, že $N = 0$; pak s tímto prvkem kupní ceny, který sem nepatří a se kterým jsme se už vypořádali, nebudeme muset znovu zbytečně počítat. Prodejní cena by pak byla $= B + z + b + z$ $(= B + Bz' + b + bz'$, kde z' je míra zisku$) = 100 + 10 + 10 + 1 = 121$.

Kdyby však obchodník nevydal b na mzdu — protože b se platí jen za obchodní práci, tedy za práci nutnou k realizaci hodnoty zbožního kapitálu, který průmyslový kapitál vrhá na trh — bylo by tomu takto: obchodník by svůj čas — a dejme tomu, že je to všechen čas, který má k dispozici — věnoval na to, aby za $B = 100$ nakoupil nebo prodal. Kdyby se obchodní práce, kterou představuje b čili 10, neplatila mzdou, ale ziskem, předpokládala by jiný obchodní kapitál $= 100$, neboť 10 % z něho $= b = 10$. Toto druhé $B = 100$ by nevcházelo dodatečně do ceny zboží, ovšem vcházelo by do ní oněch 10 %. Provedly by se tudíž dvě operace po 100, $= 200$, aby se koupilo zboží za $200 + 20 = 220$.

Protože obchodní kapitál není absolutně nic jiného než osamostatněná forma části průmyslového kapitálu, jenž funguje v procesu oběhu, musí se všechny otázky, které se ho týkají, řešit tak, že nejprve vezmeme problém ve formě, v níž se jevy typické pro obchodní kapitál ještě neprojevují samostatně, nýbrž ještě v přímé souvislosti s průmyslovým kapitálem, jako jeho odvětví. Jako kancelář, na rozdíl od dílny, funguje obchodní kapitál neustále v procesu oběhu. Tedy zde, v kanceláři průmyslového kapitalisty, musíme nejprve zkoumat b, o které nám jde.

Tato kancelář je především vždy mizivě malá ve srovnání s průmyslovou dílnou. Je ostatně jasné, že tou měrou, jak se rozšiřuje měřítko výroby, množí se obchodní operace, které se musí neustále provádět, má-li průmyslový kapitál obíhat, jak proto, aby se prodal výrobek, který tu je ve formě zbožního kapitálu, tak proto, aby se stržené peníze opět přeměnily ve výrobní prostředky a aby se o tom všem vedly účty. Vypočítávání cen, vedení knih, vedení pokladny, korespondence, to všechno sem patří. Čím větší je měřítko výroby, tím větší — třebaže zdaleka ne v příslušné proporci — jsou obchodní operace průmyslového kapitálu, tedy i práce a ostatní oběhové náklady na realizaci hodnoty a nadhodnoty. Tím se stává nutným používat obchodních námezdních dělníků, kteří tvoří vlastní kance-

lář. Ačkoliv výdaje na ně mají formu mzdy, liší se od variabilního kapitálu, který se vynakládá na nákup produktivní práce. Tím se zvětšují výdaje průmyslového kapitalisty, masa kapitálu, který musí zálohovat, aniž se přímo zvětšuje nadhodnota. Neboť jsou to výdaje na zaplacení práce, které se používá jen při realizaci už vytvořených hodnot. Jako každý jiný výdaj tohoto druhu zmenšuje také tento výdaj míru zisku, protože roste zálohovaný kapitál, ale neroste nadhodnota. Zůstane-li nadhodnota m nezměněna, avšak zálohovaný kapitál K vzroste na $K + \Delta K$, dostaneme místo míry zisku $\frac{m}{K}$ menší míru zisku $\frac{m}{K + \Delta K}$. Průmyslový kapitalista se proto snaží tyto oběhové náklady stejně jako své výdaje na konstantníkapitál omezit na minimum. Průmyslový kapitál tedy nemá ke svým obchodním námezdním dělníkům stejný poměr jako ke svým produktivním námezdním dělníkům. Čím více produktivních dělníků se za jinak stejných okolností používá, tím víc se vyrábí, tím větší je nadhodnota čili zisk. A naopak. Čím větší je měřítko výroby a čím větší je hodnota, a tudíž i nadhodnota, které se mají realizovat, tedy čím větší je vyrobený zbožní kapitál, tím víc rostou absolutně, třebaže ne relativně, náklady na kancelář a dávají podnět k jakési dělbě práce. Do jaké míry je předpokladem těchto výdajů zisk, o tom svědčí mimo jiné to, že s růstem platů obchodních zaměstnanců se jich část často platí procentním podílem na zisku. Je v povaze věci, že práce, která záleží jen ve zprostředkujících operacích, spojených jednak s vypočítáváním hodnot, jednak s jejich realizací, jednak se zpětnou přeměnou realizovaných peněz ve výrobní prostředky, jejichž rozsah tedy závisí na velikosti vyrobených hodnot, které se mají realizovat — že taková práce nepůsobí jako příčina — na rozdíl od práce, která je přímo produktivní — příslušných velikostí a mas těchto hodnot, nýbrž jako jejich následek. Podobně je tomu s ostatními oběhovými náklady. Aby se mohlo mnoho měřit, vážit, balit, dopravovat, musí tu mnoho být; množství práce spojené s balením, dopravou etc. závisí na množství zboží, které je předmětem této činnosti, a ne naopak.

Obchodní dělník nevyrábí přímo nadhodnotu. Avšak cena jeho práce je určena hodnotou jeho pracovní síly, tedy jejími výrobními náklady, kdežto uplatnění této pracovní síly, její vypětí, vynaložení a opotřebování, jako u každého jiného námezdního dělníka, není nijak omezeno její hodnotou. Proto mezi jeho mzdou a masou zisku, kterou pomáhá kapitalistovi

realizovat, není nutná souvislost. Co dělník kapitalistu stojí a co mu vynáší, jsou dvě různé veličiny. Nevynáší mu zisk tím, že by přímo vytvářel nadhodnotu, ale tím, že mu pomáhá zmenšovat náklady na realizaci nadhodnoty, protože vykonává práci, za kterou zčásti nedostává zaplaceno. Obchodní dělník ve vlastním smyslu patří k lépe placené třídě námezdních dělníků, k těm, jejichž práce je kvalifikovanou prací, cennější než průměrná práce. S pokrokem kapitalistického způsobu výroby má však mzda tendenci klesat, a to i proti průměrné práci. Je to způsobeno jednak dělbou práce v kanceláři; ta vede k jednostrannému rozvíjení pracovní schopnosti a náklady na to kapitalistu zčásti nic nestojí, protože zručnost dělníka se rozvíjí vykonáváním funkce samé, a to tím rychleji, čím ji dělba práce dělá jednostrannější. Za druhé je to způsobeno tím, že předběžné vzdělání, obchodní a jazykové znalosti atd. se s pokrokem vědy a lidového vzdělání reprodukují tím rychleji, snadněji, všeobecněji a levněji, čím víc kapitalistický způsob výroby přizpůsobuje vyučovací metody atd. praktickým potřebám. Všeobecné rozšíření lidového vyučování umožňuje rekrutovat tento druh dělníků ze tříd, které dříve neměly k tomuto povolání přístup, které byly zvyklé na horší způsob života. Kromě toho zvyšuje nával do tohoto povolání a s ním konkurenci. Proto se až na některé výjimky s postupem kapitalistické výroby znehodnocuje pracovní síla těchto lidí; jejich mzda klesá, kdežto jejich pracovní schopnost roste. Kapitalista rozmnožuje počet těchto dělníků, když je třeba realizovat více hodnoty a zisku. Přibývání této práce je vždycky účinkem, nikdy příčinou přibývání a nadhodnoty.([89a])

*

Dochází tedy k rozdvojení. Na jedné straně jsou funkce kapitálu jako zbožního kapitálu a peněžního kapitálu (tedy při dalším určení jako obchodního kapitálu) všeobecnými určeními forem průmyslového kapitálu.

([89a]) Jak se tato předpověď osudů obchodního proletariátu napsaná roku 1865 od té doby potvrdila, o tom mohou vyprávět stovky německých obchodních zaměstnanců, kteří ačkoliv jsou zběhlí ve všech obchodních operacích a znají tři až čtyři jazyky, marně nabízejí své služby v londýnské City za 25 šilinků týdně — hluboko pod mzdou kvalifikovaného strojního zámečníka. — Dvoustránková mezera v rukopise naznačuje, že tento bod se měl ještě dále vyložit. Pokud jde o další, je možno poukázat na knihu II, kap. VI (Náklady oběhu), s. 105—113*, kde se Marx už dotkl mnoha věcí, které sem patří. — *B. E.*

* Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl II. Praha 1979, s. 129—135.

Na druhé straně se výhradně těmito funkcemi zabývají zvláštní kapitály, tedy také zvláštní kategorie kapitalistů; tyto funkce se tak stávají zvláštními sférami zhodnocování kapitálu.

Obchodní funkce a oběhové náklady se nezávisle vyskytují jen u obchodního kapitálu. Ta stránka průmyslového kapitálu, která je obrácena k oběhu, existuje nejen v tom, že je tu sám neustále ve formě zbožního a peněžního kapitálu, ale i v tom, že vedle dílny je tu kancelář. U obchodního kapitálu se však tato stránka osamostatňuje. Jeho jedinou dílnou je kancelář. Část kapitálu, jíž se používá ve formě oběhových nákladů, je u velkoobchodníka mnohem větší než u průmyslníka, protože kromě vlastních obchodních kanceláří, které jsou při každé průmyslové dílně, se část kapitálu, jíž by takto musela používat celá třída průmyslových kapitalistů, koncentrovala v rukou jednotlivých obchodníků; ti se starají o to, aby pokračovaly funkce oběhu, a nesou další náklady na oběh, které z toho vyplývají.

Průmyslovému kapitálu se náklady oběhu jeví jako neproduktivní výdaje a jsou jimi skutečně. Obchodníkovi se jeví jako zdroj jeho zisku, který je — předpokládáme-li všeobecnou míru zisku — úměrný jejich velikosti. Výdaje na tyto náklady oběhu jsou proto pro obchodní kapitál produktivní investicí. Je pro něj tedy přímo produktivní i obchodní práce, kterou kupuje.

OBRAT OBCHODNÍHO KAPITÁLU. CENY

Obrat průmyslového kapitálu je jednota jeho výrobní doby a doby jeho oběhu; zahrnuje tudíž celý výrobní proces. Naproti tomu obrat obchodního kapitálu, protože je ve skutečnosti pouze osamostatněným pohybem zbožního kapitálu, představuje jen první fázi metamorfózy zboží, $Z — P$, jako pohyb zvláštního kapitálu, který se vrací ke svému výchozímu bodu; $P — Z$, $Z — P$ z hlediska obchodníka, jako obrat obchodního kapitálu. Obchodník koupí, přemění své peníze ve zboží, pak prodá, přemění totéž zboží znovu v peníze; a tak se to neustále opakuje. Uvnitř oběhu se metamorfóza průmyslového kapitálu jeví vždy jako $Z_1 — P — Z_2$; peněz stržených prodejem Z_1, vyrobeného zboží, se používá k nákupu Z_2, nových výrobních prostředků; je to skutečná směna Z_1 a Z_2 a tytéž peníze tak mění majitele dvakrát. Jejich pohyb zprostředkovává směnu dvou zboží různého druhu, Z_1 a Z_2. Ale u obchodníka, v $P — Z — P'$, mění naopak dvakrát majitele totéž zboží; zboží jen zprostředkovává návrat peněz k obchodníkovi.

Jestliže je např. obchodní kapitál 100 liber št. a nakoupí-li obchodník za těchto 100 liber št. zboží a pak je prodá za 110 liber št., vykonal tento jeho kapitál 100 jeden obrat, a počet obratů za rok závisí na tom, kolikrát do roka se tento pohyb $P — Z — P'$ opakuje.

Nepřihlížíme tu vůbec k nákladům, které mohou být v rozdílu mezi nákupní a prodejní cenou, protože tyto náklady nemění nic na formě, kterou tu máme prozkoumat především.

Počet obratů daného obchodního kapitálu je tu tedy úplně analogický s opakováním obratů peněz jako pouhého oběživa. Jako stejný tolar, který desetkrát oběhne, koupí desetkrát svou hodnotu ve zboží, tak stejný peněžní kapitál obchodníka, např. 100, obrátí-li se desetkrát, koupí desetkrát svou hodnotu ve zboží čili realizuje celkový zbožní kapitál desetinásobné hodnoty $= 1000$. Je tu však rozdíl: Při oběhu peněz jako oběživa prochází stejný peníz různými rukama, tedy plní několikrát tutéž funkci, takže rychlostí oběhu nahrazuje masu penízů, které obíhají. Ale u obchodníka stejný peněžní kapitál — ať se skládá z jakýchkoliv jednotlivých penízů — stejná peněžní hodnota za částku své hodnoty kupuje a prodává zbožní kapitál několikrát, takže se jako $P + \Delta P$, jako hodnota plus nadhodnota,

několikrát vrací do stejných rukou, ke svému výchozímu bodu. To charakterizuje jeho obrat jako obrat kapitálu. Neustále odebírá z oběhu víc peněz, než do něho vrhá. Je ostatně samozřejmé, že se zrychlením obratu obchodního kapitálu (přičemž při rozvinutém úvěrnictví převládá funkce peněz jako platidla) obíhá rychleji také stejná masa peněz.

Opakování obratu zbožně obchodního kapitálu však nikdy nevyjadřuje nic jiného než opakování koupí a prodejů, kdežto opakování obratu průmyslového kapitálu vyjadřuje periodičnost a obnovování celkového reprodukčního procesu (včetně procesu spotřeby). To se však pro obchodní kapitál jeví pouze jako vnější podmínka. Průmyslový kapitál musí neustále vrhat zboží na trh a opět je z něho brát, aby se mohl obchodní kapitál rychle obracet. Probíhá-li reprodukční proces vůbec pomalu, je pomalý i obrat obchodního kapitálu. Obchodní kapitál sice zprostředkovává obrat produktivního kapitálu, ale jen potud, že zkracuje dobu jeho oběhu. Nepůsobí přímo na výrobní dobu, která rovněž tvoří hranici doby obratu průmyslového kapitálu. To je první mez pro obrat obchodního kapitálu. Za druhé pak — ponecháme-li stranou mez, kterou mu klade reproduktivní spotřeba — je tento obrat koneckonců omezen rychlostí a rozsahem celkové individuální spotřeby, neboť na tom závisí celá část zbožního kapitálu, která vchází do spotřebního fondu.

Ale (nepřihlížíme-li vůbec k obratům v obchodním světě, kde jeden obchodník prodává vždy totéž zboží druhému, a tento způsob oběhu velmi kvete v době spekulace) obchodní kapitál za prvé zkracuje fázi $Z — P$ pro produktivní kapitál. Za druhé, při moderním úvěrovém systému disponuje velkou částí celkového peněžního kapitálu společnosti, takže může opakovat své nákupy dříve, než definitivně prodá to, co předtím nakoupil; přitom je lhostejné, zda náš obchodník prodá přímo konečnému spotřebiteli nebo zda mezi ním a tímto spotřebitelem stojí 12 jiných obchodníků. Při obrovské pružnosti reprodukčního procesu, který lze vždy vyhnat za jakoukoliv danou mez, neklade mu výroba sama žádné meze nebo mez jen velmi pružnou. Kromě toho, že se odlučuje $Z — P$ a $P — Z$, což vyplývá z povahy zboží, vytváří se tu tedy fiktivní poptávka. Přes své osamostatnění není pohyb obchodního kapitálu nikdy nic jiného než pohyb průmyslového kapitálu ve sféře oběhu. Ale protože se osamostatnil, pohybuje se obchodní kapitál v určitých hranicích nezávisle na mezích, které mu klade reprodukční proces, a žene tedy sám reprodukční proces za jeho

meze. Vnitřní závislost, vnější samostatnost ho ženou až k bodu, kdy se vnitřní spojitost obnovuje násilně, krizí.

Odtud onen jev při krizích, že se nejdříve neprojevují a nepropukají v maloobchodu, který má co dělat s bezprostřední spotřebou, nýbrž ve sférách velkoobchodu a bank, které dávají velkoobchodu k dispozici peněžní kapitál společnosti.

Továrník může skutečně prodat vývozci a ten opět svému zahraničnímu zákazníkovi, dovozce může odbýt své suroviny továrníkovi, továrník své výrobky velkoobchodníkovi atd. Ale na nějakém jednotlivém neviditelném bodu leží zboží neprodané; jindy se pozvolna hromadí nadměrné zásoby u všech výrobců a překupníků. Právě tehdy je spotřeba obvykle ve vrcholném rozkvětu jednak proto, že jeden průmyslový kapitalista uvádí do pohybu celou řadu jiných, jednak proto, že dělníci, které zaměstnávají, mohou vydávat víc než obvykle, poněvadž pracují plnou dobu. S tím, jak roste příjem kapitalistů, rostou i jejich výdaje. Kromě toho dochází, jak jsme viděli (kniha II, oddíl III), k neustálému oběhu mezi konstantním kapitálem a konstantním kapitálem (i když ponecháme stranou zrychlenou akumulaci), k oběhu, který je především nezávislý na individuální spotřebě v tom smyslu, že do ní nikdy nevchází, ale přece je jí koneckonců omezen, neboť konstantní kapitál se nikdy nevyrábí kvůli sobě samému, ale jen proto, že se ho víc potřebuje ve výrobních sférách, jejichž výrobky vcházejí do individuální spotřeby. Výroba konstantního kapitálu však může jistou dobu pokračovat nerušeně, podněcována očekávanou poptávkou, a v těchto odvětvích proto jdou obchodníkům a průmyslníkům obchody jako po másle. Krize nastane, když se obchodníkům, kteří prodávají na vzdálených trzích (nebo jimž se nahromadily zásoby i v tuzemsku), vracejí peníze tak pomalu a poskrovnu, že banky naléhají na zaplacení nebo že směnky na koupené zboží jsou splatné dříve, než se podaří zboží prodat. Pak začínají nucené prodeje, prodeje, aby se mohlo zaplatit. A je tu krach, který zdánlivě prosperitě udělá rázem konec.

Vnějšnost a iracionálnost obratu obchodního kapitálu je však ještě větší, protože obrat téhož obchodního kapitálu může zprostředkovat současně nebo postupně obraty velmi různých produktivních kapitálů.

Obrat obchodního kapitálu však může zprostředkovat nejen obraty různých průmyslových kapitálů, ale i protikladné fáze metamorfózy zbožního kapitálu. Obchodník např. koupí od továrníka plátno a prodá je

běliči. Obrat téhož obchodního kapitálu — ve skutečnosti stejný akt $Z — P$, realizace plátna — tedy zde představuje dvě protikladné fáze pro dva různé průmyslové kapitály. Pokud obchodník vůbec prodává pro produktivní spotřebu, představuje jeho $Z — P$ vždy $P — Z$ nějakého průmyslového kapitálu a jeho $P — Z$ vždy $Z — P$ nějakého jiného průmyslového kapitálu.

Vypustíme-li, jak jsem to udělali v této kapitole, N, náklady oběhu, tj. část kapitálu, kterou obchodník zálohuje kromě částky vynaložené na nákup zboží, odpadne ovšem i ΔN, dodatečný zisk, jehož dosahuje z tohoto dodatečného kapitálu. Tento způsob zkoumání je tedy přísně logický a matematicky správný, chceme-li poznat, jak zisk a obrat obchodního kapitálu působí na ceny.

Kdyby výrobní cena 1 libry cukru byla 1 libra št., mohl by obchodník za 100 liber št. koupit 100 liber cukru. Jestliže za rok koupí a prodá toto množství a je-li roční průměrná míra zisku 15 %, přirazí ke 100 librám št. 15 liber št. a k 1 libře št., výrobní ceně 1 libry cukru, 3 šilinky. Prodával by tedy libru cukru za 1 libru št. a 3 šilinky. Kdyby však výrobní cena 1 libry cukru klesla na 1 šilink, nakoupil by obchodník za 100 liber št. 2000 liber cukru a prodával by ho po 1 šilinku 1 $^1/_5$ pence za libru. Roční zisk z kapitálu 100 liber št. vloženého do obchodování s cukrem by byl v obou případech = 15 librám št. Jenže v prvním případě musí obchodník prodat 100, v druhém případě 2000 liber. To, zda je výrobní cena vysoká nebo nízká, nemá pro míru zisku žádný význam, má to však velký, rozhodující význam pro to, jak velká je alikvotní část prodejní ceny každé libry cukru, která tvoří obchodní zisk, tj. jak je velká přirážka k ceně, kterou obchodník přiráží k určitému množství zboží (výrobku). Je-li výrobní cena zboží malá, je malá i částka, kterou obchodník zálohuje na jeho kupní cenu, tj. na jeho určité množství, a při dané míře zisku je tudíž malá i suma zisku, kterou získá z tohoto daného množství levného zboží; nebo — což je nakonec totéž — může pak za daný kapitál, např. 100, nakoupit velké množství tohoto levného zboží, a celkový zisk 15, jehož ze 100 dosáhne, se rozděluje po nepatrných částech na každý jednotlivý kus této masy zboží. A naopak. To plně závisí na větší či menší produktivitě průmyslového kapitálu, s jehož zbožím obchodník obchoduje. Vynecháme-li případy, kdy je obchodník monopolním obchodníkem a zároveň monopolizuje výrobu, jako např. svého času Holandsko-východoindická společ-

nost[42], není nic zpozdilejšího než běžná představa, že to, zda obchodník prodává mnoho zboží s malým ziskem na jednotku zboží nebo málo zboží s velkým ziskem na jednotku zboží, závisí na něm samém. Jeho prodejní cena má dvě meze: na jedné straně výrobní cenu zboží, která není v jeho moci; na straně druhé průměrnou míru zisku, která není v jeho moci rovněž. Jediné, o čem rozhoduje, je, zda bude obchodovat s drahým nebo levným zbožím, ale i zde má určitou úlohu velikost kapitálu, kterým disponuje, a jiné okolnosti. Jak si při tom obchodník počíná, závisí proto úplně na vývojovém stupni kapitalistického způsobu výroby, a ne na libovůli obchodníka. Takovou čistě obchodní společnost, jakou byla stará Holandsko-východoindická společnost, která měla monopol výroby, mohlo napadnout používat dál metody, jež odpovídá nanejvýš počátkům kapitalistické výroby, i za docela změněných poměrů.(40)

Tento rozšířený předsudek, který ostatně vyplývá — jako všechny nesprávné představy o zisku etc. — z toho, že se bere v úvahu jen obchod, a z předsudků obchodníků, udržují mimo jiné tyto okolnosti:

Za prvé: jevy konkurence, které se však týkají pouze rozdělování obchodního zisku mezi jednotlivé obchodníky, majitele podílů z celkového obchodního kapitálu; např. prodává-li někdo levněji, aby vytlačil své soupeře.

Za druhé: ekonom takového kalibru jako profesor Roscher si může v Lipsku pořád ještě představovat, že změny v prodejních cenách byly plodem „moudrosti a humanity" a že nebyly výsledkem převratu ve výrobním způsobu samém.[43]

Za třetí: klesají-li výrobní ceny, protože se zvýšila produktivita práce, a klesají-li proto také prodejní ceny, stoupá často poptávka ještě rychleji než nabídka a s poptávkou i tržní ceny, takže prodejní ceny vynášejí víc než průměrný zisk.

Za čtvrté: některý obchodník může snížit prodejní cenu (což nikdy není nic jiného než snížení obvyklého zisku, který přiráží k ceně), aby se v jeho

(40) „Zisk je zpravidla vždy stejný, ať je cena jakákoliv; stojí na místě jako plovoucí těleso, ať voda stoupá, nebo opadává. Proto stoupají-li ceny, obchodník ceny zvyšuje, klesají-li ceny, obchodník ceny snižuje." (*Corbet:* An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals. Londýn 1841, s. 20.) — Zde, jako v textu vůbec, se mluví jen o obyčejném obchodu, ne o spekulaci, jejíž rozbor, jako vůbec všechno, co se týká dělby obchodního kapitálu, nespadá do okruhu našeho zkoumání. „Obchodní zisk je hodnota přidávaná ke kapitálu nezávisle na ceně; to druhé (spekulace) je založeno na změně hodnoty kapitálu nebo přímo ceny." (l. c. p. 128.)

obchodě rychleji obracel větší kapitál. To všechno jsou věci, které se týkají pouze konkurence mezi obchodníky.

Už v knize I* jsme ukázali, že to, zda jsou ceny zboží vysoké nebo nízké, neurčuje ani masu nadhodnoty vyráběnou daným kapitálem, ani míru nadhodnoty, ačkoliv podle relativního množství zboží vyráběného daným množstvím práce je cena jednotlivého zboží, a tedy i část této ceny, jež odpovídá nadhodnotě, větší nebo menší. Ceny každého množství zboží, pokud odpovídají hodnotám, jsou určeny celkovým množstvím práce zpředmětněné v tomto zboží. Zpředmětní-li se malé množství práce ve velkém množství zboží, je cena jednotlivého zboží nízká a nadhodnota, která v něm je, malá. Jak se práce ztělesněná ve zboží dělí na zaplacenou a nezaplacenou práci, jaká část ceny zboží tedy představuje nadhodnotu, to nijak nesouvisí s tímto celkovým množstvím práce, tedy ani s cenou zboží. Míra nadhodnoty však nezávisí na absolutní velikosti nadhodnoty, obsažené v ceně jednotlivého zboží, nýbrž na její relativní velikosti, na jejím poměru ke mzdě, jež je ve stejném zboží. Proto může být míra vysoká, i když je absolutní velikost nadhodnoty u každého jednotlivého zboží malá. Tato absolutní velikost nadhodnoty v každém jednotlivém zboží závisí především na produktivitě práce a teprve pak na tom, jak se tato práce dělí na zaplacenou a nezaplacenou.

U obchodní prodejní ceny je výrobní cena vůbec daným vnějším předpokladem.

Vysoké obchodní ceny zboží byly v dřívějších dobách způsobeny 1. vysokými výrobními cenami, tj. nízkou produktivitou práce; 2. tím, že neexistovala všeobecná míra zisku a obchodní kapitál si přivlastňoval mnohem větší díl nadhodnoty, než jaký by mu připadl při všeobecné pohyblivosti kapitálů. Přestal-li tento stav, je to tedy po obou stránkách výsledkem rozvoje kapitalistického způsobu výroby.

Obraty obchodního kapitálu jsou delší nebo kratší, jejich počet za rok je tedy větší nebo menší podle různých obchodních odvětví. Ve stejném obchodním odvětví probíhá obrat v různých fázích ekonomického cyklu rychleji nebo pomaleji. Nicméně se vykoná průměrný počet obratů, které se zjistí ze zkušenosti.

Viděli jsme již, že se obrat obchodního kapitálu liší od obratu průmyslo-

* Viz *Marx, K.:* Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 505—515.

vého kapitálu. To vyplývá z povahy věci; jednotlivá fáze v obratu průmyslového kapitálu se jeví jako úplný obrat obchodního kapitálu ve vlastním smyslu nebo alespoň jeho části. Obrat obchodního kapitálu má také jiný vztah k určování zisku a ceny.

Obrat průmyslového kapitálu vyjadřuje jednak periodičnost reprodukce, a proto na něm závisí, kolik zboží se za určitou dobu vrhne na trh. Jednak tvoří doba oběhu hranici, a to pružnou, která více nebo méně omezuje tvorbu hodnoty a nadhodnoty, neboť ovlivňuje rozsah výrobního procesu. Obrat má tudíž určující vliv — nikoliv jako pozitivní, nýbrž jako omezující prvek — na masu ročně vyrobené nadhodnoty, a tedy na tvorbu všeobecné míry zisku. Naproti tomu pro obchodní kapitál je průměrná míra zisku veličinou danou. Obchodní kapitál se přímo neučastní tvorby zisku, resp. nadhodnoty a na tvorbu všeobecné míry zisku má určující vliv jen potud, pokud — podle toho, jakou část celkového kapitálu tvoří — pobírá dividendu z masy zisku vyrobeného průmyslovým kapitálem.

Čím větší je za podmínek vyložených v knize II, oddíl II, počet obratů průmyslového kapitálu, tím větší masu zisku vyrábí tento kapitál. Když se vytvořila všeobecná míra zisku, rozděluje se sice celkový zisk mezi různé kapitály, ale ne podle toho, jak se tyto kapitály přímo podílejí na jeho výrobě, nýbrž podle toho, jakou alikvotní část celkového kapitálu tvoří, tj. podle jejich velikosti. Na podstatě věci to však nemění nic. Čím větší je počet obratů celkového průmyslového kapitálu, tím větší je masa zisku, masa ročně vyrobené nadhodnoty, a tudíž za jinak stejných okolností i míra zisku. Jinak je tomu s obchodním kapitálem. Pro něj je míra zisku veličinou danou, určenou jednak masou zisku vyrobeného průmyslovým kapitálem, jednak relativní velikostí celkového obchodního kapitálu, jeho kvantitativním poměrem k celkovému kapitálu zálohovanému na výrobní proces a proces oběhu. Počet jeho obratů má ovšem určující vliv na jeho poměr k celkovému kapitálu čili na relativní velikost obchodního kapitálu, jehož je třeba pro oběh, neboť je jasné, že absolutní velikost nutného obchodního kapitálu a rychlost jeho obratu jsou si nepřímo úměrné; jeho relativní velikost čili část, kterou tvoří z celkového kapitálu, je však určena jeho absolutní velikostí, předpokládáme-li, že všechny ostatní okolnosti jsou stejné. Je-li celkový kapitál 10 000, je obchodní kapitál, tvoří-li jeho $^1/_{10}$, 1000; je-li celkový kapitál 1000, je jeho $^1/_{10} = 100$. Potud se absolutní velikost obchodního kapitálu mění podle velikosti celkového kapitálu, ačkoliv jeho

relativní velikost zůstává stejná. Zde však jeho relativní velikost, dejme tomu $^1/_{10}$ celkového kapitálu, považujeme za danou. Tato jeho relativní velikost sama je však opět určována obratem. Při rychlém obratu je jeho absolutní velikost např. = 1000 liber št. v prvním případě a 100 v druhém případě, jeho relativní velikost tudíž $= ^1/_{10}$. Při pomalejším obratu je jeho absolutní velikost dejme tomu v prvním případě = 2000 a v druhém 200. Jeho relativní velikost tedy vzrostla z $^1/_{10}$ na $^1/_5$ celkového kapitálu. Okolnosti, které zkracují průměrnou délku obratu obchodního kapitálu, např. rozvoj dopravních prostředků, zmenšují pro tanto absolutní velikost obchodního kapitálu, zvyšují tedy všeobecnou míru zisku. A naopak. Pokročilý kapitalistický způsob výroby má ve srovnání s dřívějšími poměry na obchodní kapitál dvojí vliv: totéž množství zboží se obrací pomocí menší masy skutečně fungujícího obchodního kapitálu; v důsledku rychlejšího obratu obchodního kapitálu a větší rychlosti reprodukčního procesu — na které se rychlejší obrat zakládá — se zmenšuje poměr obchodního kapitálu ke kapitálu průmyslovému. Na druhé straně se s rozvojem kapitalistického způsobu výroby všechna výroba stává zbožní výrobou, a celý výrobek se proto dostává do rukou činitelů oběhu; k tomu přistupuje to, že při dřívějším způsobu výroby, který vyráběl v malém — ponecháme-li stranou masu výrobků, které spotřebovávali přímo in natura sami výrobci, a masu dávek, které se odváděly in natura — prodávala velmi značná část výrobců své zboží přímo spotřebiteli nebo pracovala na jeho osobní objednávku. Ačkoliv je za dřívějších způsobů výroby obchodní kapitál větší v poměru ke zbožnímu kapitálu, který obrací, je proto:

1. absolutně menší, protože jako zboží se vyrábí a jako zbožní kapitál musí vcházet do oběhu a dostávat se do rukou obchodníků nepoměrně menší část celkového výrobku; je menší, protože zbožní kapitál je menší. Zároveň však je poměrně větší, a to nejen proto, že jeho obrat je pomalejší a že je větší v poměru k mase zboží, kterou obrací. Je větší i proto, že cena této masy zboží, a tedy i na ni zálohovaný obchodní kapitál, je pro menší produktivitu práce větší než při kapitalistické výrobě, že se tudíž stejná hodnota projevuje v menší mase zboží.

2. Za kapitalistického způsobu výroby se nejen vyrábí větší masa zboží (přičemž se nesmí zapomenout, že se hodnota této masy zboží zmenšila), nýbrž stejná masa výrobku, např. obilí, představuje větší masu zboží, tj. stále víc ho přichází do obchodu. Tím ostatně roste nejen masa obchodního

kapitálu, nýbrž vůbec všechen kapitál, který se vkládá do oběhu, např. do lodní plavby, železnic, telegrafu etc.

3. Avšak — a to je hledisko, jehož výklad patří do „konkurence kapitálů" — obchodní kapitál, který nefunguje nebo funguje jen zpola, roste s pokrokem kapitalistického způsobu výroby, s tím, jak se usnadňuje jeho pronikání do maloobchodu, jak se rozvíjí spekulace a vzniká nadbytek uvolněného kapitálu.

Považujeme-li však relativní velikost obchodního kapitálu ve srovnání s celkovým kapitálem za danou, nepůsobí rozdílnost obratů v různých obchodních odvětvích ani na velikost celkového zisku, který připadá obchodnímu kapitálu, ani na všeobecnou míru zisku. Zisk obchodníka není určen masou zbožního kapitálu, který obchodník obrací, nýbrž velikostí peněžního kapitálu, který zálohuje, aby tento obrat zprostředkoval. Je-li všeobecná roční míra zisku 15 % a zálohuje-li obchodník 100 liber št., prodá v případě, že se jeho kapitál obrátí jednou za rok, své zboží za 115. Obrátí-li se jeho kapitál za rok pětkrát, prodá zbožní kapitál, jehož nákupní cena je 100, pětkrát za rok za 103, za celý rok tedy prodá zbožní kapitál 500 za 515. V obou případech to však dává z kapitálu 100, který zálohoval, roční zisk 15. Kdyby tomu tak nebylo, vynášel by obchodní kapitál podle počtu svých obratů mnohem vyšší zisk než průmyslový kapitál, což odporuje zákonu všeobecné míry zisku.

Počet obratů obchodního kapitálu v různých obchodních odvětvích má tedy přímý vliv na obchodní ceny zboží. Výše obchodní přirážky k ceně, alikvotní části obchodního zisku daného kapitálu, která připadá na výrobní cenu jednotlivého zboží, je nepřímo úměrná počtu obratů čili rychlosti obratu obchodního kapitálu v různých obchodních odvětvích. Obrátí-li se obchodní kapitál za rok pětkrát, přirazí si ke zbožnímu kapitálu stejné hodnoty jen $^1/_5$ toho, co si ke zbožnímu kapitálu stejné hodnoty přirazí jiný obchodní kapitál, který se může obrátit za rok pouze jednou.

Vliv průměrné doby obratu kapitálů v různých obchodních odvětvích na prodejní ceny se redukuje na to, že stejná masa zisku, která je při dané velikosti obchodního kapitálu určena všeobecnou roční mírou zisku, tedy nezávisle na zvláštním charakteru obchodní operace tohoto kapitálu, se podle této rychlosti obratu rozděluje mezi masy zboží téže hodnoty různě, takže např. při pěti obratech za rok se k ceně zboží přidává $^{15}/_5$ % = = 3 %, při jednom obratu za rok však 15 %.

Stejná procentní sazba obchodního zisku v různých obchodních odvětvích zvyšuje tedy podle toho, jak dlouho trvá jejich obrat, prodejní cenu zboží o naprosto různá procenta z hodnoty tohoto zboží.

Naproti tomu u průmyslového kapitálu nepůsobí doba obratu na velikost hodnoty jednotlivých vyrobených zboží, ačkoliv má vliv na masu hodnot a nadhodnot vyrobených za danou dobu daným kapitálem, protože má vliv na masu vykořisťované práce. To je ovšem skryto a jeví se to jinak, ale jen proto, že podle zákonů, které jsme vyložili dříve, se výrobní ceny různých zboží odchylují od jejich hodnot. Vezmeme-li celkový výrobní proces, masu zboží vyrobenou celkovým průmyslovým kapitálem, vidíme ihned, že se všeobecný zákon potvrzuje.

Zatímco podrobnější prozkoumání toho, jaký vliv má doba obratu na tvorbu hodnoty u průmyslového kapitálu, nás přivádí opět ke všeobecnému zákonu a základu politické ekonomie, že hodnota zboží je určena pracovní dobou, která je v něm obsažena, vykazuje vliv obratů obchodního kapitálu na obchodní ceny jevy, které zřejmě předpokládají — kdybychom neprovedli velmi důkladný rozbor mezičlánků, — že ceny se určují čistě libovolně; totiž že se určují prostě tím, že si kapitál usmyslí, že za rok dosáhne určitého množství zisku. V důsledku takového vlivu obratů se zdá zejména, jako by ceny zboží určoval proces oběhu jako takový do určité míry nezávisle na výrobním procesu. Všechny povrchní a převrácené názory na celkový reprodukční proces jsou vzaty ze způsobu nazírání obchodního kapitálu a z představ, které jeho specifické pohyby vyvolávají v hlavách činitelů oběhu.

Jestliže je, jak čtenář s politováním poznal, analýza skutečné, vnitřní souvislosti kapitalistického výrobního procesu věc velmi spletitá a práce nesmírně vážná; je-li úkolem vědy převést zjevný pohyb, jenž se projevuje pouze v jevové rovině, na skutečný vnitřní pohyb, je samozřejmé, že se v hlavách činitelů kapitalistické výroby a oběhu musí vytvořit představy o zákonech výroby, které jsou naprosto odlišné od těchto zákonů a jsou pouze vědomým výrazem zdánlivého pohybu. Představy obchodníka, burzovního spekulanta a bankéře jsou nevyhnutelně úplně převrácené. Představy továrníků jsou zkresleny akty oběhu, kterými musí jejich kapitál projít, a vyrovnáváním všeobecné míry zisku.([41]) Také konkurence hraje

([41]) Všimněme si velmi naivní, ale přitom velmi správné poznámky: „Příčinou toho, že totéž zboží lze dostat u různých prodavačů za podstatně různé ceny, je jistě velmi často

v představě těchto lidí úplně převrácenou úlohu. Jsou-li hranice hodnoty a nadhodnoty dány, lze snadno pochopit, jak konkurence kapitálů přeměňuje hodnoty ve výrobní ceny a ještě dále v obchodní ceny a nadhodnotu v průměrný zisk. Neznáme-li však tyto hranice, je absolutně nepochopitelné, proč konkurence redukuje všeobecnou míru zisku na tu a nikoliv na onu hranici, na 15 %, a ne na 1500 %. Může ji přece redukovat nanejvýš na *jednu* hladinu. Ale není v ní absolutně žádný prvek, který by určoval tuto hladinu samotnou.

Z hlediska obchodního kapitálu se tedy zdá, že ceny určuje sám obrat. Na druhé straně, zatímco rychlost obratu průmyslového kapitálu, pokud nějakému kapitálu umožňuje vykořisťovat větší nebo menší množství práce, má určující a omezující vliv na masu zisku, a tudíž na všeobecnou míru zisku, je obchodnímu kapitálu míra zisku dána zvenčí a její vnitřní souvislost s tvorbou nadhodnoty je setřena úplně. Obrátí-li se stejný průmyslový kapitál za jinak stejných okolností a zejména při stejném organickém složení za rok čtyřikrát místo dvakrát, vyrobí dvakrát tolik nadhodnoty, a tudíž i zisku; a to se hmatatelně projevuje, má-li tento kapitál monopol — a pokud ho má — na dokonalejším způsobu výroby, který mu umožňuje zrychlit obrat. Různá doba obratu v různých obchodních odvětvích se naopak projevuje v tom, že zisk, jehož se dosáhne z jednoho obratu určitého zbožního kapitálu, je nepřímo úměrný počtu obratů peněžního kapitálu, který tyto zbožní kapitály obrací. Small profits and quick returns* jsou zejména pro shopkeepera** zásadou, kterou se zásadně řídí.

Je ostatně samozřejmé, že tento zákon obratů obchodního kapitálu v každém obchodním odvětví — ponecháme-li stranou střídání rychlejších a pomalejších obratů, které se vzájemně vyrovnávají — platí jen pro průměr obratů celého do tohoto odvětví vloženého obchodního kapitálu. Kapitál A, který působí ve stejném odvětví jako kapitál B, může vykonávat více nebo méně průměrný počet obratů. Jiné kapitály jich pak vykonají méně nebo více. Obrat úhrnné masy obchodního kapitálu vložené do tohoto od-

nesprávná kalkulace." (*Feller a Odermann:* Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik. 7. vyd. 1859, [s. 451].) To ukazuje, jak se určování cen stává čistě teoretickým, tj. abstraktním.

* malé zisky a rychlé obraty.

** malého obchodníka.

větví se tím nijak nemění. To však má rozhodující význam pro jednotlivého obchodníka nebo maloobchodníka. Pak dosahuje mimořádného zisku, tak jako ho dosahují průmysloví kapitalisté, jestliže vyrábějí za příznivějších podmínek než průměrných. Nutí-li ho k tomu konkurence, může prodávat levněji než jeho kumpáni, aniž si sníží zisk pod průměr. Jestliže se dají podmínky, které mu umožňují rychlejší obrat, koupit, např. poloha prodejny, může za ně zaplatit zvláštní rentu, tj. část jeho mimořádného zisku se přemění v pozemkovou rentu.

KAPITOLA DEVATENÁCTÁ

PENĚŽNĚ OBCHODNÍ KAPITÁL

Čistě technické pohyby, které peníze vykonávají v procesu oběhu průmyslového kapitálu, a jak nyní můžeme dodat, zbožně obchodního kapitálu (protože ten přejímá část pohybu průmyslového kapitálu v oběhu a vykonává ho jako svůj vlastní, zvláštní pohyb) — tyto pohyby osamostatněné ve funkci zvláštního kapitálu, který je a pouze je vykonává jako operace vlastní výhradně jemu, přeměňují tento kapitál v peněžně obchodní kapitál. Část průmyslového kapitálu, a přesněji řečeno, i zbožně obchodního kapitálu je neustále v peněžní formě nejen jako peněžní kapitál vůbec, nýbrž jako peněžní kapitál, který plní tyto technické funkce. Od celkového kapitálu se ve formě peněžního kapitálu oddělí a osamostatní určitá část, jejíž kapitalistická funkce záleží výhradně v tom, že vykonává tyto operace pro celou třídu průmyslových a obchodních kapitalistů. Jako u zbožně obchodního kapitálu, tak se i zde od průmyslového kapitálu, který je v podobě peněžního kapitálu v procesu oběhu, odděluje určitá část a vykonává tyto operace reprodukčního procesu pro všechen ostatní kapitál. Pohyby tohoto peněžního kapitálu jsou tedy opět jen pohyby osamostatněné části průmyslového kapitálu, který probíhá procesem své reprodukce.

Jen tehdy a potud, jestliže a pokud se kapitál vkládá poprvé — a tak je tomu i při akumulaci — se kapitál v peněžní formě jeví jako výchozí a konečný bod pohybu. Ale pro každý kapitál, který už je ve svém procesu, se výchozí i konečný bod jeví pouze jako průchozí bod. Pokud průmyslový kapitál od chvíle, kdy vyjde ze sféry výroby, do chvíle, kdy do ní znovu vstupuje, musí projít metamorfózou $Z' — P — Z$, potud je P, jak se tu už ukázalo u prostého zbožního oběhu, skutečně konečným výsledkem jedné fáze metamorfózy jen proto, aby se mohlo stát východiskem protikladné fáze, která ji doplňuje. A ačkoliv se pro obchodní kapitál $Z — P$ průmyslového kapitálu projevuje vždy jako $P — Z — P$, je přesto i pro něj, jakmile začne fungovat, skutečný proces ustavičně $Z — P — Z$. Obchodní kapitál však prochází akty $Z — P$ a $P — Z$ současně. Tj. nejenže *jeden* kapitál je ve stadiu $Z — P$, zatímco druhý je ve stadiu $P — Z$, ale stejný kapitál — protože výrobní proces je nepřetržitý — se současně neustále kupuje a prodává; je neustále zároveň v obou stadiích. Zatímco jedna jeho část se přeměňuje v peníze, aby se později přeměnila opět ve zboží, přemě-

ňuje se zároveň druhá část ve zboží, aby se pak opět přeměnila v peníze.

Zda při tom peníze fungují jako oběživo nebo jako platidlo, to závisí na formě směny zboží. V obou případech musí kapitalista neustále mnoha osobám vyplácet peníze a od mnoha osob neustále peníze dostávat. Tato čistě technická operace výplaty peněz a příjmu peněz představuje sama o sobě práci, která — pokud peníze fungují jako platidlo — nutně vyžaduje bilancování, vyrovnávání plateb. Tato práce představuje náklad oběhu, není to práce hodnototvorná. Zkracuje se tím, že ji vykonává zvláštní skupina činitelů nebo kapitalistů pro všechnu ostatní třídu kapitalistů.

Určitá část kapitálu musí být neustále pohotově jako poklad, jako potenciální peněžní kapitál: rezerva kupních prostředků, rezerva platidel, nezaměstnaný kapitál, který v peněžní formě čeká na své použití; a část kapitálu se neustále vrací v této formě. Kromě přijímání peněz, jejich vyplácení a účetnictví to vyvolává nutnost ukládat poklad, což je opět zvláštní operace. Poklad se tedy vlastně neustále rozpouští na oběživo a platidlo a znovu se vytváří z peněz získaných prodejem a ze splatných plateb; tento neustálý pohyb části kapitálu, která existuje jako peníze, pohyb oddělený od vlastní funkce kapitálu, tato čistě technická operace způsobuje zvláštní práci a náklady — oběhové náklady.

Dělba práce vede k tomu, že tyto technické operace, podmíněné funkcemi kapitálu, vykonává, pokud to je možné, pro celou třídu kapitalistů zvláštní skupina činitelů nebo kapitalistů jako své výhradní funkce, čili že se tyto funkce soustřeďují v jejích rukou. Je to zde, jako u obchodního kapitálu, dělba práce v dvojím smyslu. Stává se zvláštní činností, a protože se jako zvláštní činnost vykonává pro peněžní mechanismus celé třídy, soustřeďuje se, provozuje se ve velkém měřítku; a zde opět dochází k dělbě práce uvnitř této zvláštní činnosti jak tím, že se tato činnost štěpí na různá na sobě nezávislá odvětví, tak tím, že se v každém z těchto odvětví vytváří dílna (velké kanceláře, množství účetních a pokladníků, dalekosáhlá dělba práce). Pokud jsou vyplácení peněz, jejich příjem, vyrovnávání bilancí, vedení běžných účtů, úschova peněz etc. odděleny od aktů, které vyžadují tyto technické operace, stává se kapitál zálohovaný na tyto funkce peněžně obchodním kapitálem.

Různé operace, jejichž osamostatněním ve zvláštní činnost vzniká obchod s penězi, vyplývají z různých určení peněz samých a z jejich funkcí, které tedy musí plnit i kapitál ve formě peněžního kapitálu.

Už dříve jsem poukázal na to, že se peníze vůbec původně vyvíjejí při směně výrobků mezi různými společenskými celky.(42)

Obchod s penězi, obchod s peněžním zbožím, se proto především vyvíjí v mezinárodním styku. Jakmile v různých zemích existují zvláštní mince, musí obchodníci, kteří nakupují v cizích zemích, vyměňovat mince své země za místní mince a naopak, anebo vyměňovat různé mince za neražené čisté stříbro nebo zlato jako světové peníze. Odtud směnárenství, které je třeba považovat za jeden z přirozených základů moderního obchodu s penězi.(43) Z něho se vyvinuly směnné banky, kde stříbro (nebo zlato) na rozdíl od běžné mince funguje jako světové peníze — nyní jako bankovní peníze nebo obchodní peníze. Směnečný obchod, pokud spočíval v tom, že směnárník jedné země vydal cestujícímu platební příkaz pro smě-

(42) Zur Kritik der Pol. Oekon., s. 27*.

(43) „Už pro velkou rozmanitost mincí, jak pokud jde o jejich hrubou váhu a jádro, tak i pokud jde o to, že právo razit mince mělo mnoho knížat a měst, vznikla nutnost používat při obchodování tam, kde bylo nutno vyrovnávat platby v jedné měně, místních mincí. Aby mohli zaplatit v hotovém, brali si s sebou obchodníci, když jeli na cizí trh, neražené čisté stříbro a ovšem i zlato. A než se vraceli, vyměňovali zase stržené místní mince za neražené stříbro nebo zlato. Směnárenství, obchod s penězi, výměna neražených drahých kovů za místní měnu a naopak, se proto staly velmi rozšířeným a výnosným podnikáním." (*Hüllmann:* Städtewesen des Mittelalters. Bonn 1826—1829. Svazek I, s. 437—438.) — „Název Wechselbank** nepochází... od směnky, směnečného úpisu, nýbrž od výrazu vyměňovat*** různé druhy peněz. Dlouho před tím, než byla v roce 1609 založena Amsterodamská směnná banka, byli už v nizozemských obchodních městech směnárníci a směnárny, a dokonce směnné banky... Činnost těchto směnárníků spočívala v tom, že vyměňovali různé cizozemské mince, které do země přinášeli cizí obchodníci, za zákonem stanovenou běžnou měnu. Ponenáhlu se okruh jejich působnosti rozšiřoval... stali se pokladníky a bankéři své doby. Ve spojení pokladnictví a směnárenství viděly však amsterodamské úřady nebezpečí, a aby se tomuto nebezpečí čelilo, bylo usneseno zřídit velký ústav, který by nahradil směnárníky i pokladníky a provozoval činnost, k níž by měl veřejné oprávnění. Tímto ústavem byla proslulá Amsterodamská směnná banka z roku 1609. Stejně tak směnné banky v Benátkách, Janově, Stockholmu a Hamburku děkují za svůj vznik tomu, že byla stálá potřeba vyměňovat různé druhy peněz. Ze všech těchto bank existuje dodnes jedině hamburská, protože toto obchodní město, které nerazí vlastní mince, potřebuje ještě nyní podobnou instituci etc." (*S. Vissering:* Handboek van Praktische Staatshuishoudkunde. Amsterodam 1860. I, s. 247—248.)

* Viz *Marx, K.:* Ke kritice politické ekonomie. In: Marx, K. - Engels, B.: Spisy. Svazek 13. Praha 1963, s. 49—50.

** směnná banka.

*** wechseln.

nárníka jiné země, se již v Římě a Řecku vyvinul z vlastního směnárenství.

Obchod se zlatem a stříbrem jako zbožím (jako surovinami, z nichž se zhotovují přepychové předměty) tvoří přirozenou základnu obchodu s pruty drahých kovů (bullion trade) čili obchodu, který zprostředkovává funkce peněz jako světových peněz. Tyto funkce, jak jsme vyložili dříve (kniha I, kap. III, 3, c), jsou dvojí: peníze komíhají sem a tam mezi sférami oběhu různých národů, aby se vyrovnaly mezinárodní platby, a při stěhování kapitálu z místa na místo, aby se zúročil; vedle toho proudí od zdrojů těžby drahých kovů, rozlévají se po světovém trhu a těžba se rozděluje mezi různé sféry národního oběhu. V Anglii ještě po převážnou část XVII. století plnili zlatníci funkci bankéřů. Jak se vyrovnávání mezinárodních plateb vyvíjí dále ve směnečný obchod etc., toho si tu prozatím vůbec nevšímáme, stejně jako všeho toho, co se týká obchodu s cennými papíry, stručně řečeno všech zvláštních forem úvěrnictví, které nás tu prozatím nezajímá.

Jako světové peníze se národní peníze zbavují svého lokálního charakteru; peníze jedné země se vyjadřují v penězích druhé země, a tak se všechny převádějí na svůj obsah ve zlatě nebo stříbře, kdežto zlato a stříbro jako dvě zboží, která obíhají jako světové peníze, se musí zároveň převádět na vzájemný poměr svých hodnot, který se stále mění. Ze zprostředkování těchto operací si dělá peněžník zvláštní zaměstnání. Směnárenství a obchod s pruty jsou tak nejpůvodnějšími formami obchodu s penězi a vyplývají z dvojích funkcí peněz; jako místních mincí a jako světových peněz.

Z kapitalistického výrobního procesu, jako z obchodu vůbec, i za předkapitalistického způsobu výroby vyplývá:

Za prvé: hromadění peněz jako pokladu, tj. nyní jako části kapitálu, která musí být v peněžní formě stále po ruce jako rezervní fond platidel a kupních prostředků. To je první forma pokladu, ve které se poklad znovu objevuje za kapitalistického způsobu výroby a v níž se vůbec tvoří při vývoji obchodního kapitálu alespoň u tohoto kapitálu. Obojí platí jak pro vnitřní, tak pro mezinárodní oběh. Tento poklad neustále proudí, neustale se vlévá do oběhu a neustále se z něho vrací. Druhou formou pokladu je ladem ležící, dočasně nezaměstnaný kapitál v peněžní formě; sem patří nově akumulovaný peněžní kapitál, který se ještě nikam nevložil. Toto hromadění pokladu vyžaduje tyto funkce: především jeho úschovu, vedení knih etc.

Za druhé však je s tím spojeno vydávání peněz při nákupech, jejich přijímání při prodejích, vyplácení peněz a příjem plateb, vyrovnávání plateb etc. To všechno provádí peněžník pro obchodníky a průmyslové kapitalisty zprvu jako prostý *pokladník.*(44)

Obchod s penězi se plně rozvíjí — a to už i ve svých prvopočátcích — jakmile se s jeho ostatními funkcemi spojí funkce půjčování a vypůjčování a obchod na úvěr. O tom v dalším oddílu, u úrokového kapitálu.

Sám obchod s pruty, převážení zlata nebo stříbra z jedné země do druhé, je pouze výsledkem obchodu se zbožím, určeným směnečným kursem, který vyjadřuje stav mezinárodních plateb a úrokové sazby na různých trzích. Obchodník s pruty drahých kovů jen zprostředkovává tento výsledek.

Při zkoumání peněz, toho, jak se jejich pohyby a určité formy vyvíjejí z prostého zbožního oběhu, jsme viděli (kniha I, kap. III), že pohyb masy peněz, které obíhají jako kupní prostředek a jako platidlo, je určen meta-

(44) „Instituce pokladníků si snad nikde neuchovala svůj původní, samostatný charakter v tak čisté podobě jako v nizozemských obchodních městech" (o původu pokladnictví v Amsterodamu viz *E. Luzac:* Holland's Rijkdom, část III). „Jejich funkce se zčásti kryjí s funkcemi staré Amsterodamské směnné banky. Pokladník dostane od obchodníků, kteří používají jeho služeb, určitou částku peněz a na tuto částku jim ve svých knihách otevře ‚credit'; ti mu pak posílají své pohledávky, které pro ně vybírá a připisuje jim je na konto; naopak na jejich příkazy (kassiers briefjes) provádí platby a tyto částky odepisuje z jejich běžného účtu. Za toto přijímání a vyplácení peněz si pak počítá malou provizi, která tvoří přiměřenou odměnu za jeho práci jen proto, že mezi oběma stranami zprostředkuje značný počet obratů. Mají-li se vyrovnat platby mezi dvěma obchodníky, kteří oba používají téhož pokladníka, vyřizují se tyto platby velmi jednoduše tím, že se oběma zaúčtují, neboť pokladníci dělají denně bilanci jejich vzájemných pohledávek. V tomto zprostředkování plateb tedy záleží vlastní činnost pokladníků; vylučuje tedy průmyslové podniky, spekulace a otevírání nekrytých úvěrů; neboť tu musí být pravidlem, že pokladník za toho, komu otevřel ve svých knihách účet, neprovádí žádné platby, které by přesahovaly to, co u něho má na kontě." (*Vissering*, l. c. p. 243—244.) — O pokladních spolcích v Benátkách: „Potřeba a místní poměry v Benátkách, kde bylo přenášení peněz v hotovosti obtížnější než jinde, vedlo velkoobchodníky tohoto města k tomu, že zřídili pokladní spolky s náležitou bezpečností, dozorem a správou; členové takového spolku složili určité sumy, z nichž poukazovali platby svým věřitelům, a v knize, která se o tom vedla, se vyplacená částka odepsala z dlužníkova konta a připsala k částce, kterou tam měl věřitel k dobru. Jsou to první počátky takzvaných žirobank. Pravda, tyto spolky jsou staré. Ale klade-li je někdo do XII. století, zaměňuje je s ústavem pro státní půjčky, založeným roku 1171." (*Hüllmann*, l. c. p. 453—454.)

morfózou zboží, jejím rozsahem a její rychlostí, metamorfózou, která, jak nyní víme, je sama pouze momentem celkového reprodukčního procesu. Pokud jde o opatřování peněžního materiálu — zlata a stříbra — z míst, kde se těží, není to nic jiného než bezprostřední směna zboží, směna zlata a stříbra jako zboží za jiné zboží, je tedy samo právě tak momentem směny zboží jako opatřování železa nebo jiných kovů. Pokud však jde o pohyb drahých kovů na světovém trhu (pokud tento pohyb vyjadřuje převádění kapitálu půjčkou, které se uskutečňuje i ve formě zbožního kapitálu, nebudeme ho zde zkoumat), je stejně úplně určen mezinárodní směnou zboží, jako je pohyb peněz jako kupního prostředku a platidla uvnitř země určen vnitřní směnou zboží. Odlivy a přílivy drahých kovů z jedné národní sféry oběhu do druhé, pokud jsou způsobeny jen znehodnocením místní mince nebo dvojí měnou, nesouvisí s oběhem peněz jako takovým a napravují jen poruchy libovolně vyvolávané státem. Konečně tvorba pokladů, pokud představuje rezervní fond kupních prostředků nebo platidel pro vnitřní nebo zahraniční obchod a rovněž pokud je pouhou formou kapitálu, který leží dočasně ladem, je v obou případech jen nutnou sedlinou procesu oběhu.

Je-li celý peněžní oběh ve svém rozsahu, ve svých formách a ve svém pohybu pouhým výsledkem oběhu zboží, který z kapitalistického hlediska sám představuje pouze proces oběhu kapitálu (a proces oběhu kapitálu zahrnuje směnu kapitálu za důchod a důchodu za důchod, pokud se vydávání důchodu realizuje v maloobchodě), rozumí se samo sebou, že obchod s penězi zprostředkovává nejen pouhý výsledek a jevovou podobu oběhu zboží, oběh peněz. Tento oběh peněz sám, jako moment oběhu zboží, je pro obchod s penězi dán. Obchod s penězi zprostředkovává technické operace peněžního oběhu, soustřeďuje je, zkracuje a zjednodušuje. Netvoří poklady, nýbrž poskytuje technické prostředky, aby tato tvorba pokladů, pokud je dobrovolná (pokud tedy není výrazem toho, že kapitál nenachází zaměstnání nebo že reprodukční proces vázne), se omezila na ekonomické minimum, protože spravují-li se rezervní fondy kupních prostředků a platidel pro celou třídu kapitalistů, nemusí být tak velké, jako spravuje-li je každý kapitalista zvlášť. Obchod s penězi nekupuje drahé kovy; zprostředkovává pouze jejich rozdělování, jakmile je koupil obchod se zbožím. Obchod s penězi usnadňuje vyrovnávání bilancí, pokud peníze fungují jako platidlo, a umělým mechanismem tohoto vyrovnávání

zmenšuje množství peněz, jehož je k tomu třeba; neurčuje však ani souvislost, ani rozsah vzájemných plateb. Např. směnky a šeky, které se navzájem směňují v bankách a clearing houses*, představují operace, které jsou na těchto bankách úplně nezávislé, jsou výsledky už provedených operací a jde pouze o to je lépe technicky vyrovnat. Pokud peníze obíhají jako kupní prostředek, jsou rozsah i počet koupí a prodejů naprosto nezávislé na obchodu s penězi. Obchod s penězi může jen zkrátit technické operace, které je provázejí, a tím zmenšit množství hotových peněz potřebných k jejich obratu.

Obchod s penězi v čisté formě, ve které ho tu zkoumáme, tj. oddělený od úvěrnictví, má tedy co dělat jen s technickou stránkou jednoho momentu oběhu zboží, totiž oběhu peněz, a s různými funkcemi peněz, které z toho vyplývají.

To podstatně odlišuje obchod s penězi od obchodu se zbožím, který zprostředkovává metamorfózu zboží a směnu zboží nebo dokonce vede k tomu, že se tento proces zbožního kapitálu jeví jako proces kapitálu odděleného od průmyslového kapitálu. Jestliže tedy zbožně obchodní kapitál má vlastní formu oběhu, $P — Z — P$, kde se dvakrát přemisťuje zboží a tím se vracejí peníze — v protikladu k $Z — P — Z$, kde peníze mění dvakrát majitele a tím zprostředkovávají směnu zboží — nemůže se žádná taková zvláštní forma dokázat pro peněžně obchodní kapitál.

Pokud na toto technické zprostředkování oběhu peněz zálohuje zvláštní skupina kapitalistů peněžní kapitál — kapitál, jenž představuje ve zmenšené míře onen dodatečný kapitál, který by si jinak museli pro tento účel zálohovat obchodníci a průmysloví kapitalisté sami — existuje i zde všeobecná forma kapitálu $P — P'$. Zálohováním P se pro toho, kdo zálohoval, vytváří $P + \Delta P$. Zprostředkování $P — P'$ se však netýká věcných, nýbrž jen technických momentů metamorfózy.

Je jasné, že masa peněžního kapitálu, se kterou operují peněžníci, je peněžní kapitál obchodníků a průmyslníků, který je v oběhu, a že operace, které peněžníci provádějí, jsou pouze operacemi těch, jimž slouží.

Jasné je i to, že jinak je zisk pouze srážka z nadhodnoty, protože mají co dělat jen s hodnotami už realizovanými (i když se realizovaly jen ve formě pohledávek).

* odúčtovací domy.

Jako u obchodu se zbožím dochází tu k rozdvojení funkce. Neboť část technických operací spojených s peněžním oběhem musí vykonávat sami obchodníci se zbožím a výrobci zboží.

KAPITOLA DVACÁTÁ

Z DĚJIN OBCHODNÍHO KAPITÁLU

Zvláštní formu peněžní akumulace zbožně obchodního a peněžně obchodního kapitálu prozkoumáme až v příštím oddílu.

Z toho, co bylo dosud vyloženo, samo sebou vyplývá, že nemůže být nic nudnějšího než považovat obchodní kapitál — ať ve formě zbožně obchodního, nebo ve formě peněžně obchodního kapitálu — za zvláštní druh průmyslového kapitálu, podobně jako třeba hornictví, zemědělství, chov dobytka, manufaktura, dopravní průmysl etc. vzniká společenskou dělbou práce jako odvětví, a tudíž zvláštní sféra, do které se vkládá průmyslový kapitál. Už prosté pozorování, že každý průmyslový kapitál, zatímco je v oběhové fázi svého reprodukčního procesu, vykonává jako zbožní kapitál a peněžní kapitál úplně tytéž funkce, které se jeví jako výhradní funkce obchodního kapitálu v obou jeho formách, by mělo vyloučit možnost takového hrubého pojetí. Naopak, ve zbožně obchodním a peněžně obchodním kapitálu jsou rozdíly mezi průmyslovým kapitálem jako produktivním a stejným kapitálem ve sféře oběhu osamostatněny proto, že se určité formy a funkce, které tu kapitál dočasně přijímá, jeví jako samostatné formy a funkce oddělené části kapitálu a že jsou spojeny výhradně s ní. Přeměněná forma průmyslového kapitálu a hmotné rozdíly mezi produktivními kapitály v různých výrobních odvětvích, které vyplývají z přirozené povahy různých průmyslových odvětví, jsou nebetyčně odlišné.

Kromě brutality, s níž ekonom vůbec zkoumá rozdílnost forem, která ho ve skutečnosti zajímá jen po hmotné stránce, má tato záměna u vulgárního ekonoma ještě dvojí příčinu. Předně je to jeho neschopnost vysvětlit obchodní zisk se všemi jeho zvláštnostmi; za druhé jeho apologetické úsilí odvodit formy zbožního kapitálu a peněžního kapitálu, pak i zbožně obchodního a peněžně obchodního kapitálu, jako podoby, které nezbytně vznikají z výrobního procesu jako takového, zatímco tyto formy vznikly ze specifické formy kapitalistického způsobu výroby, který předpokládá jako svou základnu především oběh zboží, a tudíž i oběh peněz.

Kdyby se zbožně obchodní kapitál a peněžně obchodní kapitál nelišily od pěstování obilí jinak, než se liší pěstování obilí od chovu dobytka a manufaktury, bylo by nad slunce jasnější, že výroba a kapitalistická

výroba jsou vůbec totožné a že zejména rozdělování společenských výrobků mezi členy společnosti, ať k produktivní, nebo k osobní spotřebě, musí být stejně věčně zprostředkováváno obchodníky a bankéři, jako se požívání masa zprostředkovává chovem dobytka a užívání oděvů jejich výrobou.([45])

Protože se velcí ekonomové, jako Smith, Ricardo etc., zabývají základní formou kapitálu, kapitálem jako průmyslovým kapitálem, a oběhovým kapitálem (peněžním a zbožním kapitálem) fakticky jen potud, pokud je sám fází v reprodukčním procesu každého kapitálu, nevědí si rady s obchodním kapitálem jako jeho zvláštním druhem. Teze o tvorbě hodnoty, o zisku etc., vyvozené bezprostředně ze zkoumání průmyslového kapitálu, se nedají přímo použít na obchodní kapitál. Ponechávají ho tedy fakticky stranou a zmiňují se o něm pouze jako o druhu průmyslového kapitálu. Tam, kde o něm pojednávají zvlášť, jako Ricardo v souvislosti se zahraničním obchodem, se snaží dokázat, že nevytváří hodnotu (tedy ani nadhodnotu). Ale co platí o zahraničním obchodu, platí i o vnitřním obchodu.

*

Dosud jsme zkoumali obchodní kapitál z hlediska kapitalistického způsobu výroby a v jeho mezích. Nejen obchod, ale i obchodní kapitál je však starší než kapitalistický způsob výroby — ve skutečnosti je historicky nejstarším volným způsobem existence kapitálu.

([45]) Moudrý Roscher[44] vymudroval, že charakterizuje-li někdo obchod jako „zprostředkování" mezi výrobci a spotřebiteli, může „se" právě tak sama výroba charakterizovat jako „zprostředkování" spotřeby (mezi kým?), z čehož ovšem vyplývá, že obchodní kapitál je částí produktivního kapitálu, tak jako zemědělský a průmyslový kapitál. Protože se tedy může říci, že člověk může zprostředkovat svou spotřebu jen výrobou (to musí dělat i tehdy, když nezískal vzdělání v Lipsku) nebo že k přivlastňování přírody je třeba práce (což lze nazvat „zprostředkováním"), vyplývá z toho ovšem, že společenské „zprostředkování", které vyvěrá ze specifické společenské formy výroby — *protože* je to zprostředkování — má stejný absolutní charakter nutnosti, stejný stupeň důležitosti. Slovo „zprostředkování" rozhoduje všechno. Ostatně vždyť obchodníci nejsou prostředníky mezi výrobci a spotřebiteli (spotřebitele, kteří nejsou výrobci, spotřebitele, kteří nevyrábějí, necháváme zatím stranou), nýbrž prostředníky při vzájemné směně výrobků těchto výrobců, jsou pouze spojovacími články směny, která se v tisíci případech uskutečňuje i bez nich.

Protože jsme již viděli, že obchod s penězi a kapitál na něj zálohovaný nepotřebují ke svému rozvoji nic než velkoobchod, dále zbožně obchodní kapitál, budeme se tu zabývat jen tímto zbožně obchodním kapitálem.

Poněvadž obchodní kapitál je upoután ve sféře oběhu a jeho funkcí je výhradně zprostředkování směny zboží, není k jeho existenci — ponecháme-li stranou nevyvinuté formy, které vyplývají z bezprostředního výměnného obchodu — třeba žádných jiných podmínek než těch, jež jsou nutné k prostému oběhu zboží a peněz. Nebo lépe řečeno, tento oběh je podmínkou *jeho* existence. Ať se výrobky, které vcházejí do oběhu jako zboží, vyrábějí na základě jakéhokoliv způsobu výroby, ať na základě prvobytně pospolného hospodaření, nebo výroby založené na otrocké práci, nebo malorolnické a maloměšťácké nebo kapitalistické výroby — nemění to nic na jejich charakteru jako zboží, a jako zboží musí všechny projít směnným procesem a změnami forem, které ho provázejí. Krajní články, mezi kterými je obchodní kapitál prostředníkem, jsou pro něj dány, tak jako jsou dány pro peníze a pro pohyb peněz. Jedině je nutné, aby tyto krajní články existovaly jako zboží, ať už je výroba v celém svém rozsahu zbožní výrobou, nebo ať výrobci, kteří sami hospodaří, přinášejí na trh jen přebytek, který jim zbude po krytí jejich bezprostředních potřeb, jež uspokojují svou výrobu. Obchodní kapitál zprostředkovává jen pohyb těchto krajních článků, zboží, jako předpokladů, které jsou mu dány.

V jakém rozsahu přichází produkce do obchodu, prochází rukama obchodníků, to závisí na způsobu výroby; maxima tento rozsah dosahuje, když je plně rozvinuta kapitalistická výroba, kdy se už výrobek vyrábí pouze jako zboží, a ne jako předmět bezprostřední spotřeby. Na druhé straně za každého výrobního způsobu podporuje obchod výrobu přebytečného produktu, určeného k tomu, aby vešel do směny a rozmnožil požitky nebo poklady výrobců (jimiž je tu třeba rozumět majitele výrobků); dává tedy výrobě stále více charakter výroby kvůli směnné hodnotě.

Metamorfóza zboží, jejich pohyb, se skládá 1. po stránce hmotné ze vzájemné směny různých zboží, 2. formálně z přeměny zboží v peníze, z prodeje, a přeměny zboží ve zboží, z koupě. A na tyto funkce, na směnu zboží koupí a prodejem, se omezuje funkce obchodního kapitálu. Obchodní kapitál tedy zprostředkuje pouze směnu zboží, kterou však nelze od prvopočátku chápat prostě jako směnu zboží mezi bezprostředními výrobci. Za otroctví, nevolnictví, ze systému odvádění dávek (pokud máme na zře-

teli primitivní společenská zřízení), je vlastníkem, tedy i prodavačem výrobku otrokář, feudál, stát, který vybírá dávky. Obchodník kupuje a prodává pro mnoho lidí. V jeho rukou se soustřeďují koupě a prodeje, čímž koupě a prodej přestávají být závislé na bezprostřední potřebě kupujícího (jako obchodníka).

Ať je však společenská organizace výrobních sfér, mezi kterými zprostředkovává směnu zboží obchodník, jakákoliv, jeho jmění existuje vždy jako peněžní jmění a jeho peníze fungují vždy jako kapitál. Forma tohoto kapitálu je vždy $P — Z — P'$; peníze, samostatná forma směnné hodnoty, jsou východiskem, a rozmnožování směnné hodnoty je samostatným účelem. Sama směna zboží a operace, které ji zprostředkují, oddělené od výroby a prováděné nevýrobcem — jsou jen prostředkem k rozmnožování, a to nejen bohatství, nýbrž bohatství v jeho všeobecné společenské formě, bohatství jako směnné hodnoty. Hybným motivem a určujícím účelem je přeměnit P v $P + \Delta P$; akty $P — Z$ a $Z — P'$, které zprostředkují akt $P — P'$, se jeví pouze jako přechodné momenty této přeměny P v $P + \Delta P$. Toto $P — Z — P'$ jako charakteristický pohyb obchodního kapitálu ho odlišuje od $Z — P — Z$, od obchodu se zbožím mezi výrobci samými, jehož konečným účelem je směna užitných hodnot.

Proto čím méně je výroba rozvinuta, tím více se peněžní jmění soustřeďuje v rukou obchodníků čili tím více se jeví jako specifická forma jmění obchodníka.

Za kapitalistického způsobu výroby — tj. jakmile se kapitál zmocní výroby samé a dá jí úplně změněnou a specifickou formu — se obchodní kapitál jeví pouze jako kapitál ve *zvláštní* funkci. Za všech dřívějších způsobů výroby — a tím více, čím více je výroba bezprostřední výrobou životních prostředků pro výrobce — se obchodní kapitál jeví jako funkce kapitálu par excellence.*

Není tedy nijak těžké pochopit, proč se kupecký kapitál objevuje jako historická forma kapitálu dlouho předtím, než si kapitál podrobil samu výrobu. Jeho existence a určitý stupeň vývoje jsou samy historickým předpokladem vývoje kapitalistického způsobu výroby, 1. jako předběžná podmínka koncentrace peněžního jmění a 2. protože kapitalistický způsob výroby předpokládá výrobu pro obchod, odbyt ve velkém, a ne jednotli-

* po výtce.

vým zákazníkům, předpokládá tedy také obchodníka, který nekupuje pro uspokojení svých osobních potřeb, nýbrž ve svém kupním aktu soustřeďuje kupní akty mnoha osob. Na druhé straně působí celý vývoj kupeckého kapitálu na výrobu tak, že jí stále víc vtiskuje charakter výroby kvůli směnné hodnotě, že stále víc přeměňuje výrobky ve zboží. Ale jak hned uvidíme z dalšího výkladu, jeho vývoj sám o sobě nestačí k tomu, aby způsobil přechod jednoho způsobu výroby ve druhý, ani ho nemůže vysvětlit.

Za kapitalistické výroby je obchodní kapitál degradován ze své dřívější samostatné existence na zvláštní moment použití kapitálu vůbec a vyrovnávání zisků redukuje jeho míru zisku na všeobecný průměr. Funguje už pouze jako činitel průmyslového kapitálu. Zvláštní společenské poměry, které se vytvářejí s rozvojem obchodního kapitálu, pak už nejsou určující; naopak, kde obchodní kapitál převládá, tam zůstává všechno při starém. To platí dokonce uvnitř jedné a téže země, kde např. čistě obchodní města mnohem více připomínají minulé poměry než tovární města.(46)

Samostatný a převládající rozvoj kapitálu jako obchodního kapitálu znamená, že výroba není podrobena kapitálu, tj. že se kapitál vyvíjí na základě společenské formy výroby, která je mu cizí a je na něm nezávislá. Samostatný vývoj obchodního kapitálu je tedy nepřímo úměrný všeobecnému ekonomickému vývoji společnosti.

Samostatné jmění obchodníka jako vládnoucí forma kapitálu znamená, že se proces oběhu osamostatnil vůči svým krajním článkům a těmito krajními články jsou sami směňující výrobci. Tyto krajní články zůstávají samostatné vůči procesu oběhu a tento proces vůči nim. Výrobek se tu stává díky obchodu zbožím. Obchod tu dělá z výrobků zboží, a ne že by vyrobené zboží svým pohybem vytvářelo obchod. Kapitál tedy vystupuje jako kapitál poprvé v procesu oběhu. V procesu oběhu se peníze vyvíjejí

(46) Pan W. Kiesselbach (Der Gang des Welthandels im Mittelalter, 1860) skutečně ještě stále žije v představách světa, ve kterém je obchodní kapitál formou kapitálu vůbec. O kapitálu v moderním smyslu nemá ani ponětí, stejně jako pan Mommsen, když ve svých Římských dějinách mluví o „kapitálu" a panství kapitálu. V moderních anglických dějinách jsou vlastní obchodní stav a obchodní města také politicky reakční a jsou spolčeny s pozemkovou a finanční aristokracií proti průmyslovému kapitálu. Srovnejme např. politickou úlohu Liverpoolu s úlohou Manchesteru a Birminghamu. Naprosté panství průmyslového kapitálu bylo anglickým obchodním kapitálem a finanční aristokracií (moneyed interest) uznáno teprve po zrušení obilních cel[17] etc.

v kapitál. V oběhu se výrobek poprvé vyvíjí jako směnná hodnota, jako zboží a peníze. Kapitál se může vytvořit v procesu oběhu a musí se v něm vytvořit, dříve než se naučí podřizovat si jeho krajní články, různé výrobní sféry, mezi kterými zprostředkovává oběh. Peněžní a zbožní oběh může sloužit výrobním sférám s nejrozmanitější organizací, které jsou svou vnitřní strukturou ještě zaměřeny hlavně na výrobu užitné hodnoty. Toto osamostatnění procesu oběhu, při kterém výrobní sféry spolu navzájem spojují třetí článek, vyjadřuje dvojí. Za prvé, že oběh se ještě nezmocnil výroby, nýbrž že se k ní má jako k danému předpokladu. Za druhé, že výrobní proces ještě do sebe nepojal oběh jako svůj pouhý moment. V kapitalistické výrobě se však uskutečnilo obojí. Výrobní proces je zcela založen na oběhu a oběh je pouhým momentem, průchozí fází výroby, pouze realizací výrobku, vyrobeného jako zboží, a nahrazováním prvků jeho výroby, vyráběných jako zboží. Forma kapitálu vzešlá bezprostředně z oběhu — obchodní kapitál — se tu už jeví pouze jako jedna z forem kapitálu v jeho reprodukčním procesu.

Zákon, že samostatný vývoj obchodního kapitálu je nepřímo úměrný stupni vývoje kapitalistické výroby, se projevuje zvlášť jasně v dějinách meziobchodu (carrying trade), jako u Benátčanů, Janovanů, Holanďanů etc., tedy tam, kde se hlavního zisku nedosahuje vývozem domácích výrobků, nýbrž zprostředkováním směny výrobků společenských celků, které jsou obchodně a i jinak ekonomicky nevyspělé, a vykořisťováním obou vyrábějících zemí.([47]) Zde před sebou máme obchodní kapitál v čisté podobě, oddělený od krajních článků, výrobních sfér, mezi kterými je prostředníkem. To je hlavní zdroj, ze kterého se tvoří obchodní kapitál. Tento monopol meziobchodu a s ním tento obchod sám však upadá tou měrou, jak pokračuje ekonomický vývoj národů, které oboustranně vykořisťoval a jejichž nevyspělost byla jeho existenční základnou. U mezi-

([47]) „Obyvatelé obchodních měst dováželi z bohatších zemí jemné manufakturní zboží a drahé přepychové předměty, a tak živili marnivost velkostatkářů, kteří toto zboží dychtivě kupovali a platili za ně velkým množstvím surovin ze svých pozemků. Tak v této době obchod velké části Evropy záležel ve směně surovin jedné země za manufakturní výrobky průmyslově pokročilejší země... Jakmile se tento vkus všeobecně rozšířil a vyvolal značnou poptávku, začali obchodníci, aby ušetřili náklady na dopravu, zakládat podobné manufaktury ve své vlastní zemi.“ (*A. Smith:* [Wealth of Nations. Aberdeen, Londýn 1848.] Kniha III, kap. III [s. 267].)

obchodu se to projevuje nejen v úpadku obchodu jako zvláštního odvětví, nýbrž i v tom, že upadá převaha čistě obchodních národů a jejich obchodní bohatství vůbec, které bylo založeno na tomto meziobchodu. Je to jen zvláštní forma, ve které se v průběhu vývoje kapitalistické výroby projevuje podřizování obchodního kapitálu průmyslovému kapitálu. Ostatně pádným příkladem toho, jak hospodaří obchodní kapitál tam, kde přímo ovládá výrobu, je nejen koloniální hospodářství vůbec (takzvaný koloniální systém), nýbrž zejména hospodaření staré Holandsko-východoindické společnosti.[42]

Protože pohyb obchodního kapitálu je $P — Z — P'$, získává se, za prvé, zisk obchodníka akty, které se odehrávají pouze v procesu oběhu; získává se tedy ve dvou aktech: v koupi a v prodeji; a za druhé, realizuje se v posledním aktu, v prodeji. Je to tedy zisk ze zcizení, profit upon alienation.[38] Čistý, nezávislý obchodní zisk je prima facie nemožný, dokud se výrobky prodávají za svou hodnotu. Levně koupit a draho prodat — to je zákon obchodu. Tedy nikoliv směna ekvivalentů. Pojem hodnoty je v tom zahrnut potud, že různá zboží jsou vesměs hodnoty, a proto peníze; kvalitativně jsou to vesměs výrazy společenské práce. Ale nejsou to stejně velké hodnoty. Kvantitativní poměr, ve kterém se výrobky směňují, je zprvu zcela náhodný. Formy zboží nabývají proto, že jsou vůbec směnitelné, tj. že jsou výrazy téhož třetího. Trvalá směna a pravidelnější reprodukce pro tuto směnu stále víc odstraňuje tuto náhodnost. Avšak zprvu ne pro výrobce a spotřebitele, nýbrž pro prostředníka mezi nimi, pro obchodníka, který srovnává peněžní ceny a rozdíl si strká do kapsy. Už svým pohybem samotným zjednává ekvivalentnost.

Obchodní kapitál je zprvu jen prostředníkem při pohybu mezi dvěma krajními články, které neovládá, a mezi předpoklady, které nevytváří.

Jako se z pouhé formy oběhu zboží, $Z — P — Z$, vyvíjejí peníze nejen jako míra hodnoty a oběživo, ale i jako absolutní forma zboží, a tím i bohatství, jako poklad, a jejich uchování a přibývání ve formě peněz se stává samoúčelem, tak se z pouhé formy oběhu obchodního kapitálu, $P — Z — P'$, vyvíjejí peníze, poklad, jako něco, co se uchovává a rozmnožuje pouhým zcizováním.

Starověké obchodní národy žily jako Epikurovi bohové[45] v intermundiích světa nebo lépe řečeno jako židé v pórech polské společnosti. Obchod prvních samostatných, vzkvétajících obchodních měst a obchodních ná-

rodů byl jako čistý meziobchod založen na barbarství vyrábějících národů, mezi kterými byly prostředníky.

Na předstupních kapitalistické společnosti vládne obchod nad průmyslem; v moderní společnosti je tomu naopak. Obchod bude ovšem více nebo méně zpětně působit na společenské celky, mezi nimiž se provozuje; bude výrobu stále více podřizovat směnné hodnotě, protože požitek a obživu dělá více závislými na prodeji než na přímém spotřebování výrobku. Tím rozkládá staré poměry. Rozmnožuje oběh peněz. Zmocňuje se nejen přebytku produkce, nýbrž pozvolna nahlodává i výrobu samu a dělá celá výrobní odvětví závislými na sobě. Tento rozkladný vliv však do značné míry závisí na povaze vyrábějícího společenského celku.

Pokud obchodní kapitál zprostředkovává směnu výrobků nevyvinutých společenských celků, obchodní zisk se nejeví pouze jako výsledek šizení a napalování, ale většinou z nich skutečně vzniká. Kromě toho, že obchodní kapitál těží z rozdílu mezi výrobními cenami různých zemí (a po této stránce má vliv na vyrovnávání a stanovení hodnot zboží), vedou uvedené výrobní způsoby k tomu, že si obchodní kapitál přivlastňuje převážnou část nadvýrobku, jednak jako prostředník mezi společenskými celky, jejichž výroba je v základě ještě zaměřena na užitnou hodnotu a pro jejichž ekonomickou organizaci má prodej části produktu, která vůbec vstupuje do oběhu, tedy vůbec prodej výrobků za jejich hodnotu, podřadný význam; jednak proto, že za oněch dřívějších způsobů výroby jsou hlavní majitelé nadvýrobku, s nimiž kupec obchoduje — otrokář, feudální pán, stát (např. orientální despota) — představiteli poživačného bohatství, jemuž kupec strojí léčky, jak to už o feudální době správně vycítil v uvedeném citátu A. Smith. Za své nadvlády tedy obchodní kapitál všude představuje systém drancování[48] a jeho rozvoj u starých i novějších národů byl jako čistý meziobchod založen na barbarství vyrábějících národů, mezi kterými byly prostředníky.

[48] „Nyní kupci převelice žalují na šlechtice nebo loupežníky, s jak velikým nebezpečenstvím je jim obchodovati a jak jsou nadto jímáni, týráni, šacováni a okrádáni. Kdyby snad toto snášeli pro spravedlivost, byli by ovšem svatými lidmi... Protože však kupci páší na celém světě, i mezi sebou, tak veliká bezpráví a nekřesťanské zlodějství a loupež, jaký div, dopustí-li Bůh, aby taková veliká jmění, nespravedlivě nabytá, byla opětovně ztracena nebo uloupena, a jim samým se za to dostalo ran nebo byli zjímáni?... A knížatům náleží takový nepravý obchod řádnou mocí trestati a tomu brániti, aby obchodníci jejich poddané tak mrzce neodírali. Ježto toho nečiní, potřebuje Bůh rejtharů a loupežníků a tresce jimi obchodníky za bezpráví, a musí býti jeho ďáblv: jako mučí zemi egyptskou a celý svět ďáblv nebo hubí nepřáteli. Vyhání tedy ďábla Belzebubem, aniž tím dává

ších obchodních národů není nadarmo spojen přímo s násilným drancováním, pirátstvím, loupením otroků, zotročováním kolonií; tak tomu bylo v Kartágu, v Římě, později u Benátčanů, Portugalců, Holanďanů etc.

Rozvoj obchodu a obchodního kapitálu zaměřuje všude výrobu na směnnou hodnotu, zvětšuje její rozsah, dělá ji rozmanitější a kosmopolitizuje ji, přeměňuje peníze ve světové peníze. Obchod tedy všude působí více nebo méně rozkladně na dosavadní organizace výroby, které jsou ve všech svých různých formách zaměřeny hlavně na užitnou hodnotu. Jak dalece však rozkládá starý způsob výroby, to závisí především na jeho pevnosti a vnitřním učlenění. A k čemu tento rozkladný proces vede, tj. jaký nový způsob výroby nastupuje na místo starého způsobu, to nezávisí na obchodu, nýbrž na charakteru starého výrobního způsobu samého. V antickém světě vyúsťuje vliv obchodu a rozvoj kupeckého kapitálu vždy v otrokářské hospodářství, jinde podle toho, z jakých poměrů se vychází, vede jen k přeměně patriarchálního otrokářského systému, zaměřeného na výrobu bezprostředních životních prostředků, v otrokářský systém, zaměřený na výrobu nadhodnoty. Naproti tomu v moderním světě vyúsťuje v kapitalistický způsob výroby. Z toho vyplývá, že tyto výsledky samy byly podmíněny ještě zcela jinými okolnostmi než rozvojem obchodního kapitálu.

Je v povaze věci, že jakmile se městský průmysl oddělí od zemědělského, jsou jeho výrobky od počátku zbožím, a jejich prodej se tedy musí zprostředkovat obchodem. Potud je samozřejmé, že se obchod opírá o vývoj měst a že na druhé straně vývoj měst je podmíněn obchodem. Ale nakolik s tím jde ruku v ruce průmyslový vývoj, to zde závisí na zcela jiných

na srozuměnou, že rejthaři jsou menší loupežníci než obchodníci, neboť obchodníci denně celý svět olupují, kdežto rejthar za rok jednou nebo dvakrát jednoho nebo dva oloupí." — „Naplňuje se proroctví Izaiášovo:* knížata tvá se stala tovaryši zlodějů. Zatímco dávají věšet zloděje, kteří ukradli zlaťák nebo půl zlaťáku, kupčí s těmi, kteří okrádají celý svět, a kradou jistěji než všichni ostatní, aby zůstalo pravdivým přísloví: velcí zlodějové věší malé zloděje; a jak říkal římský senátor Cato: Špatní zlodějové sedí ve věžích a v kládách, ale veřejní zlodějové chodí ve zlatě a v hedvábí. Ale co tomu nakonec řekne Bůh? Učiní, jak zjevil skrze Ezechiela:** roztaví knížata i obchodníky, jednoho zloděje s druhým, jako olovo a měď, jako když shoří město a nebude už knížat ani obchodníků." (*Martin Luther*: Bücher vom Kaufshandel und Wucher. 1527.)[46]

* 1. vydání: Esauovo.

** 1. vydání: Ezechielu.

okolnostech. Ve starém Římě dosáhl kupecký kapitál už v pozdějším období republiky vyššího stupně vývoje než kdy předtím ve starém světě, aniž nějak pokročil vývoj řemesel; kdežto v Korintě a jiných řeckých městech v Evropě a Malé Asii byl rozvoj obchodu provázen velkým rozvojem řemesel. Na druhé straně, v přímém protikladu k vývoji měst a jeho podmínkám, se s obchodním duchem a rozvojem obchodního kapitálu často setkáváme právě u neusedlých, kočovných národů.

Je nesporné — a právě tato skutečnost vedla k naprosto nesprávným názorům — že velké revoluce, které v XVI. a XVII. století proběhly v obchodu[47] v souvislosti se zeměpisnými objevy a rychle popohnaly vývoj obchodního kapitálu, jsou jedním z hlavních momentů, které napomohly přechodu feudálního výrobního způsobu v kapitalistický. Náhlé rozšíření světového trhu, rozmnožení obíhajícího zboží, soupeření mezi evropskými národy o to, kdo se zmocní asijských produktů a amerických pokladů, koloniální systém — to všechno podstatně přispělo k rozbití feudálních hranic výroby. Avšak moderní způsob výroby se ve svém prvním manufakturním období vyvinul jen tam, kde se pro to už za středověku vytvořily podmínky. Srovnejme např. Holandsko s Portugalskem.(49) A mělo-li v XVI. a zčásti ještě v XVII. století náhlé rozšíření obchodu a vytvoření nového světového trhu rozhodující vliv na zánik starého a rozmach kapitalistického způsobu výroby, stalo se to naopak na základě už vytvořeného kapitalistického způsobu výroby. Světový trh je sám základnou tohoto způsobu výroby. Na druhé straně nutnost vyrábět ve stále větším měřítku, která je tomuto způsobu výroby imanentní, vede k neustálému rozšiřování světového trhu, takže tu nerevolucionuje obchod průmysl, nýbrž průmysl ustavičně revolucionuje obchod. Obchodní nadvláda je nyní také spojena s větší nebo menší převahou podmínek velkého průmyslu. Srovnejme např. Anglii a Holandsko. Dějiny zániku Holandska jako vládnoucího

(49) Jak značnou převahu měla ve vývoji Holandska, nehledě k jiným okolnostem, základna daná jeho rybolovem, manufakturou a zemědělstvím, ukázali už spisovatelé XVIII. století. Viz např. Massie.[48] — Proti dřívějšímu názoru, který rozsah a význam asijského, antického a středověkého obchodu podceňoval, stalo se nyní módou ho příliš přeceňovat. Z této představy se každý nejlépe vyléčí, podívá-li se na anglický vývoz a dovoz na začátku XVIII. století a srovná-li ho s dnešním. A přece byl nepoměrně větší než u kteréhokoliv dřívějšího obchodního národa. (Viz *Anderson:* History of Commerce. **[S. 261 a násl.])**

obchodního národa jsou dějinami podřizování obchodního kapitálu průmyslovému kapitálu. Překážky, které klade rozkladnému vlivu obchodu vnitřní pevnost a učlenění předkapitalistických národních způsobů výroby, se názorně projevují v obchodním styku Angličanů s Indií a Čínou. Širokou základnu výrobního způsobu tu tvoří jednota drobného zemědělství a domáckého průmyslu a v Indii k tomu ještě přistupuje forma vesnických občin založených na společném vlastnictví půdy, která byla ostatně původní formou i v Číně. V Indii Angličané zároveň použili své přímé politické a hospodářské moci vládců a přivlastňovatelů pozemkové renty, aby zničili tyto malé hospodářské občiny.(50) Jejich obchod tu má revolucionující vliv na způsob výroby jen potud, pokud lácí svého zboží ničí přádelnictví a tkalcovství, které je od pradávna nerozlučnou součástí této jednoty průmyslově zemědělské výroby, a tak rozbíjejí občiny. Ale i zde se jim toto rozkladné dílo daří jen velmi pomalu. Ještě méně se jim daří v Číně, kde jim nepomáhá přímá politická moc. Velká hospodárnost a úspora času, jichž se dosáhne bezprostředním spojením zemědělství a manufaktury, tu kladou velmi houževnatý odpor výrobkům velkého průmyslu, do jejichž ceny vcházejí faux frais procesu oběhu, který je všude prohlodává. V protikladu k anglickému obchodu ponechává naproti tomu ruský obchod ekonomickou základnu asijské výroby nedotčenou.(51)

Přechod od feudálního způsobu výroby je dvojí. Výrobce se stává obchodníkem a kapitalistou v protikladu k naturálnímu zemědělskému hospodářství a k řemeslu středověkého městského průmyslu, spoutanému cechy. To je skutečně revolucionující cesta. Anebo se obchodník přímo zmocní výroby. I když má tato druhá cesta jako přechodný stupeň značný historický význam — příkladem může být anglický clothier* XVII. století, který podřizuje své kontrole tkalce, přestože zůstávají samostatní, prodává jim vlnu a kupuje od nich sukno — nevede sama o sobě a pro sebe

(50) Jsou-li dějiny nějakého národa dějinami pochybených a skutečně pošetilých (v praxi hanebných) ekonomických pokusů — pak jsou to dějiny hospodaření Angličanů v Indii. V Bengálsku vytvořili karikaturu anglického velkého pozemkového vlastnictví; v jihovýchodní Indii karikaturu parcelového vlastnictví; na severozápadě udělali, pokud to záviselo na nich, z indické hospodářské občiny se společným vlastnictvím půdy její vlastní karikaturu.

(51) To se také začíná měnit od doby, co Rusko vyvíjí křečovité úsilí vytvořit si vlastní kapitalistickou výrobu, která je odkázána na vnitřní a na přilehlý asijský trh. — *B. E.*

* soukeník.

k převratu ve starém způsobu výroby, spíše ho konzervuje a udržuje si ho jako svůj předpoklad. Tak byl např. až do poloviny tohoto století továrník ve francouzském hedvábnickém průmyslu a v anglickém punčochářství a krajkářství většinou továrníkem jen nominálně, ale ve skutečnosti byl pouhým obchodníkem, který nechával tkalce dále pracovat jejich starým roztříštěným způsobem a vládl jim pouze jako obchodník, pro něhož ve skutečnosti pracovali.(52) Takové poměry stojí všude v cestě skutečnému kapitalistickému způsobu výroby a zanikají s jeho vývojem. Nevyvolávají převrat ve způsobu výroby, jenom zhoršují postavení bezprostředních výrobců, mění je v pouhé námezdní dělníky a proletáře za horších podmínek, než jsou podmínky dělníků podrobených kapitálu, a přivlastňují si jejich nadpráci na základě starého výrobního způsobu. Poněkud modifikované existují tytéž poměry v části londýnského řemeslně provozovaného nábytkářství, které je rozšířeno zejména v Tower Hamlets.[49] Celá výroba je rozdělena na velmi mnoho navzájem nezávislých oborů. Jeden podnik dělá jen židle, druhý pouze stoly, třetí jen skříně atd. Ale tyto podniky samy se provozují víceméně po řemeslnicku; pracuje v nich malý mistr s několika málo tovaryši. Vyrábí se však příliš mnoho, než aby se mohlo pracovat přímo pro soukromé zákazníky. Kupci jsou majitelé obchodů s nábytkem. V sobotu se k nim mistr vypraví a nabízí jim svůj výrobek; smlouvají při tom o cenu, jako se smlouvá v zastavárně, kolik se má na tu či onu věc půjčit. Tito mistři musí každý týden prodat, co vyrobili, už proto, aby mohli na příští týden znovu nakoupit suroviny a vyplatit mzdy. Za těchto okolností jsou vlastně jen prostředníky mezi obchodníkem a svými vlastními dělníky. Vlastním kapitalistou, který shrábne největší část nadhodnoty, je obchodník.(53) Podobně je tomu, když se od odvětví, která se dříve provozovala po řemeslnicku nebo jako vedlejší odvětví venkovského průmyslu, přechází k manufaktuře. Podle stupně technického vývoje, k němuž tato drobná samostatná výroba dospěla —

(52) Totéž platilo o rýnském stuhařství, prýmkařství a tkalcovství hedvábí. U Krefeldu se dokonce vybudovala zvláštní železnice pro styk těchto venkovských ručních tkalců s městskými „továrníky", ale od té doby ji mechanické tkalcovství vyřadilo z provozu společně s ručními tkalci. — *B. E.*

(53) Tento systém se od roku 1865 ještě více rozvinul. Podrobnosti o tom viz ve First Report of the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System. Londýn 1888. — *B. E.*

tam, kde už sama používá strojů, které připouštějí řemeslnou výrobu — se uskutečňuje také přechod k velkému průmyslu; stroje se už nepohánějí ručně, ale parou, jako se to např. v poslední době děje v anglickém punčochářství.

Přechod tedy probíhá trojím způsobem: *za prvé*, obchodník se stává přímo průmyslníkem; tak je tomu u řemesel založených na obchodu, zejména v odvětvích, jež vyrábějí přepychové předměty, které obchodníci dovážejí z ciziny se surovinami a dělníky, jako v patnáctém století z Cařihradu do Itálie. *Za druhé*, obchodník dělá z malých mistrů své prostředníky (middlemen) nebo také kupuje přímo od samostatného výrobce; ponechává ho nominálně samostatným a nemění jeho způsob výroby. *Za třetí*, průmyslník se stává obchodníkem a vyrábí ve velkém přímo pro obchod.

Ve středověku je obchodník, jak správně říká Poppe[50], jen „nákladníkem" zboží vyrobeného cechovními řemeslníky nebo rolníky. Obchodník se stává průmyslníkem, nebo přesněji řečeno nechává pro sebe pracovat řemeslný průmysl, zejména malý venkovský průmysl. Na druhé straně se výrobce stává obchodníkem. Místo aby např. soukenický mistr postupně po malých dávkách dostával vlnu od obchodníka a pracoval pro něho se svými tovaryši, kupuje si vlnu nebo přízi sám a sukno prodává obchodníkovi. Výrobní prvky vcházejí do výrobního procesu jako zboží, které sám koupil. A místo aby vyráběl pro jednotlivého obchodníka nebo pro určité zákazníky, soukeník nyní vyrábí pro celý obchodní svět. Výrobce je sám obchodníkem. Obchodní kapitál vykonává už jen proces oběhu. Původně byl obchod předpokladem pro přeměnu cechovního a venkovského domáckého řemesla i feudálního zemědělství v kapitalistické podniky. Dělá výrobek zbožím, a to jednak tím, že pro něj vytváří trh, jednak tím, že poskytuje nové zbožní ekvivalenty a nové suroviny a pomocné látky výrobě, a tím otevírá nová výrobní odvětví, která jsou od začátku založena na obchodě: jak na výrobě pro trh a světový trh, tak na výrobních podmínkách, které mají svůj původ ve světovém trhu. Jakmile manufaktura poněkud zesílí — a ještě více to platí o velkém průmyslu — vytváří si sama trh, dobývá ho svým zbožím. Pak se obchod stává sluhou průmyslové výroby, pro kterou je životní podmínkou ustavičné rozšiřování trhu. Neustále rostoucí masová výroba zaplavuje dosavadní trh, a přičiňuje se tudíž stále o to, aby se tento trh rozšířil, aby se jeho hráze protrhly. Tuto

masovou výrobu neomezuje obchod (pokud vyjadřuje pouze existující poptávku), nýbrž velikost fungujícího kapitálu a vývojový stupeň produktivní síly práce. Průmyslový kapitalista má neustále před sebou světový trh, srovnává a musí stále srovnávat své vlastní ceny nákladů nejen s domácími tržními cenami, nýbrž s tržními cenami celého světa. Toto srovnávání připadá v dřívějším období skoro výhradně obchodníkům a zajišťuje tak obchodnímu kapitálu nadvládu nad kapitálem průmyslovým.

První teoretické zpracování moderního výrobního způsobu — merkantilní soustava — nutně vycházelo z povrchových jevů procesu oběhu, jak jsou osamostatněny v pohybu obchodního kapitálu, a proto postihlo jen zdání. Jednak proto, že obchodní kapitál je vůbec první volnou formou existence kapitálu. Jednak pro převládající vliv, jaký má tento kapitál v prvním období převratu feudální výroby, v období vzniku moderní výroby. Skutečná věda moderní ekonomie začíná teprve tehdy, když teoretické zkoumání přechází od procesu oběhu k výrobnímu procesu. Úrokový kapitál je zajisté také prastarou formou kapitálu. Proč však merkantilismus nevychází z něho, ale naopak se staví k němu víceméně polemicky, uvidíme později.

ODDÍL PÁTÝ

ŠTĚPENÍ ZISKU NA ÚROK A PODNIKATELSKÝ ZISK. ÚROKOVÝ KAPITÁL

KAPITOLA DVACÁTÁ PRVNÍ

ÚROKOVÝ KAPITÁL

Při prvním zkoumání všeobecné čili průměrné míry zisku (oddíl II této knihy) nevystupovala před námi ještě ve své hotové podobě, neboť vyrovnávání zisků se nám ještě jevilo pouze jako vyrovnávání mezi průmyslovými kapitály vloženými do různých výrobních sfér. To jsme doplnili v předešlém oddílu, kde jsme vyložili, jak se na tomto vyrovnávání podílí obchodní kapitál a obchodní zisk. Všeobecnou míru zisku a průměrný zisk jsme tu vymezili přesněji než dříve. Při dalším výkladu nesmíme zapomínat, že mluvíme-li dále o všeobecné míře zisku čili o průměrném zisku, chápeme ji tak, jak jsme si ji teď vymezili, tj. mluvíme o průměrné míře pouze v její hotové podobě. Protože tato míra je pak pro průmyslový i obchodní kapitál stejná, není nadále nutné, pokud jde pouze o tento průměrný zisk, dělat rozdíl ani mezi průmyslovým a obchodním ziskem. Ať je kapitál vložen do sféry výroby jako průmyslový kapitál, nebo do sféry oběhu jako kapitál obchodní, dává pro rata své velikosti stejný roční průměrný zisk.

Peníze — zde jako samostatný výraz určité sumy hodnoty, ať už ve skutečnosti existuje v penězích, nebo ve zboží — se mohou na základě kapitalistické výroby přeměnit v kapitál a touto přeměnou se stávají z dané hodnoty hodnotou, která se sama zhodnocuje, rozmnožuje. Vyrábějí zisk, tj. umožňují kapitalistovi, aby ždímal z dělníků určité množství nezaplacené práce, nadvýrobek a nadhodnotu, a přivlastňoval si je. Tím nabývají

kromě užitné hodnoty, kterou mají jako peníze, další užitné hodnoty, totiž té fungovat jako kapitál. Jejich užitná hodnota je právě v zisku, který vyrábějí po své přeměně v kapitál. V této své vlastnosti potenciálního kapitálu, jako prostředku k výrobě zisku, se stávají zbožím, ale zbožím sui generis. Čili jinak řečeno, kapitál jako kapitál se stává zbožím.(54)

Dejme tomu, že průměrná roční míra zisku je 20 %. Stroj v hodnotě 100 liber št., jehož by se používalo jako kapitálu za průměrných podmínek a za průměrného stavu znalostí a účelné činnosti, by vynesl zisk 20 liber št. Jestliže tedy někdo má k dispozici 100 liber št., má v rukou moc udělat ze 100 liber št. 120 čili vyrobit zisk 20 liber št. Má v rukou potenciální kapitál 100 liber št. Přenechá-li těchto 100 liber št. na rok někomu jinému, kdo jich použije skutečně jako kapitálu, dává mu tím moc vyrobit 20 liber št. zisku, nadhodnotu, která ho nic nestojí, za kterou neplatí žádný ekvivalent. Zaplatí-li tento člověk vlastníkovi těchto 100 liber št. na konci roku řekněme 5 liber št., tj. část vyrobeného zisku, zaplatí mu tím užitnou hodnotu těchto 100 liber št., užitnou hodnotu jejich funkce jako kapitálu, funkce vyrábět 20 liber št. zisku. Část zisku, kterou mu platí, se nazývá úrok, což tedy není nic jiného než zvláštní název, zvláštní rubrika pro část zisku, kterou musí fungující kapitál postoupit vlastníkovi kapitálu, místo aby si ji strčil do kapsy sám.

Je jasné, že jestliže má někdo 100 liber št., má tím moc získat úrok, určitou část zisku vyrobeného jeho kapitálem. Kdyby oněch 100 liber št. nedal nikomu jinému, nemohl by tento vyrobit zisk, nemohl by vůbec vzhledem k těmto 100 librám št. fungovat jako kapitalista.(55)

Mluvit zde jako Gilbart (viz poznámku) o přirozené spravedlnosti je nesmysl. Spravedlnost transakcí, které se uskutečňují mezi činiteli výroby, je v tom, že tyto transakce vyplývají jako přirozený důsledek z výrobních vztahů. Právní formy, ve kterých se tyto ekonomické transakce jeví jako volní akty účastníků, jako zvnějšnění jejich společné vůle a jako

(54) Zde by se mohlo citovat několik míst, kde to ekonomové takto chápou. — „Jste vy" (Anglická banka) „hodně velkými obchodníky se *zbožím kapitál*?" — Tato otázka byla jednou položena řediteli této banky při výslechu svědků k Report on Bank Acts. H. of C. 1857. [S. 104.]

(55) „Že člověk, který si vypůjčuje peníze s úmyslem vytěžit z nich zisk, je povinen dát část zisku půjčovateli, je samozřejmá zásada přirozené spravedlnosti." (*Gilbart:* The History and Principles of Banking. Londýn 1834, s. 163.)

smlouvy, k jejichž plnění může každou stranu donutit stát, nemohou jako pouhé formy určit tento obsah samotný. Pouze ho vyjadřují. Tento obsah je spravedlivý, jestliže odpovídá výrobnímu způsobu, jestliže je mu adekvátní. Je nespravedlivý, jestliže mu odporuje. Otroctví na základě kapitalistického výrobního způsobu je nespravedlivé; stejně nespravedlivé je šizení na kvalitě zboží.

Těchto 100 liber št. vyrábí zisk 20 liber št. tím, že fungují jako kapitál, ať už jako průmyslový, nebo obchodní. Ale sine qua non této funkce jako kapitálu je, aby se vynaložily jako kapitál, tedy vynaložily na nákup výrobních prostředků (u průmyslového kapitálu) nebo zboží (u obchodního kapitálu). Ale aby se mohly vynaložit, musí tu být. Kdyby *A*, vlastník 100 liber št., tuto částku buď vynaložil na svou soukromou spotřebu, nebo si ji ponechal jako poklad, nemohl by ji *B*, fungující kapitalista, vynaložit jako kapitál. Nevynakládá svůj kapitál, nýbrž kapitál od *A*; nemůže však vynaložit kapitál od *A* bez vůle *A*. Ve skutečnosti tedy těchto 100 liber št. vynakládá jako kapitál původně *A*, ačkoliv tímto vynaložením 100 liber št. jako kapitálu končí celá jeho funkce jako kapitalisty. Pokud jde o těchto 100 liber št., funguje *B* jako kapitalista jen proto, že mu *A* těchto 100 liber št. přenechává, že je tedy vydává jako kapitál.

Prozkoumejme nejprve specifický oběh úrokového kapitálu. Až na druhém místě bude třeba prozkoumat zvláštní způsob, kdy se prodává jako zboží, totiž kdy se půjčuje, místo aby se postoupil jednou provždy.

Výchozím bodem jsou peníze, které *A* půjčuje *B*. Půjčit se může na zástavu nebo bez ní; první forma je však starší, až na půjčky na zboží nebo na dluhopisy, jako směnky, akcie etc. Tyto zvláštní formy nás tu nezajímají. Máme tu co dělat s úrokovým kapitálem v jeho obvyklé formě.

V rukou *B* se peníze skutečně přeměňují v kapitál, vykonávají pohyb $P — Z — P'$ a vracejí se pak opět k *A* jako P', jako $P + \Delta P$, kde ΔP představuje úrok. Pro zjednodušení ponecháme zatím stranou případ, kdy kapitál zůstává v rukou *B* po delší dobu a úroky se platí v určitých lhůtách.

Pohyb je tedy:

$$P — P — Z — P' — P'.$$

Objevuje se tu tedy dvakrát 1. vynaložení peněz jako kapitálu, 2. jejich návrat jako realizovaného kapitálu, jako P' čili $P + \Delta P$.

Při pohybu obchodního kapitálu $P — Z — P'$ mění totéž zboží dvakrát majitele, a jestliže prodává obchodník obchodníkovi, mění majitele i víckrát; ale každé takové přemístění stejného zboží znamená metamorfózu, koupi nebo prodej zboží, ať se tento proces sebevíckrát opakuje, než zboží vejde definitivně do spotřeby.

Na druhé straně v $Z — P — Z$ dochází dvakrát k přemístění stejných peněz; znamená to však úplnou metamorfózu zboží, které se nejprve přeměňuje v peníze a pak z peněz opět v jiné zboží.

Naproti tomu u úrokového kapitálu první přemístění P není vůbec momentem ani metamorfózy zboží, ani reprodukce kapitálu. Stává se jím teprve při druhém vynaložení, v rukou fungujícího kapitalisty, který s těmito penězi obchoduje nebo je přeměňuje v produktivní kapitál. První přemístění P tu nevyjadřuje nic jiného, než že je A postupuje nebo přenechává B; obvykle k tomu dochází podle určitých právních forem a za určitých podmínek.

Tomuto dvojímu vynaložení peněz jako kapitálu, přičemž první vynaložení je pouhé postoupení peněz A osobě B, odpovídá jejich dvojí návrat. Jako P' čili $P + \Delta P$ se vracejí z pohybu k fungujícímu kapitalistovi B. Ten je pak postupuje zpět A, ale zároveň s částí zisku, jako realizovaný kapitál, jako $P + \Delta P$, kde ΔP se nerovná celému zisku, nýbrž představuje pouze část zisku, úrok. K B se peníze vracejí pouze jako to, co vynaložil, jako fungující kapitál, který však je majetkem A. Aby byl jejich návrat úplný, musí je proto B znovu postoupit A. Ale kromě sumy kapitálu musí B odevzdat pod názvem úrok A část zisku, který s touto sumou kapitálu vyrobil, protože mu tyto peníze dal pouze jako kapitál, tj. jako hodnotu, která se v pohybu nejen uchovává, nýbrž vytváří svému majiteli nadhodnotu. Peníze zůstávají v rukou B jen potud, pokud jsou fungujícím kapitálem. Když se však vrátí — po smluvené lhůtě — přestávají fungovat jako kapitál. Jako kapitál, který už nefunguje, musí se však vrátit znovu A, který nepřestal být jejich právním vlastníkem.

Forma půjčky, která je typická pro toto zboží, kapitál jako zboží, se ostatně vyskytuje i při jiných transakcích — vyplývá již z určení, že místo formy prodeje tu kapitál vystupuje jako zboží čili že peníze jako kapitál se stávají zbožím.

Musíme tu rozlišovat.

Viděli jsme (kniha II, kap. I) a stručně to tu připomínáme, že v procesu

oběhu funguje kapitál jako zbožní kapitál a kapitál peněžní. Ale v obou těchto formách se nestává kapitál zbožím jako kapitál.

Jakmile se produktivní kapitál přemění ve zbožní kapitál, musí být vržen na trh, prodán jako zboží. Funguje tu prostě jako zboží. Kapitalista tu vystupuje pouze jako prodavač zboží, stejně tak jako kupující vystupuje pouze jako kupec zboží. Jako zboží musí výrobek v procesu oběhu realizovat prodejem svou hodnotu, přijmout svou přeměněnou podobu peněz. Proto je také úplně lhostejné, zda si toto zboží koupí spotřebitel jako životní prostředek nebo kapitalista jako výrobní prostředek, jako součást kapitálu. V aktu oběhu funguje zbožní kapitál pouze jako zboží, a ne jako kapitál. Je to zbožní *kapitál* na rozdíl od prostého zboží, 1. protože už je obtěžkán nadhodnotou, realizace jeho hodnoty je tedy zároveň realizací nadhodnoty; to však nic nemění na tom, že existuje prostě jako zboží, jako výrobek, který má určitou cenu; 2. protože tato jeho funkce jako zboží je momentem jeho reprodukčního procesu jako kapitálu, a jeho pohyb jako zboží, který je pouze dílčím pohybem jeho procesu, je tudíž zároveň jeho pohybem jako kapitálu; nestává se jím však v důsledku aktu prodeje samého, nýbrž pouze v důsledku toho, že tento akt souvisí s celkovým pohybem této určité sumy hodnoty jako kapitálu.

Rovněž jako peněžní kapitál působí peníze fakticky prostě pouze jako peníze, tj. jako prostředek ke koupi zboží (prvků výroby). To, že tyto peníze jsou tu zároveň peněžním kapitálem, formou kapitálu, nevyplývá z aktu koupě, ze skutečné funkce, kterou tu vykonávají jako peníze, nýbrž z toho, že tento akt souvisí s celkovým pohybem kapitálu, neboť tento akt, který kapitál vykonává jako peníze, zahajuje kapitalistický výrobní proces.

Avšak pokud zbožní kapitál a peněžní kapitál skutečně fungují, skutečně plní svou úlohu v procesu, působí tu zbožní kapitál pouze jako zboží a peněžní kapitál pouze jako peníze. V žádném z momentů metamorfózy, vzatých o sobě, neprodává kapitalista kupci zboží jako *kapitál*, ačkoliv pro něho je kapitálem, ani prodavači nezcizuje peníze jako kapitál. V obou případech zcizuje zboží prostě jako zboží a peníze prostě jako peníze, jako prostředek ke koupi zboží.

V procesu oběhu vystupuje kapitál jako kapitál jen v souvislosti s celým procesem, v momentu, kdy výchozí bod je zároveň bodem návratu, v $P — P'$ nebo $Z — Z'$ (zatímco ve výrobním procesu vystupuje jako

kapitál proto, že dělník je podřízen kapitalistovi, a proto, že se vyrábí nadhodnota). V tomto momentu návratu však zmizelo zprostředkování. Je tu P' čili $P + \Delta P$ (ať již suma hodnoty zvětšená o ΔP existuje nyní ve formě peněz, zboží nebo prvků výroby), suma peněz, která se rovná původně zálohované sumě peněz + přebytku nad ní, realizované nadhodnotě. A právě v tomto bodu návratu, ve kterém kapitál existuje jako realizovaný kapitál, jako zhodnocená hodnota, v této formě — pokud se tento bod ustaluje jako bod klidu, imaginární či skutečný — kapitál nikdy nevstupuje do oběhu, nýbrž se naopak — jako výsledek celého procesu — bere z oběhu. Jakmile se znovu vynakládá, nezcizuje se nikdy někomu jinému *jako kapitál*, nýbrž prodává se mu jako prosté zboží nebo se mu dává za zboží jako prosté peníze. Ve svém procesu oběhu nevystupuje nikdy jako kapitál, nýbrž pouze jako zboží nebo peníze, a jedině v této formě tu existuje *pro jiné*. Zboží a peníze tu nejsou kapitálem proto, že se zboží přeměňuje v peníze a peníze ve zboží, nejsou jím ve svých skutečných vztazích ke kupci nebo prodavači, nýbrž pouze ve svých ideálních vztazích, buď ke kapitalistovi samému (subjektivně vzato), nebo jako momenty reprodukčního procesu (objektivně vzato). Ve skutečném pohybu neexistuje kapitál jako kapitál v procesu oběhu, nýbrž jen ve výrobním procesu, v procesu vykořisťování pracovní síly.

Jinak však je tomu u úrokového kapitálu, a právě to tvoří jeho specifický charakter. Majitel peněz, který chce své peníze zhodnotit jako úrokový kapitál, zcizuje je třetí osobě, vrhá je do oběhu, přeměňuje je ve zboží *jako kapitál* — nejen jako kapitál pro sebe samého, ale i pro jiné; peníze jsou kapitálem nejen pro toho, kdo je zcizuje, nýbrž od počátku se postupují někomu jinému jako kapitál, jako hodnota, která má užitnou hodnotu, že vytváří nadhodnotu, zisk, jako hodnota, která se v pohybu uchovává a po splnění své funkce se vrací k tomu, kdo ji původně vynaložil, v daném případě k majiteli peněz; vzdaluje se tedy od něho jen dočasně, pouze dočasně přechází z rukou svého majitele do rukou fungujícího kapitalisty, tj. nevyplácí se, ani se neprodává, jen se půjčuje, pouze se zcizuje pod podmínkou, že se po určité době za prvé vrátí ke svému výchozímu bodu, a za druhé že se vrátí jako realizovaný kapitál, který realizoval svou užitnou hodnotu, svou schopnost vyrábět nadhodnotu.

Zboží, které se půjčuje jako kapitál, se půjčuje podle svého charakteru, buď jako fixní, nebo jako oběžný kapitál. Peníze se mohou půjčovat v obou

formách, jako fixní kapitál, např. jestliže se splácejí ve formě doživotní renty, takže se s úrokem vždy vrací i část kapitálu. Některá zboží se mohou podle povahy své užitné hodnoty půjčovat pouze jako fixní kapitál, např. domy, lodi, stroje atd. Ale každý půjčený kapitál, ať už je jeho forma jakákoliv a ať se podle povahy své užitné hodnoty splácí jakkoliv, je vždy jen zvláštní formou peněžního kapitálu. Neboť se tu vždy půjčuje určitá peněžní suma a z této sumy se také vypočítává úrok. Jestliže to, co se půjčuje, nejsou ani peníze, ani oběžný kapitál, splácí se to stejně, jako se vrací fixní kapitál. Půjčovatel dostává pravidelně úrok a část spotřebované hodnoty fixního kapitálu samého, ekvivalent opotřebování za danou lhůtu. A po uplynutí lhůty se nespotřebovaná část půjčeného fixního kapitálu vrací in natura. Je-li půjčený kapitál oběžným kapitálem, vrací se k půjčovateli stejně, jako se vrací oběžný kapitál.

Jak se kapitál vrací, je tedy pokaždé určeno skutečným koloběhem reprodukujícího se kapitálu a jeho zvláštních druhů. U půjčeného kapitálu však návrat nabývá *formy* splácení, protože jeho zálohování, zcizování, má formu půjčky.

V této kapitole se zabýváme vlastním peněžním kapitálem, od kterého jsou odvozeny všechny ostatní formy půjčovaného kapitálu.

Půjčený kapitál se vrací dvakrát; v reprodukčním procesu se vrací k fungujícímu kapitalistovi a pak se návrat opakuje ještě jednou jako převedení kapitálu na půjčovatele, peněžního kapitalistu, jako splacení kapitálu jeho skutečnému vlastníkovi, jeho výchozímu právnímu bodu.

Ve skutečném procesu oběhu se kapitál vždy objevuje pouze jako zboží nebo peníze, a jeho pohyb je vlastně řadou koupí a prodejů. Zkrátka, proces oběhu není nic jiného než metamorfóza zboží. Jinak je tomu, vezmeme-li reprodukční proces jako celek. Vyjdeme-li od peněz (a stejně tak, vyjdeme-li od zboží, neboť pak vycházíme od jeho hodnoty a zkoumáme tedy zboží samo sub specie* peněz), vidíme, že se vynaložila určitá suma peněz a že se po určité době vrací s přírůstkem zpět. Vrací se náhrada zálohované sumy peněz plus nadhodnota. Uchovala se a vzrostla tím, že prodělala určitý kruhový pohyb. Avšak peníze, pokud se půjčují jako kapitál, se půjčují právě jako suma peněz, která se uchovává a zvětšuje, která se po určité době vrací s přídavkem a může stále znovu procházet

* z hlediska.

stejným procesem. Nevydávají se ani jako peníze, ani jako zboží, tj. nesměňují se za zboží, jestliže se zálohovaly jako peníze, ani se neprodávají za peníze, jestliže se zálohovaly jako zboží; vydávají se jako kapitál. Poměr k sobě samému, jak se kapitál jeví, bereme-li kapitalistický výrobní proces jako celek a jednotu, a kde kapitál vystupuje jako peníze, jež plodí peníze, tu prostě srůstá s penězi bez jakéhokoliv zprostředkujícího mezipohybu jako jeho charakterový znak, jako jedno jeho určení. A v tomto určení se peníze zcizují, když se půjčují jako peněžní kapitál.

Podivně chápe úlohu peněžního kapitálu Proudhon (Gratuité du Crédit. Discussion entre M. F. Bastiat et M. Proudhon. Paříž 1850). Půjčování se zdá Proudhonovi zlem proto, že to není prodej. Půjčování na úrok

„est la faculté de vendre toujour de nouveau le même objet, et d'en resevoir toujours de nouveau le prix sans jamais céder la propriété de ce qu'on vend".* (S. 9.)[51]

Předmět, peníze, dům atd. nemění majitele, jako je tomu při koupi a prodeji. Proudhon však nevidí, že dává-li někdo z rukou peníze jako úrokový kapitál, nedostává za to žádný ekvivalent. Při každém aktu koupě a prodeje, pokud vůbec dochází ke směnným procesům, se předmět skutečně odevzdává. Vlastnictví prodaného předmětu se vždy postupuje. Ale hodnota se přitom neodevzdává. Při prodeji se odevzdává zboží, ale ne jeho hodnota, která se vrací ve formě peněz, nebo což je tu pouze jiná forma peněz, ve formě dluhopisu nebo platebního nároku. Při koupi se odevzdávají peníze, ale ne jejich hodnota, která se nahrazuje ve formě zboží. Po celou dobu reprodukčního procesu zůstává v rukou průmyslového kapitalisty stejná hodnota (nehledě na nadhodnotu), jenže v různých formách.

Pokud dochází ke směně, tj. ke směně předmětů, nedochází ke změně hodnoty. Stejný kapitalista má v rukou stále tutéž hodnotu. Dokud kapitalista teprve vyrábí nadhodnotu, nedochází ke směně; když pak ke směně dochází, nadhodnota už je ve zboží. Jestliže nezkoumáme jednotlivé směnné akty, nýbrž celkový koloběh kapitálu $P — Z — P'$, pak se neustále zálohuje určitá suma hodnoty a tato suma hodnoty plus nadhodnota čili zisk se neustále odebírá z oběhu. Zprostředkování tohoto procesu není ovšem viditelné v pouhých směnných aktech. A právě na tomto procesu P

* „je schopnost stále znovu prodávat stejný předmět a stále znovu dostávat jeho cenu, aniž se postupuje vlastnictví toho, co se prodává."

jako kapitálu je založen úrok, který dostává peněžní kapitalista, jenž půjčuje, z tohoto procesu vyplývá tento úrok.

„Skutečně," říká Proudhon, „kloboučník, který prodává klobouky... dostává za ně hodnotu, nic více a nic méně. Avšak kapitalista, který půjčuje peníze... nejenže dostává zpět celý svůj kapitál — dostává víc než kapitál, víc než vrhá do směny; kromě kapitálu dostává ještě úrok." (S. 69.)

Kloboučník tu představuje produktivního kapitalistu na rozdíl od kapitalisty, který půjčuje. Proudhon zřejmě nevnikl do tajemství toho, jak může produktivní kapitalista prodávat zboží za jeho hodnotu (vyrovnávání na výrobní ceny při jeho pojetí zde nemá význam), a jak právě proto může dostávat ještě zisk kromě kapitálu, který vrhá do směny. Dejme tomu, že výrobní cena 100 klobouků se rovná 115 librám št. a že se tato výrobní cena náhodou rovná hodnotě klobouků, tj. že kapitál, který tyto klobouky vyrábí, má průměrné společenské složení. Jestliže je zisk = 15 %, realizuje kloboučník zisk 15 liber št. tím, že prodává toto zboží za jeho hodnotu 115. Jeho stojí všeho všudy 100 liber št. Jestliže je vyrobil s vlastním kapitálem, shrábne celý přebytek 15 liber št.; jestliže pracoval s vypůjčeným kapitálem, musí z toho řekněme 5 liber št. odvést jako úrok. To nic nemění na hodnotě klobouků, nýbrž jen na rozdělení nadhodnoty, která již je v této hodnotě, mezi různé osoby. Protože tedy placení úroku nemá na hodnotu klobouků žádný vliv, je nesmysl, říká-li Proudhon:

„Protože se v obchodě úrok z kapitálu připojuje ke mzdě dělníka a tvoří s ní cenu zboží, není možné, aby si dělník mohl odkoupit výrobek své vlastní práce. Vivre en travaillant* je zásada, která za vlády úroku obsahuje rozpor." (S. 105.)([56])

O tom, jak špatně Proudhon pochopil povahu kapitálu, svědčí následující věta, ve které popisuje pohyb kapitálu vůbec jako pohyb charakteristický pro úrokový kapitál:

([56]) „Dům", „peníze" etc. se tedy podle Proudhona nepůjčují jako „kapitál", nýbrž zcizují se jako „zboží... za cenu nákladů" (s. 43, 44). Luther byl trochu dál než Proudhon. Věděl už, že dosahování zisku nezávisí na formě půjčování nebo kupování: „Z obchodování dělá též lichvu. Je to však trochu mnoho najednou. Pojednejme nyní o jednom, o lichvě při půjčování, a až té uděláme přítrž (po soudném dni), řekněme svoje i k *obchodní lichvě*." (*M. Luther:* An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen. Wittenberg 1540.)[52]

* žít z vlastní práce.

„Comme, par l'accumulation des intérêts, le capital-argent, d'échange en échange, revient toujours à sa source, il s'ensuit que la relocation toujours faite par la même main, profit toujours au même personnage."* (S. 154.)

A co pro něho zůstává záhadou ve svérázném pohybu úrokového kapitálu? Kategorie: koupě, cena, postoupení předmětů a nezprostředkovaná forma, ve které se tu objevuje nadhodnota; zkrátka jev, že se tu kapitál jako kapitál stal zbožím, že se tudíž prodávání přeměnilo v půjčování, cena v podíl na zisku.

Návrat kapitálu k jeho výchozímu bodu je vůbec charakteristickým pohybem kapitálu v jeho celkovém koloběhu. Ale tím se nevyznačuje pouze úrokový kapitál. Pro úrokový kapitál je charakteristická jen vnější forma návratu, oddělená od zprostředkujícího koloběhu. Kapitalista, který půjčuje, dává z rukou svůj kapitál, postupuje ho průmyslovému kapitalistovi, aniž dostává ekvivalent. Jeho postoupení není vůbec aktem skutečného procesu koloběhu kapitálu, nýbrž připravuje tento koloběh, který musí provést průmyslový kapitalista. Toto první přemístění peněz nevyjadřuje žádný akt metamorfózy, ani koupi, ani prodej. Vlastnictví se nepostupuje, protože nedochází ke směně, nezískává se ekvivalent. Návrat peněz z rukou průmyslového kapitalisty do rukou kapitalisty, který je půjčil, pouze doplňuje první akt postoupení kapitálu. Kapitál zálohovaný v peněžní formě se procesem koloběhu vrací k průmyslovému kapitalistovi opět v peněžní formě. Protože mu však kapitál nepatřil při výdeji, nemůže mu patřit ani při návratu. To, že tento kapitál prošel reprodukčním procesem, ho nemůže proměnit v jeho vlastnictví. Musí ho tedy vrátit tomu, kdo mu ho půjčil. První výdej, který převádí kapitál z rukou půjčovatele do rukou vypůjčovatele, je právní transakce, která nemá nic společného se skutečným reprodukčním procesem kapitálu, pouze ho** připravuje. Splacení, jímž se navrátivší se kapitál znovu převádí z rukou vypůjčovatele do rukou půjčovatele, je druhou právní transakcí, doplněním první; první připravuje skutečný proces, druhá je dodatečným aktem, ke kterému dochází až po tomto procesu. Výchozí bod a bod návratu, vydání a vrácení půjčeného kapitálu, jsou tedy nahodilé pohyby zpro-

* „Protože v důsledku hromadění úroků se peněžní kapitál po řadě směn vždy vrací ke svému zdroji, vyplývá z toho, že půjčka poskytovaná vždy stejnou osobou přináší zisk vždy stejné osobě."

** 1. vydání: ji.

středkované právními transakcemi, pohyby, které probíhají před skutečným pohybem kapitálu a po něm a které s ním nemají nic společného. Pro skutečný pohyb kapitálu by bylo lhostejné, kdyby kapitál patřil od počátku průmyslovému kapitalistovi a vracel se tedy k němu jako jeho vlastnictví.

V prvním, úvodním aktu postupuje půjčovatel svůj kapitál vypůjčovateli. V druhém, dodatečném a závěrečném aktu vrací vypůjčovatel kapitál půjčovateli. Pokud jde pouze o transakci mezi nimi — a jestliže ponecháme prozatím stranou úrok — pokud tedy jde jen o pohyb půjčeného kapitálu mezi půjčovatelem a vypůjčovatelem, zahrnují oba tyto akty (třebaže jsou od sebe odděleny delší nebo kratší dobou, do které spadá skutečný pohyb reprodukce kapitálu) celý tento pohyb. A tento pohyb: vydání pod podmínkou vrácení, je vůbec pohyb půjčování a vypůjčování, této specifické formy jen podmínečného zcizování peněz nebo zboží.

Charakteristický pohyb kapitálu vůbec, návrat peněz ke kapitalistovi, návrat kapitálu k jeho výchozímu bodu, nabývá u úrokového kapitálu čistě vnější podoby, odtržené od skutečného pohybu, jehož je formou. *A* nedává své peníze z rukou jako peníze, nýbrž jako kapitál. S kapitálem se tu neděje žádná změna. Přechází pouze do jiných rukou. K jeho skutečné přeměně v kapitál dochází až v rukou *B*. Pro *A* se však stal kapitálem prostě tím, že se postoupil *B*. Z procesu výroby a oběhu se kapitál skutečně vrací jen pro *B*. Ale pro *A* se vrací ve stejné formě, v jaké se zcizil. Vrací se z rukou *B* zase zpět do rukou *A*. Postoupení, půjčení peněz na určitou dobu, a jejich vrácení s úrokem (nadhodnotou) — to je celá forma pohybu úrokového kapitálu jako takového. Skutečný pohyb vypůjčených peněz jako kapitálu je operace, která probíhá mimo okruh transakcí mezi půjčovateli a vypůjčovateli. V těchto transakcích samých je toto zprostředkování setřeno, není viditelné, není v nich bezprostředně obsaženo. Jako zboží zvláštního druhu má tento kapitál i zvláštní způsob zcizování. Proto i návrat se tu neprojevuje jako důsledek a výsledek určité řady ekonomických aktů, nýbrž jako důsledek zvláštní právní úmluvy mezi kupujícím a prodávajícím. Doba návratu závisí na průběhu reprodukčního procesu; u úrokového kapitálu se zdá, že jeho návrat jako kapitálu závisí na pouhé dohodě mezi půjčovatelem a vypůjčovatelem. Návrat kapitálu, pokud jde o tuto transakci, se tedy už nejeví jako výsledek podmíněný výrobním procesem, nýbrž jako by vypůjčený kapitál nikdy ne-

ztratil formu peněz. Ovšem tyto transakce jsou fakticky určeny skutečnými návraty kapitálu. V transakci samé se to však neprojevuje. V praxi tomu také tak vždy nebývá. Jestliže ke skutečnému návratu nedojde včas, musí vypůjčovatel hledat jiný pomocný pramen, aby dostál svým povinnostem vůči půjčovateli. Čistá forma kapitálu — peníze, které se vynakládají jako suma A a po určité době se vracejí jako suma $A + \frac{1}{x} A$ bez jakéhokoliv jiného zprostředkování, kromě tohoto mezidobí — to je pouze iracionální forma skutečného pohybu kapitálu.

Ve skutečném pohybu kapitálu je jeho návrat momentem procesu oběhu. Nejprve se peníze přeměňují ve výrobní prostředky; výrobní proces je přeměňuje ve zboží; prodejem zboží se přeměňují opět v peníze a v této formě se vracejí do rukou kapitalisty, který původně zálohoval kapitál ve formě peněz. Ale u úrokového kapitálu je návrat i výdej pouze výsledkem právní transakce mezi vlastníkem kapitálu a druhou osobou. Vidíme jen vydávání a vracení. Všechno, co se děje mezi tím, je setřeno.

Protože však peníze, zálohované jako kapitál, mají vlastnost, že se vracejí k tomu, kdo je zálohoval, kdo je vynaložil jako kapitál, protože $P — Z — P'$ je imanentní formou pohybu kapitálu, právě proto je může majitel peněz půjčovat jako kapitál, jako něco, co má vlastnost, že se vrací ke svému výchozímu bodu, že se v pohybu, kterým prochází, uchovává jako hodnota a rozmnožuje. Vydává je jako kapitál, protože se, jakmile se jich použilo jako kapitálu, vracejí ke svému výchozímu bodu a vypůjčovatel je tedy může po určité době splatit právě proto, že se k němu vracejí.

Půjčování peněz jako kapitálu — jejich vydání pod podmínkou, že se po určité době vrátí — tedy předpokládá, že se jich skutečně používá jako kapitálu, že se skutečně vracejí ke svému výchozímu bodu. Skutečný koloběh peněz jako kapitálu je tedy předpokladem právní transakce, podle které musí ten, kdo si vypůjčil, vrátit peníze tomu, kdo mu je půjčil. Jestliže vypůjčovatel nevynaloží peníze jako kapitál, je to jeho věc. Půjčovatel je půjčuje jako kapitál, a jako takový musejí projít funkcemi kapitálu, jež zahrnují koloběh peněžního kapitálu až do okamžiku, kdy se tento kapitál vrací v peněžní formě ke svému výchozímu bodu.

Akty oběhu $P — Z$ a $Z — P'$, ve kterých určitá suma hodnoty funguje jako peníze nebo zboží, jsou pouze zprostředkující procesy, jednotlivé momenty jejího celkového pohybu. Jako kapitál prodělává tato suma celý

pohyb $P — P'$. Zálohuje se jako peníze nebo jako suma hodnoty v jakékoliv formě a vrací se jako suma hodnoty. Ten, kdo půjčuje peníze, nevynakládá je na koupi zboží, nebo jestliže suma hodnoty existuje ve zboží, neprodává je za peníze, nýbrž zálohuje je jako kapitál, jako $P — P'$, jako hodnotu, která se po určité době zase vrací ke svému výchozímu bodu. Místo aby kupoval nebo prodával, půjčuje. Toto půjčování je tedy vhodnou formou pro zcizování hodnoty jako *kapitálu*, a to místo peněz nebo zboží. Z toho však vůbec nevyplývá, že formu půjčování nemohou mít i transakce, které nemají nic společného s kapitalistickým reprodukčním procesem.

*

Až dosud jsme zkoumali jen pohyb půjčeného *kapitálu* mezi jeho majitelem a průmyslovým kapitalistou. Nyní prozkoumejme *úrok*.

Půjčovatel vydává své peníze jako kapitál; suma hodnoty, kterou zcizuje někomu jinému, je kapitál, a proto se k němu vrací. Kdyby se k němu půjčená suma hodnoty prostě vrátila, nevrátila by se *jako kapitál*, nýbrž pouze jako půjčená suma hodnoty. Jestliže se má zálohovaná suma hodnoty vrátit jako kapitál, musí se v pohybu nejen uchovat, ale i zhodnotit, zvětšit svou velikost, tedy vrátit se s nadhodnotou, jako $P + \Delta P$, a toto ΔP je zde úrok čili část průměrného zisku, která nezůstane fungujícímu kapitalistovi, nýbrž připadne peněžnímu kapitalistovi.

To, že se peníze peněžním kapitalistou zcizují jako kapitál, znamená, že se mu musí vrátit jako $P + \Delta P$. Později bude ještě třeba zvlášť prozkoumat formu, kdy se úroky splácejí v mezidobí v určitých lhůtách, ale bez kapitálu, který se vrací až na konci delšího období.

Co dává peněžní kapitalista vypůjčovateli, průmyslovému kapitalistovi? Co mu fakticky zcizuje? A jen akt zcizení dělá z půjčení peněz zcizení peněz jako kapitálu, tj. zcizení kapitálu jako zboží.

Pouze aktem tohoto zcizení se kapitál toho, kdo půjčuje peníze, postupuje někomu jinému jako zboží čili zboží, kterým disponuje, se postupuje někomu jinému jako kapitál.

Co se zcizuje při obyčejném prodeji? Není to hodnota prodaného zboží, neboť ta mění jen svou formu. Existuje ideálně ve zboží jako cena, dříve než ve formě peněz reálně přejde do rukou prodávajícího. Stejná hodnota a stejná velikost hodnoty tu mění jen formu. Jednou existují ve formě

zboží, podruhé ve formě peněz. Co prodávající skutečně zcizuje a co tedy také přechází do individuální nebo produktivní spotřeby kupujícího, je užitná hodnota zboží, zboží jako užitná hodnota.

Jakou užitnou hodnotu zcizuje peněžní kapitalista na dobu půjčky a přenechává produktivnímu kapitalistovi, vypůjčovateli? Tu užitnou hodnotu, které peníze nabývají tím, že se mohou přeměnit v kapitál, že mohou fungovat jako kapitál, a že proto ve svém pohybu, kromě toho, že uchovávají původní velikost své hodnoty, plodí určitou nadhodnotu, průměrný zisk (co je navíc nebo méně, je tu náhodné). U ostatního zboží se užitná hodnota nakonec spotřebovává, a tím mizí substance zboží a s ní i jeho hodnota. Ale zbožní kapitál má zvláštní vlastnost, že spotřebou jeho užitné hodnoty se jeho hodnota a jeho užitná hodnota nejen uchovává, ale ještě rozmnožuje.

Právě tuto užitnou hodnotu peněz jako kapitálu — schopnost vyrábět průměrný zisk — zcizuje peněžní kapitalista průmyslovému kapitalistovi na dobu, na kterou mu postupuje právo disponovat půjčeným kapitálem.

V tomto smyslu je určitá analogie mezi takto půjčenými penězi a pracovní silou v jejím vztahu k průmyslovému kapitalistovi. Jenže ten hodnotu pracovní síly platí, kdežto hodnotu vypůjčeného kapitálu prostě vrací. Užitná hodnota pracovní síly pro průmyslového kapitalistu je: vytvořit při své spotřebě více hodnoty (zisk), než má sama a než stojí. Tento přebytek hodnoty je užitnou hodnotou pracovní síly pro průmyslového kapitalistu. Stejně tak užitnou hodnotou půjčovaného peněžního kapitálu je jeho schopnost plodit a rozmnožovat hodnotu.

Peněžní kapitalista zcizuje fakticky užitnou hodnotu, a tím to, co postupuje, postupuje jako zboží. A potud je analogie se zbožím jako takovým úplná. Předně je to hodnota, která přechází z jedněch rukou do druhých. U prostého zboží, zboží jako takového, zůstává v rukou kupujícího i prodávajícího stejná hodnota, jenže v různé formě; před obchodní transakcí i po ní mají oba v rukou tutéž hodnotu, kterou zcizili, jenže jeden ji má ve formě zboží, druhý ve formě peněz. Rozdíl je v tom, že při půjčování je peněžní kapitalista jediný, kdo při této transakci odevzdává hodnotu; ale uchovává ji tím, že se mu má splatit v budoucnu. Při půjčování přijímá hodnotu pouze jedna strana, protože pouze jedna strana hodnotu vydává. — Za druhé, jedna strana zcizuje skutečnou užitnou hodnotu a druhá strana ji získává a spotřebovává. Avšak na rozdíl od obyčejného zboží je

tato užitná hodnota sama hodnotou, totiž přebytkem velikosti hodnoty ve srovnání s její původní velikostí, přebytkem, který je výsledkem použití peněz jako kapitálu. Touto užitnou hodnotou je zisk.

Užitná hodnota vypůjčených peněz je v tom, že mohou fungovat jako kapitál a jako takový vyrábět za průměrných podmínek průměrný zisk.(57)

Co tedy platí průmyslový kapitalista, co je tudíž cenou vypůjčeného kapitálu?

„That which men pay as interest for the use of what they borrow", je podle Massieho „a part of the profit it is capable of producing".*(58)

Kupec obyčejného zboží kupuje užitnou hodnotu tohoto zboží a platí jeho hodnotu. Ten, kdo si vypůjčuje peníze, kupuje také jejich užitnou hodnotu jako kapitálu; co však platí? Samozřejmě že neplatí jejich cenu čili hodnotu jako u jiného zboží. Mezi půjčovatelem a vypůjčovatelem nedochází jako mezi kupcem a prodavačem ke změně formy hodnoty, při které by tato hodnota existovala jednou ve formě peněz, podruhé ve formě zboží. Totožnost hodnoty, která se postupuje, a té, která se dostává nazpět, se tu projevuje úplně jinak. Suma hodnoty, peníze, se odevzdává bez ekvivalentu a vrací se po určité době. Půjčovatel zůstává stále vlastníkem téže hodnoty, i když přešla z jeho rukou do rukou vypůjčovatele. Při prosté směně zboží jsou peníze vždy u kupujícího; ale při půjčování jsou peníze u prodávajícího. On je tím, kdo peníze na určitou dobu postupuje, a kupec kapitálu je tím, kdo je dostává jako zboží. To však je možné jen potud, pokud peníze fungují jako kapitál, tudíž pokud se zálohují. Vypůjčovatel si vypůjčuje peníze jako kapitál, jako hodnotu, která se zhodnocuje. Nejprve však jsou pouze kapitálem o sobě, jako každý kapitál ve svém výchozím bodu, v okamžiku, kdy se zálohuje. Zhodnocuje se, realizuje se jako kapitál teprve tím, že se ho použije. Ale

(57) „Oprávněnost brát úroky nezávisí na tom, zda někdo vyrábí nebo nevyrábí zisk, ale na tom, že" (vypůjčená částka) „je s to vyrábět zisk, jestliže se jí správně použije" (An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the Sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that head, are considered. Londýn 1750, s. 49. Autorem anonymního spisu je J. Massie.)

(58) „Bohatí lidé, místo aby sami používali svých peněz, půjčují je jiným, aby vyráběli zisk, a část ho přenechávali majitelům." (Tamtéž, s. 23—24.)

* „To, co lidé platí jako úrok za užívání toho, co si vypůjčují," je podle Massieho „část zisku, který je to, co se vypůjčilo, s to vytvořit."

vypůjčovatel ho musí vrátit jako *realizovaný* kapitál, tedy jako hodnotu plus nadhodnotu (úrok); a úrok může být jen částí zisku, který realizoval. Úrok může tvořit jen část realizovaného zisku, a ne celý zisk, neboť užitná hodnota vypůjčeného kapitálu je pro vypůjčovatele v tom, že mu vyrábí zisk. Jinak by půjčovatel nezcizil užitnou hodnotu. Na druhé straně nemůže vypůjčovateli připadnout celý zisk. To by pak nic neplatil za zcizení užitné hodnoty a vracel by půjčovateli zálohované peníze prostě jen jako peníze, a ne jako kapitál, jako realizovaný kapitál, neboť realizovaným kapitálem jsou pouze jako $P + \Delta P$.

Oba, půjčovatel i vypůjčovatel, vynakládají tutéž peněžní částku jako kapitál. Ale jen v rukou vypůjčovatele funguje jako kapitál. Tím, že stejná peněžní částka existuje jako kapitál dvakrát, pro dvě osoby, se zisk nezdvojnásobuje. Jako kapitál může tato částka fungovat pro oba jen proto, že se zisk dělí. Část, která připadá půjčovateli, se nazývá úrok.

Předpokládá se, že celá transakce probíhá mezi dvěma druhy kapitalistů, mezi peněžním kapitalistou a průmyslovým nebo obchodním kapitalistou.

Nesmí se nikdy zapomínat, že kapitál jako kapitál je tu zbožím, čili že zboží, o které tu jde, je kapitál. Všechny vztahy, které se tu projevují, by tudíž z hlediska prostého zboží nebo i z hlediska kapitálu, pokud funguje ve svém reprodukčním procesu jako zbožní kapitál, byly iracionální. Půjčování a vypůjčování, místo prodeje a koupě, to je rozdíl, který vyplývá ze specifické povahy zboží — z kapitálu. Rozdíl je rovněž v tom, že se tu platí úrok místo ceny zboží. Nazveme-li úrok cenou peněžního kapitálu, pak je to iracionální forma ceny, která je v naprostém rozporu s pojmem ceny zboží.([59]) Cena se tu redukovala na svou čistě abstraktní a bezobsažnou formu, totiž je určitou peněžní částkou, která se platí za něco, co figuruje tak či onak jako užitná hodnota; přičemž se podle svého pojmu cena rovná peněžnímu výrazu hodnoty této užitné hodnoty.

([59]) „Výraz hodnota (value) použit o currency* má trojí význam... 2. currency actually in hand** na rozdíl od téže sumy currency, která dojde některý příští den. Pak se jeho hodnota měří úrokovou sazbou a úroková sazba se určuje poměrem mezi množstvím půjčovaného kapitálu a poptávkou po něm." (Plukovník *R. Torrens:* Oh the Operation of the Bank Charter Act of 1844 etc. 2. vyd. 1847 [s. 5—6].)

* oběživu.

** oběživo bezprostředně použitelné.

Úrok jako cena kapitálu je už sám sebou výraz naprosto iracionální. Zboží tu má dvojí hodnotu, za prvé hodnotu a za druhé cenu odlišnou od této hodnoty, ale cena je přece peněžním vyjádřením hodnoty. Peněžní kapitál není nic jiného než suma peněz čili hodnota fixovaná jako suma peněz určitého množství zboží. Jestliže se zboží půjčuje jako kapitál, je pouze maskovanou formou peněžní sumy. Neboť jako kapitál se nepůjčuje tolik a tolik liber bavlny, nýbrž tolik a tolik peněz, které existují ve formě bavlny jako její hodnota. Cena kapitálu se tedy k němu vztahuje jako k peněžní sumě, i když ne jako ke currency, jak se domnívá pan Torrens (viz výše poznámku 59). Jak může mít nějaká suma hodnoty cenu kromě své vlastní ceny, kromě ceny vyjádřené v její vlastní peněžní formě? Cena je přece hodnota zboží (a to platí i o tržní ceně, která se neliší od hodnoty kvalitativně, nýbrž jen kvantitativně, jen velikostí hodnoty) na rozdíl od jeho užitné hodnoty. Cena, která se kvalitativně liší od hodnoty, je absurdní protimluv.([60])

Kapitál se projevuje jako kapitál tím, že se zhodnocuje; stupeň jeho zhodnocení vyjadřuje kvantitativní stupeň, ve kterém se realizuje jako kapitál. Nadhodnotu čili zisk, který vyrobil — jeho míru čili velikost — lze změřit jen srovnáním s hodnotou zálohovaného kapitálu. Proto větší nebo menší zhodnocení úrokového kapitálu se také dá změřit jen srovnáním velikosti úroku, části celkového zisku, který na něj připadá, s hodnotou zálohovaného kapitálu. Vyjadřuje-li tedy cena hodnotu zboží, vyjadřuje úrok zhodnocení peněžního kapitálu, a jeví se tedy jako cena, která se za něj platí půjčovateli. Z toho je už předem vidět, jak je nesmyslné chtít na to přímo aplikovat prosté vztahy směny, koupě a prodeje, zprostředkované penězi, jak to dělá Proudhon. Základním předpokladem právě je, že peníze fungují jako kapitál a že se tedy mohou postoupit někomu jinému jako kapitál o sobě, jako potenciální kapitál.

Jako zboží však tu kapitál vystupuje potud, pokud se nabízí na trhu a pokud se skutečně zcizuje užitná hodnota peněz jako kapitálu. Jeho užitnou hodnotou však je schopnost vyrábět zisk. Hodnota peněz nebo zboží

([60]) „Dvojí význam výrazů hodnota peněz a oběživa, jestliže se jich užívá bez rozlišování, aby se označila jak směnná hodnota zboží, tak i užitná hodnota kapitálu, je stálým zdrojem zmatků." (*Tooke:* Inquiry into the Currency Principle, s. 77.) — Tooke však nevidí, že hlavní zmatek (který je už ve věci samé) je v tom, že hodnota jako taková (úrok) se stává užitnou hodnotou kapitálu.

jako kapitálu není určena jejich hodnotou jako peněz nebo zboží, ale tím, kolik nadhodnoty vyrobí svému majiteli. Produktem kapitálu je zisk. Ať už jsou peníze vynaloženy jako peníze, nebo se zálohují jako kapitál, je to na základě kapitalistické výroby jen různé použití peněz. Peníze, resp. zboží jsou samy o sobě potenciálně kapitálem, stejně tak jako je potenciálně kapitálem i pracovní síla. Neboť 1. peníze se mohou proto přeměnit v prvky výroby a jsou, jak tomu skutečně je, pouze jejich abstraktním výrazem, jejich jsoucnem jako hodnota a 2. hmotné prvky bohatství mají vlastnost být již potenciálně kapitálem, protože na základě kapitalistické výroby je tu protiklad, který je doplňuje, to, co je dělá kapitálem — námezdní práce.

Protikladný společenský charakter hmotného bohatství — jeho protikladnost k práci jako námezdní práci — je, nezávisle na výrobním procesu, vyjádřen už ve vlastnictví kapitálu jako takovém. Již tento moment, nezávisle na kapitalistickém výrobním procesu samotném, jehož je stálým výsledkem, a jako jeho stálý výsledek je i jeho stálým předpokladem, se vyjadřuje v tom, že peníze, a stejně tak zboží, jsou o sobě, latentně, potenciálně kapitálem, že se mohou prodat jako kapitál a že v této formě velí cizí práci, že opravňují k přivlastňování cizí práce, že tedy jsou hodnotou, která se sama zhodnocuje. Zde se také jasně ukazuje, že titulem a prostředkem k přivlastňování cizí práce je tento vztah, a ne nějaká práce, kterou by kapitalista dával jako protihodnotu.

Dále vystupuje kapitál jako zboží, protože dělení zisku na úrok a vlastní zisk se reguluje poptávkou a nabídkou, tedy konkurencí, stejně jako je tomu u tržních cen zboží. Ale rozdíl je tu stejně nápadný jako podobnost. Kryje-li se nabídka a poptávka, odpovídá tržní cena zboží jeho výrobní ceně, tj. jeho cena se pak řídí vnitřními zákony kapitalistické výroby, nezávisle na konkurenci, protože kolísání poptávky a nabídky nevysvětluje nic než odchylky tržních cen od výrobních cen — odchylky, které se vzájemně vyrovnávají, takže pro určitá delší nebo kratší období se průměrné, tržní ceny rovnají výrobním cenám. Jakmile se poptávka a nabídka kryjí, přestávají tyto síly působit, navzájem se ruší a všeobecný zákon určování cen pak vystupuje i jako zákon jednotlivého případu; tržní cena pak odpovídá výrobní ceně, která se řídí imanentními zákony výrobního způsobu samého, už ve svém bezprostředním jsoucnu a nejen jako průměr pohybu tržních cen. Stejně tomu je u mzdy. Kryje-li se poptávka s nabídkou,

ruší se jejich působení a mzda se rovná hodnotě pracovní síly. Ale jinak je tomu s úrokem z peněžního kapitálu. Zde neurčuje odchylky od zákona konkurence, zde prostě neexistuje žádný jiný zákon rozdělování než zákon diktovaný konkurencí, protože, jak ještě uvidíme dále, neexistuje žádná „přirozená" úroková míra. Přirozenou úrokovou mírou se naopak rozumí míra stanovená svobodnou konkurencí. Neexistují „přirozené" hranice úrokové míry. Tam, kde konkurence určuje nejen odchylky a výkyvy, kde tedy při rovnováze jejích navzájem proti sobě působících sil přestává vůbec jakékoliv určování, je to, co se má určit, samo o sobě a pro sebe něčím, pro co neplatí žádný zákon, co je libovolné. Bližší o tom v příští kapitole.

U úrokového kapitálu se všechno jeví jako něco vnějšího: zálohování kapitálu jako jeho pouhé převedení z půjčovatele na vypůjčovatele; návrat realizovaného kapitálu tak, že ho vypůjčovatel prostě vrací, splácí s úroky tomu, kdo mu ho půjčil. Totéž platí i o určení, imanentním kapitalistickému způsobu výroby, totiž že míra zisku je určena nejen poměrem zisku, vyrobeného za jeden obrat, k zálohované kapitálové hodnotě, ale i trváním tohoto obratu, tj. že je určena jako zisk, který vynáší průmyslový kapitál vždy za určitou dobu. U úrokového kapitálu se to také jeví jako něco zcela vnějšího, jako by se půjčovateli za určitou dobu prostě vyplácel určitý úrok.

Romantický Adam Müller říká se svým obvyklým pochopením vnitřní souvislosti věci (Elemente der Staatskunst. Berlín 1809, s. 138):

„Při určování ceny věcí se nikdo neptá na čas; při určování úroku se přihlíží hlavně k času."

Nevidí, jak při určování cen zboží spolupůsobí výrobní doba a doba oběhu a jak je právě tím určena míra zisku pro dané období obratu kapitálu a určením zisku pro danou dobu zase úroková míra. Jeho hlubokomyslnost tu spočívá jako vždy jen v tom, že vidí mračna prachu na povrchu a domýšlivě vykládá o tomto prachu jako o něčem tajemném a významném.

KAPITOLA DVACÁTÁ DRUHÁ

DĚLENÍ ZISKU. ÚROKOVÁ SAZBA. „PŘIROZENÁ" ÚROKOVÁ MÍRA

Předmět této kapitoly stejně jako vůbec všechny jevy úvěru, o kterých budeme mluvit později, zde není možno prozkoumat podrobně. Konkurence mezi půjčovateli a vypůjčovateli a dočasné výkyvy na peněžním trhu, které z ní vyplývají, přesahují rámec našeho zkoumání. Výklad koloběhu, kterým prochází úroková míra za průmyslového cyklu, předpokládá výklad tohoto cyklu samého, a ten tu rovněž nemůže být podán. Totéž platí o větším či menším přibližném vyrovnávání úrokové sazby na světovém trhu. Naším úkolem tu je pouze vyložit samostatnou podobu úrokového kapitálu a osamostatnění úroku vůči zisku.

Protože úrok je pouze část zisku, kterou podle našeho dosavadního předpokladu musí průmyslový kapitalista platit peněžnímu kapitalistovi, je maximální hranicí úroku sám zisk, v případě že by část, která připadá fungujícímu kapitalistovi, byla = 0. Až na jednotlivé případy, kdy úrok může být skutečně větší než zisk — ale pak se také nemůže platit ze zisku — mohl by se snad za maximální hranici úroku považovat celý zisk minus jeho část, kterou lze označit jako mzdu za dozor (wages of superintendence) a kterou prozkoumáme později. Minimální hranici úroku není možno určit vůbec. Úrok může klesnout jakkoliv hluboko. Pak ale vždy znovu nastanou okolnosti, které mají opačný účinek, a zvýší ho nad toto relativní minimum.

„Poměr mezi částkou zaplacenou za použití kapitálu a tímto kapitálem vyjadřuje úrokovou míru, měřenou v penězích." — „Úroková míra závisí 1. na míře zisku; 2. na poměru, ve kterém se celkový zisk rozděluje mezi půjčovatele a vypůjčovatele." (Ekonomist[53], 22. ledna 1853.) „Protože to, co se platí jako úrok za použití toho, co se vypůjčuje, je část zisku, který je to, co je vypůjčeno, schopno vyrobit, musí se tento úrok vždy regulovat oním ziskem." (*Massie*, l. c. p. 49.)

Předpokládejme nejprve, že existuje stálý poměr mezi celkovým ziskem a jeho částí, která se platí jako úrok peněžnímu kapitalistovi. Pak je jasné, že úrok bude stoupat nebo klesat podle celkového zisku, a ten je určen všeobecnou mírou zisku a jejím kolísáním. Kdyby např. průměrná míra zisku byla = 20 % a úrok $^1/_4$ zisku, byla by úroková sazba = 5 %; kdyby průměrná míra zisku byla = 16 %, byl by úrok = 4 %. Při míře zisku

20 % by mohl úrok stoupnout na 8 % a průmyslový kapitalista by i nadále shraboval stejný zisk jako při míře zisku = 16 % a úrokové sazbě = 4 %, totiž 12 %. Kdyby úrok stoupl jen na 6 nebo 7 %, zůstávala by průmyslovému kapitalistovi stále ještě větší část zisku. Kdyby se úrok rovnal stálé části průměrného zisku, vyplývalo by z toho, že čím vyšší je všeobecná míra zisku, tím větší je absolutní rozdíl mezi celkovým ziskem a úrokem, tím větší je tedy část celkového zisku, která připadá fungujícímu kapitalistovi, a naopak. Dejme tomu, že úrok = $^1/_5$ průměrného zisku. $^1/_5$ z 10 jsou 2; rozdíl mezi celkovým ziskem a úrokem = 8. $^1/_5$ z 20 = 4; rozdíl 20 — 4 = 16; $^1/_5$ z 25 = 5; rozdíl = 25 — 5 = 20; $^1/_5$ z 30 = 6; rozdíl = = 30 — 6 = 24; $^1/_5$ z 35 = 7; rozdíl = 35 — 7 = 28. Různé úrokové míry 4, 5, 6, 7 % by tu vždy vyjadřovaly jen $^1/_5$ čili 20 % celkového zisku. Jestliže tedy jsou míry zisku různé, mohou různé úrokové míry vyjadřovat tytéž alikvotní části celkového zisku čili stejný procentní podíl na celkovém zisku. Při takovém stálém poměru úroku by byl průmyslový zisk (rozdíl mezi celkovým ziskem a úrokem) tím větší, čím vyšší by byla všeobecná míra zisku, a naopak.

Za jinak stejných okolností, tj. předpokládáme-li, že poměr mezi úrokem a celkovým ziskem je víceméně stálý, bude fungující kapitalista schopen a ochoten platit vyšší nebo nižší úrok přímo úměrně výši míry zisku.([61]) Viděli jsme již, že výše míry zisku je nepřímo úměrná rozvoji kapitalistické výroby; z toho vyplývá, že vyšší či nižší úroková sazba v některé zemi je stejně nepřímo úměrná výši průmyslového rozvoje, pokud totiž rozdíl mezi úrokovými sazbami vyjadřuje skutečně rozdíl mezi mírami zisku. Později uvidíme, že tomu tak naprosto nemusí být vždy. V tomto smyslu můžeme říci, že úrok se reguluje ziskem, přesněji řečeno všeobecnou mírou zisku. A tento způsob jeho regulování platí i pro jeho průměr.

V každém případě je třeba považovat průměrnou míru zisku za konečnou maximální hranici úroku.

Okolnost, že úrok je třeba vztahovat k průměrnému zisku, prozkoumáme hned podrobněji. Jestliže se má daný celek, např. zisk, rozdělit mezi dvě osoby, záleží ovšem především na velikosti celku, který se má rozdělit, a ta, velikost zisku, je určena jeho průměrnou mírou. Dejme tomu, že

([61]) „Přirozená úroková míra se řídí ziskem jednotlivých podniků." (*Massie*, l. c. p. 51.)

všeobecná míra zisku, tedy velikost zisku pro kapitál dané velikosti, řekněme = 100, je dána; pak jsou změny úroku zřejmě nepřímo úměrné změnám části zisku, která zůstává fungujícímu kapitalistovi, jenž pracuje s vypůjčeným kapitálem. A okolnosti, jež určují velikost zisku, který se má rozdělit, velikost nové hodnoty vyrobené nezaplacenou prací, se velmi liší od okolností, které určují jeho rozdělování mezi tyto dva druhy kapitalistů, a často působí úplně opačně.(62)

Prozkoumáme-li cykly zvratů, ve kterých se pohybuje moderní průmysl — stav klidu, rostoucí oživení, prosperita, nadvýroba, krach, stagnace, stav klidu etc., cykly, jejichž další rozbor přesahuje rámec našeho zkoumání — zjistíme, že nízký stav úroku odpovídá zpravidla obdobím prosperity čili mimořádného zisku, vzestup úroku přechodu od prosperity k jejímu zvratu a maximum úroku až k nejzazší lichvářské výši pak krizi.(63) V létě roku 1843 nastala vyslovená prosperita; úroková sazba, která byla na jaře 1842 ještě 4 $^1/_2$ %, klesla na jaře a v létě 1843 na 2 %,(64) v září dokonce na 1 $^1/_2$ % (Gilbart: [A practical treatise on banking. Vydání 5. Londýn 1949. I, s. 166], potom za krize v roce 1847 stoupla na 8 % i více.

Na druhé straně se ovšem nízký úrok může vyskytovat v době stagnace a mírně stoupající úrok v době rostoucího oživení.

Největší výše dosahuje úroková sazba v době krizí, kdy je nutno vypůjčovat si na platby, ať to stojí, co stojí. Protože zvyšování úroku je provázeno poklesem cen cenných papírů, je to zároveň velmi vítaná příležitost pro lidi s volným peněžním kapitálem, aby se za babku zmocnili takových zúro-

(62) Zde je v rukopise tato poznámka: „Z postupu této kapitoly se ukazuje, že přece jen bude lepší dříve, než budeme zkoumat zákony rozdělování zisku, vyložit, jak se z kvantitativního dělení stává kvalitativní dělení. Abychom k tomu mohli přejít od předcházející kapitoly, není třeba nic jiného než považovat úrok nejprve za nějakou část zisku, aniž ji blíže určíme."

(63) „V prvním období, bezprostředně po období tísně, je dostatek peněz a nespekuluje se; v druhém období je dostatek peněz a spekulace kvete; v třetím období začíná spekulace opadávat a je sháňka po penězích; ve čtvrtém období je peněz málo a nastává tíseň." (*Gilbart*, l. c. p. 149.)

(64) Tooke to vysvětluje „akumulací přebytečného kapitálu, která je nezbytným průvodním jevem toho, že v předešlých letech bylo těžké výhodně ho umístit, uvolněním peněžních zásob a oživením důvěry v rozvoj obchodu". (History of Prices from 1839 to 1847. Londýn 1848, s. 54.)

čitelných papírů, které za normálního chodu věcí při nejmenším opět dosáhnou své průměrné ceny, jakmile úroková sazba zase klesne.(65)

Existuje však také klesající tendence úrokové sazby, zcela nezávisle na kolísání míry zisku. To má dvě hlavní příčiny:

I. „I kdybychom předpokládali, že se kapitál nikdy nevypůjčuje za jiným účelem než k produktivnímu použití, je přesto možné, že se úroková sazba mění, aniž se nějak změnila míra hrubého zisku. Neboť tak, jak určitý národ dělá pokroky ve vytváření bohatství, vzniká a stále více roste třída lidí, kterým z práce jejich předků padají do klína fondy, z jejichž pouhého úroku mohou žít. Mnozí z těch, kdo v mládí a ve zralém věku aktivně podnikali, se uchylují do ústraní a žijí ve stáři v klidu z úroků, které jim vynášejí nahromaděné sumy. Obě tyto třídy mají tendeci růst s tím, jak roste bohatství země, neboť ti, kdo už začínají se slušným kapitálem, dosáhnou snadněji nezávislého jmění než ti, kdo začínají s málem. Ve starých a bohatých zemích je tedy část národního kapitálu, které její vlastníci nechtějí používat sami, v poměru k celkovému produktivnímu kapitálu společnosti vyšší než v nově osídlených a chudých zemích. Jak by nebyla třída rentiérů v Anglii početná! Tak, jak roste třída rentiérů, roste také třída těch, kteří půjčují kapitály, neboť obě jsou jedno a totéž." (Ramsay: Essay on the Distribution of Wealth, s. 201, 202.)

II. Tlak na úrokovou sazbu musí vykonávat i rozvoj úvěrového systému a s ním ustavičně rostoucí možnost průmyslníků a obchodníků disponovat prostřednictvím bankéřů peněžními úsporami všech tříd společnosti a pokračující koncentrace těchto úspor v takovém rozsahu, že mohou působit jako peněžní kapitál. Více o tom později.

Pokud jde o určení úrokové míry, říká Ramsay, že

„závisí zčásti na míře hrubého zisku, zčásti na proporci, ve které se tento zisk dělí na úrok a podnikatelský zisk (profits of enterprise). Tato proporce závisí na konkurenci mezi těmi, kdo kapitál půjčují, a těmi, kdo si ho vypůjčují; předpokládaná míra hrubého zisku má vliv na tuto konkurenci, ale nereguluje ji výhradně.(66) Konkurence není tím výhradně regulována, neboť na jedné straně si mnozí vypůjčují, aniž mají v úmyslu použít vypůjčeného produktivně, a na druhé straně velikost celkového půjčitelného kapitálu

(65) „Jeden bankéř odmítl poskytnout starému klientovi zápůjčku na cenné papíry v hodnotě 200 000 liber št.; když chtěl klient odejít s tím, že bude nucen zastavit platby, bylo mu řečeno, že to nemusí dělat, že by bankéř cenné papíry odkoupil za 150 000 liber št." ([*Roy, H.*:] The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844 etc. Londýn 1869, s. 80.)

(66) Protože je úroková sazba vcelku určena průměrnou mírou zisku, mohou být s nízkou úrokovou sazbou velmi často spojeny velké podvody. Např. při železničních spekulacích v létě 1844. Úroková sazba Anglické banky byla zvýšena na 3 % až 16. října 1844.

se mění s bohatstvím země, nezávisle na jakýchkoliv změnách hrubého zisku." (Ramsay, l. c. p. 206, 207.)

Chceme-li zjistit průměrnou úrokovou míru, musíme vypočítat 1. průměr úrokové sazby při jejích změnách ve velkých průmyslových cyklech a 2. úrokovou sazbu v takových sférách vkládání, ve kterých se kapitál vypůjčuje na delší dobu.

Průměrná úroková míra, jež panuje v nějaké zemi — na rozdíl od ustavičně kolísajících tržních měr — se nedá určit žádným zákonem. Neexistuje tu žádná přirozená úroková míra v tom smyslu, v jakém ekonomové mluví o přirozené míře zisku a o přirozené míře mzdy. Již Massie o tom naprosto správně poznamenává (s. 49):

„The only thing which any man can be in doubt about on this occasion, is, what proportion of these profits do of right belong to the borrower, and what to the lender; and this there is no other method of determining than by the opinions of borrowers and lenders in general; for right and wrong, in this respect, are only what common consent makes so."*

Rovnováha poptávky a nabídky — za předpokladu, že je dána průměrná míra zisku — tu neznamená vůbec nic. Uchyluje-li se někdo vůbec k této formuli, slouží mu (a pak je to i prakticky správné) jako formule ke zjištění základního pravidla, které nezávisí na konkurenci, které ji naopak jako formule určuje (ke zjištění regulujících mezí čili mezních veličin); totiž jako formule pro ty, kdo jsou v zajetí praxe konkurence, jejích jevů i představ, jež z toho vznikají; jako formule, která je přivádí k představě, sice zase jen povrchní, o vnitřní souvislosti ekonomických vztahů, která se projevuje v konkurenci. Je to metoda, kterou lze dospět od změn, jež provázejí konkurenci, k hranicím těchto změn. Ale u průměrné úrokové sazby je tomu jinak. Není důvod, proč by průměrné podmínky konkurence, rovnováha mezi půjčovateli a vypůjčovateli, měly půjčovateli dávat z jeho kapitálu úrokovou sazbu 3, 4, 5 % etc. nebo z hrubého zisku určitý procentní podíl, 20 % nebo 50 %. V případech, kdy rozhoduje konkurence jako taková, je určení samo o sobě a pro sebe náhodné, čistě empirické, a jen pedanterie nebo blouznění může chtít tuto nahodilost vykládat jako

* „Jediná věc, která tu může vzbudit pochybnosti, je, jaká část těchto zisků patří právem vypůjčovateli a jaká půjčovateli; a to se nedá určit jinak, než že dáme na názor vypůjčovatelů a půjčovatelů vůbec; protože spravedlivé nebo nespravedlivé v tomto ohledu je pouze to, co se za správné nebo nesprávné všeobecně pokládá."

něco nutného.(67) V parlamentních zprávách z let 1857 a 1858 o bankovním zákonodárství a obchodní krizi a není nic zábavnějšího než poslouchat ředitele Anglické banky, londýnské bankéře, venkovské bankéře a profesionální teoretiky, jak do omrzení žvaní o „real rate produced"*, aniž se dostanou dál než k otřepaným frázím, jako např. že „cena, která se platí za zapůjčený kapitál, se patrně mění s nabídkou tohoto kapitálu", že „vysoká úroková míra a nízká míra zisku nemohou dlouho vedle sebe existovat", a podobné tlachy.(68) Zvyk, uzákoněná tradice etc. stejně jako konkurence sama, mají vliv na určování průměrné úrokové sazby, pokud tato sazba existuje nejen jako průměrné číslo, ale i jako faktická veličina. V mnoha právních sporech, kde je třeba vypočítávat úroky, se už musí počítat s průměrnou úrokovou sazbou jako zákonnou. Jestliže se někdo ptá dále, proč hranice průměrné úrokové sazby nelze odvodit ze všeobecných zákonů, je odpověď prostě v povaze úroku. Úrok je pouze část průměrného zisku. Stejný kapitál vystupuje v dvojím určení: jako zapůjčitelný kapitál v rukou půjčovatele a jako průmyslový nebo obchodní kapitál v rukou fungujícího kapitalisty. Tento kapitál však funguje pouze jednou a i zisk vyrábí pouze jednou. Ve výrobním procesu samém nehraje charakter kapi-

(67) Tak dělá např. *J. G. Opdyke:* A Treatise on Pol. Econ. New York 1851, vrcholně nepodařený pokus vysvětlit všeobecnost 5% úrokové sazby působením věčných zákonů. Mnohem naivněji usuzuje pan *Karl Arnd* v Die naturgemässe Volkswirthschaft gegenüber dem Monopoliengeist und dem Komunismus etc. Hanau 1845. Čteme tam: „V přirozeném průběhu výroby statků je pouze jeden jev, který — v úplně obdělaných zemích — se zdá určen k tomu, aby do jisté míry reguloval úrokovou sazbu: je to poměr, v němž v evropských lesích v důsledku jejich ročního přírůstku přibývá dřeva. K tomuto přírůstku dochází zcela nezávisle na směnné hodnotě dřeva" (jak komické, že si stromy zařizují svůj přírůstek nezávisle na své směnné hodnotě!) „v poměru 3 až 4 ke stu. Podle toho" (protože totiž přírůstek stromů vůbec nezávisí na jejich směnné hodnotě, ať jejich směnná hodnota sebevíc závisí na jejich přírůstku) „by se tedy nedal očekávat pokles pod úroveň, kterou má" (úroková sazba) „v současné době v nejbohatších zemích." (S. 124, 125.) — To si zasluhuje název „úroková sazba lesního původu"** a její objevitel si tímto dílem získává ještě větší zásluhy o „naši vědu" než „filozof daně ze psů" (s. 420, 421).

(68) Anglická banka zvyšuje a snižuje svou diskontní míru podle přílivu a odlivu zlata, třebaže samozřejmě vždy přihlíží k míře, která panuje na otevřeném trhu. „A tak se spekulace se směnečným diskontem, která předjímá změny v bankovní míře, nyní stala jedním z hlavních zaměstnání pohlavárů peněžního centra" — tj. londýnského peněžního trhu. (The Theory of the Exchanges etc., s. 113.)

* reálně vytvořené míře.

** waldursprünglicher Zinsfuss.

tálu jako zapůjčitelného kapitálu žádnou úlohu. Jak se obě osoby dělí o zisk, na který mají nárok, je samo o sobě a pro sebe fakt stejně čistě empirický, který patří do světa náhod, jako rozdělování procentních podílů ze společného zisku nějaké společnosti mezi různé podílníky. Při dělení na nadhodnotu a mzdu, na kterém se v podstatě zakládá určení míry zisku, mají určující vliv dva zcela odlišné prvky, pracovní síla a kapitál; jsou to funkce dvou nezávislých proměnných veličin, které se navzájem omezují; a z jejich *kvalitativního rozdílu* vyplývá *kvantitativní dělení* vyrobené hodnoty. Později uvidíme, že je tomu stejně při dělení nadhodnoty na rentu a zisk. U úroku k ničemu podobnému nedochází. Zde naopak *kvalitativní rozdíl* vyplývá, jak hned uvidíme, z *čistě kvantitativního dělení* téže části nadhodnoty.

Z dosavadního výkladu vyplývá, že neexistuje žádná „přirozená" úroková míra. Jestliže se však nedají na jedné straně hranice průměrné úrokové sazby v protikladu k všeobecné míře zisku čili hranice průměrné úrokové míry stanovit žádným všeobecným zákonem, na rozdíl od neustále kolísajících tržních úrokových měr, protože jde pouze o rozdělení hrubého zisku z různých titulů mezi dva majitele kapitálu, jeví se naopak úroková sazba, jak průměrná, tak její příslušná tržní míra, jako stejná, určitá a hmatatelná veličina zcela jinak, než je tomu u všeobecné míry zisku.[69]

Úroková sazba se má k míře zisku asi tak, jako se má tržní cena zboží k jeho hodnotě. Pokud je úroková sazba určena mírou zisku, je vždy určena všeobecnou mírou zisku, a ne zvláštními mírami zisku, které panují v jednotlivých průmyslových odvětvích; a tím méně je určena mimořádným ziskem, který může získat jednotlivý kapitalista v některé zvláštní sféře podnikání.[70] Všeobecná míra zisku se tudíž fakticky projevuje jako empirický, daný fakt v průměrné úrokové míře, ačkoliv průměrná úroková míra není jejím čistým nebo spolehlivým výrazem.

[69] „Cena zboží ustavičně kolísá; každé zboží je určeno k jinému použití; peníze slouží všem účelům. Zboží, dokonce zboží stejného druhu, se liší jakostí; hotové peníze mají stále stejnou hodnotu, nebo ji alespoň mají mít. Z toho vyplývá, že cena peněz, kterou označujeme slovem úrok, je stálejší a jednotnější než cena kterékoliv jiné věci." (*J. Steuart:* Principles of Pol. Econ. Franc. překl. 1789. IV, s. 27.)

[70] „Toto pravidlo pro dělení zisků nemůže však platit pro každého půjčovatele a vypůjčovatele zvlášť, nýbrž platí pro půjčovatele a vypůjčovatele vůbec... mimořádně

Je sice pravda, že úroková míra sama je pokaždé jiná podle toho, jaký druh záruky poskytují dlužníci, a podle toho, na jak dlouho se půjčka uzavřela; ale pro každý z těchto druhů je v každé dané chvíli stejná. Tento rozdíl tedy nemá vliv na pevnost a jednotnost úrokové sazby.([71])

Průměrná úroková sazba je tedy v každé zemi pro delší období veličinou stálou, protože všeobecná míra zisku se — přes ustavičné změny jednotlivých měr zisku, při kterých se však změna v jedné sféře vyrovnává opačnou změnou v jiné sféře — mění jen po delších obdobích. A relativní stálost všeobecné míry zisku se jeví právě v tomto více či méně stálém charakteru průměrné úrokové sazby (average rate or common rate of interest).

Pokud však jde o ustavičně kolísající tržní úrokovou míru, je v každé chvíli, stejně jako tržní cena zboží, dána jako pevná veličina, protože na

velké zisky jsou odměnou za obratnost a mimořádně malé zisky trestem za nedostatečné odborné znalosti, s čím půjčovatelé nemají vůbec nic společného; protože neutrpí-li škodu v druhém případě, neměli by mít výhody ani v případě prvním. Co bylo řečeno o jednotlivcích ve stejném oboru, platí i o různých oborech; jestliže obchodníci a průmyslníci činní v některém oboru vydělají s vypůjčenými penězi víc než obvyklý zisk, kterého dosahují jiní obchodníci a průmyslníci v téže zemi, patří tento mimořádný zisk jim, ačkoliv k jeho dosažení bylo třeba jen průměrné obratnosti a odborných znalostí; a nepatří těm, kdo jim půjčili peníze... neboť ti by nepůjčili své peníze k nějakému podnikání za horších podmínek než takových, které dovolují platit všeobecnou úrokovou míru; a proto také nemají dostat víc než tuto průměrnou míru, ať už jejich peníze vynesly sebevíc." (*Massie*, l. c. p. 50, 51.)

([71])

Bankovní míra	5 %
Tržní diskontní míra, směnky na 60 dní	$3\frac{5}{8}$ %
„ „ „ „ na 3 měsíce	$3\frac{1}{2}$ %
„ „ „ „ na 6 měsíců	$3\frac{5}{16}$ %
Zápůjčky makléřům se směnkami na den	1—2 %
„ „ „ „ na týden	3 %
Míra na posledních 15 dní na půjčky makléřům s cennými papíry	$4\frac{3}{4}$—5 %
Úroky z vkladů (banky)	$3\frac{1}{2}$ %
„ „ „ (diskontní ústavy)	3—$3\frac{1}{4}$ %

Jak veliký může být tento rozdíl během jednoho dne, ukazují výše uvedené úrokové míry na londýnském peněžním trhu 9. prosince 1889 v článku o City z Daily News[54] 10. prosince. Minimum je 1 %, maximum 5 %. — [B. E].

peněžním trhu neustále stojí všechen zapůjčitelný kapitál jako jednolitá masa proti fungujícímu kapitálu, a poměr mezi nabídkou zapůjčitelného kapitálu na jedné straně a poptávkou po něm na straně druhé rozhoduje o tom, jaký je tržní stav úroku. To se děje v tím větší míře, čím více rozvoj úvěru a jeho koncentrace spojená s tímto rozvojem dodává zapůjčitelnému kapitálu všeobecně společenský charakter a vrhá ho najednou, současně na peněžní trh. Naproti tomu všeobecná míra zisku existuje vždy pouze jako tendence, jako pohyb vyrovnávání jednotlivých měr zisku. Konkurence kapitalistů — která je sama tímto pohybem vyrovnávání — tu záleží v tom, že postupně odvádí kapitál ze sfér, kde se zisk pohybuje po delší dobu pod průměrem, a stejně postupně ho přivádí do sfér, kde se zisk pohybuje nad průměrem; nebo také v tom, že se mezi tyto sféry pozvolna rozděluje dodatečný kapitál v různých proporcích. Vůči těmto různým sférám jsou to ustavičné změny v přílivu a odlivu kapitálu, nikoliv současné působení mas, jako je tomu při určování úrokové sazby.

Viděli jsme, že ačkoliv úrokový kapitál je kategorií absolutně odlišnou od zboží, stává se zbožím sui generis, a úrok tudíž jeho cenou, která se pokaždé, tak jako tržní cena obyčejného zboží, ustaluje působením poptávky a nabídky. Proto je tržní úroková míra, ačkoliv stále kolísá, v každé dané chvíli právě tak stálá a stejná jako tržní cena zboží v každém konkrétním případě. Peněžní kapitalisté toto zboží nabízejí a fungující kapitalisté je kupují, vytvářejí poptávku po něm. Při vyrovnávání zisků na všeobecnou míru zisku k tomu nedochází. Jestliže jsou ceny zboží v některé sféře nižší nebo vyšší než výrobní ceny (přičemž se nepřihlíží ke kolísání, které je vlastní každému oboru podnikání a které souvisí s různými fázemi průmyslového cyklu), dochází k vyrovnání tím, že se rozšiřuje nebo omezuje výroba, tj. že se v důsledku přílivu nebo odlivu kapitálu, který probíhá v jednotlivých výrobních sférách, zvětšují nebo zmenšují masy zboží, jež vrhají na trh průmyslové kapitály. Tím, že se takto průměrné tržní ceny zboží vyrovnávají na výrobní ceny, korigují se odchylky jednotlivých měr zisku od všeobecné čili průměrné míry zisku. Tento proces se nikdy neprojevuje a nikdy se nemůže jevit tak, že by průmyslový nebo obchodní kapitál *jako takový* byl vůči kupujícímu zbožím, jako je tomu u úrokového kapitálu. Pokud se projevuje, projevuje se pouze v kolísání a vyrovnávání tržních cen zboží na výrobní ceny, nikoliv jako přímé stanovení průměrného zisku. Všeobecná míra zisku je ve skutečnosti určena 1. nadhodnotou,

kterou vyrábí celkový kapitál, 2. poměrem této nadhodnoty k hodnotě celkového kapitálu a 3. konkurencí, ale jen potud, pokud je konkurence pohybem, kterým se kapitály vložené do jednotlivých výrobních sfér snaží dostat z této nadhodnoty stejné dividendy úměrně ke svým relativním velikostem. Všeobecná míra zisku je tedy fakticky určena úplně jinými a mnohem složitějšími příčinami než tržní úroková míra, určovaná přímo a bezprostředně poměrem mezi poptávkou a nabídkou, a není proto zřejmým a daným faktem tak jako úroková sazba. Zvláštní míry zisku v různých výrobních sférách jsou samy víceméně neurčité; ale pokud se projevují, neprojevuje se jejich jednotnost, nýbrž jejich rozdílnost. Všeobecná míra zisku sama se však jeví pouze jako minimální hranice zisku, a ne jako empirická, přímo viditelná podoba skutečné míry zisku.

Uvádíme-li tento rozdíl mezi úrokovou mírou a mírou zisku, ponecháváme stranou dvě okolnosti, které přispívají k ustálení úrokové sazby: 1. že historicky již předtím existoval úrokový kapitál a že tu byla tradičně zachovávaná všeobecná úroková sazba; 2. že světový trh, nezávisle na výrobních podmínkách dané země, má daleko větší bezprostřední vliv na stanovení úrokové sazby než na míru zisku.

Průměrný zisk se nejeví jako bezprostředně daný fakt, nýbrž jako konečný výsledek vyrovnávání protichůdných výkyvů, který je možno zjistit jen zkoumáním. Jinak je tomu s úrokovou sazbou. Ta je při své všeobecné — alespoň pro určité místo — platnosti denně fixovaným faktem, který dokonce slouží průmyslovému a obchodnímu kapitálu při jeho operacích jako předpoklad a zvláštní položka při kalkulaci. Všeobecnou schopností každé peněžní částky 100 liber št. se stává vynášet 2, 3, 4, 5 %. Meteorologické zprávy nezaznamenávají přesněji stav tlakoměru a teploměru než burzovní zprávy stav úrokové sazby, a to ne pro ten či onen kapitál, nýbrž pro kapitál na peněžním trhu, tj. pro zapůjčitelný kapitál vůbec.

Na peněžním trhu stojí proti sobě jen půjčovatel a vypůjčovatel. Zboží má tutéž formu — peníze. Zmizely tu všechny zvláštní podoby kapitálu, dané tím, do které zvláštní sféry výroby nebo oběhu se vložil. Kapitál tu existuje v bezrozdílné, sobě samé rovné podobě samostatné hodnoty, peněz. Konkurence mezi různými sférami tu přestává; všechny stojí na jedné straně jako vypůjčovatelé peněz a kapitál také stojí proti všem v takové formě, ve které mu je ještě jedno, jak se ho použije. Zde v nabídce a poptávce kapitálu vystupuje průmyslový kapitál skutečně, plnou vahou

jako *vpravdě společný kapitál třídy*, kdežto jinak se takto jeví pouze v pohybu a v konkurenci mezi různými sférami. Na druhé straně má peněžní kapitál na peněžním trhu skutečně podobu, ve které se jako společný prvek, lhostejný k zvláštnímu způsobu svého použití, rozděluje mezi různé sféry, mezi třídu kapitalistů, podle výrobních potřeb každé jednotlivé sféry. K tomu přistupuje, že s rozvojem velkého průmyslu, pokud se peněžní kapitál objevuje na trhu, není zastupován jednotlivým kapitalistou, vlastníkem toho či onoho dílu kapitálu, který je na trhu, nýbrž stále více vystupuje jako koncentrovaná organizovaná masa, která je docela jinak než reálná výroba pod kontrolou bankéřů, představitelů společenského kapitálu. Takže pokud jde o formu poptávky, stojí proti zapůjčitelnému kapitálu váha celé třídy, a pokud jde o nabídku, vystupuje sám en masse jako zápůjční kapitál.

To jsou některé z příčin, proč všeobecná míra zisku vypadá jako nejasný, mlhavý obraz vedle určité úrokové sazby, jejíž velikost sice kolísá, ale protože kolísá pro všechny vypůjčovatele stejně, vystupuje vůči nim vždy jako pevná, daná veličina. Podobně jako penězům nebrání změny v jejich hodnotě, aby měly vůči všemu zboží stejnou hodnotu, podobně jako tržním cenám zboží jejich každodenní výkyvy nebrání, aby se denně zaznamenávaly ve zprávách, stejně tak je tomu i s úrokovou sazbou, která se stejně tak pravidelně zaznamenává jako „cena peněz". Je to proto, že se tu nabízí v peněžní formě jako zboží sám kapitál; fixace jeho ceny je proto fixováním jeho tržní ceny jako u každého jiného zboží; proto se úroková sazba vždy jeví jako všeobecná úroková sazba, jako kvantitativně určená, jako tolik a tolik peněz za tolik a tolik peněz. Naproti tomu míra zisku může být i uvnitř téže sféry, při stejných tržních cenách zboží různá, podle toho, za jakých podmínek jednotlivé kapitály vyrábějí totéž zboží, neboť míra zisku jednotlivého kapitálu není určena tržní cenou zboží, nýbrž rozdílem mezi tržní cenou a cenou nákladů. A tyto různé míry zisku se mohou vyrovnávat nejprve v téže sféře a pak mezi různými sférami jen ustavičným kolísáním.

(Poznámka pro pozdější rozpracování.) Zvláštní forma úvěru: Je známo, že fungují-li peníze jako platidlo, nikoliv jako kupní prostředek, zboží se sice zcizuje, ale jeho hodnota se realizuje až později. Jestliže dojde k zaplacení až po tom, kdy se zboží znovu prodalo, vypadá to, jako by ten-

to prodej nebyl následkem koupě, nýbrž naopak, jako by se koupě realizovala prodejem. Čili prodej se stává prostředkem koupě. — Za druhé: dlužní úpisy, směnky etc. se stávají pro věřitele platidlem. — Za třetí: kompenzace dlužních úpisů nahrazuje peníze.

KAPITOLA DVACÁTÁ TŘETÍ

ÚROK A PODNIKATELSKÝ ZISK

Jak jsme viděli v obou předcházejících kapitolách, úrok se jeví původně, je původně a zůstává ve skutečnosti jen částí zisku, tj. nadhodnoty, kterou fungující kapitalista, průmyslník nebo obchodník, pokud nepoužívá vlastního, nýbrž vypůjčeného kapitálu, musí zaplatit majiteli a půjčovateli tohoto kapitálu. Jestliže kapitalista používá jen vlastního kapitálu, pak k takovému dělení zisku nedochází; zisk mu patří celý. Skutečně, pokud majitelé kapitálu používají tohoto kapitálu v reprodukčním procesu sami, nevstupují do konkurence, která určuje úrokovou míru, a už to ukazuje, jak je kategorie úroku — nemyslitelná bez určení úrokové sazby — cizí pohybu průmyslového kapitálu o sobě.

„The rate of interest may be defined to be that proportional sum which the lender is content to receive, and the borrower to pay, for a year or for any longer or shorter period for the use of a certain amount of moneyed capital... when the owner of capital employs it actively in reproduction, he does not come under the head of those capitalists, the proportion of whom, to the number of borrowers, determines the rate of interest."* (Th. Tooke: Hist. of Prices. Londýn 1838. II, s. 355, 356.)

Skutečně, jen rozdělení kapitalistů na peněžní kapitalisty a na průmyslové kapitalisty přeměňuje část zisku v úrok, vytváří vůbec kategorii úroku; a jen konkurence mezi těmito dvěma druhy kapitalistů vytváří úrokovou sazbu.

Dokud kapitál funguje v reprodukčním procesu — i za předpokladu, že patří průmyslovému kapitalistovi samému, takže ten ho nemusí vracet půjčovateli — nemá kapitalista jako soukromník k dispozici tento kapitál sám, nýbrž jen zisk, který může vydávat jako důchod. Dokud jeho kapitál funguje jako kapitál, patří reprodukčnímu procesu, je v něm upoután. Průmyslový kapitalista je sice vlastníkem kapitálu, ale toto vlastnictví mu neumožňuje, dokud ho používá jako kapitálu k vykořisťování práce, disponovat jím ještě nějak jinak. Úplně stejně je tomu s peněžním kapita-

* „Úrokovou míru je možno definovat jako poměrnou částku, kterou se spokojí ten, kdo půjčuje, a kterou je ten, kdo si vypůjčuje, ochoten zaplatit za to, že během roku nebo po jiné delší či kratší období používá určité sumy peněžního kapitálu... Jestliže vlastník kapitálu používá tohoto kapitálu aktivně k reprodukci, nepočítá se mezi kapitalisty, jejichž poměr k počtu vypůjčovatelů určuje úrokovou míru."

listou. Dokud je jeho kapitál půjčen, a působí tudíž jako peněžní kapitál, vynáší mu úrok, část zisku, ale kapitalista nemůže nakládat se základní sumou. To se ukáže, jestliže ho půjčí například na rok nebo na několik let a dostává v určitých lhůtách úroky, ale kapitál se mu nevrací. Ale ani vrácení kapitálu na tom nic nemění. Dostane-li kapitalista kapitál nazpět, musí ho vždy znovu půjčit, jestliže má pro něho působit jako kapitál, v daném případě peněžní kapitál. Pokud je v jeho rukou, nevynáší úroky a nepůsobí jako kapitál; a pokud vynáší úroky a působí jako kapitál, není v jeho rukou. Odtud možnost půjčit kapitál na věčné časy. To, co Tooke vytýká Bosanquetovi, je proto zcela nesprávné. Tooke cituje Bosanqueta (Metallic, Paper, and Credit Currency, s. 73):

„Kdyby se úroková sazba snížila na 1 %, vypůjčený kapitál by se postavil skoro naroveň (on a par) vlastnímu kapitálu."

Tooke to glosuje:

„Že kapitál vypůjčený na tento nebo dokonce nižší úrok je možno stavět málem naroveň vlastnímu kapitálu, je tvrzení tak podivné, že by sotva zasluhovalo vážného povšimnutí, kdyby nepocházelo od spisovatele tak inteligentního a tak dobře informovaného o jednotlivých bodech tématu. Přehlédl snad, nebo nepovažuje za důležité, že jeho předpoklad zahrnuje podmínku, že se kapitál vrací?" (Th. Tooke: An Inquiry into the Currency Principle. 2. vyd. Londýn 1844, s. 80.)

Kdyby úrok byl $= 0$, byl by na tom průmyslový kapitalista, který si kapitál vypůjčil, stejně jako průmyslový kapitalista, který pracuje s vlastním kapitálem. Oba by dostávali stejný průměrný zisk, a kapitál, ať vypůjčený, nebo vlastní, funguje jako kapitál, jen pokud produkuje zisk. Podmínka, že se kapitál musí vrátit, by na tom nezměnila nic. Čím víc se úroková sazba blíží nule, tedy klesne-li např. na 1 %, tím více se vypůjčený kapitál přibližuje vlastnímu kapitálu. Dokud má peněžní kapitál existovat jako peněžní kapitál, musí se stále znovu půjčovat, a to za existující úrokovou sazbu, řekněme za 1 %, a vždy téže třídě průmyslových a obchodních kapitalistů. Dokud ti fungují jako kapitalisté, je rozdíl mezi tím, kdo funguje s vypůjčeným kapitálem, a tím, kdo funguje s vlastním kapitálem, jen v tom, že jeden musí platit úroky a druhý ne; jeden shrabuje celý zisk z, druhý $z - u$, zisk minus úrok; čím více se u blíží 0, tím více se $z - u$ blíží z, tedy tím více se oba kapitalisté dostávají do stejné situace. Jeden musí kapitál vrátit a znovu si vypůjčit; a druhý, jestliže má jeho kapitál fungovat, ho musí rovněž stále znovu zálohovat do výrobního procesu a ne-

může ho použít jinak než pro tento proces. Zbývá ještě jeden samozřejmý rozdíl, a to, že jeden z nich je vlastníkem svého kapitálu a druhý ne.

Nyní vzniká otázka: Jak to, že toto čistě kvantitativní dělení zisku na čistý zisk a úrok přechází v kvalitativní dělení? Jinak řečeno, jak to, že i kapitalista, který používá jen svého vlastního, a žádného vypůjčeného kapitálu, zařazuje část svého hrubého zisku do zvláštní kategorie úroku a jako takový ho vypočítává zvlášť? A dále, že se podle toho každý kapitál, ať vypůjčený, nebo ne, liší jako kapitál, který vynáší úrok od sebe samého jako kapitálu, jenž vynáší čistý zisk?

Je známo, že ne každé náhodné kvantitativní dělení zisku se takto mění v kvalitativní dělení. Např. několik průmyslových kapitalistů se sdruží k provozování nějakého podniku a pak si mezi sebe rozdělují zisk podle právně sjednaných úmluv. Jiní podnikají každý sám pro sebe, bez společníků. Ti nerozpočítávají svůj zisk na dvě kategorie, jednu část jako individuální zisk, druhou jako kolektivní zisk pro společníky, kteří neexistují. Zde se tedy kvantitativní dělení nemění v kvalitativní. Dochází k němu tam, kde majitelem je náhodou několik právních osob; kde tomu tak není, tam k němu nedochází.

Chceme-li odpovědět na otázku, kterou jsme položili, musíme se poněkud déle pozdržet u skutečného východiska tvorby úroku; tj. musíme vyjít z předpokladu, že peněžní kapitalista a produktivní kapitalista skutečně stojí proti sobě nejen jako právně různé osoby, ale i jako osoby, které mají zcela různé úlohy v reprodukčním procesu, čili jako osoby, v jejichž rukou stejný kapitál prodělává skutečně dvojí a naprosto odlišný pohyb. Jeden pouze kapitál půjčuje, druhý ho používá produktivně.

Pro produktivního kapitalistu, jenž pracuje s vypůjčeným kapitálem, se hrubý zisk rozpadá na dvě části: na úrok, který musí zaplatit půjčovateli, a na přebytek nad úrokem, který tvoří jeho vlastní podíl na zisku. Jestliže je dána všeobecná míra zisku, je tato druhá část určena úrokovou sazbou; je-li dána úroková sazba, je určena všeobecnou mírou zisku. A dále: ať se hrubý zisk, skutečná velikost hodnoty celkového zisku, v každém konkrétním případě jakkoliv odchyluje od průměrného zisku, je jeho část, která patří fungujícímu kapitalistovi, určena úrokem, protože tento úrok je fixován všeobecnou úrokovou sazbou (nepřihlížíme-li ke zvláštním právním úmluvám) a předpokládá se jak veličina daná předem, dříve než začne výrobní proces, tedy dříve než se dosáhne jeho výsledku, hrubého

zisku. Viděli jsme, že vlastním specifickým produktem kapitálu je nadhodnota, přesněji určeno zisk. Ale pro kapitalistu, který pracuje s vypůjčeným kapitálem, není tímto produktem zisk, nýbrž zisk minus úrok, tj. část zisku, která mu zbývá po zaplacení úroku. Tato část zisku se mu tedy nutně jeví jako produkt kapitálu, pokud tento kapitál funguje; a pro něho jím skutečně je, protože tento kapitalista je představitelem kapitálu pouze jako fungujícího kapitálu. Kapitalista je zosobněním kapitálu, pokud kapitál funguje, a kapitál funguje potud, pokud je vložen do průmyslu nebo do obchodu tak, že vynáší zisk, a pokud s ním kapitalista, který ho používá, provádí operace nutné v tom či onom odvětví podnikání. V protikladu k úroku, který musí z hrubého zisku platit půjčovateli, nabývá tedy zbývající část zisku, která mu připadá, nutně formy průmyslového, resp. obchodního zisku, čili jestliže máme použít výrazu, jenž zahrnuje obojí, nabývá podoby podnikatelského zisku. Rovná-li se hrubý zisk průměrnému zisku, je velikost tohoto podnikatelského zisku určována výhradně úrokovou sazbou. Jestliže se hrubý zisk odchyluje od průměrného zisku, je rozdíl mezi ním a průměrným ziskem (po srážce úroku u obou) určován všemi konjunkturami, které způsobují dočasnou odchylku, ať už odchylku míry zisku v jednotlivé výrobní sféře od všeobecné míry zisku, nebo odchylku zisku, jehož dosahuje jednotlivý kapitalista v určité sféře, od průměrného zisku této zvláštní sféry. Viděli jsme však, že míra zisku ve výrobním procesu samém závisí nejen na nadhodnotě, ale i na mnoha jiných okolnostech: na nákupní ceně výrobních prostředků, na produktivnějších výrobních metodách, než jsou průměrné, na šetření s konstantním kapitálem etc. A ponecháme-li stranou výrobní cenu, závisí na zvláštních konjunkturách a při každém jednotlivém uzavření obchodu na větší či menší chytrosti a podnikavosti kapitalisty, zda — a do jaké míry — nakoupí nebo prodá nad výrobní cenou nebo pod ní a tak si v procesu oběhu přivlastní větší nebo menší část celkové nadhodnoty. Tak či onak se tu však kvantitativní dělení hrubého zisku mění v kvalitativní, tím spíše, že samo kvantitativní dělení závisí na tom, *co* se má rozdělit, *jak* aktivní kapitalista hospodaří s kapitálem a jaký hrubý zisk mu kapitál vynáší jako fungující kapitál*, tj. v důsledku jeho funkcí jako aktivního kapitalisty. Předpokládá se tu, že fungující kapitalista není vlastníkem

* 1. vydání: jako fungujícímu; opraveno podle rukopisu K. Marxe.

kapitálu. Vlastnictví kapitálu představuje vůči němu půjčovatel, peněžní kapitalista. Úrok, který mu fungující kapitalista platí, se tedy jeví jako část hrubého zisku, která připadá vlastnictví kapitálu jako takovému. V protikladu k tomu se nyní část zisku, která připadá aktivnímu kapitalistovi, jeví jako podnikatelský zisk, jenž vyplývá výhradně z operací čili funkcí, které aktivní kapitalista vykonává s kapitálem v reprodukčním procesu, tedy speciálně z funkcí, které vykonává jako podnikatel v průmyslu nebo v obchodu. Úrok se mu tedy jeví jako pouhý plod vlastnictví kapitálu, kapitálu o sobě, abstrahovaného od reprodukčního procesu kapitálu, jako plod kapitálu, pokud „nepracuje", nefunguje; kdežto podnikatelský zisk se mu jeví jako výhradní plod funkcí, které vykonává s kapitálem, jako plod pohybu a procesu, který se děje s kapitálem, procesu, který se mu pak jeví jako jeho vlastní činnost v protikladu k nečinnosti, neúčasti peněžního kapitalisty na výrobním procesu. Toto kvalitativní rozlišování dvou částí hrubého zisku, které spočívá v tom, že úrok je plodem kapitálu o sobě, plodem vlastnictví kapitálu, nezávisle na výrobním procesu, a podnikatelský zisk plodem pohybujícího se kapitálu, jenž působí ve výrobním procesu, a tudíž plodem aktivní úlohy, kterou ten, kdo kapitálu používá, má v reprodukčním procesu — toto kvalitativní rozlišování není jen subjektivní představou peněžního kapitalisty v prvním případě a průmyslového kapitalisty v případě druhém. Je založeno na objektivní skutečnosti, neboť úrok přitéká k peněžnímu kapitalistovi, půjčovateli, který je pouhým vlastníkem kapitálu, tedy pouze představuje vlastnictví kapitálu před výrobním procesem a mimo výrobní proces; a podnikatelský zisk přitéká jen k fungujícímu kapitalistovi, který není vlastníkem kapitálu.

Jak pro průmyslového kapitalistu, pokud pracuje s vypůjčeným kapitálem, tak pro peněžního kapitalistu, pokud svého kapitálu nepoužívá sám, se tím mění čistě kvantitativní dělení hrubého zisku mezi dvě různé osoby, které mají různé právní tituly na stejný kapitál, a tudíž i na zisk jím vytvořený, v kvalitativní dělení. Jedna část zisku se pak jeví jako plod, kterým sám o sobě připadá kapitálu v jednom určení, jako úrok; druhá část se jeví jako specifický plod kapitálu v protikladném určení, a tudíž jako podnikatelský zisk; jedna se jeví výhradně jako plod vlastnictví kapitálu, druhá výhradně jako plod fungování s kapitálem, jako plod procesu, který se děje s kapitálem, čili plod funkcí, které plní aktivní kapitalista. A tato krystalizace a osamostatnění obou částí hrubého zisku vůči sobě navzájem, jako by

pocházely ze dvou podstatně různých zdrojů, se musí nyní ustálit pro celou třídu kapitalistů a pro celkový kapitál. Přitom je jedno, zda je kapitál, jehož používá aktivní kapitalista, vypůjčen nebo ne, nebo zda kapitálu, který patří peněžnímu kapitalistovi, používá on sám nebo ne. Zisk z každého kapitálu, tedy i průměrný zisk založený na vyrovnávání kapitálů mezi sebou, se rozpadá nebo se může rozložit na dvě kvalitativně různé části, vůči sobě navzájem samostatné a na sobě nezávislé, na úrok a podnikatelský zisk, které jsou obě určovány zvláštními zákony. Kapitalista, který pracuje s vlastním kapitálem, právě tak jako kapitalista, který pracuje s vypůjčeným kapitálem, dělí svůj hrubý zisk na úrok, který mu připadá jako vlastníkovi kapitálu, jako tomu, kdo kapitál půjčil sám sobě, a na podnikatelský zisk, který mu připadá jako aktivnímu, fungujícímu kapitalistovi. Pro toto dělení, jako kvalitativní, je lhostejné, zda se kapitalista skutečně musí rozdělit s druhým nebo ne. Používatel kapitálu, i když pracuje s vlastním kapitálem, se rozpadá na dvě osoby, na pouhého vlastníka kapitálu a na používatele kapitálu; jeho kapitál sám se z hlediska kategorií zisku, které vynáší, rozpadá na kapitál jako *vlastnictví*, kapitál *mimo* výrobní proces, který sám o sobě vynáší úrok, a na kapitál *ve* výrobním procesu, který jako kapitál v procesu vynáší podnikatelský zisk.

Úrok se tedy ustaluje tak, že nyní nevystupuje jako dělení hrubého zisku, pro výrobu lhostejné, ke kterému dochází jen příležitostně, když průmyslník pracuje s cizím kapitálem. I když pracuje s vlastním kapitálem, štěpí se jeho zisk na úrok a podnikatelský zisk. Tím se čistě kvantitativní dělení stává kvalitativním; dochází k němu nezávisle na náhodné okolnosti, zda průmyslník je nebo není vlastníkem svého kapitálu. Jsou to nejen části zisku rozdělované různým osobám, nýbrž dvě různé kategorie zisku, které mají různý vztah ke kapitálu, tedy mají vztah k různým určením kapitálu.

Nyní velmi jasně vysvítá, proč toto dělení hrubého zisku na úrok a podnikatelský zisk, jakmile se stane kvalitativním, nabývá tohoto charakteru kvalitativního dělení pro celkový kapitál a pro celou třídu kapitalistů.

Za prvé to vyplývá už z prostého empirického faktu, že většina průmyslových kapitalistů, byť i v různých kvantitativních proporcích, pracuje s vlastním i vypůjčeným kapitálem a že poměr mezi vlastním a vypůjčeným kapitálem se v různých obdobích mění.

Za druhé: Přeměna jedné části hrubého zisku ve formu úroku přeměňuje

jeho druhou část v podnikatelský zisk. Podnikatelský zisk je fakticky jen protikladnou formou, kterou na sebe bere přebytek hrubého zisku nad úrokem, jakmile úrok existuje jako zvláštní kategorie. Celé zkoumání toho, jak se hrubý zisk diferencuje na úrok a podnikatelský zisk, je prostě zkoumání toho, jak vůbec část hrubého zisku krystalizuje a osamostatňuje se jako úrok. Úrokový kapitál však historicky existuje jako hotová, zděděná forma, a tudíž i úrok jako hotová dílčí forma nadhodnoty vyrobené kapitálem existuje mnohem dříve, než se objevuje kapitalistický způsob výroby a představy o kapitálu a zisku, které mu odpovídají. Proto v představě lidu platí peněžní kapitál, úrokový kapitál stále ještě za kapitál jako takový, za kapitál par excellence. Odtud na druhé straně představa, která převládá až do doby Massiovy, že úrokem se platí za peníze jako takové. Okolnost, že půjčený kapitál vynáší úrok, ať se ho skutečně použije jako kapitálu, nebo ne — i tehdy, vypůjčí-li si ho někdo jen pro spotřebu — utvrzuje představu o samostatnosti této formy kapitálu. Nejlepším důkazem toho, jak samostatně vystupuje v prvních obdobích kapitalistického způsobu výroby úrok proti zisku a úrokový kapitál proti průmyslovému kapitálu, je, že teprve v polovině XVIII. století byl objeven fakt (objevil ho Massie a po něm Hume[55]), že úrok je pouhá část hrubého zisku a že vůbec bylo třeba takového objevu.

Za třetí: Ať průmyslový kapitalista pracuje s vlastním, nebo vypůjčeným kapitálem, nemění to nic na tom, že proti němu stojí třída peněžních kapitalistů jako zvláštní druh kapitalistů, peněžní kapitál jako samostatný druh kapitálu a úrok jako samostatná forma nadhodnoty, která odpovídá tomuto specifickému kapitálu.

Kvalitativně je úrok nadhodnota, kterou poskytuje pouhé vlastnictví kapitálu, kterou dává kapitál sám o sobě, ačkoliv jeho vlastník zůstává mimo reprodukční proces, kterou tedy kapitál dává nezávisle na svém procesu.

Kvantitativně se část zisku, která tvoří úrok, jeví tak, jako by nesouvisela s průmyslovým a obchodním kapitálem jako takovým, nýbrž s peněžním kapitálem, a míra této části nadhodnoty, úroková míra čili úroková sazba, upevňuje tento vztah. Neboť za prvé úroková sazba — přestože závisí na všeobecné míře zisku — se určuje samostatně, a za druhé, tak jako tržní cena zboží, na rozdíl od nepostižitelné míry zisku, vystupuje jako pevný, přes všechny změny uniformní, zřejmý a vždy daný poměr. Kdyby všechen

kapitál byl v rukou průmyslových kapitalistů, neexistoval by ani úrok, ani úroková sazba. Samostatná forma, kterou přijímá kvantitativní dělení hrubého zisku, vytváří kvalitativní dělení. Jestliže se průmyslový kapitalista srovná s peněžním kapitalistou, odlišuje ho od něho jen podnikatelský zisk jako přebytek hrubého zisku nad průměrným úrokem, který se díky úrokové sazbě jeví jako empiricky daná veličina. Srovná-li se naproti tomu s takovým průmyslovým kapitalistou, který hospodaří s vlastním a ne vypůjčeným kapitálem, liší se ten od něho pouze jako peněžní kapitalista, protože úrok shrabuje sám, místo aby ho někomu platil. V obou případech se mu část hrubého zisku odlišná od úroku jeví jako podnikatelský zisk a úrok sám jako nadhodnota, kterou dává kapitál sám o sobě a pro sebe a kterou by tedy dával, i kdyby se ho nepoužívalo produktivně.

Pro jednotlivého kapitalistu to prakticky platí. Má na vybranou, zda svůj kapitál, ať existuje už na začátku jako peněžní kapitál, nebo se má v peněžní kapitál teprve přeměnit, půjčí jako úrokový kapitál, nebo zda ho sám zhodnotí jako produktivní kapitál. Ale vzato všeobecně, tj. aplikováno na celý společenský kapitál — jak to dělají někteří vulgární ekonomové, kteří to vydávají dokonce za základ zisku — je to ovšem bláznovství. Přeměnit všechen kapitál v peněžní kapitál, aniž by tu byli lidé, kteří kupují a zhodnocují výrobní prostředky, v jejichž formě existuje všechen kapitál až na poměrně malou část v penězích — je ovšem nesmysl. Ještě nesmyslnější je se domnívat, že na základě kapitalistického způsobu výroby by kapitál vynášel úrok, aniž by fungoval jako produktivní kapitál, tj. aniž by vytvářel nadhodnotu, jejíž je úrok pouhou částí; že by kapitalistický způsob výroby mohl trvat bez kapitalistické výroby. Kdyby si nadměrně velká část kapitalistů usmyslila přeměnit svůj kapitál v peněžní kapitál, mělo by to za následek obrovské znehodnocení peněžního kapitálu a obrovský pokles úrokové sazby; mnoho kapitalistů by nemohlo dál žít z úroků, byli by tedy nuceni stát se opět průmyslovými kapitalisty. Ale jak už bylo řečeno, u jednotlivého kapitalisty je to fakt. Považuje tedy nutně, i když hospodaří s vlastním kapitálem, část svého průměrného zisku, která se rovná průměrnému úroku, za plod svého kapitálu jako takového, získaný nezávisle na výrobním procesu; a v protiladu k této části osamostatněné v úroku prostě považuje přebytek hrubého zisku nad úrokem za podnikatelský zisk.

Za čtvrté: {Mezera v rukopisu.}

Ukázalo se tedy, že část zisku, kterou musí fungující kapitalista platit pouhému vlastníkovi vypůjčeného kapitálu, se přeměňuje v samostatnou formu části zisku, kterou dává pod názvem úrok každý kapitál jako takový, ať je vypůjčen, nebo ne. Jak veliká je tato část, to závisí na výši průměrné úrokové sazby. Její původ je vidět už jen z toho, že fungující kapitalista, pokud je vlastníkem svého kapitálu, nekonkuruje — alespoň ne aktivně — při určování úrokové sazby. Čistě kvantitativní dělení zisku mezi dvě osoby, které na něj mají různé právní nároky, se přeměnilo v kvalitativní dělení, které zdánlivě vyplývá z povahy kapitálu a zisku samého. Neboť jak jsme viděli, jakmile část zisku všeobecně přijímá formu úroku, přeměňuje se rozdíl mezi průměrným ziskem a úrokem čili přebytek zisku nad úrokem ve formu protikladnou úroku, ve formu podnikatelského zisku. Tyto dvě formy, úrok a podnikatelský zisk, existují pouze ve svém protikladu. Obě tedy jsou v určitém poměru nikoliv k nadhodnotě — jsou to pouze její části, fixované v různých kategoriích, rubrikách či názvech — nýbrž k sobě navzájem. Protože se jedna část zisku přeměňuje v úrok, jeví se druhá část zisku jako podnikatelský zisk.

Ziskem tu stále rozumíme průměrný zisk, protože odchylky jak individuálního zisku, tak zisku v různých výrobních sférách — tj. ty či ony změny v rozdělování průměrného zisku čili nadhodnoty, které komíhají podle konkurenčního boje a jiných okolností sem a tam — jsou tu pro nás úplně lhostejné. To platí vůbec pro celé toto zkoumání.

A úrok je, jak ho označuje Ramsay, čistý zisk, který přináší vlastnictví kapitálu jako takové, ať pouhému půjčovateli, jenž zůstává mimo reprodukční proces, nebo vlastníkovi, který sám produktivně používá svého kapitálu. Ale ani tomu nedává kapitál tento čistý zisk jako fungujícímu kapitalistovi, nýbrž jako peněžnímu kapitalistovi, který půjčil svůj vlastní kapitál jako úrokový kapitál sám sobě jako fungujícímu kapitalistovi. Tak jako je přeměna peněz a vůbec hodnoty v kapitál stálým výsledkem kapitalistického výrobního procesu, tak je jejich existence jako kapitálu stálým předpokladem tohoto procesu. Protože mají schopnost přeměňovat se ve výrobní prostředky, neustále velí neplacené práci, a přeměňují proto proces výroby a oběhu zboží ve výrobu nadhodnoty pro svého majitele. Úrok je tedy pouze výrazem toho, že hodnota vůbec — zpředmětněná práce ve své všeobecné společenské formě — hodnota, která ve skutečném výrobním procesu přijímá podobu výrobních prostředků, stojí proti živé pracovní síle jako

samostatná moc a je prostředkem k přivlastňování neplacené práce; a že je touto mocí, protože stojí proti dělníkovi jako cizí vlastnictví. Ale na druhé straně se ve formě úroku setřel tento protiklad k námezdní práci, neboť protikladem úrokového kapitálu jako takového není námezdní práce, nýbrž fungující kapitál; půjčující kapitalista stojí jako takový přímo proti kapitalistovi skutečně fungujícímu v reprodukčním procesu, ale ne proti námezdnímu dělníkovi, kterému se právě na základě kapitalistické výroby vyvlastnily výrobní prostředky. Úrokový kapitál je kapitál jako *vlastnictví* proti kapitálu jako *funkci*. Ale pokud kapitál nefunguje, nevykořisťuje dělníky a nedostává se do protikladu k práci.

Na druhé straně podnikatelský zisk netvoří protiklad k námezdní práci, ale jen k úroku.

Za prvé: předpokládá-li se průměrný zisk jako veličina daná, není míra podnikatelského zisku určena mzdou, nýbrž úrokovou sazbou. Je tím vyšší, čím nižší je úroková sazba, a naopak.([72])

Za druhé: fungující kapitalista neodvozuje svůj nárok na podnikatelský zisk, tedy tento podnikatelský zisk sám, ze svého vlastnictví kapitálu, nýbrž z funkce kapitálu v protikladu k jeho určitosti, ve které existuje pouze jako nečinné vlastnictví. To se jeví jako bezprostředně existující protiklad, jakmile kapitalista operuje s vypůjčeným kapitálem, když tedy úrok a podnikatelský zisk připadají dvěma různým osobám. Podnikatelský zisk vyplývá z funkce kapitálu v reprodukčním procesu, je tedy důsledkem operací, činnosti, kterou fungující kapitalista zprostředkovává tyto fukce průmyslového a obchodního kapitálu. Ale být představitelem fungujícího kapitálu, to není sinekura jako zastupování úrokového kapitálu. Na základě kapitalistické výroby řídí kapitalista výrobní proces i proces oběhu. Vykořisťování produktivní práce stojí námahu, ať je provádí kapitalista sám, nebo jiní jeho jménem. Podnikatelský zisk se mu tedy v protikladu k úroku jeví jako cosi nezávislého na vlastnictví kapitálu, spíše jako výsledek jeho funkcí jako nevlastníka, jako — *dělníka.*

V jeho lebce proto nutně vzniká představa, že jeho podnikatelský zisk zdaleka není protikladem k námezdní práci a pouhou nezaplacenou cizí prací, naopak že to je víceméně sama *mzda*, mzda za dozor, wages of

([72]) „Podnikatelský zisk závisí na čistém zisku kapitálu, a ne obráceně." (*Ramsay*, l. c. p. 214. Čistý zisk je u Ramsaye vždy = úroku.)

superintendence of labour, vyšší mzda než mzda obyčejného námezdního dělníka, 1. protože to je složitější práce a 2. protože si mzdu vyplácí sám. Pro protiklad, že úrok připadá kapitalistovi, i když nevykonává žádné funkce jako kapitalista, nýbrž je pouze vlastníkem kapitálu, a že naproti tomu podnikatelský zisk připadá fungujícímu kapitalistovi, i když není vlastníkem kapitálu, s nímž funguje, se úplně zapomíná, že jeho funkce jako kapitalisty je vyrábět nadhotnou, tj. neplacenou práci, a to za nejúspornějších podmínek. Pro protikladnou formu obou částí, na které se rozpadá zisk, tj. nadhodnota, se zapomíná, že obě jsou pouze částmi nadhodnoty a že její rozdělení nemůže nic měnit na její podstatě, na jejím původu, ani na podmínkách její existence.

V reprodukčním procesu zastupuje fungující kapitalista kapitál jako cizí vlastnictví vůči námezdním dělníkům, a peněžní kapitalista, zastoupený fungujícím kapitalistou, se podílí na vykořisťování práce. Na to, že aktivní kapitalista může plnit svou funkci, nechávat na sebe pracovat dělníky čili nechávat výrobní prostředky fungovat jako kapitál pouze jako představitel výrobních prostředků vůči dělníkům, na to se zapomíná pro protiklad mezi funkcí kapitálu v reprodukčním procesu a pouhým vlastnictvím kapitálu mimo reprodukční proces.

Skutečně forma, kterou obě části zisku, tj. nadhodnoty, přijímají jako úrok a podnikatelský zisk, nevyjadřuje vztah k práci, protože tento vztah existuje pouze mezi prací a ziskem nebo přesněji nadhodnotou jako úhrnem, celkem, jednotou obou těchto částí. Poměr, ve kterém se zisk dělí, a různé právní nároky, na jejichž základě k tomuto dělení dochází, předpokládají zisk jako hotový, předpokládají jeho jsoucno. Jestliže kapitalista je vlastníkem kapitálu, s nímž funguje, shrábne proto celý zisk čili nadhodnotu; dělníkovi je úplně lhostejné, zda kapitalista shrábne celý zisk sám nebo zda musí část postoupit třetí osobě jako právnímu vlastníkovi. Důvody k dělení zisku mezi dva druhy kapitalistů se tak nepozorovaně mění v důvody existence zisku, který se má dělit, nadhodnoty, kterou si nezávisle na tom, jak se později dělí, bere kapitál jako takový z reprodukčního procesu. Z toho, že úrok stojí proti podnikatelskému zisku a podnikatelský zisk proti úroku, že oba stojí proti sobě, a ne proti práci, vyplývá, že podnikatelský zisk plus úrok, tj. zisk, tj. koneckonců nadhodnota, se zakládají na čem? Na protikladné formě obou svých částí! Zisk se však vyrábí dříve, než dochází k tomuto dělení a dříve než o něm může být řeč.

Úrokový kapitál se osvědčuje jako úrokový jen potud, pokud se půjčené peníze skutečně přeměňují v kapitál a pokud se vyrábí přebytek, jehož částí je úrok. To však nevylučuje, že je s ním nezávisle na výrobním procesu nerozlučně spjata vlastnost vynášet úroky. Vždyť pracovní síla také osvědčuje svou schopnost vytvářet hodnotu, jen když působí v pracovním procesu a když se v něm realizuje; to však nevylučuje, že sama o sobě, potenciálně, jako schopnost, je hodnototvornou činností a jako taková nevzniká teprve v procesu, ale naopak je jeho předpokladem. Kupuje se jako schopnost vytvářet hodnotu. Ale je ji možno koupit i k jiným účelům než k produktivní práci, např. k čistě osobním účelům, k obsluze atd. Tak je tomu i s kapitálem. Je věcí vypůjčovatele, zda ho využije jako kapitálu, tj. zda skutečně uplatní jeho inherentní vlastnost vyrábět nadhodnotu. V obou případech platí nadhodnotu, která je sama o sobě, jako možnost, obsaženou ve zboží kapitál.

*

Všimněme si nyní blíže podnikatelského zisku.

Tím, že se fixuje moment specifické společenské určitosti kapitálu za kapitalistického způsobu výroby — vlastnictví kapitálu, které má vlastnost, že velí práci jiných — takže se úrok jeví jako část nadhodnoty, kterou vyrábí kapitál v tomto vztahu, jeví se druhá část nadhodnoty — podnikatelský zisk — nutně tak, jako by nevznikala z kapitálu jako kapitálu, nýbrž z výrobního procesu, nezávisle na jeho specifické společenské určitosti, která přece už nabyla svého zvláštního způsobu existence ve výrazu úrok z kapitálu. Výrobní proces oddělený od kapitálu však je pracovním procesem vůbec. Průmyslový kapitalista, jako někdo jiný než vlastník kapitálu, se proto nejeví jako fungující kapitál, nýbrž jako osoba, která funguje také nezávisle na kapitálu, jako prostý nositel pracovního procesu vůbec, jako dělník, a to jako námezdní dělník.

Úrok sám o sobě vyjadřuje právě, že tu jsou pracovní podmínky jako kapitál, ve společenském protikladu k práci, a že se stávají osobní mocí vůči práci a nad prací. Ukazuje dále samo vlastnictví kapitálu jako prostředek k přivlastňování produktů cizí práce. Ukazuje však tento charakter kapitálu jako něco, co kapitálu náleží mimo výrobní proces a co naprosto není výsledkem specificky kapitalistické určitosti tohoto výrobního procesu samého. Neukazuje ho v přímém protikladu k práci, nýbrž

naopak bez poměru k práci, jen jako poměr jednoho kapitalisty k druhému. Tedy jako určení, které je v poměru kapitálu k práci samé čistě vnější a lhostejné. V úroku tedy, v oné zvláštní podobě zisku, ve které protikladný charakter kapitálu nabývá samostatného výrazu, je vyjádřen tak, že tento protiklad je tu úplně setřen a že se tu od něho úplně abstrahuje. Úrok je vztah mezi dvěma kapitalisty, nikoliv mezi kapitalistou a dělníkem.

Na druhé straně dává tato forma úroku druhé části zisku kvalitativní formu podnikatelského zisku, dále mzdy za dozor. Zvláštní funkce, které má plnit kapitalista jako takový a které mu připadají právě na rozdíl od dělníků a v protikladu k nim, se vydávají za čistě pracovní funkce. Kapitalista vytváří nadhodnotu nikoliv proto, že pracuje *jako kapitalista*, ale proto — že kromě toho jako kapitalista *také* pracuje. Tato část nadhodnoty už tedy vůbec není nadhodnota, nýbrž její opak, ekvivalent za vykonanou práci. Protože odcizený charakter kapitálu, jeho protiklad k práci, se přenáší mimo skutečný proces vykořisťování, totiž do kapitálu, který nevynáší zisk, jeví se tento proces vykořisťování jako pouhý pracovní proces, v němž fungující kapitalista vykonává pouze jinou práci než dělník. Tím vykořisťování práce a vykořisťovaná práce jsou obě jako práce totožné. Vykořisťování práce je právě tak prací jako práce, která je vykořisťována. Úrok se stává společenskou formou kapitálu, ale vyjádřenou v neutrální a indiferentní formě; podnikatelský zisk se stává ekonomickou funkcí kapitálu, ale abstrahuje od určitého, kapitalistického charakteru této funkce.

Ve vědomí kapitalisty se tu odehrává totéž jako u kompenzačních důvodů při vyrovnávání zisku na průměrný zisk, o kterých jsme se zmínili v II. oddílu této knihy. Tyto kompenzační důvody, které mají určující vliv na rozdělování nadhodnoty, se v kapitalistické představě mění v příčiny vzniku zisku a (subjektivní) důvody k jeho ospravedlnění.

Představa, že podnikatelský zisk je mzda za dozor, která vzniká z toho, že se podnikatelský zisk jeví jako něco protikladného úroku, se ještě utvrzuje tím, že část zisku se opravdu může oddělit jako mzda a skutečně se tak odděluje, či vlastně naopak, že část mzdy se za kapitalistického způsobu výroby jeví jako nedílná součást zisku. Tato část, jak správně zjistil již A. Smith, vystupuje v čisté podobě, samostatně a úplně oddělena jednak od zisku (jako součtu úroku a podnikatelského zisku), jednak od části zisku, který zbývá po odečtení úroku jako takzvaný podnikatelský

zisk, v platu ředitele v takových oborech podnikání, jejichž rozsah atd. dovoluje takovou dělbu práce, že je možno stanovit zvláštní mzdu pro ředitele.

Práce vrchního dozoru a řízení nutně vzniká všude, kde má bezprostřední výrobní proces podobu společensky kombinovaného procesu a není izolovanou prací samostatných výrobců.([73]) Má však dvojakou povahu.

Na jedné straně se ve všech pracích, v nichž kooperuje mnoho individuí, nutně projevuje souvislost a jednota procesu v jedné řídící vůli a ve funkcích, které se netýkají dílčích prací, ale celkové činnosti dílny, jako tomu je u dirigenta orchestru. Je to produktivní práce, která se musí vykonávat při každém kombinovaném způsobu výroby.

Na druhé straně — jestliže ponecháme úplně stranou obchodní úsek — vzniká tento vrchní dozor nezbytně při všech výrobních způsobech založených na protikladu mezi dělníkem jako bezprostředním výrobcem a mezi vlastníkem výrobních prostředků. Čím větší je tento protiklad, tím větší úlohu má tento vrchní dozor* nad dělníky. Proto dosahuje vrcholu za otrokářského systému.([74]) Je však nezbytný i za kapitalistického způsobu výroby, neboť zde je výrobní proces zároveň procesem spotřeby pracovní síly kapitalistou. Úplně stejně jako v despotických státech zahrnuje vrchní dozor a všestranné zasahování vlády obojí: jak vyřizování společných záležitostí, které vyplývají z povahy každé pospolitosti, tak specifické funkce, jež vyplývají z protikladu mezi vládou a masou lidu.

U starověkých spisovatelů, kteří znají otrokářský systém z vlastního pozorování, jsou v teorii, jako tomu bylo i v praxi, obě stránky dozoru nerozlučně spjaty právě tak jako u moderních ekonomů, kteří pokládají kapitalistický výrobní způsob za absolutní způsob výroby. Přitom, jak hned ukážu na příkladu, dovedou apologeti moderního systému otroctví používat dozoru jako důvodu k ospravedlňování otroctví jako jiní ekonomové k ospravedlňování systému námezdní práce.

Villicus v době Catonově:

([73]) „Dozor zde" (u rolnického majitele půdy) „vůbec není nutný." (*J. E. Cairnes:* The Slave Power. Londýn 1862, s. 48, 49.)

([74]) „Jestliže povaha práce vyžaduje, aby dělníci" (totiž otroci) „byli roztroušeni po rozsáhlejším prostranství, pak počet dozorců, a tím i náklady na práci spojenou s tímto dozorem příslušně vzrostou." (*Cairnes*, l. c. p. 44.)

* 1. vydání: vrchní dozorce; změněno podle rukopisu K. Marxe.

„V čele venkovských otroků* (familia rustica) stál správce (villicus od villa), který přijímal a vydával, nakupoval a prodával, dostával od pána instrukce a v jeho nepřítomnosti poroučel a trestal... Správce byl ovšem svobodnější než ostatní čeleď; Magonovy knihy[58] radí dovolit mu, aby se ženil, plodil děti a měl vlastní peněžní jmění, a Cato doporučuje oženit ho s hospodyní; on jediný měl asi také naději, že bude-li se dobře chovat, dostane od pána svobodu. Jinak tvořili všichni společnou domácnost... Každý otrok, i správce sám, dostával to, co potřeboval k životu, od pána v určitých lhůtách a v přesně odměřeném množství, a s tím pak musel vyjít... Množství se řídilo podle práce, proto např. správce, který měl lehčí práci než čeleď, dostával méně než oni." (Mommsen: Römische Geschichte. 2. vyd. 1856. I, s. 809—810.)

Aristoteles: *„Ὁ γὰρ δεσπότης οὐκ ἐν τῷ κτᾶσθαι τοὺς δούλους, ἀλλ' ἐν τῷ χρῆσθαι δούλοις." (Neboť pán — kapitalista — se neprojevuje jako pán získáváním otroků — vlastnictvím kapitálu, které dává moc kupovat práci — nýbrž užíváním otroků — používáním dělníků, dnes námezdních dělníků, ve výrobním procesu.) „Ἔστι δ' αὕτη ἡ ἐτιστήμη οὐδὲν μέγα ἔχουσα οὐδὲ σεμνόν" (Ale na této vědě není nic velkého ani vznešeného;) „ἃ γὰρ τὸν δοῦλον ἐπίστασθαι δεῖ ποιεῖν, ἐκεῖνον δεῖ ταῦτα ἐπίστασθαι ἐπιτάττειν." (co totiž otrok musí dovést udělat, musí pán umět poručit.) „Διὸ ὅσοις ἐξουσία μὴ αὐτοὺς κακοπαθεῖν, ἐπίτροπος λαμβάνει ταύτην τὴν τιμήν, αὐτοὶ δὲ πολιτεύονται ἢ φιλοσοφοῦσιν." (Kde se s tím páni nemusí trápit sami, přejímá tuto čest dozorce, oni sami pak se zabývají státními záležitostmi nebo filozofují.) (Arist. Republ. Vyd. Bekker. Kn. I, 7.)*

Aristoteles bez obalu říká, že panství jak v politické, tak v hospodářské oblasti, ukládá těm, kdo mají moc, funkce panování, tj. v hospodářské oblasti že musí umět spotřebovávat pracovní sílu, a dodává, že s tímto dozorem není třeba dělat zvláštní cavyky, a proto pán, jestliže je dost zámožný, přenechává „čest" trápit se s tím dozorci.

Pokud není řízení a vrchní dozor zvláštní funkcí, které vznikají z povahy každé kombinované společenské práce, nýbrž vyplývají z protikladu mezi majitelem výrobních prostředků a majitelem pouhé pracovní síly — ať už se pracovní síla kupuje přímo s dělníkem, jak je tomu za otrokářského systému, nebo ať dělník sám prodává svou pracovní sílu, a výrobní proces je tudíž zároveň procesem spotřeby jeho práce kapitálem — ospravedlňuje se touto funkcí, jež vyplývá ze zotročení bezprostředního výrobce, často tento vztah sám, a vykořisťování, přivlastňování cizí neplacené práce se právě tak často vykládá jako mzda, která náleží vlastníku kapitálu. Ale

* 1. vydání a rukopis K. Marxe: venkovského otrokářského hospodářství.

nikdy to nikdo neudělal lépe než obhájce otroctví ve Spojených státech, jistý advokát O'Connor, na shromáždění v New Yorku 19. prosince 1859, pod praporem „Spravedlnost pro Jih".

„Now, gentlemen*," řekl za bouřlivého potlesku, „sama příroda určila černocha k tomu, aby žil jako otrok. Má sílu a hodí se k práci; ale příroda, která mu dala tuto sílu, ho neobdařila ani rozumem, aby mohl vládnout, ani chutí k práci." (Potlesk.) „To obojí mu nebylo dopřáno! A stejná příroda, která mu nedala do vínku chuť k práci, mu dala pána, aby ji z něho vynutil a aby z něho v podnebí, pro které je stvořen, udělal sluhu, který by byl užitečný sobě i pánovi, který mu vládne. Tvrdím, že není nijak nespravedlivé nechat černocha v postavení, které mu určila příroda, a dát mu pána, který mu vládne; a nikdo mu nebere žádné z jeho práv, jestliže ho nutí, aby za to zase pracoval a odváděl svému pánu spravedlivou náhradu za práci a talent, jež pán vynakládá, aby mu vládl a udělal z něho něco užitečného pro sebe i pro společnost."[57]

A tak jako otrok i námezdní dělník musí mít pána, který by ho vedl k práci a vládl mu. A předpokládají-li se tyto vztahy nadvlády a poroby, pak je v pořádku, jestliže je námezdní dělník nucen vyrábět svou vlastní mzdu a nadto ještě mzdu za dozor, kompenzaci za práci nadvlády a vrchního dozoru nad ním, „a odvádět svému pánu spravedlivou náhradu za práci a talent, jež pán vynakládá, aby mu vládl a udělal z něho něco užitečného pro sebe i pro společnost".

Vrchní dozor a řízení, pokud vyplývají z antagonistického charakteru kapitálu, z panství kapitálu nad prací, a jsou tudíž společné všem způsobům výroby založeným, jako kapitalistická výroba, na třídním protikladu, jsou i v kapitalistickém systému bezprostředně a nerozlučně spjaty s produktivními funkcemi, které každá kombinovaná společenská práce ukládá jednotlivým individuím jako zvláštní práci. Mzda takového epitropa nebo régisseura, jak se mu říkalo ve feudální Francii, se úplně odděluje od zisku a také nabývá formy mzdy za kvalifikovanou práci, jakmile podnik dostatečně vzroste, aby mohl platit takového ředitele (manager), ačkoliv to naše průmyslové kapitalisty zdaleka ještě nevede k tomu, aby „se zabývali státními záležitostmi nebo filozofovali".

Že „duší našeho průmyslového systému" nejsou průmysloví kapitalisté, nýbrž průmysloví managers, zpozoroval už pan Ure.[75] Pokud jde

[75] *A. Ure:* Philosophy of Manufactures. Franc. překl. 1836. I, s. 67, 68, kde tento Pindar továrníků jim zároveň dává vysvědčení, že většina z nich nemá ani potuchy o mechanismu, jehož používají.

* „Nuže, pánové."

o obchodní úsek podnikání, o tom jsme už v předcházejícím oddílu řekli všechno, co je třeba.

Sama kapitalistická výroba to přivedla tak daleko, že vrchního řízení, úplně odloučeného od vlastnictví kapitálu, je habaděj. Proto je už zbytečné, aby toto vrchní řízení vykonával kapitalista. Není vůbec třeba, aby dirigent byl majitelem nástrojů orchestru, ani nepatří k jeho funkci dirigenta, aby měl co dělat se „mzdou" ostatních hudebníků. Družstevní továrny jsou důkazem, že kapitalista se stal jako funkcionář výroby stejně zbytečným, jako on sám považuje na vrcholu svého vývoje za zbytečného velkého pozemkového vlastníka. Pokud práce kapitalisty nevyplývá z výrobního procesu jako čistě kapitalistického, tedy pokud tato práce sama sebou nemizí s kapitálem, pokud se neomezuje na funkci vykořisťování cizí práce, pokud tedy vyplývá z formy práce jako práce společenské, z kombinace a kooperace mnoha lidí, aby se dosáhlo společného výsledku, je na kapitálu stejně nezávislá, jako je na něm nezávislá sama tato forma, jakmile protrhne kapitalistický obal. Tvrdit, že tato práce je nutná jako kapitalistická práce, jako funkce kapitalisty, neznamená nic jiného, než že si vulgus nedovede formy, které se vyvinuly v lůně kapitalistického způsobu výroby, představit jako oddělené a zbavené jejich antagonistického společenského charakteru. Proti peněžnímu kapitalistovi je průmyslový kapitalista dělníkem, ale dělníkem jako kapitalista, tj. jako vykořisťovatel cizí práce. Mzda, kterou za tuto práci požaduje a dostává, se přesně rovná přivlastněnému množství cizí práce a závisí přímo, pokud kapitalista bere na sebe nutnou námahu s vykořisťováním, na stupni vykořisťování této práce, ale ne na stupni námahy, jakou ho stojí toto vykořisťování a kterou může za mírný plat přesunout na ředitele. Po každé krizi můžeme v anglických továrních obvodech najít dost bývalých továrníků, kteří za nevelký plat nyní vedou své někdejší továrny jako ředitelé u nových majitelů, často svých věřitelů.[76]

Mzda za správu, kterou dostávají obchodní i průmysloví ředitelé, vystupuje úplně odděleně od podnikatelského zisku jak v družstevních továrnách dělníků, tak v kapitalistických akciových podnicích. Oddělení mzdy za správu od podnikatelského zisku, které je jindy náhodné, je tu

[76] Znám případ, že se po krizi z roku 1868 zkrachovaný továrník stal placeným námezdním dělníkem svých bývalých dělníků. Továrnu totiž po úpadku převzalo dělnické družstvo a bývalý majitel se přijal za ředitele. — *B. E.*

stálé. U družstevní továrny ztrácí dozor antagonistický charakter, protože ředitel je placen dělníky a není vůči nim představitelem kapitálu. Akciové podniky vůbec, které se vyvíjejí s úvěrnictvím, mají tendenci stále více oddělovat tuto správní práci jako zvláštní funkci od vlastnictví kapitálu, ať vlastního, nebo vypůjčeného, tak jako se s vývojem buržoazní společnosti soudní a správní funkce odlučují od pozemkového vlastnictví, jehož atributy byly ve feudální době. Ale když na jedné straně proti pouhému vlastníkovi kapitálu, peněžnímu kapitalistovi, stojí fungující kapitalista, a s rozvojem úvěru tento peněžní kapitál sám nabývá společenského charakteru, koncentruje se v bankách a ty ho půjčují, nikoliv už jeho bezprostřední vlastníci; když však na druhé straně všechny reálné funkce, které má vykonávat fungující kapitalista jako takový, obstarává osoba, která je pouze ředitelem a nemá kapitál z žádného titulu, ani ze zápůjčky, ani nijak jinak, pak zůstává jen funkcionář a kapitalista jako zbytečná osoba mizí z výrobního procesu.

Z veřejných účetních zpráv([77]) družstevních továren v Anglii je vidět, že — po odečtení mzdy ředitele, která úplně stejně jako mzdy ostatních dělníků tvoří část vynaloženého variabilního kapitálu — měly větší zisk než průměrný, ačkoliv místy platily mnohem vyšší úrok než soukromí továrníci. Příčinou vyššího zisku bylo ve všech těchto případech hospodárnější používání konstantního kapitálu. Nás však na tom zajímá, že průměrný zisk (= úrok + podnikatelský zisk) tu fakticky a jasně vystupuje jako veličina úplně nezávislá na mzdě za správu. Protože zisk tu byl větší než průměrný zisk, byl i podnikatelský zisk větší než obvykle.

Stejný jev se vyskytuje i u některých kapitalistických akciových podniků, např. u akciových bank (Joint Stock Banks). Londýnská a westminsterská banka vyplatila roku 1863 30% roční dividendu, Union Bank of London a jiné 15%. Od hrubého zisku se tu kromě ředitelských platů odečítá úrok, který se platí z vkladů. Vysoký zisk se tu vysvětluje tím, že základní kapitál je ve srovnání s vklady nepatrný. Např. u London and Westminster Bank představoval v roce 1863 vložený kapitál 1 000 000 liber št., vklady 14 540 275 liber št. U Union Bank of London byl roku 1863 vložený kapitál 600 000 liber št., vklady 12 384 173 liber št.

Zaměňování podnikatelského zisku se mzdou za dozor nebo správu

([77]) Jde o účetní zprávy nejvýš do roku 1864, protože to bylo napsáno roku 1865. — *B. E.*

původně vzniklo ze zvláštní formy, kterou v protikladu k úroku přijímá přebytek zisku nad úrokem. V tomto zaměňování se ještě pokračovalo z apologetické snahy vylíčit zisk nikoliv jako nadhodnotu, tj. jako nezaplacenou práci, nýbrž jako mzdu, kterou dostává kapitalista za vykonanou práci. Proti tomu pak socialisté vytyčili požadavek, aby se zisk fakticky omezil na to, za co se teoreticky vydával, totiž na pouhou mzdu za dozor. A tento požadavek byl teoretickému přikrašlování tím víc proti srsti, čím víc se na jedné straně tato mzda za dozor se vznikem početné třídy průmyslových a obchodních ředitelů([78]) dostávala jako každá jiná mzda na určitou úroveň a nabývala určité tržní ceny a čím níže na druhé straně klesala, jako každá mzda za kvalifikovanou práci, se všeobecným vývojem, který snižuje výrobní náklady na speciálně vyškolenou pracovní sílu.([79]) S rozvojem družstevnictví u dělníků a akciových podniků buržoazie odpadla i poslední záminka k zaměňování podnikatelského zisku se mzdou za správu, a zisk se také prakticky ukázal jako to, čím nesporně teoreticky byl, jako pouhá nadhodnota, jako hodnota, za kterou se neplatí ekvivalent, jako realizovaná nezaplacená práce; takže fungující kapitalista skutečně vykořisťuje práci a plod jeho vykořisťování, jestliže pracuje s vypůjčeným kapitálem, se dělí na úrok a podnikatelský zisk, přebytek zisku nad úrokem.

Na základě kapitalistické výroby se v akciových podnicích dělají nové podvody se mzdou za správu, vedle skutečného ředitele a nad ním se vynořuje spousta správních a dozorčích rad, kterým správa a dozor slouží ve skutečnosti jen za záminku, aby mohli okrádat akcionáře a mazat si kapsy. Mnoho pěkných podrobností o tom najdeme v The City or the Physiology of London Business; with Sketches on 'Change and the Coffee Houses. Londýn 1845.

([78]) „Mistři jsou právě takoví dělníci jako jejich nádeníci. Po této stránce jsou jejich zájmy totožné se zájmy jejich dělníků. Ale jsou také kapitalisty nebo agenty kapitalistů, a v tomto směru jsou jejich zájmy v příkrém protikladu se zájmy jejich dělníků." (S. 27.) „Vzdělání, velmi rozšířené mezi průmyslovými dělníky této země, zmenšuje den ze dne hodnotu práce a kvalifikace skoro všech mistrů a zaměstnavatelů, protože zvětšuje počet osob, které mají jejich odborné znalosti." (S. 30. *Hodgskin:* Labour defended against the Claims of Capital etc. Londýn 1825.)

([79]) „Všeobecné uvolnění konvenčních přehrad, zvýšená možnost dosáhnout vzdělání má tendenci snížit mzdu za kvalifikovanou práci, místo aby zvyšovala mzdu za nekvalifikovanou práci." (*J. St. Mill:* Princ. of Pol. Econ. 2. vyd. Londýn 1849. I, s. 479.)

„Co vydělají bankéři a obchodníci tím, že zasedají v ředitelství osmi nebo devíti různých společností, je vidět z tohoto příkladu: soukromá bilance pana Timothy Abrahama Curtise, kterou podal po svém úpadku u konkursního soudu, vykazovala pod položkou ‚ředitelství' roční příjem 800—900 liber št. Protože pan Curtis byl ředitelem Anglické banky a Východoindické společnosti, pokládala si každá akciová společnost za čest, jestliže ho mohla získat za ředitele." (S. 81, 82.)

Ředitelé takových společností dostávají za každou schůzi — a ty se konají týdně — nejméně jednu guinei (21 marek) jako renumeraci. Konkursní řízení ukazují, že tato mzda za dozor je zpravidla nepřímo úměrná dozoru, který tito nominální ředitelé skutečně vykonávají.

KAPITOLA DVACÁTÁ ČTVRTÁ

ZVNĚJŠŇOVÁNÍ KAPITALISTICKÉHO VZTAHU VE FORMĚ ÚROKOVÉHO KAPITÁLU

V úrokovém kapitálu dosahuje kapitalistický vztah své nejvnějšnější a nejzfetizovanější formy. Máme tu $P—P'$, peníze, které plodí více peněz, hodnotu, která se sama zhodnocuje, bez procesu, jenž zprostředkuje oba krajní články. V obchodním kapitálu, $P — Z — P'$, existuje alespoň všeobecná forma pohybu kapitálu, ačkoliv tento pohyb zůstává ve sféře oběhu, a zisk se tudíž jeví jako pouhý zisk ze zcizení; přesto se však jeví jako produkt společenského *vztahu*, nikoliv jako produkt pouhé *věci*. Forma obchodního kapitálu stále ještě představuje proces, jednotu protikladných fází, pohyb, který se rozpadá na dva protikladné akty, na koupi a prodej zboží. V $P — P'$, ve formě úrokového kapitálu, je to setřeno. Např. jestliže kapitalista půjčí 1000 liber št. a úroková sazba je 5 %, je hodnota 1000 liber št. jako kapitálu za 1 rok $= K + Ku'$, kde K znamená kapitál a u' úrokovou sazbu, tedy zde 5 % $= \frac{5}{100} = \frac{1}{20}$, $1000 + + 1000 \times \frac{1}{20} = 1050$ liber št. Hodnota 1000 liber št. jako kapitálu je $= 1050$ liber št., tj. kapitál není jednoduchá veličina. Je to *poměr* veličin, jeho poměr jako základní sumy, jako dané hodnoty, k sobě samému jako zhodnocující se hodnotě, jako základní sumě, která vyrobila nadhodnotu. A jak jsme viděli, jeví se kapitál jako takový, jako tato bezprostředně se zhodnocující hodnota všem aktivním kapitalistům, ať fungují s vlastním, nebo vypůjčeným kapitálem.

$P — P'$: máme tu původní výchozí bod kapitálu, peníze ve vzorci $P — Z — P'$, redukované na dva krajní body $P — P'$, kde $P' = P + \Delta P$, peníze, které vytvářejí více peněz. Je to původní a všeobecný vzorec kapitálu, zkrácený na nesmyslné resumé. Je to hotový kapitál, jednota výrobního procesu a procesu oběhu, a tudíž kapitál, který za určitou dobu vynáší určitou nadhodnotu. Ve formě úrokovaného kapitálu se to jeví jako něco bezprostředního, nezprostředkovaného výrobním procesem a procesem oběhu. Kapitál se jeví jako tajemný a samočinný zdroj úroku, svého vlastního zvětšování. *Věc* (peníze, zboží, hodnota) je pak jako pouhá věc již kapitálem, a kapitál se jeví jako pouhá věc; výsledek celkového repro-

dukčního procesu se jeví jako vlastnost, kterou má věc sama od sebe; závisí na majiteli peněz, tj. zboží v takové formě, v níž je lze kdykoliv směnit, zda ten je vydá jako peníze nebo půjčí jako kapitál. V úrokovém kapitálu tudíž tento automatický fetiš, hodnota, která se sama zhodnocuje, peníze, jež plodí peníze, má ryzí podobu a v této formě už nemá žádné stopy svého původu. Společenský vztah se dovršil jako vztah věci, peněz, k sobě samé. Místo skutečné přeměny peněz v kapitál je tu pouze její bezobsažná forma. Jako u pracovní síly se tu užitnou hodnotou peněz stává jejich schopnost vytvářet hodnotu, větší hodnotu, než jakou mají samy. Peníze jako takové jsou už potenciálně hodnotou, která se zhodnocuje, a jako taková se půjčují, což je formou prodeje tohoto zvláštního zboží. Vlastností peněz se stává vytvářet hodnotu, vynášet úroky, tak jako je vlastností hrušně dávat hrušky. A jako takovou věc, která vynáší úroky, prodává půjčovatel své peníze. Ale nejen to. I skutečně fungující kapitál, jak jsme viděli, se jeví tak, že nevynáší úrok jako fungující kapitál, nýbrž jako kapitál o sobě, jako peněžní kapitál.

Převrací se i toto: zatímco úrok je pouze částí zisku, tj. nadhodnoty, kterou fungující kapitalista ždímá z dělníka, jeví se nyní naopak jako vlastní plod kapitálu, jako něco původního, a zisk, přeměněný nyní ve formu podnikatelského zisku, jako pouhé akcesorium a vedlejší produkt, který přibývá v reprodukčním procesu. Zde je fetišistická podoba kapitálu a představa o fetiši kapitálu dovršena. V $P — P'$ máme před sebou iracionální formu kapitálu, převrácení a zvěcnění výrobních vztahů v nejvyšším stupni: podobu, která vynáší úroky, jednoduchou podobu kapitálu, v níž je kapitál předpokladem svého vlastního reprodukčního procesu; máme před sebou schopnost peněz, resp. zboží, zhodnocovat svou vlastní hodnotu nezávisle na reprodukci — nejkřiklavější formu mystifikace kapitálu.

Vulgární ekonomii, která se snaží popsat kapitál jako samostatný zdroj hodnoty, tvorby hodnoty, přichází ovšem tato forma velmi vhod jako forma, v níž se už nedá poznat zdroj zisku a v níž výsledek kapitalistického výrobního procesu — odloučený od procesu samého — nabývá samostatné existence.

Teprve v peněžním kapitálu se kapitál stává zbožím, jehož vlastnost sama sebe zhodnocovat má pevnou cenu, která je v každém konkrétním případě zachycena v úrokové sazbě.

Jako úrokový kapitál, a to ve své bezprostřední formě úrokového peněž-

ního kapitálu (ostatní formy úrokového kapitálu, které nás tu nezajímají, jsou z této formy odvozeny a předpokládají ji), nabývá kapitál své čistě fetišistické formy $P — P'$ jako subjekt, jako věc na prodej. *Za prvé* tím, že neustále existuje jako peníze, což je forma, ve které jsou setřeny všechny jeho specifické rysy a v níž není vidět jeho reálné prvky. Vždyť peníze jsou právě formou, ve které je setřen rozdíl mezi zbožími jako užitnými hodnotami, tudíž i rozdíl mezi průmyslovými kapitály, jež se skládají z těchto zboží a jejich výrobních podmínek; je to forma, ve které hodnota — a zde kapitál — existuje jako samostatná směnná hodnota. V reprodukčním procesu kapitálu je peněžní forma pomíjivou formou, pouhým průchozím momentem. Naproti tomu na peněžním trhu existuje kapitál vždy v této formě. — *Za druhé*, nadhodnota vyráběná kapitálem, zde opět ve formě peněz, se jeví jako něco, co přísluší kapitálu jako takovému. Jako je vrozenou vlastností stromů, že rostou, tak se zdá vrozenou vlastností kapitálu v této formě peněžního kapitálu, že plodí peníze (τόκος)*.

V úrokovém kapitálu je pohyb kapitálu zkrácen; zprostředkující proces je vypuštěn, a tak je kapitál = 1000 fixován jako věc, která je o sobě = 1000** a v určitém období se mění v 1100, tak jako víno uložené ve sklepě po jisté době také zlepšuje svou užitnou hodnotu. Kapitál je nyní věcí, ale jako věc je kapitálem. Peníze jsou nyní „samodruhé". Jakmile se půjčí nebo vloží do reprodukčního procesu (pokud vynášejí fungujícímu kapitalistovi jako svému majiteli úrok, odděleně od podnikatelského zisku), přirůstá k nim dnem i nocí úrok, ať spí, nebo bdí, ať jsou doma, nebo na cestách. Tak je v úrokovém peněžním kapitálu (a každý kapitál je ve svém hodnotovém výrazu peněžním kapitálem čili platí nyní jako výraz peněžního kapitálu) splněno zbožné přání shromažďovatele pokladu.

A právě to, že úrok srůstá s peněžním kapitálem jakoby v jednu věc (tak se tu jeví tvorba nadhodnoty kapitálem), tak zaujalo Luthera v jeho naivním hřímání proti lichvě. Když vyložil, že úrok by se mohl požadovat v případě, kdyby věřiteli, který sám také musí platit, vznikla škoda z toho, že se mu dluh nesplatil ve stanovené lhůtě, nebo kdyby mu tím ušel zisk, jehož by mohl dosáhnout např. koupí zahrady, pokračuje:

„Tím, že jsem ti je (100 zlatých) zapůjčil, děláš mi dvojí škodu: zde nemohu zaplatit, tam nemohu koupit, a trpím proto v obou případech škodu, které se říká duplex inte-

* úrok.

** 1. vydání: 1100.

resse, damni emergentis et lucri cessantis*... Jakmile uslyšeli, že Honza, jenž půjčil 100 zlatých, utrpěl škodu a žádá spravedlivou náhradu této škody, hned se toho chápou a ke každému 100 zlatých přirážejí dvě takové škody, totiž z neprovedeného zaplacení a ušlé koupě zahrady, zrovna jako by k onomu stu zlatých byly *takové dvě škody přirozeně přirostlé*, takže když mají sto zlatých, zapůjčí je a připočítávají k nim takové dvě škody, které však neutrpěli... Proto jsi lichvář, kdo penězi svého bližního nahrazuješ svou vymyšlenou škodu, kterou ti nikdo nezpůsobil a kterou také nemůžeš ani prokázat, ani vypočítat. Takovou škodu nazývají právníci non verum, sed phantasticum interesse.** Škoda, kterou si každý sám vybájí... Nemá se tedy říkat, že by se mohly stát škody, že bych nemohl ani zaplatit, ani koupit. To by znamenalo ex contingente necessarium***, z toho, co není, dělat něco, co se musí stát, z toho, co je nejisté, dělat jistojistou věc. Nepohltila-liž by taková lichva zakrátko celý svět?... Vypůjčovateli se náhodou, bez jeho vůle, přihodí neštěstí, z něhož by se měl vzpamatovat, ale v obchodování je to obráceně a děje se pravý opak; a tu hledají a vymýšlejí škodu proti bližnímu v tísni, chtějí se tím vzmoci a obohatit, v lenosti a zahálce žít rozmařile a nezřízeně z práce jiných lidí, bez starosti, nebezpečí a škody; sedět za pecí a nechat svých sto zlatých venku vydělávat za mne, a přesto si být jist, protože to jsou zapůjčené peníze, že mi zůstanou v měšci, bez všeho nebezpečí a starosti, můj milý, kdo by to nechtěl?" (M. Luther: An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen etc. Wittenberg 1540.)[52]

Představa o kapitálu jako hodnotě, která se sama reprodukuje a v reprodukci rozmnožuje, hodnotě, která působením své vrozené vlastnosti věčně trvá a roste — tj. působením skryté kvality, o níž mluví scholastikové — vedla k fantastickým nápadům dr. Price, které daleko předčí fantazie alchymistů; k nápadům, kterým vážně věřil Pitt a z kterých ve svých zákonech o sinking fund[58] udělal sloupy svého finančního hospodářství.

„Peníze, které vynášejí úroky z úroků, rostou z počátku pomalu, protože se však tempo růstu neustále zrychluje, dosáhne po nějaké době takové rychlosti, že se to vymyká všem představám. Pence, půjčená při narození našeho Vykupitele na pětiprocentní úroky z úroků, by už dnes vzrostla na větší sumu, než by představovalo 150 miliónů zeměkoulí, udělaných z ryzího zlata. Půjčena na jednoduchý úrok, vzrostla by však za tutéž dobu jen na 7 šilinků 4 $^{1}/_{2}$ pence. Až dosud zlepšovala naše vláda své finance raději tímto druhým způsobem, než aby použila prvního."([80])

* dvojí škoda, ze vzniklé ztráty a z ušlého zisku.

** ne skutečnou, ale domnělou škodou.

*** z náhodného dělat nutné.

([80]) *Richard Price:* An Appeal to the Public on the subject of the National Debt. 2. vyd. Londýn 1772 (s. 19). Dělá naivní vtip: „Peníze je nutno si vypůjčit na jednoduché úroky, aby se mohly rozmnožit tím, že se půjčí na úroky z úroků." (*R. Hamilton:* An Inquiry into the Rise and Progress of the National Debt of Great Britain. 2. vyd. Edinburgh 1814 [s. 133].) Podle toho by vypůjčování bylo vůbec nejjistějším prostředkem k obohacování i pro soukromníky. Ale vypůjčím-li si např. 100 liber št. na 5 % ročně, musím na konci roku zaplatit 5 liber št., a předpokládáme-li, že by se tato půjčka uzavřela

Ještě výše se vznáší ve svých Observations on reversionary payments etc. Londýn 1772:

„1 šilink půjčený při narození našeho Spasitele" (tedy patrně v chrámě jeruzalémském) „na 6% úroky z úroků by vzrostl na větší částku ve zlatě, než by mohla obsáhnout celá sluneční soustava, kdyby se z ní udělala koule o průměru, který se rovná dráze Saturnově." — „Proto nemusí být stát nikdy v nesnázích, neboť velmi malými úsporami může splatit sebevětší dluh, jak to vyžaduje jeho zájem." (S. XIII, XIV.)

Jak pěkný teoretický úvod k anglickému státnímu dluhu!

Price prostě oslnila obrovská číslice, která vychází z geometrické řady. Protože se díval na kapitál — aniž přihlížel k podmínkám reprodukce a pracovním podmínkám — jako na samočinný automat, jako na pouhou číslici, která se sama rozmnožuje (tak jako se Malthus dívá na člověka ve své geometrické řadě[59]), domníval se, že objevil zákon růstu kapitálu ve vzorci $s = c\,(1+u)^n$, kde s = sumě kapitálu + úroky z úroků, c = zálohovanému kapitálu, u = úrokové sazbě (vyjádřené v alikvotních částech 100) a n znamená řadu let, ve kterých proces probíhá.

Pitt bere tuto mystifikaci dr. Price naprosto vážně. V roce 1786 se Dolní sněmovna usnesla, aby se vybral na daních 1 milión liber št. pro veřejný užitek. Podle Price, na kterého Pitt věřil, nebylo ovšem nic lepšího než zdanit národ, takto vybrané peníze „akumulovat", a tak odčarovat státní dluh mystériem úroků z úroků. Po onom usnesení Dolní sněmovny následoval brzy na Pittův popud zákon, který nařizoval akumulovat 250 000 liber št. tak dlouho,

„až tento fond i s propadlými životními rentami vzroste na 4 000 000 liber št. ročně". (Zákon 26 Jiřího III., kap. 31.)[60]

na 100 miliónů let, mohu po tuto dobu každý rok půjčit vždy jen 100 liber št. a každý rok také musím zaplatit 5 liber št. Takhle nikdy nebudu moci půjčit 105 liber št., když jsem si vypůjčil 100 liber št. A z čeho mám těch 5 % platit? Z toho, že si znovu vypůjčím, nebo jsem-li stát, z daní. Jestliže si však peníze vypůjčí průmyslový kapitalista, musí při zisku řekněme 15 % zaplatit 5 % jako úrok, 5 % může spotřebovat (ačkoliv s jeho příjmem roste jeho chuť) a 5 % kapitalizovat. Předpokládá se tedy už 15% zisku, aby se mohlo stále platit 5 % jako úrok. Jestliže je tento proces trvalý, klesá míra zisku z důvodů, které jsme už vyložili, z 15 % řekněme na 10 %. Price však dočista zapomíná, že 5% úrok předpokládá 15% míru zisku, a předpokládá, že tato míra trvá i při akumulaci kapitálu. Nevšímá si skutečného akumulačního procesu, jeho starostí je pouze půjčovat peníze, aby se vracely s úroky z úroků. Jak to mají peníze dělat, je mu úplně lhostejné, vždyť je to přece vrozenou vlastností úrokového kapitálu.

Ve své řeči z roku 1792, ve které navrhoval zvýšit částku věnovanou na umořovací fond, uvedl Pitt mezi příčinami obchodní převahy Anglie stroje a úvěr etc., ale jako

„nejrozšířenější a nejtrvalejší příčinu akumulaci. Tento princip je dokonale rozveden a dostatečně vyložen v díle Smitha, tohoto génia... tato akumulace kapitálů by se dala uskutečnit tím, že by se alespoň část ročního zisku dala stranou, aby se zvýšila základní částka, které by se mělo v příštím roce použít stejným způsobem, takže by neustále dávala zisk."

Pak Pitt s pomocí dr. Price přeměňuje Smithovu teorii akumulace v teorii obohacování národa akumulací dluhů a dostává se do příjemné, do nekonečna rostoucí řady půjček, půjček uzavíraných proto, aby se mohly splatit půjčky.

Již u Josiase Childa, otce moderního bankéřství, najdeme, že

„100 liber št. na 10 % by za 70 let s úroky z úroků vyneslo 102 400 liber št." (Traité sur le commerce etc. par J. Child, traduit etc. Amsterodam a Berlín 1754, s. 115. Napsáno roku 1669.)

Jak názor dr. Price bezděčně proniká do moderní ekonomie, ukazuje toto místo v časopisu Economist:

„Capital, with compound interest on every portion of capital saved, is so all-engrossing that all the wealth in the world from which income is derived, has long ago become the interest of rent capital... all is now the payment of interest on capital previously invested in the land."* Economist, 19. VII. 1851.

Kapitálu v jeho vlastnosti úrokového kapitálu patří všechno bohatství, které se vůbec mohlo vyrobit, a všechno, co dosud dostal, je pouze splátka jeho all-engrossing apetitu. Podle jeho přirozených zákonů mu patří všechna nadpráce, kterou kdy může lidstvo vykonat. Moloch.

Nakonec ještě tento galimatyáš „romantického" Müllera:

„Jestliže Priceovo obrovské narůstání úroků z úroků čili růst lidských sil, které se samy zrychlují, má mít tyto nesmírné účinky, předpokládá, že se ho používá nedílně a bez přerušení po několik století. Jakmile se kapitál rozdělí, rozřeže se na mnoho odnoží, které zase samy dále rostou, začíná celý proces akumulace sil znovu. Příroda sama rozvrhla narůstání síly na období asi 20—25 let, které jsou průměrně popřány každému jednotlivému dělníkovi. (!) Po uplynutí této doby opouští dělník svou dráhu a musí kapi-

* „Kapitál s úroky z úroků z každé části uspořeného kapitálu pohlcuje všechno kolem sebe tak, že všechno bohatství světa, z něhož pochází příjem, se už dávno stalo úrokem z kapitálu... Každá renta je nyní placením úroků z kapitálu, který se kdysi vložil do půdy."

tál nabytý úroky z úroků práce předat novému dělníkovi, většinou rozdělit mezi několik dělníků nebo dětí. Ti musí kapitál, který dostali, napřed oživit a naučit se ho užívat, než z něho mohou pobírat vlastní úroky z úroků. Dále, ohromné množství kapitálu, jehož nabývá občanská společnost i v nejneklidnějším společenském celku, se dlouhá léta ponenáhlu hromadí a nepoužívá se ho k bezprostřednímu rozšiřování práce, naopak, jakmile se nashromáždí značnější částka, postupuje se pod názvem zápůjčky jinému jedinci, dělníkovi, bance, státu. Příjemce, který uvádí kapitál do skutečného pohybu, pak z něho pobírá úroky z úroků a může snadno vzít na sebe závazek platit půjčovateli jednoduché úroky. Proti obrovské geometrické řadě, jakou by se mohly rozmnožovat lidské síly a jejich produkt, kdyby platil jedině zákon výroby nebo spořivosti, působí konečně zákon spotřeby, žádostivosti, rozmařilosti." (A. Müller, l. c. III, s. 147—149.)

Není možné nažvanit na několika řádcích víc nehoráznějších nesmyslů. Nemluvě ani o povedené záměně dělníka s kapitalistou, hodnoty pracovní síly s úrokem z kapitálu atd., má se pobírání úroků z úroků vysvětlit tím, že se kapitál „vypůjčuje", aby vynášel „pak úroky z úroků". Postup našeho Müllera je charakteristický pro romantiku ve všech oborech. Její obsah tvoří běžné předsudky, nasbírané z nejpovrchnějšího zdání věcí. Tento falešný a banální obsah pak má být „povýšen" a poetizován mystifikujícím způsobem vyjadřování.

Akumulační proces kapitálu se může chápat jako akumulace úroků z úroků asi tak, jak se může část zisku (nadhodnoty), která se zpětně přeměňuje v kapitál, tj. slouží k vsávání nové nadpráce, nazývat úrok. Ale:

1. Nehledě na všechny náhodné poruchy, velká část existujícího kapitálu se v průběhu reprodukčního procesu ustavičně více nebo méně znehodnocuje proto, že hodnota zboží není určena pracovní dobou, kterou původně stojí jeho výroba, nýbrž pracovní dobou, kterou stojí jeho reprodukce, a tato pracovní doba se neustále zmenšuje v důsledku rozvoje společenské produktivní síly práce. Proto se na vyšším stupni vývoje společenské produktivity jeví všechen existující kapitál nikoliv jako výsledek dlouhodobého procesu střádání kapitálu, nýbrž jako výsledek poměrně velmi krátkého období reprodukce.([81])

2. Jak bylo dokázáno v III. oddílu této knihy, klesá míra zisku úměrně vzrůstu akumulace kapitálu a vzestupu produktivní síly společenské práce, jež mu odpovídá, který se projevuje právě v rostoucím relativním zmenšování variabilní části kapitálu ve srovnání s konstantní. Aby se do-

([81]) Viz Milla a Careyho a Roscherův nesprávný komentář k tomu.[61]

sáhlo téže míry zisku, jestliže se zdesateronásobí konstantní kapitál uváděný do pohybu jedním dělníkem, musela by se zdesateronásobit doba nadpráce, a brzy by nestačila celá pracovní doba, dokonce ani celých 24 hodin, které má den, i kdyby si je kapitál přivlastňoval celé. Na představě, že se míra zisku nezmenšuje, je však založena Priceova vzestupná řada a vůbec „all-engrossing capital, with compound interest."*([82])

Totožnost nadhodnoty s nadprací klade akumulaci kapitálu kvalitativní hranici: *celkový pracovní den*, daný rozvoj výrobních sil a obyvatelstva, který omezuje počet pracovních dnů, které je možno vykořisťovat současně. Chápe-li se však nadhodnota v iracionální formě úroku, tak je hranice jen kvantitativní a překonává nejbujnější fantazii.

V úrokovém kapitálu je však dovršena představa o fetiši kapitálu, představa, která nahromaděnému produktu práce, a k tomu ještě fixovanému v penězích, připisuje sílu vyrábět z přirozené tajemné kvality, čistě automaticky, geometricky rostoucí řadou nadhodnotu, takže tento nahromaděný produkt práce, jak soudí Economist, už dávno na všechny časy diskontoval všechno bohatství světa jako něco, co mu po právu patří a přísluší. Produkt minulé práce, minulá práce sama je zde sama o sobě a pro sebe obtěžkána kusem přítomné nebo budoucí živé nadpráce. Víme však, že ve skutečnosti je uchovávání, a potud i reprodukce hodnoty produktů minulé práce *jen* výsledkem jejího kontaktu s živou prací; a za druhé, že velení produktů minulé práce nad živou nadprací trvá právě jen tak dlouho, dokud trvá kapitalistický vztah — tento určitý sociální vztah, kdy minulá práce stojí samostatně proti živé práci a podřizuje si ji.

([82]) „Je jasné, že žádná práce, žádná produktivní síla, žádné nadání a žádné umění nemůže uspokojit všepohlcující požadavky úroků z úroků. Ale všechno, co se nastřádá, pochází z důchodu kapitalisty, a proto se tyto požadavky skutečně stále kladou a produktivní síla práce je nikdy neuspokojuje. Proto se jakás takás rovnováha neustále porušuje." (Labour defended against the Claims of Capital, s. 23. — Od Hodgskina.)

* „kapitál s úroky z úroků, který pohlcuje všechno kolem sebe".

KAPITOLA DVACÁTÁ PÁTÁ

ÚVĚR A FIKTIVNÍ KAPITÁL

Podrobný rozbor úvěru a nástrojů, které si vytváří (úvěrové peníze atd.), nespadá do našeho plánu. Zde je třeba zdůraznit jen několik málo bodů, nutných k charakteristice kapitalistického způsobu výroby vůbec. Máme přitom co dělat jen s obchodním a bankéřským úvěrem. Souvislostí mezi jeho vývojem a vývojem veřejného úvěru se nebudeme zabývat.

Už dříve (kniha I, kap. III, 3 b) jsem ukázal, jak se z prostého oběhu zboží vyvíjí funkce peněz jako platidla a jak se tím mezi výrobci zboží a obchodníky se zbožím vytváří vztah věřitele a dlužníka. S rozvojem obchodu a kapitalistického výrobního způsobu, který vyrábí jen s ohledem na oběh, se tato přirozená základna úvěrového systému rozšiřuje, zevšeobecňuje a prohlubuje. Celkem vzato peníze tu fungují pouze jako platidlo, tj. zboží se neprodává za peníze, nýbrž za písemný příslib, že se zaplatí v určité lhůtě. Všechny tyto platební přísliby můžeme pro stručnost shrnout pod všeobecnou kategorii směnek. Než projde termín takových směnek a než jsou splatné, obíhají samy zase jako platidlo; a tvoří vlastní obchodní peníze. Pokud se konečně vyrovnáním pohledávky a dluhu ruší, fungují jako peníze absolutně, neboť pak nedochází k jejich konečné přeměně v peníze. Tak jako tyto zálohy, které si navzájem poskytují výrobci a obchodníci, tvoří vlastní základ úvěru, tak nástroj jejich oběhu, směnka, tvoří základ vlastních úvěrových peněz, bankovek atd. Bankovky nespočívají na oběhu peněz, ať kovových peněz, nebo státovek, nýbrž na oběhu směnek.

W. Leatham (yorkshirský bankéř): Letters on the Currency. 2. vyd. Londýn 1840:

„Zjistil jsem, že celkový úhrn směnek za celý rok 1839 byl 528 493 842 liber št." (úhrn zahraničních směnek odhaduje asi na $^1/_7$* celkové částky) „a úhrn směnek, které ve stejném roce současně obíhaly, 132 123 460 liber št." (S. 55, 56.) „Směnky představují větší součást oběhu než všechny jeho ostatní části dohromady." (S. 3, 4.) — „Tato ohromná nadstavba směnek spočívá (!) na základně, kterou tvoří úhrn bankovek a zlata; a jestliže se v průběhu událostí tato základna příliš zúží, je ohrožena její pevnost i sama její existence." (S. 8.) — „Máme-li odhadnout celý oběh" {má na mysli bankovky} „a úhrn závazků všech bank, jejichž okamžité zaplacení v hotovosti se může požadovat, soudím, že částka, jejíž přeměna ve zlato se může žádat podle zákona, je 153 miliónů, kdežto zlata,

* 1. vydání: $^1/_8$.

kterým by se mohl krýt tento požadavek, je pouze 14 miliónů." (S. 11.) — „Směnky nelze dát pod kontrolu, ledaže by se zabránilo nadbytku peněz a nízké úrokové sazbě nebo diskontu, který je příčinou vzniku části směnek a podněcuje tuto velkou a nebezpečnou expanzi. Není možno rozhodnout, kolik směnek vzniklo ze skutečných transakcí, např. ze skutečných koupí a prodejů, a kolik jich je vytvořeno uměle (fictious) a jsou to jen plané směnky, tj. kdy se směnka vydává, aby nahradila jinou směnku před její splatností, a tak vytvořením pouhých oběhových prostředků představovala fiktivní kapitál. Pravda, v době, kdy je peněz nadbytek a jsou levné, děje se to v obrovské míře." (S. 43, 44.)

J. W. Bosanquet: Metallic, Paper, and Credit Currency. Londýn 1842:

„Průměrný úhrn plateb, které se vyřizují v obchodním dnu v Clearing House" {kde si londýnští bankéři mezi sebou vyměňují vystavené šeky a splatné směnky} „je přes 3 milióny liber št. a denní zásoba peněz, která je k tomuto účelu nutná, je něco přes 200 000 liber št." (S. 86.) {Roku 1889 byl celkový obrat Clearing House 7618 $^{3}/_{4}$ miliónu liber št., což při 300 obchodních dnech dělá průměrně 25 $^{1}/_{2}$ miliónu denně. — *B. E.*} „Směnky jsou nesporně oběživem (currency), nezávisle na penězích, pokud endossementem převádějí vlastnictví z ruky do ruky." (S. 92, 93.) „V průměru je možno předpokládat, že každá obíhající směnka má dva rubopisy, a že tedy každá směnka, než je splatná, vyřídí průměrně dvě platby. A tak je pravděpodobné, že jen rubopisem zprostředkovaly směnky v roce 1839 majetkové převody v částce dvakrát 528 miliónů čili 1056 miliónů liber št., přes 3 milióny denně. Je tedy jisté, že směnky a vklady dohromady vykonávají majetkovými převody z ruky do ruky a bez pomoci peněz peněžní funkce ve výši nejméně 18 miliónů liber št. denně." (S. 93.)

Tooke říká o úvěru všeobecně toto:

„Ve svém nejjednodušším výrazu je úvěr více nebo méně oprávněná důvěra, která někoho přiměje, aby někomu jinému svěřil určitou částku kapitálu v penězích nebo ve zboží, odhadnutém na určitou peněžní hodnotu, a tato částka je pak splatná vždy po uplynutí určité lhůty. Jestliže se kapitál půjčuje v penězích, tj. v bankovkách, nebo na úvěr v hotovosti nebo v poukázce na korespondenta, přiráží se k částce, která se má vrátit, tolik a tolik procent za užívání kapitálu. Poskytuje-li se úvěr ve zboží, o jehož peněžní hodnotě se strany dohodly a jehož převod znamená prodej, zahrnuje stanovená částka, která se má zaplatit, náhradu za užívání kapitálu a za riziko převzaté až do doby splatnosti. Na takové úvěry se zpravidla dávají písemné obligace s určitými platebními lhůtami. A tyto přenosné obligace čili promesy tvoří prostředek, kterým půjčovatelé, jestliže se jim naskytne příležitost použít svého kapitálu, ať už ve formě peněz, nebo zboží, jsou většinou s to si vypůjčit nebo levněji koupit před splatností těchto směnek, neboť jejich vlastní úvěr je podepřen úvěrem druhého podpisu na směnce." (Inquiry into the Currency Principle, s. 87.)

Ch. Coquelin: Du Crédit et des Banques dans l'Industrie. Revue des deux Mondes[62] 1842, sv. 31 [s. 797]:

„V každé zemi se většina úvěrových transakcí uskutečňuje přímo ve sféře průmyslových styků... výrobce suroviny dává surovinu na úvěr továrníkovi, který ji zpracovává, a dostává od něho písemný příslib, že určitého dne zaplatí. Když továrník vykonává svou

část práce, dává svůj výrobek za podobných podmínek na úvěr jinému továrníkovi, který má tento výrobek dále zpracovat, a tak úvěr postupuje stále dál od jednoho k druhému, až ke spotřebiteli. Velkoobchodník dává zboží na úvěr maloobchodníkovi a sám zase dostává zboží na úvěr od továrníka nebo komisionáře. Každý si jednou rukou vypůjčuje a druhou rukou půjčuje, někdy peníze, ale mnohem častěji výrobky. Tak se uskutečňuje v průmyslových stycích neustálá výměna úvěrů, které se kombinují a všemi směry křižují. Právě ve složitosti a růstu těchto vzájemných úvěrů spočívá vývoj úvěru, a v tom je pravé sídlo jeho moci."

Druhá stránka úvěrnictví souvisí s rozvojem obchodu s penězi, který se ovšem za kapitalistické výroby vyvíjí paralelně s rozvojem obchodu se zbožím. V předcházejícím oddílu (kapitola XIX) jsme viděli, že se v rukou peněžníků soustřeďuje úschova rezervních fondů obchodníků, technické operace příjmu a výplaty peněz, mezinárodních plateb, a tím i obchod s pruty. V souvislosti s tímto obchodem s penězi se vyvíjí druhá stránka úvěrnictví, správa úrokového čili peněžního kapitálu, jako zvláštní funkce peněžníků. Vypůjčování a půjčování peněz se stává jejich zvláštním zaměstnáním. Vstupují jako prostředníci mezi skutečného půjčovatele a vypůjčovatele peněžního kapitálu. Vcelku záleží činnost bankéřů po této stránce v tom, že ve svých rukou soustřeďují ve velkém množství zapůjčitelný peněžní kapitál, takže místo jednotlivého půjčovatele peněz vystupují vůči průmyslovým a obchodním kapitalistům bankéři jako představitelé všech půjčovatelů peněz. Stávají se všeobecnými správci peněžního kapitálu. Na druhé straně soustřeďují vůči všem půjčovatelům vypůjčovatele, neboť vypůjčují pro celý obchodní svět. Banka představuje na jedné straně centralizaci peněžního kapitálu, půjčovatelů, na straně druhé centralizaci vypůjčovatelů. Její zisk spočívá vcelku v tom, že si vypůjčuje na nižší úrok, než na jaký půjčuje.

Zapůjčitelný kapitál, kterým banky disponují, jim přitéká několikerým způsobem. Předně, protože jsou pokladníky průmyslových kapitalistů, koncentruje se v bankách peněžní kapitál, který si udržuje každý výrobce a obchodník jako rezervní fond nebo který mu přitéká jako platba. Tyto fondy se tak přeměňují v zapůjčitelný peněžní kapitál. Tím se rezervní fond obchodního světa, protože se soustřeďuje jako společný fond, omezuje na nutné minimum a část peněžního kapitálu, která by jinak ležela nečinně jako rezervní fond, se půjčuje, funguje jako úrokový kapitál. Za druhé se zapůjčitelný kapitál bank tvoří z vkladů peněžních kapitalistů, kteří bankám přenechávají jejich rozpůjčení. S rozvojem bankovního sys-

tému, a zejména když banky začínají platit z vkladů úroky, ukládají se v nich dále peněžní úspory a peníze všech tříd, pokud nejsou právě umístěny. Malé částky, které samy o sobě nejsou s to působit jako peněžní kapitál, se spojují ve velké masy a tvoří tak peněžní moc. Toto shromažďování malých částek se musí jako zvláštní účinek bankovního systému odlišovat od jeho zprostředkovatelství mezi vlastními peněžními kapitalisty a vypůjčovateli. Konečně se v bankách ukládají i důchody, které se mají spotřebovat jen postupně.

Půjčování se uskutečňuje (máme tu co dělat jen s vlastním obchodním úvěrem) eskontem směnek — zpeněžením směnek před jejich splatností — s půjčkami v různých jiných formách: přímých zápůjček na osobní úvěr, zápůjček na lombard zúročitelných papírů, státních cenných papírů, akcií všeho druhu, zejména pak zápůjček na nákladní listy, waranty* a jiné ověřené vlastnické tituly ke zboží, na vklady atd.

Úvěr, který poskytuje bankéř, se může poskytnout v různých formách, např. ve směnkách na jiné banky, v šecích na ně, v otevření úvěru téhož druhu, konečně u bank oprávněných vydávat bankovky, ve vlastních bankovkách banky. Bankovka není nic jiného než směnka na bankéře, kdykoliv splatná do rukou držitele, kterou bankéř nahrazuje soukromé směnky. Tato forma úvěru připadá laikovi obzvlášť nápadná a důležitá, předně proto, že tento druh úvěrových peněz přechází z pouhého obchodního oběhu do všeobecného oběhu a zde funguje jako peníze; a také proto, že se ve většině zemí za hlavními bankami, které vydávají bankovky, těmito prapodivnými směsicemi národní banky a soukromé banky, stojí vlastně národní úvěr a bankovky těchto bank jsou více nebo méně zákonným platidlem; protože je tu zřejmé, že bankéř obchoduje s úvěrem samým, neboť bankovka představuje pouze obíhající úvěrovou známku. Bankéř však obchoduje s úvěrem i ve všech ostatních formách, i tehdy, když půjčuje v hotovosti peníze, které jsou u něho uloženy. Bankovka tvoří vlastně jen minci velkoobchodu, a hlavní věcí je u bank vždy jen vklad. To nejlépe dokazují skotské banky.

Zvláštními úvěrovými ústavy ani zvláštními formami bank se pro náš účel nepotřebujeme podrobněji zabývat.

* skladní listy.

„Činnost bankéřů je dvojí... 1. Sbírat kapitál od těch, kdo ho nemohou nijak přímo použít, a rozdělovat a předávat ho těm, kdo ho mohou použít. 2. Přijímat vklady z příjmů svých zákazníků a vyplácet jim z nich částky, které potřebují vydat na svou potřebu. První je oběh *kapitálu*, druhé oběh *peněz* (currency)". — „První je koncentrace kapitálu na jedné straně a jeho rozdělování na straně druhé; druhé je řízení oběhu pro místní potřeby obvodu." — Tooke: Inquiry into the Currency Principle, s. 36, 37.

K tomuto místu se vrátíme v kap. XXVIII.

Reports of Committees, sv. VIII., Commercial Distress, sv. II, část I, 1847—1848. Minutes of Evidence. — (Dále citováno jako Commercial Distress, 1847—1848.) Ve čtyřicátých letech se při eskontu směnek v Londýně v nesčetných případech přijímaly místo bankovek směnky jedné banky na druhou splatné na 21 dnů. (Výpověď J. Pease, provinciálního bankéře, čís. 4636 a 4645.) Podle téže zprávy měli bankéři ve zvyku, jakmile bylo málo peněz, platit takovými směnkami svým zákazníkům. Chtěl-li příjemce bankovky, musel tuto směnku znovu eskontovat. Pro banky se to rovnalo privilegiu dělat peníze. Pánové Jones Loyd and Co. tak platili „od nepamětných dob", jakmile bylo málo peněz a úroková sazba nad 5 %. Zákazník bral rád takové bankéřské směnky, protože směnky firmy Jones Loyd and Co. se mohly eskontovat snáze než jeho vlastní; také často proběhly 20—30 rukama. (Ibidem, čís. 902—905, 992.)

Všechny tyto formy slouží k tomu, aby udělaly pohledávku přenosnou.

„Sotva je nějaká forma, ve které by úvěr občas nemusel vykonávat funkce peněz; ať je touto formou bankovka, směnka, nebo šek, postup i výsledek je v podstatě stejný." — Fullarton: On the Regulation of Currencies. 2. vyd. Londýn 1845, s. 38. — „Bankovky jsou drobné peníze úvěru." (S. 51.)

Další citát je z knihy J. W. Gilbarta: The History and Principles of Banking. Londýn 1834:

„Kapitál banky se skládá ze dvou částí, ze základního kapitálu (invested capital) a bankovního kapitálu (banking capital), který je vypůjčen." (S. 117.) „Bankovního čili vypůjčeného kapitálu se nabývá trojím způsobem: 1. přijímáním vkladů, 2. vydáváním vlastních bankovek, 3. vydáváním směnek. Jestliže mi někdo půjčí zadarmo 100 liber št. a půjčím-li těchto 100 liber št. někomu jinému na 4% úrok, vydělám tímto obchodem za rok 4 libry št. A stejně když někdo přijme můj platební příslib" (I promise to pay* je obvyklá formule anglických bankovek), „vrátí mi ho na konci roku a zaplatí mi za to 4 %, docela jako bych mu půjčil 100 liber št., vydělám tímto obchodem 4 libry št.; a zase, jestliže mi někdo přinese ve venkovském městě 100 liber št., abych je za 21 dní zaplatil někomu třetímu v Londýně, každý úrok, kterého mohu z těchto peněz v mezi-

* slibuji zaplatit.

dobí dosáhnout, bude mým ziskem. To je věcné shrnutí operací banky a způsobu, jakým se pomocí vkladů, bankovek a směnek tvoří bankovní kapitál." (S. 117.) „Zisky bankéře jsou všeobecně vzato úměrné sumě jeho vypůjčeného čili bankovního kapitálu. Jestliže se má zjistit skutečný zisk nějaké banky, musí se od hrubého zisku odečíst úrok ze základního kapitálu. Zbytek je bankovní zisk." (S. 118.) „*Půjčky, které bankéř poskytuje svým klientům, se poskytují z peněz jiných lidí.*" (S. 146.) „Právě bankéři, kteří nevydávají bankovky, si vytvářejí bankovní kapitál diskontem směnek. Diskontními operacemi rozmnožují své vklady. Londýnští bankéři diskontují pouze takovým firmám, které mají u nich běžný účet." (S. 119.) „Firma, která eskontuje u své banky směnky a zaplatí z celé sumy těchto směnek úroky, musí alespoň část této sumy ponechat u banky, aniž z ní dostane úroky. Tím dostává bankéř z půjčených peněz vyšší úrok než běžný a pomocí salda, které mu zůstává, si vytváří bankovní kapitál." (S. 120.)

Úsporné využívání rezervních fondů, vkladů a šeků:

„Depozitní banky šetří přenášením dobropisů oběživem a s malou částkou skutečných peněz vyřizují transakce velkých částek. Peněz, které se tak uvolní, používá bankéř na zápůjčky svým klientům prostřednictvím diskontu etc. Přenášení dobropisů zvyšuje tudíž účinnost depozitního systému." (S. 123.) „Nezáleží na tom, zda oba klienti, kteří spolu obchodují, mají účet u téhož bankéře nebo u různých bankéřů. Neboť bankéři si vzájemně vyměňují šeky v Clearing House. Převáděním dluhů by se depozitní systém mohl rozšířit tak, že by úplně vytlačil užívání kovových peněz. Kdyby měl každý běžný účet u banky a prováděl všechny své platby šeky, staly by se tyto šeky jediným oběživem. V tomto případě by se muselo předpokládat, že bankéři tyto peníze mají, jinak by šeky neměly cenu." (S. 124.)

Centralizaci místního obchodu v bankách napomáhají 1. pobočné banky. Provinciální banky mají filiálky v menších městech svého obvodu; londýnské banky v různých městských čtvrtích Londýna. 2. Agentury.

„Každá provinciální banka má v Londýně agenta, aby tam vyplácel její bankovky a směnky a přijímal peníze, které přinášejí londýnští obyvatelé na účet lidí, kteří bydlí v provincii." (S. 127.) „Každý bankéř sbírá bankovky druhého bankéře a už je nevydává. V každém větším městě se bankéři scházejí jednou nebo dvakrát týdně a vyměňují si bankovky. Saldo se platí poukázkou na Londýn." (S. 134.) „Účelem bank je ulehčovat obchod. Všechno, co ulehčuje obchod, ulehčuje i spekulaci. Obchod a spekulace jsou v mnoha případech spjaty tak úzce, že je těžko říci, kde přestává obchod a kde začíná spekulace... Všude, kde jsou banky, lze kapitál dostat snadněji a levněji. Láce kapitálu podporuje spekulaci, jako láce masa a piva podporuje žravost a pijanství." (S. 137, 138.) „Protože banky, které vydávají vlastní bankovky, stále platí těmito bankovkami, může se zdát, že jejich diskontní transakce se provádějí výhradně takto vzniklým kapitálem, ale není tomu tak. Bankéř může klidně platit všechny směnky, které eskontuje, svými vlastními bankovkami, a přece může $^{9}/_{10}$ směnek, které má, představovat skutečný kapitál. Neboť ačkoliv on sám dal za tyto směnky jen své vlastní papírové peníze, nemusí přesto tyto peníze zůstat v oběhu až do splatnosti směnek. Směnky mohou obíhat tři měsíce, a bankovky se mohou vrátit za tři dny." (S. 172.) „Že klienti překračují účty, je běžná obchodní věc. Je to ve skutečnosti účel, pro který se zaručuje úvěr v hotovosti... Úvěry v hotovosti se garantují nejen osobní zárukou, nýbrž také deponováním cenných papírů."

(S. 174, 175.) „Kapitál půjčený na zástavu zboží má stejný účinek jako kapitál půjčený na eskont směnek. Jestliže si někdo vypůjčí 100 liber št. na zástavu svého zboží, je to totéž, jako by je prodal za směnku na 100 liber št. a pak směnku eskontoval u bankéře. Zápůjčka na zboží mu však umožňuje, aby si zboží ponechal, dokud se nezlepší situace na trhu, a aby nemusel přinášet oběti, potřebuje-li naléhavě získat peníze." (S. 180, 181.)

The Currency Theory Reviewed etc., s. 62, 63:

„Je nesporně pravda, že 1000 liber št., které uložím dnes u *A*, se může zítra zase vydat a tvořit vklad u *B*. Pozítří je snad zase vydá *B* a budou vkladem u *C* a tak dále do nekonečna. Stejných 1000 liber št. v penězích se tedy může řadou přenosů znásobit na absolutně neurčitelnou sumu vkladů. Je tedy možné, že *devět desetin všech vkladů v Anglii vůbec neexistuje, leda jako účetní položky v knihách bankéřů*, ze kterých každý ručí za to, že existuje jeho část... Tak ve Skotsku, kde obíhající peníze" {k tomu ještě skoro jen papírové peníze!} „nepřesahují nikdy 3 milióny liber št., dělají vklady 27 miliónů. Pokud pak nedojde ke všeobecnému, náhlému vybírání vkladů (a run on the banks), může stejných 1000 liber št. na své zpáteční pouti vyrovnat stejně lehce stejně neurčitelnou sumu. Protože stejných 1000 liber št., kterými dnes vyrovnám svůj dluh u jednoho obchodníka, může vyrovnat zítra jeho dluh u jiného obchodníka a pozítří dluh tohoto obchodníka u banky a tak dále do nekonečna, může stejných 1000 liber št. jít z ruky do ruky a z banky do banky a vyrovnávat jakoukoliv myslitelnou sumu dluhů a pohledávek."

{Jak jsme viděli, Gilbart věděl již roku 1834:

„Všechno, co ulehčuje obchod, ulehčuje i spekulaci. Obchod a spekulace jsou v mnoha případech spjaty tak úzce, že je těžké říci, kde přestává obchod a kde začíná spekulace."

Čím snáze lze získat zápůjčku na neprodané zboží, tím více se vypůjčuje, tím větší je pokušení vyrábět zboží nebo zboží již vyrobené vrhat na vzdálené trhy, jen aby se na ně získala peněžní zápůjčka. Jasný příklad toho, jak může být takovou horečkou zachvácen celý obchodní svět v zemi a jak to pak končí, podávají dějiny anglického obchodu v letech 1845—1847. Na tom lze vidět, co může natropit úvěr. K následujícím příkladům ještě jen několik krátkých vysvětlivek.

Koncem roku 1842 začal polevovat tlak, který doléhal na anglický průmysl skoro nepřetržitě od roku 1837. V příštích dvou letech ještě více stoupala poptávka ciziny po anglických průmyslových výrobcích; léta 1845—1846 byla obdobím nejvyšší prosperity. Roku 1843 otevřela opiová válka[63] anglickému obchodu Čínu. Nový trh byl novým podnětem k bezmezně bouřlivému rozmachu, zejména bavlnářského průmyslu. „Jak bychom mohli vůbec někdy vyrábět příliš mnoho? Musíme obléci 300 miliónů lidí" — řekl tenkrát pisateli těchto řádků jeden manchesterský továrník. Ale všechny nově postavené tovární budovy, parní a spřádací stroje a tkací

stavy nebyly s to pohltit nadhodnotu, jež přitékala proudem z Lancashiru. Se stejnou vášnivostí, se kterou stupňovali výrobu, se vrhli do stavby železnic; a teprve tam se ukojily spekulační choutky továrníků a obchodníků, a to již od léta 1844. Upisovali akcie, jak jen mohli, tj. pokud stačily peníze na krytí prvních splátek; s dalšími splátkami to nějak bude! Když pak přišly další splátky — podle otázky 1059 C. D. 1848—1857, představoval kapitál vložený v letech 1846—1847 do železnic na 75 miliónů liber št. — muselo se sáhnout k úvěru, a většinou na to musel krvavě doplácet i vlastní podnik firmy.

Ale tento vlastní podnik byl ve valné většině případů již také přetížen. Lákavé vysoké zisky svedly k daleko rozsáhlejším operacím, než dovolovaly mobilní prostředky, které byly k dispozici. Ale byl tu přece úvěr, snadno dosažitelný a k tomu ještě levný. Bankovní diskont byl nízký; roku 1844 1 3/4—2 3/4 %, roku 1845 až do října pod 3 %, pak krátký čas stoupal až na 5 % (únor 1846), pak zase klesal až na 3 1/4 % v prosinci 1846. Ve sklepeních Anglické banky se nahromadila neslýchaně velká zásoba zlata. Všechny tuzemské burzovní hodnoty stály tak vysoko, jako nikdy předtím. Proč si tedy dát ujít skvělou příležitost, proč se nepustit chutě do díla? Proč neposlat na cizí trhy, jež prahly po anglických výrobcích, všechno zboží, které se dá vyrobit? A proč by neměl sám továrník shrabovat dvojí zisk — z prodeje příze a tkaniny na Dálném východě a z prodeje zboží, které se za to dovezlo do Anglie?

Tak vznikl systém hromadných konsignací na úvěr do Indie a Číny, který se velmi brzy vyvinul v systém konsignací čistě kvůli úvěru, jak to je podrobně vystiženo v následujících poznámkách, a což nutně muselo skončit ohromným přeplněním trhů a krachem.

Tento krach vypukl následkem neúrody roku 1846. Anglie a zvláště Irsko potřebovaly obrovský dovoz potravin, zejména obilí a brambor. Ale zemím, které je dodávaly, se za ně mohlo platit jen z velmi nepatrné části anglickými průmyslovými výrobky; muselo se platit drahým kovem; do ciziny se odeslalo nejméně za 9 miliónů zlata. Z tohoto zlata pocházelo plných 7 1/2 miliónu ze zlatého pokladu Anglické banky, čímž se citelně ochromila volnost jejího pohybu na peněžním trhu; ostatní banky, jejichž rezervní fondy byly uloženy u Anglické banky a jsou fakticky totožné s rezervou této banky, musely nyní rovněž omezit své peněžní operace; rychle a lehce plynoucí proud plateb začal váznout, nejprve tu a tam, pak

všeobecně. Bankovní diskont, který byl ještě v lednu 1847 3—3 ½ %, stoupl v dubnu, kdy poprvé vypukla panika, na 7 %; v létě pak nastala znovu přechodně slabá úleva (6,5, 6 %), ale když byla zase špatná úroda, vypukla panika znovu a ještě prudčeji. Oficiální minimální diskont Anglické banky stoupl v říjnu na 7, v listopadu na 10 %, jinak řečeno: převážnou většinu směnek bylo možno eskontovat jen za úžasné lichvářské úroky nebo vůbec ne; všeobecné váznutí plateb přivedlo řadu předních firem a mnoho a mnoho středních a malých firem k úpadku; bance samé hrozilo nebezpečí, že bude muset v důsledku omezení, která jí ukládal povedený bankovní zákon z roku 1844[64], ohlásit úpadek — tu vláda na všeobecné naléhání 25. října dočasně zrušila platnost bankovního zákona a odstranila tak absurdní pouta, kterými zákon poutal banku. Nyní mohla bez překážek dát do oběhu zásobu svých bankovek; protože úvěr těchto bankovek byl fakticky zaručen úvěrem národa, tedy byl neotřesitelný, nastalo tím ihned citelné ulehčení peněžní tísně; padlo ovšem ještě množství velkých i malých firem, které byly úplně v koncích, ale vrchol krize byl překonán, bankovní diskont klesl v prosinci* zase na 5 % a již během roku 1848 se připravovalo nové oživení obchodu, které roku 1849 ulomilo hrot revolučnímu hnutí na pevnině a které v padesátých letech vyvolalo dosud neslýchaný průmyslový rozkvět, ale hned potom — krach roku 1857. — *B. E.*}

I. O úžasném znehodnocení státních papírů a akcií za krize roku 1847 podává informaci dokument vydaný Sněmovnou lordů roku 1848. Podle něho představoval pokles hodnoty ke dni 23. října 1847 ve srovnání se stavem v únoru téhož roku:

u anglických státních papírů	93 824 217 liber št.
u dokařských a průplavních akcií	1 358 288 „ „
u železničních akcií	19 579 820 „ „
Celkem	114 762 325 liber št.

II. O podvodech ve východoindickém obchodu, kde se už nevystavovaly směnky, protože se koupilo zboží, nýbrž kupovalo se zboží, aby se mohly vystavovat a pak eskontovat, zpeněžovat směnky, píše Manchester Guardian[65] z 24. listopadu 1848:

* 1. vydání: září.

A dá z Londýna příkaz *B*, aby u továrníka *C* v Manchesteru koupil zboží k naložení pro *D* ve Východní Indii. *B* zaplatí *C* šestiměsíčními směnkami, vydanými *C* na *B*. Sám se kryje rovněž šestiměsíčními směnkami na *A*. Jakmile se zboží naložilo, *A* zašle *D* nákladní list a vydá na něho rovněž šestiměsíční směnky.

„Kupec a odesilatel mají tedy fondy v rukou o mnoho měsíců dříve, než zboží skutečně zaplatí; a zpravidla se tyto směnky před splatností obnovovaly s tím, aby se při tak dlouhodobém obchodu poskytl čas na jeho realizaci. Pohříchu však ztráty v takovém obchodě nevedly k jeho omezení, nýbrž naopak k jeho rozšíření. Čím víc účastníci chudli, tím měli větší potřebu kupovat, aby tak novými půjčkami nahradili kapitál ztracený v dřívějších spekulacích. Nákupy se už neregulovaly poptávkou a nabídkou, staly se nejdůležitější částí finančních operací firem, se kterými to šlo z kopce. Ale to je pouze jedna stránka věci. Jak tomu bylo tady s vývozem průmyslového zboží, bylo tomu také tam s nákupem a naloďováním produktů. Obchodní firmy v Indii, které měly dostatečný úvěr, takže jejich směnky byly eskontovány, kupovaly cukr, indigo, hedvábí nebo bavlnu — ne proto, že by nákupní ceny vzhledem k posledním londýnským cenám slibovaly zisk, nýbrž proto, že dřívější tratty vydané na londýnskou firmu byly brzy splatné a musely se krýt. Co bylo jednodušší než koupit náklad cukru, zaplatit ho desetiměsíčními směnkami na londýnskou firmu a poslat nákladní listy zámořskou poštou do Londýna? Ani ne za dva měsíce nato byly nákladní listy na toto sotva naloděné zboží, a tím zboží samo, zastaveny v Lombard Street[66], a londýnská firma měla peníze osm měsíců před tím, než byly splatné směnky vystavené na toto zboží. A všechno to šlo hladce, bez přerušování a překážek, pokud diskontující firmy měly dost peněz, aby je půjčovaly na nákladní listy a waranty a aby do neomezených částek eskontovaly směnky indických obchodních firem na „solidní" firmy v Mincing Lane.[67]

{Tyto podvodné machinace kvetly, dokud zboží z Indie a do Indie muselo na plachetních lodích plout kolem mysu Dobré naděje. Od té doby, co jde Suezským průplavem, a to po parnících, ztratila tato metoda fabrikace fiktivního kapitálu, která spočívá na dlouhé době přepravy zboží, svůj podklad. A od té doby, co telegraf ještě tentýž den oznamuje anglickému obchodníkovi situaci na indickém trhu a indickému obchodníkovi situaci na anglickém trhu, není tato metoda možná vůbec. — *B. E.*}

III. Ve zprávě Commercial Distress, 1847/48, kterou jsme již citovali, se uvádí:

„V posledním týdnu dubna 1847 oznámila Anglická banka bankovní firmě Royal Bank of Liverpool, že s okamžitou platností snižuje svůj eskontní obchod s ní na polovinu. Tato zpráva měla velmi nepěkný účinek, protože v poslední době se platby prováděly mnohem více ve směnkách než v hotovosti a protože obchodníci, kteří obyčejně nosili do banky mnoho hotových peněz a platili jimi své akcepty, mohli v poslední době přinášet jen směnky, které sami dostali za svou bavlnu a jiné výrobky. To se silně rozmáhalo, a s tím se množily i obchodní potíže. Akcepty, které banka musela proplácet

za obchodníky, byly většinou vydány v cizině a vyrovnávaly se dosud ponejvíce platbou získanou za výrobky. Směnky, které nyní obchodníci přinášeli místo dřívějších hotových peněz, byly směnky s různou lhůtou splatnosti a různého druhu; značnou část tvořily bankovní směnky na tři měsíce od data, mnoho z nich bylo směnek za bavlnu. Tyto směnky akceptovali, jestliže to byly směnky bankovní, londýnští bankéři, jinak však je akceptovali obchodníci všeho druhu, firmy brazilské, americké, kanadské, západoindické atd.... Obchodníci netrasovali na sebe navzájem, nýbrž tuzemští zákazníci, kteří kupovali výrobky v Liverpoolu, je kryli směnkami na londýnské banky, nebo směnkami na jiné firmy v Londýně, nebo směnkami na kohokoliv. Oznámení Anglické banky způsobilo, že se u směnek za prodané cizí výrobky zkrátila lhůta splatnosti, která jinak byla přes tři měsíce." (S. 26, 27.)

Období prosperity v Anglii v letech 1844—1847 bylo, jak jsme vyložili výše, spjato s první velikou železniční horečkou. O jejím vlivu na obchod vůbec se v uvedené zprávě říká:

„V dubnu 1847 začaly skoro všechny obchodní firmy více či méně vyhladovovat svůj obchod (to starve their business) tím, že ukládaly část svého obchodního kapitálu do železnic." (S. 41, 42.) — „Na železniční akcie se také uzavíraly zápůjčky na vysokou úrokovou sazbu, např. 8 %, u soukromníků, bankéřů a pojišťovacích společností." (S. 66, 67.) „Tím, že tyto obchodní firmy půjčovaly tak velké částky železnicím, byly zase nuceny vypůjčovat si eskontem směnek příliš mnoho kapitálu u bank, aby za tyto peníze mohly dále provozovat svůj vlastní obchod." (S. 67.) — (Otázka:) „Řekl byste, že platby na železniční akcie měly velký podíl na tlaku, který vládl" (na peněžním trhu) „v dubnu a říjnu" (roku 1847)? (Odpověď:) — „Myslím, že měly sotva nějaký vliv na tlak v dubnu. Podle mého názoru až do dubna, a snad až do léta, spíše bankéře posílily, než oslabily. Neboť ke skutečnému použití peněz nedošlo tak rychle jako k platbám; proto měla většina bank počátkem roku dosti značnou částku železničních fondů ve svých rukou." {To potvrzují četné výpovědi bankéřů v C. D., 1848/1857.} „Ta se v létě postupně scvrkávala a 31. prosince byla podstatně menší. Jednou z příčin tlaku v říjnu bylo postupné zmenšování železničních fondů v rukou bank; mezi 22. dubnem a 31. prosincem se zmenšila železniční salda v našich rukou na třetinu. Tento účinek měly platby na železniční akcie v celé Velké Británii; ponenáhlu vyprázdnily depozita bank." (S. 43, 44.)

Totéž říká i Samuel Gurney (šéf proslulé firmy Overend Gurney and Co.):

„Roku 1846 byla značně vyšší poptávka po kapitálu pro železnice, ale nezvedla úrokovou sazbu. Došlo k fúzi menších částek ve velké masy a tyto velké masy se na našem trhu spotřebovaly; takže celkový účinek toho byl, že se na peněžní trh v City vrhlo více peněz a že se z něho tolik nebralo."

A. Hodgson, ředitel liverpoolské Joint Stock Bank, ukazuje, nakolik mohou směnky tvořit rezervy bankéřů:

„Zvykli jsme si mít nejméně $^{9}/_{10}$ všech svých vkladů a všechny peníze, které jsme dostávali od jiných osob, po ruce ve směnkách, které byly splatné den ze dne... do té

míry, že v době krize výnos denně splatných směnek se téměř rovnal platebním požadavkům na nás." (S. 53.)

Spekulační směnky.

Č. 5092. „Kdo směnky" (za prodanou bavlnu) „hlavně akceptoval?" — {R. Gardner, bavlnářský továrník, o kterém jsme se v tomto díle už nejednou zmínili:} „Makléři zboží; obchodník koupí bavlnu, předá ji makléři, vydá na tohoto makléře směnku a eskontuje ji." — Č. 5094. „A tyto směnky jdou do liverpoolských bank a jsou tam eskontovány?" — „Ano, a také jinde... Nebýt této akomodace, na kterou přistupovaly hlavně liverpoolské banky, byla by podle mého názoru bavlna v minulém roce o 1 1/8 nebo 2 pence na libře levnější." — Č. 600. „Řekl jste, že obíhal ohromný počet směnek vydaných spekulanty na bavlnářské makléře v Liverpoolu; platí totéž o vašich zápůjčkách na směnky za jiné koloniální produkty mimo bavlnu?" — {A. Hodgson, bankéř z Liverpoolu:} „Platí to o všech druzích koloniálních produktů, zvláště o bavlně." — Č. 601. „Snažíte se jako bankéř vyhnout se tomuto druhu směnek?" — „Naprosto ne; považujeme je za docela řádné směnky, jestliže jich je přiměřené množství... Směnky tohoto druhu bývají často prolongovány."

Podvodné machinace na východoindicko-čínském trhu roku 1847. — Charles Turner (šéf jedné z prvních východoindických firem v Liverpoolu):

„Všichni známe případy, které se odehrály v obchodě s ostrovem Mauritius a v podobných obchodech. Makléři si navykli dávat zápůjčky na zboží nejen po jeho příchodu, ke krytí směnek vydaných na toto zboží, což je úplně v pořádku, a zápůjčky na nákladní listy..., nýbrž dávali zápůjčky na výrobek, dříve než se nalodil, a v některých případech, dříve než se zhotovil. Já sám jsem např. v jednom případě koupil v Kalkatě směnky za 6000—7000 liber št.; tržba za tyto směnky šla na Mauritius, aby se jí použilo k rozšíření výroby cukru; směnky přišly do Anglie, a více než polovina jich byla protestována; když potom konečně došly lodní náklady cukru, ze kterých se měly tyto směnky zaplatit, ukázalo se, že tento cukr byl zastaven třetím osobám, ještě než se nalodil, ve skutečnosti dokonce ještě než se vyrobil." (S. 78.) „Za zboží pro východoindický trh se nyní musí továrníkovi platit hotově; ale to na věci nic nemění, neboť má-li kupující v Londýně nějaký úvěr, vystaví směnku na Londýn a eskontuje ji v Londýně, kde je nyní diskont nízký; takto získanými penězi zaplatí továrníkovi... trvá to nejméně dvanáct měsíců, než zasilatel zboží do Indie dostane odtud protihodnotu;... člověk s 10 000 nebo 15 000 liber št., který se pustí do obchodních operací s Indií, si zajistí větší úvěr u některé londýnské firmy; dá této firmě 1 % a vydává na ni směnky pod podmínkou, že tržba za zboží prodané do Indie se pošle této londýnské firmě; přitom však obě strany mlčky souhlasí, že londýnská firma nemusí dávat žádný skutečný úvěr v hotových; tj. směnky se prolongují, dokud se nevrátí peníze. Směnky se eskontují v Liverpoolu, Manchesteru a Londýně; některé z nich mají skotské banky." (S. 79.) — Č. 730. „Nedávno udělala jedna firma v Londýně úpadek; při prohlídce knih se přišlo na toto: Jsou dvě firmy — jedna v Manchesteru a druhá v Kalkatě; otevřely si u londýnské firmy úvěr na 200 000 liber št.; tj. obchodní přátelé této manchesterské firmy, kteří zaslali firmě v Kalkatě zboží z Glasgow a Manchesteru na konsignaci, trasovali na londýnskou firmu směnky v částce 200 000 liber št.; zároveň se umluvily, že kalkatská firma vydá na londýnskou firmu rovněž směnky na 200 000 liber št.; tyto směnky se v Kalkatě prodaly, za výtěžek

se koupily jiné směnky a zaslaly do Londýna, aby jimi londýnská firma mohla proplatit první směnky, vydané v Glasgow nebo Manchesteru. Tak se dalo do oběhu směnek za 600 000 liber št." — Č. 971. „V nynější době, jestliže některá firma v Kalkatě koupí lodní náklad" [pro Anglii] „a zaplatí za něj svými vlastními trattami, které vydá na svého londýnského korespondenta, a nákladní listy se zašlou sem, může na nákladní listy hned získat zápůjčku v Lombard Street; může tedy po osm měsíců používat peníze, než musí její korespondenti zajistit směnky."

IV. V roce 1848 zasedal tajný výbor Horní směmovny, aby vyšetřil příčiny z roku 1847. Svědecké výpovědi před tímto výborem se však uveřejnily až roku 1857 (Minutes of Evidence, taken before the Secret Committee of the H. of L. appointed to inquire into the Causes of Distress etc. 1857; citováno jako C. D., 1848/1857). Pan Lister, ředitel Union Bank of Liverpool, tu mezi jiným uvedl:

2444. „Na jaře roku 1847 nastalo neslýchané rozšíření úvěru... protože obchodníci přenášeli svůj kapitál z obchodu do železnic, a přitom chtěli dál provozovat obchod v dřívějším rozsahu. Každý si patrně zprvu myslil, že se mu podaří prodat železniční akcie se ziskem a tak vrátit peníze do obchodu. Shledal pak nejspíš, že to není možné, a sáhl ve svém podniku, kde dříve platil hotově, k úvěru. Tím se úvěr rozrůstal."

2500. „Byly tyto směnky, na kterých banky, které je převzaly, utrpěly ztráty, hlavně směnky za obilí nebo za bavlnu?"... „Byly to směnky za produkty všeho druhu, za obilí, bavlnu a cukr, a za všeliké cizí produkty. Tenkrát nebylo produktu, snad až na olej, který by neklesl v ceně." — 2506. „Makléř, který akceptuje směnku, neakceptuje ji, aniž by se dostatečně kryl i proti poklesu ceny zboží, jež slouží ke krytí."

2512. „Za výrobky se vydávají dvojí směnky. K prvnímu druhu patří původní směnka, která se vydává odtamtud na dovozce... Směnky, které se tak vydávají za výrobky, jsou často splatné dříve, než výrobky dojdou. Obchodník proto musí, jestliže dojde zboží a on sám nemá dostatečný kapitál, zastavit zboží u makléře, dokud se mu nepodaří zboží prodat. Pak se ihned vydá směnka jiného druhu. Vydá ji liverpoolský obchodník na makléře, na záruku onoho zboží... je pak už na bankéři, aby se ujistil, zda makléř má zboží a kolik za ně zapůjčil. Musí ho přesvědčit, že makléř má krytí, aby se mohl hojit v případě ztráty."

2516. „Dostáváme také směnky z ciziny... Někdo tam koupí směnku na Anglii a pošle ji některé anglické firmě; na směnce nemůžeme vidět, jestli se vydala rozumně či nerozumně, představuje-li výrobek nebo vzduch."

2533. „Řekl jste, že téměř všechny zahraniční výrobky se prodávaly s velkou ztrátou. Myslíte, že to bylo způsobeno neodůvodněnou spekulací s těmito výrobky?" — „Pocházelo to z toho, že byl velmi značný dovoz a nebyla přiměřená spotřeba, která by ho pohlcovala. Podle všech známek spotřeba velmi silně klesla." — 2534. „V říjnu... byly výrobky téměř neprodejné."

Jak se na vrcholu krachu všeobecně rozšíří heslo sauve qui peut*, o tom se vyslovuje v této zprávě znalec prvního řádu, důstojný a mazaný kvaker Samuel Gurney, šéf firmy Overend, Gurney and Co.:

* Zachraň se, kdo můžeš.

1262. „Jestliže vládne panika, obchodník se neptá, na kolik může uložit své bankovky, ani ztratí-li 1 nebo 2 % při prodeji svých pokladničních poukázek nebo tříprocentní renty. Jakmile je v zajetí hrůzy, nezáleží mu ani na zisku, ani na ztrátě; hledí dostat se sám do bezpečí, ostatní svět ať si dělá, co chce."

V. Pan Alexander, obchodník s východoindickou oblastí, říká před výborem Dolní sněmovny, který zkoumal účinky bankovních zákonů z roku 1857 (cituje se jako B. C. 1857), o vzájemném přeplňování obou trhů:

4330. „Jestliže vydám nyní v Manchestru 6 šilinků, dostanu v Indii nazpět 5 šilinků; vydám-li v Indii 6 šilinků, dostanu v Londýně nazpět 5 šilinků."

Takže tedy byl stejně přeplněn indický trh Anglií a anglický trh Indií. A tak tomu bylo v létě 1857, sotva deset let po trpké zkušenosti z roku 1847!

KAPITOLA DVACÁTÁ ŠESTÁ

AKUMULACE PENĚŽNÍHO KAPITÁLU, JEJÍ VLIV NA ÚROKOVOU SAZBU

„V Anglii dochází k neustálé akumulaci dalšího bohatství, které má tendenci přijímat nakonec peněžní formu. Po touze získat peníze se však hned projevuje silná touha se jich zase zbavit, nějak je uložit, aby přinášely úroky nebo zisk; neboť peníze jako peníze nic nevynášejí. Proto jestliže se s tímto stálým přílivem nadbytečného kapitálu postupně a dostatečně nerozšiřuje pole pro jeho umístění, dochází nezbytně k tomu, že se periodicky akumulují peníze, které hledají umístění; podle okolností mají tyto akumulace větší nebo menší význam. Po dlouhou řadu let byl hlavním prostředkem, kterým se odsávalo nadbytečné bohatství Anglie, státní dluh. Jakmile však roku 1816 dosáhl maxima a nemohl už odsávat další přebytečné bohatství, bylo nutno každý rok umístit jinam alespoň 27 miliónů. Kromě toho se splácely různé kapitály... U podniků, k jejichž provedení je třeba velkého kapitálu a které čas od času odvádějí přebytek neumístěného kapitálu... — alespoň v naší zemi — je absolutně nutné, aby se odvádělo periodicky nahromaděné přebývající bohatství společnosti, které se nemůže umístit v obvyklých odvětvích." (The Currency Theory Reviewed. Londýn 1845, s. 32—45.)

O roce 1845 se v této práci říká:

„Během velmi krátkého období ceny silně stouply proti nejnižšímu bodu deprese... tříprocentní státní dluh je téměř al pari*... ve sklepeních Anglické banky je nahromaděno více zlata než kdy předtím. Akcie všeho druhu dosáhly téměř neslýchaných cen a úroková sazba klesla tak, že je skoro nominální... To všechno dokazuje, že v Anglii opět stojíme před těžkou akumulací nezaměstnaného bohatství, že nám opět hrozí období spekulační horečky." (Tamtéž, s. 36.)

„Ačkoliv dovoz zlata není spolehlivým ukazatelem zisku ze zahraničního obchodu, přesto část tohoto dovozu — nelze-li ho vysvětlit jinak — reprezentuje prima facie takový zisk." (J. G. Hubbard: The Currency and the Country. Londýn 1843, s. 40, 41.) „Dejme tomu, že v období, kdy obchody jdou stále dobře, kdy jsou výhodné ceny a dostatečný oběh peněz, je nutno pro špatnou úrodu vyvézt za 5 miliónů zlata a dovézt za stejnou částku obilí. Oběh" {to zde, jak se hned ukáže, neznamená oběživo, nýbrž neumístěný peněžní kapitál — *B. E.*} „se o tutéž částku zmenší. Soukromníci budou možná mít i nadále stejné množství oběživa, ale vklady obchodníků u jejich bank, salda bank a jejich peněžních makléřů a rezervy v pokladnách bank se vesměs zmenší, a přímým důsledkem tohoto zmenšení částky neumístěného kapitálu bude vzestup úrokové sazby, např. ze 4 % na 5 %. Protože situace v podnikání je dobrá, nebude důvěra otřesena, ale úvěr se zdraží." (Tamtéž, s. 42.) „Jestliže ceny zboží všeobecně klesají, vracejí se přebytečné peníze do bank ve formě přibývajících vkladů, nadbytek neumístěného kapitálu stlačuje úrokovou sazbu na minimum, a tak je tomu do té doby, dokud vyšší ceny nebo oživený obchod nepovolají dřímající peníze do služby nebo dokud nejsou pohlceny tím, že se investují do zahraničních cenných papírů nebo do zahraničního zboží." (S. 68.)

* na nominální hodnotě.

Výňatky, které uvádíme dále, jsou opět z parlamentní zprávy o Commercial Distress v letech 1847—1848. — V důsledku neúrody a hladu v letech 1846—1847 bylo nutno dovážet hodně potravin.

„Proto dovoz značně převýšil vývoz... Proto nastal značný odliv peněz z bank a lidé, kteří chtěli eskontovat směnky, se hrnuli k diskontním makléřům; makléři začali směnky pozorněji zkoumat. Dosud otevřený úvěr se velmi značně omezil a slabé firmy se pokládaly. Ti, kdo se opírají jen o úvěr, přišli na mizinu. To ještě zvýšilo už dříve pociťovaný neklid; bankéři i jiní viděli, že nemohou tak bezprostředně jako dříve počítat s tím, že přemění směnky a jiné cenné papíry a bankovky, aby mohli dostát svým závazkům; omezili úvěr ještě víc a často ho přímo odmítali; v mnoha případech schovávali své bankovky, aby mohli v budoucnu krýt vlastní závazky; raději je vůbec nevydávali. Neklid a zmatek každým dnem vzrůstaly, a nebýt dopisu lorda Johna Russella, nastal by všeobecný bankrot." (S. 74, 75.)

Russellův dopis dočasně zrušil platnost bankovního zákona. — Charles Turner, o kterém jsme se již zmínili, vypovídá:

„Některé firmy měly velké prostředky, ale ne mobilní. Celý jejich kapitál byl vázán v realitách na Mauritiu nebo v továrnách na indigo nebo na cukr. Když převzaly závazky ve výši 500 000 až 600 000 liber št., neměly volné prostředky, aby proplatily směnky na tyto závazky, a nakonec se ukázalo, že mohly své směnky platit jen pomocí svého úvěru, a pokud úvěr stačil." (S. 81.)

S. Gurney, o kterém už byla zmínka, říká:

[1664.] „V nynější době" (1848) „je silně podvázán obrat a je velký nadbytek peněz." — (Č. 1763.) „Nevěřím, že úrokovou sazbu vyhnal tak vysoko nedostatek kapitálu; způsobila to panika (the alarm), obtíž dostat bankovky."

Roku 1847 zaplatila Anglie za dovezené potraviny do zahraničí nejméně 9 miliónů liber št. ve zlatě. Z toho 7 $^1/_2$ miliónu z Anglické banky a 1 $^1/_2$ miliónu z jiných zdrojů. (S. 301.) — Guvernér Anglické banky Morris prohlásil:

[3800.] „23. října 1847 byly veřejné fondy a akcie průplavů a železnic již znehodnoceny o 114 752 225 liber št." (S. 312.)

Tentýž Morris odpověděl na otázku lorda G. Bentincka:

[3846.] „Není vám známo, že se stejně znehodnotil všechen kapitál uložený v cenných papírech a výrobcích všeho druhu, že se suroviny, bavlna, hedvábí, vlna zasílaly na pevninu rovněž za směšné ceny a že... cukr, káva a čaj se rozprodávaly v nucených prodejích?" — „Národ musel nevyhnutelně přinést značné oběti, aby se čelilo odlivu zlata, vyvolanému mimořádným dovozem potravin." — „Nemyslíte, že by bylo lépe sáhnout na těch 8 miliónů liber št., které ležely v pokladnách banky, než se pokoušet získat zlato zpět s takovými oběťmi?" — „*Myslím, že ne.*"

A nyní komentář k tomuto heroismu. Disraeli se vyptává pana W. Cottona, ředitele a bývalého guvernéra Anglické banky.

„Jak velkou dividendu dostali akcionáři banky v roce 1844?" — „Toho roku to bylo 7 %." — „A dividenda za rok 1847?" — „9 %." — „Platí banka za své akcionáře v běžném roce daň z příjmu?" — „Ano." — „Zaplatila ji i v roce 1844?" — „Ne."[83] — „Pak tedy byl tento bankovní zákon (z roku 1844) velmi prospěšný akcionářům... Výsledek tedy je, že od zavedení nového zákona dividenda akcionářů stoupla ze 7 % na 9 % a kromě toho že daň z příjmu platí nyní banka, kdežto dříve ji museli platit akcionáři?" — „*Máte úplně pravdu.*" — (Č. 4356—4361.)

O tvorbě pokladu u bank za krize z roku 1847 říká provinciální bankéř Mr. Pease:

4605. „Protože banka byla nucena neustále zvyšovat svou úrokovou sazbu, obavy se šířily všeobecně; venkovské banky zvětšovaly své zásoby peněz i bankovek; a mnozí z nás, kteří jsme u sebe obvykle mívali jen několik set liber ve zlatě nebo v bankovkách, začali hned hromadit tisíce v pokladnách a v zásuvkách, protože nikdo nevěděl, jak to bude s diskontem a se schopností směnek obíhat na trhu; a tak nastalo všeobecné hromadění pokladu."

Jeden člen výboru poznamenává:

4691. „A tak, ať už to mělo v posledních 12 letech jakoukoliv příčinu, vytěžil z toho rozhodně víc žid a peněžník než produktivní třída vůbec."

Jak peněžník využívá období krize, ukazuje Tooke:

„Ve výrobě kovového zboží ve Warwickshiru a Staffordshiru se roku 1847 zrušilo velmi mnoho objednávek zboží, protože úroková sazba, kterou musel továrník platit za eskont směnek, by pohltila víc než jeho zisk." (Č. 5451.)

Vezměme nyní jinou, již dříve citovanou parlamentní zprávu: Report of Select Committee on Bank Acts, communicated from the Commons to the Lords, 1857 (dále citováno jako B. C. 1857). Pan Norman, ředitel Anglické banky a lumen mezi stoupenci currency principle[68], vypovídal na otázky:

3635. „Řekl jste, že podle vašeho názoru úroková sazba nezávisí na množství bankovek, nýbrž na poptávce po kapitálu a jeho nabídce. Řekl byste nám laskavě, co rozumíte

[83] Tj. dříve se nejprve určila dividenda a pak se od ní při výplatě odpočítala každému akcionáři daň z příjmu; ale po roce 1844 banka nejprve zaplatila daň ze svého celkového zisku, a pak rozdělila dividendy „free of Income Tax"*. Nominálně stejná procenta jsou tedy v druhém případě o to, kolik dělá daň, vyšší. — *B. E.*

* bez daně z příjmu.

kapitálem mimo bankovky a kovové peníze?" — „Myslím, že obvyklá definice kapitálu je: zboží či služby používané ve výrobě." — 3636. „Zahrnujete pod výraz kapitál všechno zboží, když mluvíte o úrokové sazbě?" — „Všechno zboží používané ve výrobě." — 3637. „To všechno rozumíte pod slovem kapitál, když mluvíte o úrokové sazbě?" — „Ano. Dejme tomu, že bavlnářský továrník potřebuje pro svou továrnu bavlnu; opatří si ji nejspíše tak, že si vypůjčí od svého bankéře a s takto získanými bankovkami se vypraví do Liverpoolu a koupí bavlnu. Potřebuje skutečně bavlnu; bankovky nebo zlato potřebuje pouze jako prostředky k získání bavlny. Nebo např. potřebuje prostředky, aby zaplatil svým dělníkům; pak si zase vypůjčí bankovky a platí jimi svým dělníkům mzdu; dělníci zase potřebují potraviny a byty, a peníze jsou prostředkem, aby je zaplatili." — 3638. „Ale za tyto peníze se platí úroky?" — „Zajisté, to především; ale vezměte jiný případ. Předpokládejme, že koupí bavlnu na úvěr a nevypůjčí si v bance; pak je rozdíl mezi cenou při placení hotovými a cenou na úvěr v době splatnosti měřítkem úroků. Úroky by existovaly, i kdyby vůbec neexistovaly peníze."

Tento samolibý žvást je hodný tohoto sloupu currency principle. Nejdříve geniální objev, že bankovky nebo zlato jsou prostředkem k tomu, aby se za ně něco koupilo, a že se nevypůjčují pro nic za nic. A z toho má plynout, že úroková sazba se reguluje — čím? Poptávkou po zboží a jeho nabídkou, o kterých jsme dosud věděli jen to, že regulují tržní ceny zboží. Se stejnými tržními cenami zboží jsou však slučitelné zcela různé úrokové sazby. — Ale teď to chytráctví! Na správnou poznámku: „Ale za tyto peníze se platí úroky," která ovšem zahrnuje otázku: Co mají úroky, které dostává bankéř, který vůbec neobchoduje se zbožím, společného s tímto zbožím? A cožpak továrníci, kteří vydávají peníze na nejrůznějších trzích, tj. na trzích, kde vládne velmi různý poměr mezi poptávkou a nabídkou zboží používaného ve výrobě, nedostávají tyto peníze za stejnou úrokovou sazbu? — Na tuto otázku odpovídá tento vznešený génius, že koupí-li továrník bavlnu na úvěr, „pak je rozdíl mezi cenou při placení hotovými a cenou na úvěr v době splatnosti měřítkem úroků." Naopak. Existující úroková míra, jejíž regulování má génius Norman vysvětlit, je měřítkem rozdílu mezi cenou při placení hotovými a cenou na úvěr až do splatnosti. Napřed se musí bavlna prodat za cenu při placení hotovými, a ta je určena tržní cenou, která se zase reguluje stavem nabídky a poptávky. Řekněme, že cena = 100 liber št. Tím je skončena transakce mezi továrníkem a makléřem s bavlnou, pokud jde o koupi a prodej. Ale k tomu přistupuje druhá transakce: mezi půjčovatelem a vypůjčovatelem. Hodnota 1000 liber št. se továrníkovi půjčila v bavlně a má ji, dejme tomu za tři měsíce, vrátit v penězích. Úroky z 1000 liber št. za tři měsíce, určené tržní úrokovou mírou, tvoří pak přirážku k ceně při placení hotovými. Cena bavlny je určena poptávkou a

nabídkou. Ale cena půjčky hodnoty bavlny, 1000 liber št. na tři měsíce, je určena úrokovou mírou. A to, že se tak bavlna přeměňuje v peněžní kapitál, dokazuje panu Normanovi, že by úroky existovaly, i kdyby vůbec neexistovaly peníze. Kdyby neexistovaly peníze, neexistovala by ovšem všeobecná úroková míra.

Předně představa, že kapitál je „zboží používané ve výrobě", je představa vulgární. Pokud toto zboží figuruje jako kapitál, vyjadřuje se jeho hodnota jako *kapitálu*, na rozdíl od jeho hodnoty jako *zboží*, v zisku, jehož se dosáhne, jestliže se použije zboží produktivně nebo obchodně. A míra zisku má nezbytně vždy něco společného s tržní cenou koupeného zboží, s poptávkou po něm a jeho nabídkou, je však určována ještě docela jinými okolnostmi. A že hranicí úrokové míry je všeobecně vzato míra zisku, o tom není pochyby. Ale pan Norman má nám právě říci, jak se tato hranice určuje. Určuje se poptávkou a nabídkou peněžního kapitálu *na rozdíl* od ostatních forem kapitálu. A tak bychom se mohli ptát dále: Jak se určuje poptávka a nabídka peněžního kapitálu? Není pochyby o tom, že existuje skrytá souvislost mezi nabídkou věcného kapitálu a nabídkou peněžního kapitálu, stejně jako není pochyby o tom, že poptávka průmyslových kapitalistů po peněžním kapitálu je určena okolnostmi skutečné výroby. Místo aby nám tohle vyložil, předkládá nám pan Norman velemoudrý názor, že poptávka po peněžním kapitálu není totožná s poptávkou po penězích jako takových; a to jen proto, že on, Overstone a ostatní proroci currency principle mají špatné světomí, protože se umělým zákonodárným zasahováním snažili z oběživa jako takového udělat kapitál a zvýšit úrokovou sazbu.

A nyní se podívejme na lorda Overstona, alias Samuela Jonese Loyda, jak musí vysvětlovat, proč bere za své „peníze" 10 %, protože je v zemi tak málo „kapitálu".

3653. „Kolísání úrokové míry vyplývá z jedné ze dvou příčin: ze změny v hodnotě kapitálu"

(výtečně! Vždyť hodnota kapitálu, všeobecně řečeno, je právě úroková sazba! Změna úrokové míry tu tedy vyplývá ze změny úrokové míry. Jak jsme vyložili už dříve, „hodnota kapitálu" se teoreticky nikdy nechápe jinak. Anebo: jestliže pan Overstone rozumí hodnotou kapitálu míru zisku, dochází tento hluboký myslitel k závěru, že úroková míra se reguluje mírou zisku!)

„nebo ze změny v sumě peněz, které jsou v zemi. Všechny velké výkyvy úrokové sazby, ať už velké trváním, nebo rozsahem výkyvu, se dají jasně převést na změny v hodnotě kapitálu. Nemůže být pádnější praktické ilustrace této skutečnosti než vzestup úrokové sazby roku 1847 a znovu pak v posledních dvou letech (1855—1856); nepatrné výkyvy úrokové sazby, které vznikají ze změny v sumě daných peněz, jsou malé jak rozsahem, tak trváním. Jsou časté, a čím jsou častější, tím účinněji splňují svůj účel."

Totiž obohacovat bankéře à la Overstone. Přítel Samuel Gurney se o této otázce vyjadřuje před výborem Sněmovny lordů velmi naivně, C. D. 1848 [—1857]:

1324. „Jste toho názoru, že velké výkyvy úrokové sazby, ke kterým došlo minulého roku, byly výhodné pro bankéře a peněžníky nebo ne?" — „Myslím, že byly výhodné pro peněžníky. Všechny výkyvy v obchodě jsou výhodné pro toho, kdo se v nich vyzná (to the knowing man)." — 1325. „Neztrácí snad při vysoké úrokové sazbě nakonec bankéř tím, že zchudnou jeho nejlepší zákazníci?" — „Ne, nedomnívám se, že k tomu dochází v takové míře, aby to stálo za zmínku."

Voilà ce que parler veut dire.*

K otázce, jaký vliv má množství daných peněz na úrokovou sazbu, se ještě vrátíme. Ale už teď musíme poznamenat, že i zde se Overstone dopouští quid pro quo. Poptávka po peněžním kapitálu v roce 1847 (před říjnem neměl nikdo obavy z nedostatku peněz, z „množství daných peněz", jak to výše Overstone nazval) vzrůstala z různých důvodů. Bylo to: zdražování obilí, vzestup cen bavlny, neprodejnost cukru pro nadvýrobu, železniční spekulace a krach, přeplnění zahraničních trhů bavlněným zbožím a již popsaný horečný vývoz do Indie a dovoz z Indie jen pro čachry s planými směnkami. Všechny tyto okolnosti, nadvýroba v průmyslu stejně jako podvýroba v zemědělství, tedy zcela odlišné příčiny, vyvolaly vzestup poptávky po peněžním kapitálu, tj. po úvěru a penězích. Stoupající poptávka po peněžním kapitálu měla své příčiny v chodu výrobního procesu samého. Ale ať byla příčina jakákoliv, vzestup úrokové sazby, hodnoty *peněžního* kapitálu, vyvolávala poptávka po peněžním kapitálu. Jestliže chce Overstone říci, že se hodnota peněžního kapitálu zvýšila, *protože* se zvýšila, je to tautologie. Rozumí-li tu však „hodnotou kapitálu" vzestup míry zisku jako příčinu vzestupu úrokové sazby, ukáže se hned, že to není pravda. Poptávka po peněžním kapitálu, a tudíž „hodnota kapitálu", může stoupat, třebaže zisk klesá; jakmile klesá relativní nabídka peněžního kapitálu, stoupá jeho „hodnota". Overstone by rád dokázal, že krize z roku

* To je řeč jako rozprávka.

1847 a vysoká úroková míra, která ji provázela, neměla nic společného s „množstvím daných peněz", tj. s předpisy bankovního zákona z roku 1844[64], který Overstone inspiroval; ačkoliv s tím měla něco společného, protože ze strachu před vyčerpáním* bankovní rezervy — tohoto Overstonova výplodu** — vznikla nádavkem ke krizi z roku 1847—1848 peněžní panika. Ale v tom teď není hlavní problém. Byla tu nouze o peněžní kapitál, která byla vyvolána nadměrným rozsahem operací ve srovnání s danými prostředky a která se projevila, když došlo k poruše reprodukčního procesu v důsledku neúrody, nadměrných investic do železnic, nadvýroby, zejména bavlněného zboží, machinací pro obchodování s Indií a Čínou, spekulací, přemrštěným dovozem cukru etc. Lidem, kteří koupili obilí, když stál kvarter 120 šilinků, chybělo nyní, když obilí kleslo na 60 šilinků, právě těch 60 šilinků, které přeplatili, a příslušný úvěr na ně v lombardní zápůjčce na obilí. Z toho je vidět, že v tom, aby zpeněžili své obilí za starou cenu 120 šilinků, jim nebránil nedostatek bankovek, stejně tak jako nebránil ani těm, kteří dovezli příliš mnoho cukru, takže se pak stal téměř neprodejným. A stejně tomu bylo i u pánů, kteří svůj oběžný kapitál (floating capital) vložili natrvalo do železnic a náhradou za něj se ve svém „oficiálním" obchodě museli opírat o úvěr. To všechno se u Overstona vyjadřuje v „morálním pocitu zvýšené hodnoty jeho peněz (a moral sense of the enhanced value of his money)". Ale této zvýšené hodnotě peněžního kapitálu na druhé straně přímo odpovídala snížená peněžní hodnota reálného kapitálu (zbožního kapitálu a kapitálu produktivního). Hodnota kapitálu v jedné formě stoupala, protože klesala hodnota kapitálu ve formě druhé. Overstone se však snaží obě tyto hodnoty různých druhů kapitálu ztotožnit v jediné hodnotě kapitálu vůbec, a to tím, že obě staví proti nedostatku oběživa, daných peněz. Ale stejná částka peněžního kapitálu se může rozpůjčit nejrůznějším množstvím oběživa.

Vezměme nyní jeho příklad z roku 1847. Oficiální bankovní úroková sazba byla: v lednu 3—3 ½ %, v únoru 4—4 ½ %, v březnu většinou 4 %, v dubnu (panika) 4—7 ½ %, v květnu 5—5 ½ %, v červnu celkem 5 %, v červenci 5 %, v srpnu 5—5 ½ %, v září 5 % s nepatrnými

* Erschöpfung.
** Schöpfung.

výkyvy na 5 1/4, 5 1/2 a 6 %, v říjnu 5, 5 1/2 a 7 %, v listopadu 7—10 % a v prosinci 7—5 %. — V tomto případě úrok stoupal, protože se zisk snižoval a peněžní hodnoty zboží úžasně klesly. Jestliže tu tedy Overstone říká, že úroková sazba roku 1847 stoupala, protože stoupala hodnota kapitálu, může tu hodnotou kapitálu rozumět jen hodnotu peněžního kapitálu, a hodnotou peněžního kapitálu je právě úroková sazba a nic jiného. Ale později se objeví čertovo kopýtko a hodnota kapitálu se ztotožňuje s mírou zisku.

Pokud jde o vysokou úrokovou sazbu, která se platila v roce 1856, Overstone opravdu nevěděl, že zčásti byla příznakem toho, že se rozmohli úvěroví šejdíři, kteří neplatí úrok ze zisku, nýbrž z cizího kapitálu; ještě pár měsíců před krizí z roku 1857 tvrdil, že „obchod je naprosto zdravý".

Vypovídá dále:

3722. „Představa, že zisk podniku bere za své vzestupem úrokové sazby, je nanejvýš mylná. Předně, zvýšení úrokové sazby trvá zřídkakdy dlouho; za druhé, jestliže trvá dlouho a je značné, je ve skutečnosti vzestupem hodnoty kapitálu; a proč stoupá hodnota kapitálu? Protože stoupla míra zisku."

Zde se tedy konečně dovídáme, jaký smysl má „hodnota kapitálu". Ostatně míra zisku může zůstat delší dobu vysoká, ale podnikatelský zisk může klesnout a úroková sazba stoupnout, takže úrok pohltí největší část zisku.

3724. „Zvýšení úrokové sazby bylo důsledkem toho, že obchodní podnikání se v naší zemi úžasně rozšířilo a míra zisku velmi stoupla; a jestliže se ozývají nářky, že zvýšená úroková sazba ničí obě věci, které byly její vlastní příčinou, je to logická absurdnost, o které člověk neví, co by měl říci."

Ale to je právě tak logické, jako kdyby řekl: Zvýšená míra zisku byla důsledkem zvyšování cen zboží spekulací, a jestliže se ozývají nářky, že zvyšování cen ničí svou vlastní příčinu, tj. spekulaci, je to logická absurdnost etc. Že věc může nakonec zničit svou vlastní příčinu, je logickou absurdností jen pro lichváře zamilovaného do vysoké úrokové sazby. Velikost Římanů byla příčinou jejich výbojů, a jejich výboje zničily jejich velikost. Bohatství je příčinou přepychu, a přepych má ničivý účinek na bohatství. To je ale chytrák! Nic nemůže lépe charakterizovat idiotismus nynějšího měšťáckého světa než respekt, který měla celá Anglie k „logice" milionáře, tohoto dung-hill aristocrat*. Ostatně, jestliže vysoká míra zisku

* aristokrata z hnojiště.

a rozšiřování obchodního podnikání mohou být příčinami vysoké úrokové sazby, nijak z toho nevyplývá, že vysoká úroková sazba je příčinou vysokého zisku. A jde právě o to, zda tento vysoký úrok (jak se za krize skutečně ukázalo) netrval dále či dokonce nevyvrcholil, když po vysoké míře zisku už dávno nebylo ani potuchy.

3718. „Pokud se týká velkého zvýšení míry diskontu, je to okolnost, která vyplývá výhradně ze zvýšené hodnoty kapitálu, a myslím, že příčinu této zvýšené hodnoty kapitálu může každý odhalit naprosto jasně. Zmínil jsem se již o tom, že za 13 let působnosti tohoto bankovního zákona vzrostl obchod Anglie ze 45 na 120 miliónů liber šterlinků. Pomysleme na všechny události, které tento stručný číselný údaj zahrnuje; pomysleme, jak úžasnou poptávku po kapitálu i obrovské zvětšení obchodu přináší; pomysleme konečně, že přirozený zdroj nabídky pro tuto velkou poptávku, totiž roční úspory země, se za poslední tři nebo čtyři roky spotřeboval nevýnosnými výdaji na válečné účely. Přiznávám se, jsem překvapen, že úroková sazba nestoupla ještě daleko výše; čili jinak řečeno, jsem překvapen, že nouze o kapitál není v důsledku těchto obrovských operací ještě daleko horší, než jste už zjistili."

Jak podivně si náš lichvářský logik hraje se slovy! Už je tu zase se svou zvýšenou hodnotou kapitálu! Zřejmě si představuje, že na jedné straně docházelo k tomuto úžasnému rozšiřování reprodukčního procesu, tedy k akumulaci skutečného kapitálu, a že na straně druhé stál „kapitál", po kterém vznikala „úžasná poptávka", vyvolaná snahou uskutečnit toto obrovské zvětšení obchodů! Cožpak toto obrovské zvětšení výroby nebylo samo zvětšením kapitálu, a jestliže vyvolalo poptávku, nevyvolalo zároveň také nabídku a dokonce i zvětšenou nabídku peněžního kapitálu? Jestliže stoupla úroková sazba hodně vysoko, stoupla přece jen proto, že poptávka po peněžním kapitálu rostla ještě rychleji než nabídka, jinak řečeno proto, že s rozšířením průmyslové výroby se rozšířilo její provozování na základě úvěrového systému. Jinak řečeno, skutečné rozšíření průmyslu vyvolalo zvýšenou poptávku po „úvěru", a tato poptávka je zřejmě to, co náš bankéř rozumí pod „úžasnou poptávkou po kapitálu". Vývozní obchod se ovšem nezvýšil ze 45 na 120 miliónů rozšířením pouhé *poptávky* po kapitálu. A co rozumí Overstone dále tím, říká-li, že roční úspory země, pohlcené krymskou válkou, jsou přirozeným zdrojem nabídky pro tuto velkou poptávku? Předně, z čehopak akumulovala Anglie v období 1792 až 1815, což byla docela jiná válka než malá krymská válka? Za druhé, jestliže vyschl přirozený zdroj, z jakéhopak zdroje přitékal kapitál? Jak známo, Anglie si nevypůjčovala u cizích národů. Jestliže však je mimo přirozený zdroj ještě zdroj umělý, bylo by zajisté nejpříjemnější metodou pro nějaký národ používat

přirozeného zdroje ve válce a umělého zdroje v podnikání. Jestliže však byl po ruce jen starý peněžní kapitál, mohl zdvojnásobit svou účinnost vysokou úrokovou sazbou? Pan Overstone se zřejmě domnívá, že roční úspory země (které se však prý tenkrát spotřebovaly) se přeměňují jedině v peněžní kapitál. Kdyby však nedocházelo ke skutečné akumulaci, tj. ke zvyšování výroby a rozmnožování výrobních prostředků, k čemu by byla akumulace pohledávek na tuto výrobu, které by měly peněžní formu?

Stoupání „hodnoty kapitálu", které vyplývá z vysoké míry zisku, zaměňuje Overstone se stoupáním, které vyplývá ze zvýšené poptávky po peněžním kapitálu. Tato poptávka může stoupat z příčin, které vůbec nezávisí na míře zisku. Sám uvádí jako příklad, že roku 1847 stoupala v důsledku znehodnocení reálného kapitálu. Podle toho, jak se mu to hodí, vztahuje hodnotu kapitálu jednou k reálnému kapitálu, podruhé ke kapitálu peněžnímu.

Nepoctivost našeho bankovního lorda, i s jeho omezeným bankéřským hlediskem, které didakticky zahrocuje, se projevuje dále v tomto:

3728. (Otázka:) „Řekl jste, že podle vašeho názoru nemá míra diskontu pro obchodníka podstatný význam; neřekl byste nám laskavě, co považujete za obvyklou míru zisku?"

Pan Overstone prohlašuje, že odpovědět na tuto otázku je „nemožné".

3729. „Dejme tomu, že průměrná míra zisku je 7—10 %; pak musí změna diskontní míry z 2 % na 7 nebo 8 mít na míru zisku podstatný vliv, není-li pravda?"

(Otázka sama zaměňuje míru podnikatelského zisku a míru zisku a přehlíží, že míra zisku je společným zdrojem úroku a podnikatelského zisku. Úroková míra může nechat nedotčenou míru zisku, ale ne podnikatelský zisk. Overstonova odpověď:)

„Předně podnikatelé nebudou platit takovou míru diskontu, která pohltí značnou část jejich zisku; to raději svůj podnik zavřou."

(Ovšem, jestliže mohou a nezničí se. Dokud je jejich zisk vysoký, platí diskont, protože chtějí, a je-li zisk nízký, protože musí.)

„Co znamená eskont? Proč někdo eskontuje směnku?... Protože chce získat větší kapitál";

(halte-là*! Protože chce anticipovat zpeněžení svého vázaného kapitálu

* Počkat!

a zabránit zastavení svého podniku. Protože musí krýt splatné platby. Zvyšovat kapitál potřebuje pouze tehdy, jestliže podnik jde dobře nebo jestliže spekuluje s cizím kapitálem, i když podnik jde špatně. Eskont není jen prostředek k rozšíření podniku.)

„A proč chce disponovat větším kapitálem? Protože chce tohoto kapitálu používat; a proč chce tohoto kapitálu používat? Protože je to výnosné; ale nebylo by to pro něho výnosné, kdyby diskont pohltil jeho zisk."

Tento samolibý logik předpokládá, že směnky se eskontují jen proto, aby se rozšířil podnik, a že se podnik rozšiřuje, protože je to výnosné. První předpoklad je mylný. Obyčejný podnikatel eskontuje, aby anticipoval peněžní formu svého kapitálu a tím udržel nepřetržitost reprodukčního procesu; ne proto, aby rozšířil podnik nebo sehnal další kapitál, nýbrž aby úvěr, který dává, vyrovnal úvěrem, který bere. A jestliže chce svůj podnik rozšířit na úvěr, bude mu eskont směnek málo platný, neboť je pouze přeměnou peněžního kapitálu, který už má v ruce, z jedné formy v druhou; raději si opatří pevnou zápůjčku na delší dobu. Úvěrový šejdíř ovšem eskontuje své plané směnky, aby rozšířil svůj podnik, aby jeden nesolidní podnik kryl jiným; ne proto, aby na tom vydělal, nýbrž aby dostal do rukou cizí kapitál.

Když pan Overstone takto ztotožnil eskont s výpůjčkou dalšího kapitálu (místo s přeměnou směnek, které představují kapitál, v hotové peníze), dává se hned na ústup, jakmile je přitisknut ke zdi.

3730. (Otázka:) „Nemusí podnikatelé, jakmile se jednou pustí do obchodu, ve svých operacích po určitou dobu pokračovat, i když úroková sazba dočasně stoupá?" — (Overstone:) „Jestliže někdo může při některé jednotlivé transakci dostat k dispozici kapitál za nižší úrokovou sazbu místo za vysokou úrokovou sazbu, je to pro něho, díváme-li se na věc z tohoto omezeného hlediska, nesporně příjemné."

Naproti tomu je to neomezené hledisko, jestliže teď pan Overstone rozumí „kapitálem" najednou pouze svůj bankéřský kapitál a na člověka, který u něho eskontuje směnky, se dívá jako na člověka bez kapitálu, protože jeho kapitál existuje ve formě zboží nebo protože tu je peněžní formou jeho kapitálu směnka, kterou pan Overstone přeměňuje v jinou peněžní formu.

3732. „Můžete nám v souvislosti s bankovním zákonem z roku 1844 říci, jaký byl přibližně poměr úrokové sazby k zlaté zásobě banky? Je pravda, že když bylo v bance 9 nebo 10 miliónů zlata, byla úroková sazba 6 nebo 7 %, a když ho tam bylo 16 miliónů, pohybovala se úroková sazba asi na 3—4 procentech?"

(Tazatel ho chce přimět k tomu, aby vysvětlil úrokovou sazbu, pokud má na ni vliv množství zlata v bance, z úrokové sazby, pokud má na ni vliv hodnota kapitálu.)

„Neříkám, že tomu tak je... ale jestliže tomu tak je, pak bychom podle mého názoru měli sáhnout k ještě ostřejším opatřením, než byla opatření z roku 1844; neboť kdyby bylo pravda, že čím větší je zlatý poklad, tím nižší je úroková sazba, museli bychom se podle tohoto názoru na věc dát do toho a zvyšovat zlatý poklad až na neomezenou částku, a pak bychom úrok stlačili na nulu."

Cayleyho, který otázku položil, tento nepodařený vtip nepřivádí z míry; pokračuje:

3733. „Kdyby tomu tak bylo, dejme tomu, že by se do banky vrátilo 5 miliónů zlata, pak by v nejbližších 6 měsících představoval zlatý poklad asi 16 miliónů a dejme tomu, že by proto úroková sazba klesla na 3 až 4 %, jak by se pak mohlo tvrdit, že pokles úrokové sazby vyplývá z nějakého velkého omezení podnikání?" — „Řekl jsem, že nedávné velké zvýšení úrokové sazby, nikoliv pokles úrokové sazby, úzce souvisí s velkým rozšiřováním podnikání." —

Ale Cayley říká: Jestliže je vzestup úrokové sazby spolu se ztenčováním zlatého pokladu, známkou toho, že se podnikání rozšiřuje, musí být pokles úrokové sazby spolu se vzrůstem zlatého pokladu známkou toho, že se podnikání omezuje. Na to zůstává Overstone dlužen odpověď.

3736. {Otázka:} „Vzpomínám si, Vy" (v textu je vždy Your Lordship*) „jste řekl, že peníze jsou nástroj k získávání kapitálu."

(Je to ale nejapnost, dívat se na ně jako na nástroj; je to *forma* kapitálu.)

„Jestliže se ztenčuje zlatý poklad" {Anglické banky}, „není naopak velká obtíž v tom, že *kapitalisté* nemohou dostat peníze?" — {Overstone:} „Ne; po penězích se neshánějí kapitalisté, nýbrž nekapitalisté; a proč se shánějí po penězích?... Protože pomocí peněz ovládnou kapitál kapitalistů, aby podnikali za ty, kdo nejsou kapitalisty."

Zde přímo prohlašuje, že továrníci a obchodníci nejsou kapitalisté a že kapitál kapitalisty je pouze peněžní kapitál.

3737. „Cožpak lidé, kteří vydávají směnky, nejsou kapitalisté?" — „Lidé, kteří vydávají směnky, možná kapitalisté jsou a možná také nejsou."

Tady je v koncích.

Nyní je tázán, zda směnky obchodníků nepředstavují zboží, které proda-

* Vaše lordstvo.

li nebo nalodili. Popírá, že tyto směnky představují hodnotu zboží zcela tak jako bankovka zlato. (3740, 3741.) To už je nestydatost.

3742. „Není cílem obchodníka dostat peníze?" — „Ne; dostat peníze není cílem při vydání směnky; dostat peníze je cílem při eskontu směnky."

Vydání směnky je přeměnou zboží ve formu úvěrových peněz, jako je eskontování směnky přeměnou těchto úvěrových peněz v jiné peníze, totiž v bankovky. Ať tak či onak, pan Overstone tu připouští, že cílem eskontu je dostat peníze. Dříve říkal, že se neeskontuje proto, aby se kapitál přeměnil z jedné formy v druhou, nýbrž proto, aby se získal další kapitál.

3743. „Jaké je velké přání obchodního světa za tlaku paniky, k níž podle vašich slov došlo v roce 1825, 1837 a 1839; snaží se získat kapitál, nebo zákonné platidlo?" — „Snaží se dostat moc nad kapitálem, aby mohli dále podnikat."

Snaží se, protože je nedostatek úvěru, dostat platidlo za své splatné směnky, aby nemuseli prodávat své zboží pod cenou. Jestliže sami nemají vůbec kapitál, dostávají ovšem s platidlem i kapitál, protože dostávají hodnotu bez ekvivalentu. Sháňka po penězích jako penězích není nikdy nic jiného než přání přeměnit hodnotu z formy zboží nebo pohledávky ve formu peněz. Proto také, i když ponecháme stranou krize, existuje velký rozdíl mezi vypůjčením kapitálu a eskontem, který uskutečňuje pouze přeměnu peněžních pohledávek z jedné formy v jinou čili ve skutečné peníze.

{Já — vydavatel — dovoluji si sem vsunout poznámku.

U Normana i u Loyd-Overstona vystupuje bankéř vždy jako někdo, kdo „půjčuje kapitál", a jeho zákazník jako ten, kdo na něm žádá „kapitál". Tak si podle Overstonových slov někdo dává u bankéře eskontovat směnky, „protože chce získat *kapitál*" (3729), a je mu příjemné, „může-li dostat *k dispozici kapitál* za nízkou úrokovou sazbu" (3730). „Peníze jsou nástroj k získání *kapitálu*" (3736) a v panice je velkým přáním obchodního světa „dostat moc nad *kapitálem*" (3743). Přestože má Loyd-Overstone v otázce, co je kapitál, velmi zmatené názory, vysvítá jasně alespoň tolik, že to, co bankéř dává obchodnímu zákazníkovi, označuje jako kapitál, který zákazník předtím neměl, který se mu půjčil, který je dalším kapitálem vedle toho, kterým zákazník už disponoval.

Bankéř si tak zvykl vystupovat jako rozdělovač společenského kapitálu, pohotového v peněžní formě — ve formě zápůjček — že mu každá funkce, při které vydává peníze, připadá jako zálohování, půjčování. Všechny

peníze, které vyplácí, mu připadají jako půjčka, záloha. Jestliže poskytuje peníze přímo jako půjčku, pak je to pravda. Vynakládá-li je na eskont směnky, jsou pro něho ve skutečnosti zálohou až do splatnosti směnky. Tak se v jeho hlavě utvrzuje představa, že nemůže provést žádnou platbu, která by nebyla zálohou, a to zálohou nejen v tom smyslu, že každé umístění peněz za účelem dosažení úroku nebo zisku se považuje z ekonomického hlediska za zálohu, kterou dotyčný majitel peněz jako soukromník dává sám sobě jako podnikateli. Ale zálohou, půjčkou v tom určitém smyslu, že bankéř postupuje zákazníkovi zápůjčkou nějakou částku, o kterou se zvětší kapitál, jímž tento zákazník disponuje.

Právě tato představa přenesená z bankovní účtárny do politické ekonomie vyvolala zmatený spor, zda to, co bankéř dává svému obchodnímu zákazníkovi k dispozici v hotových penězích, je kapitál nebo pouze peníze, oběživo, currency? Jestliže máme tuto — v podstatě jednoduchou — spornou otázku vyřešit, musíme se postavit na stanovisko bankovního zákazníka. Záleží na tom, co žádá a co dostává.

Jestliže banka povolí obchodnímu zákazníkovi půjčku prostě na jeho osobní úvěr, bez záruky, je věc jasná. Dostává nesporně zálohu, půjčku v určité výši jako přídavek ke kapitálu, jehož dosud používal. Dostává ji ve formě peněz; tj. dostává nejen peníze, ale i peněžní *kapitál.*

Jestliže dostane půjčku na zástavu cenných papírů etc., je to záloha v tom smyslu, že se mu vyplatily peníze s výhradou, že je vrátí. Ale není to zálohování kapitálu. Neboť cenné papíry představují také kapitál, a to vyšší částku než půjčka. Příjemce tedy dostává menší kapitálovou hodnotu, než dává zástavou; nezískává tím žádný dodatečný kapitál. Nedělá tuto transakci proto, že potřebuje kapitál, — vždyť ho má ve svých cenných papírech — nýbrž proto, že potřebuje peníze. Zde tedy máme půjčku *peněz*, nikoliv však kapitálu.

Jestliže se poskytne půjčka na eskont směnek, mizí i *forma* zálohy. Jde tu o ryzí koupi a prodej. Směnka přechází rubopisem do vlastnictví banky a peníze do vlastnictví zákazníka; o tom, že je zákazník vrátí, není ani řeč. Jestliže zákazník koupí hotové peníze směnkou nebo jiným úvěrovým nástrojem, není to o nic více a o nic méně záloha, půjčka, než kdyby si koupil hotové peníze za nějaké jiné zboží, bavlnu, železo, obilí. A nejméně se tu může mluvit o zálohování *kapitálu.* Každá koupě a prodej mezi obchodníky je převodem kapitálu. Ale k půjčce dochází jen tam, kde

převod kapitálu není vzájemný, nýbrž jednostranný a dočasný. O půjčku kapitálu eskontem směnky tedy může jít pouze tam, kde směnka je planou směnkou, která nepředstavuje žádné prodané zboží a kterou žádný bankéř nepřijme, jakmile pozná, že je to planá směnka. V normální eskontní transakci tedy bankovní zákazník nedostává žádnou zálohu, žádnou zápůjčku, ani v kapitálu, ani v penězích; dostává peníze za prodané zboží.

Případy, kdy zákazník žádá banku o kapitál a kdy ho od ní dostává, se tedy velmi zřetelně liší od případů, kdy si od banky vypůjčuje peníze čili kdy od banky kupuje peníze. A protože zejména pan Loyd-Overstone půjčoval ze svých fondů bez krytí jen velmi zřídka (byl bankéřem mé firmy v Manchesteru), je jasné i to, že jeho krásné výklady o masách kapitálu, které velkodušní bankéři půjčují továrníkům, jimž chybí kapitál, jsou prohnaným chvastounstvím.

V kapitole XXXII říká Marx ostatně v podstatě totéž: „Poptávka po platidlech není nic jiného než poptávka po *zpeněžení*, pokud obchodníci a výrobci mohou poskytnout dobré záruky; je to poptávka po *peněžním kapitálu*, pokud je poskytnout nemohou, pokud jim tedy půjčka platidel dává nejen peněžní formu, nýbrž i chybějící *ekvivalent* na platby, ať už v jakékoliv formě." — Dále pak v kap. XXXIII: „Při rozvinutém úvěru, kdy se peníze soustřeďují v rukou bank, banky *alespoň nominálně* půjčují peníze. Toto půjčování se týká jen* peněz, které jsou v oběhu. Je to půjčování *oběživa*, a ne půjčování kapitálů, které toto oběživo uvádí do pohybu." — Také pan Chapman, který to musí vědět, potvrzuje výše uvedený názor na eskontní transakci: B. C. 1857:

„Bankéř má směnku, bankéř *koupil směnku*." Svědecké výpovědi. Otázka 5139.

Ostatně v kapitole XXVIII se k tomuto tématu ještě vrátíme. — *B. E.*}

3744. „Nepopsal byste nám laskavě, co vlastně rozumíte výrazem kapitál?" — {Overstonova odpověď:} „Kapitál se skládá z různého zboží, jehož pomocí se udržuje podnikání v chodu (capital consists of various commodities, by the means of which trade is carried on); existuje fixní kapitál a existuje oběžný kapitál. Vaše lodi, vaše doky a vaše loděnice jsou fixní kapitál, vaše potraviny, vaše šaty atd. jsou kapitál oběžný."

3745. „Má odliv zlata do ciziny škodlivé následky pro Anglii?" — „Nemá, pokud se s tímto slovem spojuje racionální smysl."

(A teď přijde stará Ricardova teorie peněz.)

* 1. vydání: se netýká.

„Za přirozeného stavu věcí se peníze celého světa rozdělují mezi různé země světa v určitých proporcích; tyto proporce jsou takové, že při takovém rozdělování" {peněz} „styk mezi některou zemí na jedné straně a všemi ostatními zeměmi na straně druhé je pouze směnný styk; ale jsou rušivé vlivy, které na toto rozdělení čas od času zapůsobí; jakmile se tyto vlivy dostaví, odtéká část peněz dané země do jiných zemí." — 3746. „Používáte nyní výrazu peníze. Jestliže jsem vám dříve dobře rozuměl, nazval jste to ztrátou kapitálu." — „Co jsem nazval ztrátou kapitálu?" — 3747. „Odliv zlata." — „Ne, to jsem neřekl. Používáte-li zlata jako kapitálu, je to nesporně ztráta kapitálu; je to výdaj určité části drahého kovu, ze kterého se skládají světové peníze." — 3748. „Neřekl jste dříve, že změna v míře diskontu je pouhým ukazatelem změny v hodnotě kapitálu?" — „Ano." — 3749. „A že míra diskontu se všeobecně mění se změnou zlaté rezervy Anglické banky?" — „Ano; ale řekl jsem již, že kolísání úrokové sazby, které vzniká v některé zemi změnou v množství peněz" (tím tu tedy rozumí množství skutečného zlata), „je velmi nepatrné..."

3750. „Chcete tedy říci, že nastal úbytek kapitálu, jestliže došlo k delšímu, přesto však jen dočasnému vzestupu diskontu nad obvyklou sazbu?" — „Úbytek v určitém smyslu slova. Poměr mezi kapitálem a poptávkou po něm se změnil; ale možná proto, že se zvýšila poptávka, a ne proto, že ubylo kapitálu."

(Ale vždyť se právě teď kapitál kladl naroveň penězům neboli zlatu, a ještě poněkud dříve se vzestup úrokové sazby vysvětloval vysokou mírou zisku, která vyplývala z rozšiřování, a ne z omezování podnikání nebo kapitálu.)

3751. „Jaký kapitál tu máte speciálně na mysli?" — „To záleží úplně na tom, jaký kapitál potřebuje každý jednotlivec. Je to kapitál, který má národ k dispozici, aby mohl podnikat, a jestliže se toto podnikání zdvojnásobí, musí nastat velký vzrůst poptávky po kapitálu, nutném k tomu, aby se mohlo dále podnikat."

(Tento vykutálený bankéř napřed zdvojnásobuje podnikání a pak teprve poptávku po kapitálu, nutném k tomu, aby se zdvojnásobilo. Vidí pořád jen svého zákazníka, který pana Loyda žádá o větší kapitál, aby zdvojnásobil svůj podnik.)

„Kapitál je jako každé jiné zboží" (ale vždyť podle pana Lyoda není kapitál nic jiného než souhrn všeho zboží); „mění svou cenu" (zboží tedy mění dvakrát cenu, jednou jako zboží, podruhé jako kapitál) „podle poptávky a nabídky."

3752. „Kolísání v míře diskontu všeobecně souvisí s kolísáním zlaté zásoby v trezorech banky. Máte na mysli tento kapitál?" — „Ne." — 3753. „Můžete uvést příklad, kdy by se v Anglické bance nahromadila velká zásoba zlata a míra diskontu přitom byla vysoká?" — „V Anglické bance se nehromadí kapitál, nýbrž peníze." — 3754. „Řekl jste, že úroková sazba závisí na množství kapitálu; řekl byste nám laskavě, jaký kapitál tím myslíte, a uvedl byste příklad, kdy v bance ležela velká zásoba zlata a úroková sazba byla přitom vysoká?" — „Je velmi pravděpodobné," (vida!) „že nahromadění zlata v bance se mohlo časově krýt s nízkou úrokovou sazbou, protože v období slabší poptávky po kapitálu" (totiž peněžním kapitálu; doba, o které se zde mluví, 1844 a 1845, byla dobou prosperity) „se přirozeně může nahromadit prostředek či nástroj, jímž se velí

kapitálu." — 3755. „Domníváte se tedy, že mezi mírou diskontu a množstvím zlata v bankovním trezoru není žádná souvislost?" — „Může mezi nimi být taková souvislost, ale není to zásadní souvislost" (jeho bankovní zákon z roku 1844 však dělá zásadou Anglické banky, aby regulovala úrokovou sazbu podle množství zlata, které má); „mohou se shodovat časově (there may be a coincidence of time)." — 3758. „Chcete tedy říci, že pro obchodníky v tuzemsku je v době nouze o peníze, když je vysoká míra diskontu, obtíž v tom, dostat kapitál, a ne v tom dostat peníze?" — „Zaměňujete dvě věci, které já v této formě nespojuji; je obtížné dostat kapitál a stejně obtížné je dostat peníze... Obtíž dostat peníze a obtíž dostat kapitál je stejná obtíž, jenže vzata ve dvou různých momentech svého průběhu."

Tady je zase v koncích. První obtíž spočívá v tom, eskontovat směnku čili dostat půjčku na zástavu zboží. Obtíž je v tom, přeměnit kapitál nebo obchodní cenný papír v peníze. A tato obtíž dochází výrazu mimo jiné ve vysoké úrokové sazbě. Jakmile však někdo peníze dostane, v čem pak spočívá druhá obtíž? Jestliže jde pouze o placení, je tak těžké zbavit se peněz? A jde-li o nákup, měl někdy v dobách krize někdo nějaké potíže s nákupem? A i kdybychom připustili, že by se to týkalo zvláštního případu zdražení obilí, bavlny etc., pak by se přece tato obtíž nemohla projevovat v hodnotě peněžního kapitálu, tj. v úrokové sazbě, nýbrž v ceně zboží; a tato obtíž se přece překonala tím, že náš muž má nyní peníze k nákupu tohoto zboží.

3760. „Ale vyšší míra diskontu přece znamená zvýšenou obtíž dostat peníze?" — „Znamená zvýšenou obtíž dostat peníze, ale nejde tu o to, mít peníze; peníze jsou pouze formou" (a tato forma přináší do bankéřovy kapsy zisk), „ve které se ve složitých vztazích za civilizovaných poměrů projevuje zvýšená obtíž dostat kapitál."

3763. {Overstonova odpověď:} „Bankéř je prostředník, který na jedné straně přijímá vklady a na druhé straně těchto vkladů používá tím, že je *ve formě kapitálu* svěřuje osobám, které etc."

Zde konečně poznáváme, co Overstone rozumí kapitálem. Přeměňuje peníze v kapitál tím, že je „svěřuje" čili — řečeno méně eufemisticky — že je půjčuje na úroky.

Pan Overstone řekl předtím, že změna diskontní míry v podstatě nesouvisí se změnou ve velikosti zlatého pokladu banky nebo v množství daných peněz, nýbrž že se spolu nanejvýš jen časově kryjí, a nyní opakuje:

3805. „Jestliže se odlivem zmenší množství peněz v zemi, stoupne jejich hodnota, a Anglická banka se bude muset přizpůsobit této změně v hodnotě peněz."

(Tedy změně v hodnotě peněz *jako kapitálu*, jinak řečeno, změně v úrokové sazbě, neboť hodnota peněz *jako peněz*, ve srovnání se zbožím, zůstává stejná.)

„Technicky se to vyjadřuje tak, že banka zvyšuje úrokovou sazbu."
3819. „Nikdy tyto dvě věci nezaměňuji."

Totiž peníze a kapitál. Prostě proto, že je nikdy nerozlišuje.

3834. „Velmi značná částka, kterou bylo třeba zaplatit za nutné prostředky k obživě země" (za obilí v roce 1847) „a která *byla ve skutečnosti kapitálem.*"
3841. „Kolísání diskontní míry nesporně velmi úzce souvisí se stavem zlaté rezervy" {Anglické banky}, „neboť stav rezervy je ukazatelem přibývání nebo ubývání množství peněz, které je v zemi; a úměrně tomu, jak peněz v zemi přibývá nebo ubývá, klesá nebo stoupá hodnota peněz, a tomu se přizpůsobuje i bankovní míra diskontu."

Zde tedy Overstone připouští to, co ve své výpovědi č. 3755 kategoricky popřel.

3842. „Mezi oběma je úzká souvislost."

Totiž mezi množstvím zlata v issue department* a rezervou bankovek v banking department. Vysvětluje tu změnu úrokové sazby změnou v množství peněz. Ale to, co říká, není pravda. Rezerva se může zmenšovat, protože se v zemi zvyšuje množství obíhajících peněz. Tak tomu bývá, jestliže veřejnost přijímá bankovky a kovový poklad se nezmenšuje. Ale pak úroková sazba stoupá, protože bankovní kapitál Anglické banky je limitován podle zákona z roku 1844[64]. O tom však nesmí mluvit, protože v důsledku tohoto zákona nemají tato dvě oddělení banky spolu nic společného.

3859. „Vysoká míra zisku bývá vždy provázena velkou poptávkou po kapitálu; velká poptávka po kapitálu zvyšuje jeho hodnotu."

Zde tedy konečně máme souvislosti mezi vysokou mírou zisku a poptávkou po kapitálu, jak si ji představuje Overstone. Naproti tomu v letech 1844—1845 panovala např. v bavlnářském průmyslu vysoká míra zisku, protože při silné poptávce po bavlněném zboží byla surová bavlna levná a zůstala levná. Hodnota kapitálu (a podle jednoho z dřívějších citátů nazývá Overstone kapitálem to, čeho každý používá při svém podnikání), tedy v daném případě hodnota surové bavlny, se pro továrníka nezvýšila. Dejme tomu, že vysoká míra zisku pohnula leckterého bavlnářského továrníka, aby si na rozšíření svého podniku vypůjčil peníze. Tím stoupla jeho poptávka po *peněžním* kapitálu a po ničem jiném.

* emisní oddělení.

3889. „Zlato může být penězi nebo také nemusí, právě tak jako papír může být bankovkou nebo také nemusí."

3896. „Rozumím vám tedy dobře v tom smyslu, že upouštíte od stanoviska, které jste zastával v roce 1840: že kolísání počtu obíhajících bankovek Anglické banky se řídí kolísáním velikosti zlatého pokladu?" — „Upouštím od něho v tom smyslu... že podle dnešního stavu našich znalostí musíme k obíhajícím bankovkám připočítávat ještě bankovky, které leží v bankovní rezervě Anglické banky."

To je vrchol všeho. Svévolné ustanovení, že banka smí natisknout tolik papírových bankovek, kolik představuje její zlatý poklad, a k tomu ještě dalších 14 miliónů, podmiňuje ovšem, že emise bankovek kolísá podle toho, jak kolísá zlatý poklad. Protože však „dnešní stav našich znalostí" jasně ukázal, že množství bankovek, které banka může podle toho vyrobit (a které issue department posílá do banking department) — že tento oběh mezi oběma odděleními Anglické banky, který kolísá podle toho, jak kolísá zlatý poklad, neurčuje kolísání oběhu bankovek mimo zdi Anglické banky, stává se nyní tento druhý, skutečný oběh, pro správu banky lhostejným, a jedině rozhodujícím se stává oběh mezi oběma odděleními banky, jehož rozdíl od skutečného oběhu se projevuje v rezervě. Pro vnější svět má tento oběh význam jen potud, že rezerva ukazuje, nakolik se banka blíží k zákonem stanovenému maximu emise bankovek a kolik mohou zákazníci banky ještě dostat z bankovního oddělení.

O Overstonově mala fides* uvedeme tento skvělý příklad:

4243. „Kolísá podle vašeho názoru množství kapitálu od měsíce k měsíci v takové míře, že by se tím jeho hodnota mohla měnit tak, jak jsme to viděli v posledních letech na kolísání míry diskontu?" — „Poměr mezi poptávkou a nabídkou kapitálu se může nesporně měnit i v krátkých obdobích... Oznámí-li zítra Francie, že chce uzavřít velkou půjčku, způsobí to v Anglii bezpochyby ihned silnou změnu *v hodnotě peněz, tj. v hodnotě kapitálu.*"

4245. „Jestliže Francie oznámí, že náhle potřebuje na nějaký účel za 30 miliónů zboží, vznikne, abych použil vědečtějšího a jednoduššího výrazu, velká poptávka po *kapitálu.*"

4246. „*Kapitál*, který by Francie chtěla za svou půjčku koupit, je *jedna* věc; *peníze*, za které ho Francie koupí, jsou *jiná* věc; mění tedy *peníze* svou hodnotu, nebo nemění?" — „Vracíme se ke staré otázce, a ta se podle mého hodí spíše do studovny učence než do této jednací síně výboru."

A s těmito slovy odchází, ne však do studovny.([84])

([84]) Další o Overstonových zmatených pojmech o kapitálu na konci kap. XXXII. *[B. E.]*

* nepoctivosti.

KAPITOLA DVACÁTÁ SEDMÁ

ÚLOHA ÚVĚRU V KAPITALISTICKÉ VÝROBĚ

Všeobecné poznámky, které jsme dosud vyslovili o úvěru, byly:

I. Úvěr musel vzniknout, aby se zprostředkovalo vyrovnávání míry zisku čili pohyb tohoto vyrovnávání, na kterém je založena celá kapitalistická výroba.

II. Zmenšují se oběhové náklady.

1. Jedním z hlavních oběhových nákladů jsou peníze samy, pokud mají samy hodnotu. Úvěrem se peníze uspoří trojím způsobem.

A. Tím, že pro velkou část transakcí vůbec odpadají.

B. Tím, že se zrychluje oběh oběživa.([85]) To se zčásti kryje s tím, co je třeba říci pod bodem 2. Na jedné straně je totiž toto zrychlování technické; tj. za jinak nezměněné velikosti a množství skutečných obratů zboží, jež zprostředkují spotřebu, vykonává tutéž službu menší masa peněz nebo peněžních známek. To souvisí s technikou bankovnictví. Na druhé straně zrychluje úvěr rychlost metamorfózy zboží a tím rychlost oběhu peněz.

C. Zlaté peníze se nahrazují papírovými.

2. Úvěr zrychluje jednotlivé fáze oběhu čili metamorfózy zboží, dále metamorfózy kapitálu, a tím zrychluje reprodukční proces vůbec. (Na druhé straně umožňuje úvěr od sebe na delší dobu oddělovat akty koupě a prodeje, a je tudíž základem spekulace.) Na smršťování rezervních fondů lze pohlížet z dvojího hlediska: na jedné straně jako na zmenšování

([85]) „Průměrný oběh bankovek Francouzské banky byl roku 1812: 106 538 000 franků; roku 1818: 101 205 000 franků, kdežto oběh peněz, celkový úhrn všech příjmů a plateb, byl roku 1812: 2 837 712 000 franků; roku 1818: 9 665 030 000 franků. Intenzita oběhu ve Francii roku 1818 se tedy měla k intenzitě roku 1812 jako 3 : 1. Velkým regulátorem rychlosti oběhu je úvěr... Tím si lze vysvětlit, proč se prudký tlak na peněžní trh obvykle časově shoduje s naplněným oběhem." (The Currency Theory reviewed etc., s. 65.) — „Mezi zářím 1833 a zářím 1843 vzniklo ve Velké Británii na 300 bank, které vydávaly vlastní bankovky; důsledkem toho bylo zmenšení oběhu bankovek o 2 ½ miliónu; koncem září 1833 byl 36 035 244 liber št. a koncem září 1843 33 518 544 liber št." (Tamtéž, s. 53.) — „Podivuhodná intenzita skotského oběhu mu dovoluje, aby se 100 librami št. vyřídil totéž množství peněžních transakcí, ke kterému je v Anglii třeba 420 liber št." (Tamtéž, s. 55. To se týká jen technické stránky operací.)

oběživa, na straně druhé jako na omezování části kapitálu, která musí stále existovat v peněžní formě.([86])

III. Vznikají akciové společnosti. Odtud:

1. Měřítko výroby se ohromně rozšiřuje a vznikají podniky, které byly nemožné u jednotlivého kapitálu. Přitom se takové podniky, které dříve bývaly vládními podniky, stávají společenskými.

2. Kapitál, který sám o sobě spočívá na společenském způsobu výroby a předpokládá společenskou koncentraci výrobních prostředků a pracovních sil, nabývá tu přímo formy společenského kapitálu (kapitálu přímo sdružených individuí) v protikladu k soukromému kapitálu a jeho podniky vystupují jako společenské podniky v protikladu k soukromým podnikům. Je to překonání kapitálu jako soukromého vlastnictví v rámci samého kapitalistického způsobu výroby.

3. Přeměna skutečně fungujícího kapitalisty v pouhého ředitele, správce cizího kapitálu, a vlastníků kapitálů v pouhé vlastníky, pouhé peněžní kapitalisty. I když dividendy, které pobírají, zahrnují úrok i podnikatelský zisk, tj. celý zisk (neboť plat ředitele je nebo má být pouhou mzdou za určitou kvalifikovanou práci, jejíž cena se reguluje na trhu práce jako cena každé jiné práce), pobírá se tento celý zisk už jen ve formě úroku, tj. jako pouhá odměna za vlastnictví kapitálu, které se tak úplně odděluje od funkce ve skutečném procesu reprodukce, podobně jako se tato funkce v osobě ředitele odděluje od vlastnictví kapitálu. Zisk tak vystupuje (už nejen jedna jeho část, úrok, který odvozuje své oprávnění z dlužníkova zisku) jako pouhé přivlastňování cizí nadpráce, které vyplývá z přeměny výrobních prostředků v kapitál, tj. z jejich odcizení vůči skutečnému výrobci, z jejich protikladnosti — jako cizího vlastnictví — vůči všem individuím skutečně činným ve výrobě, od ředitele až k poslednímu nádeníkovi. V akciových společnostech je funkce oddělena od vlastnictví kapitálu, tedy i práce je úplně oddělena od vlastnictví výrobních prostředků a nadpráce. Je to výsledek nejvyššího rozvoje kapitalistické výroby, bod, kterým tento vývoj musí nutně projít před zpětnou přeměnou kapitálu ve vlastnictví výrobců, ale ne už v soukromé vlastnictví izolovaných výrobců, nýbrž ve vlastnictví sdružených výrobců, v bezprostřední společenské vlastnictví.

([86]) „Před zřízením bank byla částka kapitálu, které bylo třeba pro funkci oběživa, vždy větší, než vyžadoval skutečný oběh zboží." (Economist. 1845, s. 238.)

Na druhé straně jsou akciové společnosti průchozím bodem k přeměně všech funkcí v reprodukčním procesu, které jsou dosud spojeny s vlastnictvím kapitálu, v pouhé funkce sdružených výrobců, ve společenské funkce.

Dříve než půjdeme dále, je třeba ještě upozornit na jeden ekonomicky důležitý fakt: Protože tu zisk nabývá čistě formy úroku, jsou takové podniky možné i tehdy, jestliže dávají pouze úrok, a to je jeden z důvodů, které brzdí pokles všeobecné míry zisku, neboť tyto podniky, kde podíl konstantního kapitálu je ve srovnání s variabilním kapitálem tak obrovský, nemusejí se nutně účastnit vyrovnávání všeobecné míry zisku.

{Od těch dob, kdy Marx napsal tyto řádky, se vyvinuly, jak známo, nové formy průmyslového podnikání, které představují druhý a třetí stupeň akciové společnosti. Proti denně rostoucí rychlosti, se kterou lze dnes ve všech velkoprůmyslových odvětvích stupňovat výrobu, stojí stále větší pomalost, s níž se rozšiřuje trh pro toto vzrůstající množství výrobků. Co průmysl zhotoví za několik měsíců, může trh pohltit sotva za léta. K tomu přistupuje politika ochranných cel, kterou se každá průmyslová země uzavírá proti druhým a zejména proti Anglii a kterou se domácí výrobní schopnost ještě uměle stupňuje. Následkem toho je všeobecná chronická nadvýroba, nízké ceny, zisk, který klesá, dokonce vůbec odpadá; zkrátka, proslulá svoboda konkurence je se svým rozumem v koncích a musí sama ohlašovat svůj zřejmý skandální bankrot. A sice tím, že v každé zemi se velkoprůmyslníci určitého odvětví spojují v kartel k regulování výroby. Výbor stanoví množství, které má každý závod vyrábět, a koneckonců rozděluje objednávky, jež docházejí. V jednotlivých případech se občas dokonce vytvářely mezinárodní kartely, jako např. mezi anglickou a německou výrobou železa. Ale ani tato forma zespolečenštění výroby ještě nestačila. Protikladnost zájmů jednotlivých firem ji příliš často rozbíjela a obnovovala konkurenci. Tak se dospělo k tomu, že v jednotlivých odvětvích, kde to stupeň výroby dovoloval, se celá výroba tohoto odvětví koncentrovala v jednu velkou akciovou společnost s jednotným vedením. V Americe k tomu došlo již nejednou, v Evropě je dosud největším příkladem United Alkali Trust, který v rukou jediné firmy soustředil celou britskou produkci alkálií. Dřívější majitelé jednotlivých závodů — bylo jich přes třicet — dostali za všechno své zařízení odhadní hodnotu v akciích, celkem na 5 miliónů liber št., které představují fixní kapitál trustu. Technické řízení zůstává v dosavadních ruku, ale obchodní vedení se sou-

střeďuje v rukou generálního ředitelství. Oběžný kapitál (floating capital) v částce asi jednoho miliónu liber št. se nabídl veřejnosti k upisování. Celkový kapitál trustu je tedy 6 miliónů liber št. Tak se v tomto odvětví, které tvoří základ celého chemického průmyslu, konkurence v Anglii nahradila monopolem a je připravena nejpříznivější půda pro budoucí vyvlastnění celou společností, národem. — *B. E.*}

To je překonání kapitalistického způsobu výroby v rámci samého kapitalistického způsobu výroby, a tudíž sám sebe překonávající rozpor, který se prima facie jeví jako pouhý přechod k nové formě výroby. Jako takový rozpor se pak také projevuje v jevové rovině. V určitých sférách vede k zavedení monopolu, a vyžaduje tedy zasahování státu. Reprodukuje novou finanční aristokracii, nový druh příživníků v podobě nesolidních podnikatelů, spekulantů a čistě nominálních ředitelů; celý systém podvodu a klamu při zakládání nesolidních podniků, vydávání akcií a obchodu s akciemi. Je to soukromá výroba bez kontroly soukromého vlastnictví.

IV. Nehledíme-li na akcionářství — které znamená překonání kapitalistického soukromého průmyslu na základě kapitalistického systému samého a které tou měrou, jak se šíří a zachvacuje nová výrobní odvětví, ničí soukromý průmysl — dává úvěr jednotlivému kapitalistovi nebo tomu, kdo je pokládán za kapitalistu, absolutní moc v určitých mezích disponovat cizím kapitálem a cizím vlastnictvím, a tím i cizí prací.([87]) Moc disponovat společenským, nikoliv vlastním kapitálem mu dává moc disponovat společenskou prací. Sám kapitál, který má někdo skutečně nebo podle veřejného mínění, se stává jen základnou pro úvěrovou nadstavbu. To platí zejména o velkoobchodu, jehož rukama prochází největší část společenské-

([87]) Přečtěte si např. v Times[69] seznamy úpadků za rok krize, jako byl rok 1857, a srovnejte si vlastní jmění bankrotářů s částkou jejich dluhů. — „Kupní síla lidí, kteří mají kapitál a úvěr, daleko přesahuje jakékoliv představy těch, kdo nemají praktické zkušenosti se spekulačními trhy." (*Tooke:* Inquiry into the Currency Principle, s. 79.) „Člověk, který má pověst, že pro svůj pravidelný obchod má dost kapitálu, a který se ve svém oboru těší dobrému úvěru, může, jestliže má sangvinické představy o stoupající konjunktuře zboží, se kterým obchoduje, a jestliže má na počátku a v průběhu své spekulace štěstí, provádět vpravdě ohromné koupě ve srovnání se svým kapitálem." (Tamtéž, s. 136.) „Továrníci, obchodníci etc. dělají vesměs obchody, které daleko přesahují jejich kapitál... Kapitál je dnes spíše základem, na kterém se buduje dobrý úvěr, než mezí obratů některého obchodního podniku." (Economist. 1847, s. 1333.)

ho výrobku. Všechna měřítka, všechna ospravedlnění, která byla za kapitalistického způsobu výroby ještě víceméně oprávněná, tu mizí. To, co spekulující velkoobchodník riskuje, není jeho majetek, nýbrž majetek společenský. Stejně otřepanou se stává fráze o tom, že kapitál pochází z úspor, poněvadž tento velkoobchodník právě žádá, aby pro něho šetřili *jiní*. {Jako nedávno našetřila celá Francie půl druhé miliardy franků pro panamské podvodníky. Jak přesně je tu panamský podvod[70] popsán o celých dvacet let dříve, než k němu došlo! — *B. E.*} S jinou frází o odříkání je v rozporu jeho přepych, který se nyní také sám stává prostředkem úvěru. Představy, které mají na méně rozvinutém stupni vývoje kapitalistické výroby ještě jakýs takýs smysl, se tu stávají úplně nesmyslnými. Zdar i nezdar tu vedou stejně k centralizaci kapitálů, a tudíž k vyvlastnění v nejúžasnějším měřítku. Vyvlastnění tu postihuje nejen bezprostřední výrobce, ale i menší a střední kapitalisty. Toto vyvlastnění je výchozím bodem kapitalistického způsobu výroby; provést toto vyvlastnění je jeho cílem, a to koneckonců vyvlastnit všem jednotlivcům výrobní prostředky, které s vývojem společenské výroby přestávají být prostředky soukromé výroby a produkty soukromé výroby a které mohou být výrobními prostředky již jen v rukou sdružených výrobců, tj. jejich společenským vlastnictvím, jako jsou jejich společenským produktem. Toto vyvlastňování se však v rámci kapitalistického systému samého projevuje v protikladné podobě, jako přivlastňování společenského vlastnictví malým počtem lidí; a úvěr dává tomuto malému počtu lidí stále více charakter pouhých dobrodruhů. Protože vlastnictví zde existuje ve formě akcie, stává se jeho pohyb a převod jen a jen výsledkem hry na burze, kde žraloci požírají malé ryby a burzovní vlci ovečky. V podstatě akcie již existuje protiklad ke staré formě, ve které se společenský výrobní prostředek jeví jako individuální vlastnictví; ale sama přeměna ve formu akcie zůstává ještě v zajetí kapitalistických mezí; tedy místo aby protiklad mezi charakterem bohatství jako společenského a jako soukromého bohatství překonávala, vytváří ho jen v nové podobě.

Družstevní továrny dělníků samých jsou, v rámci staré formy, prvním průlomem této formy, ačkoliv přirozeně všude, ve své skutečné organizaci, reprodukují a musí reprodukovat všechny nedostatky existujícího systému. Ale protiklad mezi kapitálem a prací je v nich překonán, třebaže zprvu jen ve formě, že dělníci jako sdružení jsou svým vlastním kapi-

talistou, tj. používají výrobních prostředků ke zhodnocení své vlastní práce. Ukazují, jak na určitém stupni vývoje materiálních výrobních sil a společenských forem výroby, které mu odpovídají, přirozeně a nutně z jednoho způsobu výroby vzniká a rozvíjí se výrobní způsob nový. Bez továrního systému, který vyplývá z kapitalistického způsobu výroby, stejně tak jako bez úvěrového systému, jenž z tohoto způsobu výroby vyplývá, by nemohla vzniknout družstevní továrna. Úvěrový systém, který tvoří hlavní základ postupné přeměny soukromých kapitalistických podniků v kapitalistické akciové společnosti, dává právě tak prostředky k postupnému rozšiřování družstevních podniků ve víceméně národním měřítku. Na kapitalistické akciové podniky stejně jako na družstevní továrny je třeba se dívat jako na přechodné formy mezi kapitalistickým způsobem výroby a způsobem sdruženým, jenomže u jedněch je protiklad překonán negativně a u druhých pozitivně.

Až dosud jsme zkoumali rozvoj úvěru — a v něm obsažené latentní překonání kapitalistického vlastnictví — hlavně se zřetelem na průmyslový kapitál. V příštích kapitolách prozkoumáme úvěr se zřetelem na úrokový kapitál jako takový, jeho účinek na tento kapitál i formu, kterou přitom přijímá; a tu je vůbec třeba ještě několika specificky ekonomických poznámek.

Dříve ještě toto:

Jestliže je úvěr hlavní pákou nadvýroby a přehnané spekulace v obchodu, pak jen proto, že reprodukční proces, který je svou povahou pružný, je tu vystupňován do krajnosti, a to proto, že velké části společenského kapitálu používají lidé, jimž tento kapitál nepatří, kteří se tedy do obchodu pouštějí docela jinak než majitel soukromého kapitálu, který pokud sám funguje, úzkostlivě zvažuje možnosti svého soukromého kapitálu. Z toho vysvítá jen to, že zhodnocování kapitálu, založené na protikladném charakteru kapitalistické výroby, dovoluje skutečný, svobodný rozvoj pouze k určitému bodu, a tvoří tedy ve skutečnosti imanentní pouta a meze výroby, které úvěr ustavičně prolamuje.[88] Úvěr tedy zrychluje materiální rozvoj výrobních sil a vytváření světového trhu; vytvořit je do určitého stupně jako materiální základy nové formy výroby je historickým úkolem kapitalistického výrobního způsobu. Úvěr zároveň urychluje násilné

[88] Th. Chalmers.

výbuchy tohoto rozporu, krize, a tím prvky rozkladu starého způsobu výroby.

Dvojaká povaha, která je imanentní úvěrovému systému: na jedné straně z hybné síly kapitalistické výroby, z obohacování vykořisťováním cizí práce, dělá nejryzejší a nejúžasnější systém spekulace a podvodu a stále více omezuje počet těch, kdo těží ze společenského bohatství; na straně druhé však tvoří přechodnou formu k novému způsobu výroby — tato dvojakost pak propůjčuje hlavním hlasatelům úvěru od Lawa po Isaaka Péreira jejich příjemný charakter napůl podvodníků a napůl proroků.

KAPITOLA DVACÁTÁ OSMÁ

OBĚŽIVO A KAPITÁL. TOOKOVO A FULLARTONOVO POJETÍ

Rozdíl mezi oběživem a kapitálem, jak ho vystihuje Tooke ([89]), Wilson a jiní — přičemž pletou páté přes deváté rozdíly mezi oběživem jako penězi, jako peněžním kapitálem vůbec a jako úrokovým kapitálem (moneyed capital v anglickém smyslu), — se omezuje na dva body.

[89] Uvedeme tu příslušné místo z Tooka v originálu; ve výňatcích se cituje v německém překladu na s. 390.* „The business of bankers, setting aside the issue of promissory notes payable on demand, may be divided into two branches, corresponding with the distinction pointed out by Dr. (Adam) Smith of the transactions between dealers and dealers, and between dealers and consumers. One branch of the bankers' business is to collect *capital* from those who have not immediate employment for it, and to distribute or transfer it to those who have. The other branch is to receive deposits of the *incomes* of their customers, and to pay out the amount, as it is wanted for expenditure by the latter in the objects of their cunsumption... the former being a circulation of *capital*, the latter of *currency*."** (*Tooke:* Inquiry into the Currency Principle, s. 36). První druh operací je „the concentration of capital in the one hand and the distribution of it on the other"***, druhý je „administering the circulation for local purposes of the district"† (tamtéž, s. 37.). — Daleko více se správnému pojetí otázky blíží Kinnear, a to v tomto místě: „Peněz se používá ke dvěma podstatně odlišným operacím. Jako prostředek směny mezi obchodníkem a obchodníkem jsou nástroje, pomocí kterého se převádí kapitál, tj. směňuje se určitá kapitálová částka v penězích za stejnou kapitálovou částku ve zboží. Ale peníze, vynaložené na zaplacení mzdy i na koupi a prodej mezi obchodníkem a spotřebitelem, nejsou kapitál, nýbrž důchod; je to část důchodu celé společnosti, které se používá ke každodennímu výdajům. Tyto peníze obíhají při ustavičném denním používání a jedině tyto peníze lze v přesném smyslu slova na-

* V tomto svazku česky s. 389.

** „Činnost bankéřů, jestliže ponecháme stranou emisi bankovek splatných na předložení, lze rozdělit na dva druhy operací, které odpovídají rozlišování transakcí mezi obchodníky a obchodníky i mezi obchodníky a spotřebiteli, jak to vymezil dr. (Adam) Smith. Jedním druhem bankéřských operací je sbírat *kapitál* od těch, kteří ho nemohou přímo použít, a rozdělovat ho nebo předávat ho těm, kteří ho mohou použít. Druhým druhem operací je přijímat vklady z *příjmů* jejich klientů a vyplácet jim z nich částky, které potřebují na výdaje za spotřební předměty... První je oběh *kapitálu*, druhý oběh *oběživa*."

*** koncentrace kapitálu na jedné straně a jeho rozdělení na straně druhé.

† řízení oběhu pro místní potřeby obvodu.

Oběživo obíhá jednak jako *mince* (peníze), pokud zprostředkuje *vydávání důchodu*, tedy styk mezi individuálními spotřebiteli a maloobchodníky, a do této kategorie je třeba zahrnout všechny obchodníky, kteří prodávají spotřebitelům — individuálním spotřebitelům na rozdíl od produktivních spotřebitelů čili výrobců. Zde obíhají peníze ve funkci mince, i když neustále *nahrazují kapitál.* Určitá část peněz v zemi je neustále vyhrazena pro tuto funkci, i když ji tvoří stále jiné jednotlivé peníze. Naproti tomu pokud peníze zprostředkují *převod kapitálu*, ať už jako kupní prostředek (oběživo), nebo jako platidlo, jsou *kapitálem.* Od mince se tedy neliší tím, že fungují jako kupní prostředek, ani tím, že fungují jako platidlo; neboť jako kupní prostředek mohou fungovat i mezi obchodníkem a obchodníkem, pokud od sebe navzájem kupují za hotové, a jako platidlo mohou fungovat také mezi obchodníkem a spotřebitelem, pokud se poskytuje úvěr a pokud se důchod nejprve spotřebuje a pak teprve platí. Rozdíl je tedy v tom, že v druhém případě tyto peníze nejen nahrazují kapitál jedné straně, prodávajícímu, nýbrž i druhá strana, kupující, je vydává, zálohuje jako kapitál. Ve skutečnosti to tedy je rozdíl mezi *peněžní formou důchodu a peněžní formou kapitálu*, nikoliv však rozdíl mezi oběživem a kapitálem, neboť jako prostředník mezi obchodníky, stejně tak jako prostředník mezi spotřebiteli a obchodníky *obíhá* část peněz, která je ve svém množství určitá, a proto je *oběživo v obou* funkcích stejné. A tu se v Tookově pojetí objevuje několikerý zmatek:

1. tím, že se zaměňují funkční určení;

2. tím, že se do toho plete otázka množství peněz, které obíhají v obou funkcích dohromady;

3. tím, že se do toho plete otázka vzájemného relativního poměru množství oběživa, které obíhá v obou funkcích, a tedy v obou sférách reprodukčního procesu.

Ad 1. Zaměňování funkčních určení, tj. že peníze jsou v jedné formě oběživem (currency) a v druhé formě kapitálem. Pokud peníze slouží v jedné nebo druhé funkci, ať k realizaci důchodu, nebo k převodu kapitálu, fungují při koupi a prodeji nebo při placení jako kupní prostředek

zvat oběživem (currency). Zápůjčky kapitálu závisí výhradně na vůli banky nebo jiných majitelů kapitálu — neboť člověka, který si chce vypůjčit, je možno najít vždy; avšak částka oběživa závisí na potřebách společnosti, ve které peníze obíhají na každodenní výdaje." (*J. G. Kinnear:* The Crisis and the Currency. Londýn 1847, [s. 3—4].)

nebo platidlo, a v širším slova smyslu jako oběživo. Další určení, co s nimi zamýšlí ten, kdo je vydává nebo přijímá, totiž že pro něho představují kapitál nebo důchod, na tom naprosto nic nemění; a to se také projevuje dvojím způsobem. Ačkoliv druhy peněz, které obíhají v obou sférách, jsou různé, přece přechází stejná peněžní jednotka, např. pětilibrová bankovka, z jedné sféry do druhé a plní střídavě obě funkce; je to nevyhnutelné už proto, že maloobchodník může dát svému kapitálu peněžní formu jedině ve formě mince, kterou dostává od svých zákazníků. Může se předpokládat, že vlastní drobné peníze mají těžiště svého oběhu ve sféře maloobchodu; maloobchodník je neustále potřebuje k rozměňování a ustavičně je dostává při placení od svých zákazníků zpět. Dostává však také peníze, tj. kovové mince, které jsou měřítkem hodnoty, tedy v Anglii libry a dokonce bankovky, zejména malé bankovky, tedy např. pěti- a desetilibrové. Tyto zlaté mince a bankovky spolu s přebytečnými drobnými mincemi ukládá každý den nebo každý týden do své banky a prostřednictvím šeku jimi platí své nákupy ze svého bankovního vkladu. Ale stejné zlaté mince a bankovky právě tak neustále přímo nebo nepřímo vybírá jako spotřebitel z bank celá veřejnost jako peněžní formu svého důchodu (např. továrníci vybírají drobné peníze na výplatu mezd), a tak se peníze neustále vracejí k maloobchodníkům, kterým tak znovu realizují část jejich kapitálu, ale zároveň také část jejich důchodu. Tuto tak důležitou okolnost Tooke úplně přehlíží. Jen tehdy, když se peníze vydávají jako peněžní kapitál na počátku reprodukčního procesu (kniha II, oddíl I), existuje kapitálová hodnota jako taková ve své čisté podobě. Neboť vyrobené zboží obsahuje nejen kapitál, ale už i nadhodnotu; zboží už není jen kapitálem jako takovým, nýbrž již vytvořeným kapitálem, kapitálem s přivtěleným zdrojem důchodu. To, co maloobchodník odevzdává za peníze, které se k němu vracejí — jeho zboží — je tedy pro něho kapitál plus zisk, kapitál plus důchod.

Dále tím, že se obíhající peníze k maloobchodníkovi vracejí, obnovují znovu peněžní formu jeho kapitálu.

Je tedy naprosto nesprávné dělat z rozdílu mezi oběhem jako oběhem důchodu a oběhem jako oběhem kapitálu rozdíl mezi oběživem a kapitálem. To, že Tooke takto mluví, vyplývá u něho z toho, že se prostě staví na stanovisko bankéře, který vydává vlastní bankovky. Suma jeho bankovek, která je neustále (i když ji tvoří stále jiné bankovky) v rukou veřej-

nosti a funguje jako oběživo, ho nestojí nic než papír a tisk. Jsou to na něj vystavené dluhopisy (směnky), které obíhají, ale vynášejí mu peníze, a jsou tedy prostředkem zhodnocování jeho kapitálu. Ale liší se od jeho kapitálu, ať je to kapitál vlastní, nebo vypůjčený. Z toho pro něho vyplývá zvláštní rozdíl mezi oběživem a kapitálem, který však nemá nic společného s významem těchto pojmů jako takových, nadto pak s tím, který jim přisoudil Tooke.

Rozdílné určení peněz — zda fungují jako peněžní forma důchodu nebo kapitálu — nemění především nic na jejich charakteru jako oběživa; tento charakter si uchovávají, ať plní tu, či onu funkci. Ovšem, jestliže peníze vystupují jako peněžní forma důchodu, fungují více jako vlastní oběživo (mince, kupní prostředek), a to pro roztříštěnost těchto koupí a prodejů, a protože většina těch, kdo vydávají důchod, dělníci, mohou poměrně málo kupovat na úvěr; zatímco ve styku obchodního světa, kde oběživo je peněžní formou kapitálu, fungují peníze — částečně v důsledku koncentrace, částečně v důsledku toho, že převládá úvěrový systém — hlavně jako platidlo. Ale rozdíl mezi penězi jako platidlem a penězi jako kupním prostředkem (oběživem) je rozdíl, který je vlastní penězům samým; není to rozdíl mezi penězi a kapitálem. Protože v maloobchodě obíhá více mědi a stříbra, ve velkoobchodě více zlata, není rozdíl mezi stříbrem a mědí na jedné straně a zlatem na straně druhé rozdílem mezi oběživem a kapitálem.

Ad 2. Otázka množství peněz, které obíhají v obou funkcích dohromady: Pokud peníze obíhají, ať jako kupní prostředek, nebo jako platidlo — ať už v jedné, nebo ve druhé sféře, a nezávisle na tom, zda ve funkci, kdy realizují důchod nebo kapitál — platí pro množství obíhajících peněz zákony, které jsme vyvodili dříve, když jsme zkoumali prostý oběh zboží (kniha I, kap. III, 2b). Stupeň rychlosti oběhu, tedy to, kolikrát stejné peníze opakují za danou dobu tutéž funkci kupního prostředku a platidla, množství současných koupí a prodejů, respektive plateb, souhrn cen obíhajícího zboží a konečně platební bilance, které je nutno za tutéž dobu vyrovnat, určují v obou případech množství obíhajících peněz, currency. Zda takto fungují peníze, které představují pro platícího nebo příjemce kapitál nebo důchod, je lhostejné, na věci to nemění vůbec nic. Jejich množství je prostě určeno jejich funkcí jako kupního prostředku a platidla.

Ad 3. K otázce relativního poměru množství oběživa, které obíhá v obou funkcích, a tudíž v obou sférách reprodukčního procesu. Obě sféry oběhu spolu vnitřně souvisejí, neboť na jedné straně množství důchodů, které jsou určeny k výdaji, vyjadřuje rozsah spotřeby a na straně druhé velikost kapitálových mas, které obíhají ve výrobě a v obchodě, vyjadřuje rozsah a rychlost reprodukčního procesu. Přesto působí tytéž okolnosti různě, dokonce v protichůdném směru, na množství peněžních mas, které obíhají v obou funkcích či sférách, čili jak to Angličané vyjadřují v bankovní mluvě, na množství oběhu. A to dává Tookovi nový podnět k vulgárnímu rozlišování oběživa a kapitálu. To, že tito pánové, kteří vyznávají currency-theory,[68] zaměňují dvě disparátní věci, není ještě důvodem k tomu, aby se z nich dělaly rozdíly mezi pojmy.

V dobách prosperity, expanze, kdy se reprodukční proces zrychluje a zintenzívňuje, jsou dělníci plně zaměstnáni. Většinou také dochází k vzestupu mzdy, který poněkud vyrovnává její pokles pod průměrnou úroveň v jiných obdobích obchodního cyklu. Zároveň značně rostou důchody kapitalistů. Spotřeba všeobecně roste. Ceny zboží rovněž pravidelně stoupají, přinejmenším v různých rozhodujících odvětvích podnikání. V důsledku toho roste množství obíhajících peněz, alespoň v určitých mezích, neboť větší rychlost oběhu zase klade meze růstu množství oběživa. Protože část společenského důchodu, kterou tvoří mzda, zálohuje průmyslový kapitalista původně ve formě variabilního kapitálu, a to vždy v peněžní formě, potřebuje tato část v dobách prosperity ke svému oběhu více peněz. Nesmíme je však počítat dvakrát: jednou jako peníze potřebné k oběhu variabilního kapitálu a podruhé jako peníze potřebné k tomu, aby obíhal důchod dělníků. Peníze vyplácené dělníkům jako mzda se vydávají v maloobchodu a vracejí se přibližně každý týden do bank jako vklady maloobchodníků, když mezitím v menších koloběžích zprostředkovaly ještě všelijaké vedlejší obchody. V obdobích prosperity probíhá návrat peněz k průmyslovým kapitalistům hladce, a tak nestoupá jejich potřeba vypůjčovat si peníze, protože musí platit více na mzdách, protože potřebují více peněz k oběhu svého variabilního kapitálu.

Celkovým výsledkem je, že v obdobích prosperity rozhodně roste množství oběživa, které slouží k vydávání důchodů.

Pokud pak jde o oběh, kterého je třeba k převodu kapitálu, tedy jen mezi kapitalisty, je tato doba čilého obchodu zároveň i obdobím nej-

pružnějšího a nejsnadnějšího úvěru. Rychlost oběhu mezi dvěma kapitalisty se řídí bezprostředně úvěrem, a množství oběživa, kterého je třeba k vyrovnání plateb a dokonce ke koupím za hotové, se tedy relativně zmenšuje. Absolutně se může zvětšovat, ale relativně, ve srovnání s rozšiřováním reprodukčního procesu, se za všech okolností zmenšuje. Na jedné straně se velké platby likvidují bez použití peněz; na straně druhé, vzhledem k velkému oživení procesu, se zrychluje pohyb téhož množství peněz, ať už jako kupního prostředku, nebo jako platidla. Totéž množství peněz zprostředkovává zpětný příliv většího počtu jednotlivých kapitálů.

Vcelku se oběh peněz v takových obdobích jeví plný (full), ačkoliv se jeho část II (převádění kapitálu) alespoň relativně zmenšuje, zatímco část I (vydávání důchodu) se absolutně zvětšuje.

Návraty peněz vyjadřují zpětnou přeměnu zbožního kapitálu v peníze, $P — Z — P'$, jak jsme viděli při zkoumání reprodukčního procesu (kniha II, oddíl I). Návrat v peněžní formě je díky úvěru nezávislý na době skutečného návratu jak pro průmyslového kapitalistu, tak i pro obchodníka. Oba prodávají na úvěr; jejich zboží se tedy zcizuje dříve, než se jim přemění na peníze, tj. než se k nim vrátí v peněžní formě. Na druhé straně kupují na úvěr, a tak se jim hodnota jejich zboží zase mění buď v produktivní kapitál, nebo ve zbožní kapitál, dříve než se tato hodnota skutečně přemění v peníze, dříve než je zboží splatné a než se za ně zaplatí. V takových dobách prosperity se kapitál vrací zpět snadno a hladce. Maloobchodník platí spolehlivě velkoobchodníkovi, ten továrníkovi, továrník dovozci surovin etc. Zdání, že se kapitál vrací rychle a bezpečně, se udržuje ještě dlouho po tom, když už ve skutečnosti tyto rychlé návraty neexistují; udržuje se díky úvěru, protože úvěrové návraty, jestliže je úvěrová soustava v chodu, nahrazují skutečné návraty. Banky začínají tušit nebezpečí, jakmile jejich klienti začnou platit více směnkami než penězi. Viz výpověď liverpoolského bankovního ředitele na s. 398.*

Sem je ještě třeba vsunout to, co jsem už uvedl dříve: „V obdobích, kdy převládá úvěr, vzrůstá rychlost oběhu peněz rychleji, než stoupají ceny zboží, zatímco s ubývajícím úvěrem ceny zboží klesají pomaleji než rychlost oběhu." (Zur Kritik d. Pol. Oekon. 1859, s. 83, 84.)**

* V tomto svazku s. 397.

** Viz *Marx, K.:* Ke kritice politické ekonomie. In.: Marx, K. - Engels, B.: Spisy. Svazek 13. Praha 1963, s. 115.

V období krize je tomu opačně. Oběh č. I se zmenšuje, ceny klesají, stejně tak mzdy; počet zaměstnaných dělníků se zmenšuje, klesá množství obratů. Naproti tomu v oběhu č. II se zmenšováním úvěru roste potřeba vypůjčovat si peníze, a s tím se nyní seznámíme podrobněji.

Není pochyby, že zmenšuje-li se úvěr v souvislosti s tím, že vázne reprodukční proces, zmenšuje se množství oběživa, jehož je třeba pro č. I, pro vydávání důchodu, kdežto množství potřebné pro č. II, pro převádění kapitálů, roste. Je však nutné prozkoumat, jak dalece je tato poučka totožná s poučkou, kterou zastává Fullarton a jiní:

„Poptávka po zápůjčním kapitálu a poptávka po dodatečném oběživu jsou naprosto různé věci a nevyskytují se často spolu."([90])

([90]) „A demand for capital on loan and a demand for additional circulation are quite distinct things, and not often found associated." (*Fullarton*, l. c. p. 82, nadpis ke kap. 5.) — „Je vskutku velká chyba představovat si, že poptávka po peněžních půjčkách (tj. půjčkách kapitálu) je totožná s poptávkou po dodatečném oběživu nebo že obě vystupují často společně. Každá z nich vzniká za okolností, které se jí dotýkají jinak a velmi se od sebe liší. Vypadá-li všechno růžově, jestliže jsou vysoké mzdy, stoupají-li ceny a továrny mají dost práce, bývá obvykle k plnění dalších funkcí, neoddělitelně spjatých s nutností provádět větší a četnější platby, třeba dodatečné nabídky ***oběživa;*** zatímco hlavně v pokročilejším stadiu obchodního cyklu, když se začínají objevovat potíže, když jsou trhy přeplněny a platby váznou, úrok stoupá a poptávka u bank po půjčkách ***kapitálu*** je stále silnější. Je pravda, že banka kromě toho, že vydává bankovky, nemá jiný prostředek, jak půjčovat kapitál; a že tedy odmítnout vydávání bankovek znamená odmítnout úvěr. Ale jakmile se úvěr poskytl, přizpůsobuje se vše potřebám trhu; půjčka trvá a oběživo, jestliže ho není třeba, se vrací k tomu, kdo je vydal. Tak se i při povrchním pohledu na parlamentní zprávy může každý přesvědčit, že množství cenných papírů, kterými disponuje Anglická banka, se pohybuje v opačném směru, než její oběživo častěji než v souhlasném směru, a že tedy příklad tohoto velkého ústavu netvoří výjimku z doktríny, na kterou kladou provinciální bankéři takový důraz, že totiž žádná banka nemůže zvýšit emisi svých bankovek, jestliže množství tohoto oběživa již odpovídá potřebám, jimž obvykle oběh bankovek slouží; chce-li však banka poskytovat půjčky, které přesahují tuto mez, musí je poskytovat ze svého kapitálu, tj. musí buď pustit do oběhu některé ze svých rezervních cenných papírů, nebo upustit od dalších investic do takových cenných papírů. Tabulka sestavená z parlamentních zpráv za období mezi rokem 1833 a 1840, o které jsem se zmínil na předcházející stránce, podává řadu příkladů, jež potvrzují tuto pravdu; ale dva z nich jsou tak charakteristické, že postačí uvést pouze je. 3. ledna 1837, když prostředky bank byly napjaty do krajnosti, jen aby se mohl poskytovat úvěr a aby se mohlo čelit nesnázím na peněžním trhu, shledáváme, že její zálohy na výpůjčky a diskont dostoupily ohromné sumy 17 022 000 liber št., částky, se kterou se po válce sotva setkáme a která se téměř rovnala celé částce postupně vydaných bankovek, jež zatím zůstávala beze změny na velmi nízké úrovni, na pouhých 17 076 000 liber št. Na druhé straně máme 4. června

Je především jasné, že v prvním z obou hořejších případů, v době prosperity, kdy množství oběživa musí vzrůstat, poptávka po něm roste. Právě tak však je jasné, že jestliže továrník vybere ze svého vkladu v bance více zlata nebo bankovek, poněvadž musí vynaložit více kapitálu v peněžní formě, neroste proto jeho poptávka po kapitálu, nýbrž pouze jeho poptávka po této zvláštní formě, ve které vynakládá svůj kapitál. Poptávka se vztahuje pouze k technické formě, ve které vrhá do oběhu svůj kapitál, stejně tak jako při různém rozvoji úvěrnictví např. stejný variabilní kapitál, totéž množství mzdy vyžaduje v jedné zemi větší množství oběživa než v zemi druhé: v Anglii např. víc než ve Skotsku, v Německu více než v Anglii. Právě tak v zemědělství stejný kapitál, jenž funguje v reprodukčním procesu, vyžaduje k výkonu své funkce v různých ročních obdobích rozdílné množství peněz.

Ale protiklad, tak jak ho formuluje Fullarton, není správný. Období stagnace se od období prosperity neliší, jak říká Fullarton, silnou poptávkou po půjčkách, nýbrž lehkostí, se kterou se tato poptávka uspokojuje v období prosperity, a obtížností, s níž se uspokojuje, jakmile nastane stagnace. Právě ohromný rozvoj úvěrového systému v období prosperity, tedy také neobyčejný vzestup poptávky po zápůjčním kapitálu a ochota, se kterou jí v takových obdobích vychází vstříc nabídka, vyvolává v období stagnace úvěrovou tíseň. Pro obě období tedy není charakteristický rozdíl ve velikosti poptávky po půjčkách.

1833 oběživa na 18 892 000 liber št. při účtě soukromých jistot, který nepřevyšuje 972 000 liber št., tedy velmi nízkém, jestliže ne nejnižším za posledních padesát let!" (*Fullarton*, l. c. p. 97, 98.) — Že demand for pecuniary accommodation* nemusí být vůbec totožná s demand for gold** (což Wilson, Tooke aj. nazývají kapitálem), vidíme z následujících výpovědí pana Weguelina, guvernéra Anglické banky: „Eskont směnek až do této částky" (do miliónu denně po tři dny po sobě) „by nezmenšil rezervu" (bankovek), „kdyby obecenstvo nežádalo větší částku aktivního oběživa. Bankovky vydané při eskontu směnek by se vrátily prostřednictvím bank a vklady. Jestliže tyto transakce nemají za účel vývoz zlata nebo nepanuje-li v zemi taková panika, že lidé bankovky schovávají, místo aby je ukládali do bank, neprojevily by se takové mohutné transakce na rezervě." — „Banka může eskontovat půl druhého miliónu denně, a to se děje ustavičně, aniž se to v nejmenším dotýká její rezervy. Bankovky se vracejí jako vklady, a jediná změna, ke které dochází, je převádění z jednoho účtu na druhý." (Report on Bank Acts. 1857. Výpověď č. 241, 500.) Bankovky tu tedy slouží pouze jako prostředek k převádění úvěrů.

* poptávka po peněžních půjčkách.

** poptávka po zlatě.

Jak jsme již dříve poznamenali, liší se obě období především tím, že v období prosperity převládá poptávka po oběživu mezi spotřebiteli a obchodníky, v období stagnace poptávka po oběživu mezi kapitalisty. V období stagnace se první poptávka snižuje, druhá zvyšuje.

Fullartonovi a jiným se zdá rozhodující, že v takových dobách, kdy množství securities — zástav a směnek — v rukou Anglické banky vzrůstá, oběh jejích bankovek se zmenšuje a naopak. Výše securities však vyjadřuje rozsah peněžních operací, eskontovaných směnek a půjček na běžné cenné papíry. Tak Fullarton na místě, uvedeném výše (s. 436 v poznámce 90)*, říká: Množství cenných papírů (securities), kterým disponuje Anglická banka, se pohybuje většinou v opačném směru než oběh jejích bankovek, a to potvrzuje odedávna osvědčenou zásadu soukromých bank, že žádná banka nemůže zvýšit emisi svých bankovek nad určitou částku, která je určena potřebou jejích klientů; jestliže chce půjčovat víc než tuto částku, musí tak dělat ze svého kapitálu, tedy buď dát do oběhu cenné papíry, nebo k tomu použít docházejících plateb, které by jinak uložila do cenných papírů.

Zde se také ukazuje, co Fullarton rozumí kapitálem. Co zde znamená kapitál? Že banka už nemůže poskytovat půjčky svými vlastními bankovkami, platebními přísliby, které ji ostatně nic nestojí. Ale čím pak poskytuje půjčky.? Poskytuje je z toho, co získá z prodeje securities in reserve, tj. státních papírů, akcií a jiných úrokových cenných papírů. Zač však prodává tyto papíry? Za peníze, zlato nebo bankovky, pokud jsou zákonným platidlem, jako bankovky Anglické banky. Půjčuje tedy vždy peníze. Tyto peníze však nyní tvoří část jejího kapitálu. Jestliže půjčuje zlato, je to jasné. Půjčuje-li bankovky, pak tyto bankovky nyní představují kapitál, protože banka za ně dala skutečnou hodnotu, úrokové papíry. U soukromých bank mohou být bankovky, které k nim plynou z prodeje cenných papírů, většinou jen bankovky Anglické banky nebo jejich vlastní, protože jiné se stěží přijímají jako platba za cenné papíry. Jestliže však tuto operaci provádí sama Anglická banka, pak ji její vlastní bankovky, které dostává zpět, stojí kapitál, tj. úrokové papíry. Kromě toho tím stahuje z oběhu své vlastní bankovky. Jestliže pak zase vydává tyto bankovky nebo místo nich nové bankovky v téže částce, představují tedy nyní kapitál. A představují

* Viz tento svazek s. 431—432.

kapitál, ať už se jich použije na půjčky kapitalistům, nebo později, když poptávka po takových peněžních půjčkách poklesne, k novému uložení do cenných papírů. Ve všech těchto případech se tu slova kapitál používá jen v bankovním smyslu, kde znamená, že bankéř je nucen půjčovat víc než svůj pouhý úvěr.

Jak je známo, poskytuje Anglická banka všechny své půjčky ve svých bankovkách. Jestliže se však přesto oběh bankovek banky zpravidla zmenšuje úměrně tomu, jak se zvětšuje množství eskontovaných směnek a zástav v jejích rukou — tedy úměrně tomu, jak se zvětšuje množství zápůjček, které poskytuje — co se pak děje s bankovkami, vrženými do oběhu, jak se vracejí do banky?

Především, jestliže je poptávka po peněžních půjčkách vyvolána nepříznivou národní platební bilancí a podmiňuje-li tedy odliv zlata, je to velmi jednoduché. Směnky se eskontují v bankovkách. Bankovky se přímo v bance, v issue department, vyměňují za zlato a zlato se vyváží. Je to totéž, jako by banka hned při eskontu směnek vyplatila přímo zlato, bez prostřednictví bankovek. Taková stoupající poptávka — která v určitých případech dosahuje 7 až 10 miliónů liber št. — ovšem nepřidá vnitřnímu oběhu země ani jedinou pětilibrovou bankovku. Řekne-li se, že tu banka půjčuje kapitál, a ne oběživo, má to dvojí smysl. Předně, že nepůjčuje úvěr, nýbrž skutečnou hodnotu, část svého vlastního kapitálu nebo kapitálu, který je u ní uložen. Za druhé, že nepůjčuje peníze pro vnitřní oběh, nýbrž pro mezinárodní oběh, světové peníze; a k tomuto účelu musí peníze vždy existovat ve formě pokladu, ve své kovové tělesnosti, ve formě, ve které jsou nejen formou hodnoty, nýbrž se samy rovnají hodnotě, jejíž peněžní formou jsou. Ačkoliv toto zlato představuje nyní pro banku i pro vývozce zlata kapitál, bankéřský kapitál nebo obchodní kapitál, nevzniká po něm poptávka jako po kapitálu, nýbrž jako po absolutní formě peněžního kapitálu. Vzniká právě ve chvíli, kdy jsou zahraniční trhy přeplněny nerealizovatelným anglickým zbožním kapitálem. Nežádá se tedy kapitál jako *kapitál*, nýbrž kapitál jako *peníze*, ve formě, ve které jsou peníze všeobecným zbožím světového trhu; a tou je jejich původní forma drahého kovu. Odlivy zlata nejsou tedy a mere question of capital*, jak říká Fullarton, Tooke etc., nýbrž a question of money**, i když v jejich

* pouze otázkou kapitálu.
** otázkou peněz.

specifické funkci. Okolnost, že to není otázka *vnitřního* oběhu, jak to tvrdí stoupenci currency-theory, nikterak nedokazuje, jak se domnívá Fullarton a jiní, že je to pouhá question of capital. Je to a question of money ve formě, ve které jsou peníze mezinárodním platidlem.

„Whether that capital" (kupní cena miliónů kvarterů cizozemské pšenice po neúrodě v zemi) „is transmitted in merchandize or in specie, is a point which in no way affects the nature of the transaction."* (Fullarton, l. c. p. 131.)

Je to však velmi důležité pro otázku, zda dojde k odlivu zlata nebo ne. Kapitál se převádí ve formě drahého kovu, protože ve formě zboží se buď vůbec nemůže převést, nebo jen s největšími ztrátami. Obavy, jež má moderní bankovní systém z odlivu zlata, předstihují všechno, co si kdy vybájil monetární systém, pro který je drahý kov jediným pravým bohatstvím. Vezměme např. tento výslech guvernéra Anglické banky Morrise před parlamentní komisí o krizi z let 1847—1848:

3846. (Otázka:) „Jestliže mluvím o znehodnocení zásob (stocks) a fixního kapitálu, není vám známo, že se stejně znehodnotil všechen kapitál uložený v zásobách a výrobcích všeho druhu, že se suroviny, bavlna, vlna, hedvábí, zasílaly na pevninu rovněž za babku a že cukr, káva a čaj se rozprodávaly s velkými oběťmi jako při nucených prodejích?" — „Země musela nevyhnutelně přinést *značnou oběť*, aby se čelilo *odlivu zlata*, vyvolanému obrovským dovozem potravin." — 3848. „Nemyslíte, že by bylo lépe sáhnout na 8 miliónů liber št., které ležely v pokladnách banky, než se pokoušet dostat zlato nazpět s takovými oběťmi?" — „*Myslím že ne.*"

Zde platí za jediné skutečné bohatství zlato.

Tookův objev, citovaný Fullartonem, že

„with only one or two exceptions, and those admitting of satisfactory explanation, every remerkable fall the exchange, followed by a drain of gold, that has occured during the last half century, has been coincident throughout with a comparatively low state of the circulating medium, and vice versa"** (Fullarton, s. 121) —

dokazuje, že tyto odlivy zlata nastávají většinou po období oživení a spekulace jako

„a signal of a collapse already commenced... an indication of overstocked markets, of a cessation of the foreign demand for our productions, of delayed returns, and, as the

* „To, zda se tento kapitál převádí ve zboží nebo v hotovosti, nemá vůbec vliv na povahu transakce."

** „až na jednu nebo dvě výjimky, a to takové, které se dají uspokojivě vysvětlit, každý znatelný pokles kursu provázený odlivem zlata, ke kterému došlo v posledních padesáti letech, se časově vždy kryl s poměrně nízkým stavem oběživa a naopak".

necessary sequel of all these, of commercial discredit, manufactories shut up, artisans starving, and a general stagnation of industry and enterprise"*. (S. 129.)

To zároveň nejlépe vyvrací tvrzení stoupenců teorie currency, že

„a full circulation drive out bullion and a low circulation attracts it".**

Naopak, ačkoliv Anglická banka má značnou zásobu zlata většinou v době prosperity, tvoří se tento poklad vždy v době ochablosti a stagnace, která přichází po bouři.

Celá moudrost v otázce odlivu zlata tedy záleží v tom, že poptávka po *mezinárodním* oběživu a platidle se liší od poptávky po *vnitřním* oběživu a platidle (z čehož také samo sebou vyplývá, že „the existence of a drain does not necessarily imply any diminution of the internal demand for circulation"***, jak tvrdí Fullarton, s. 112) a že posílat drahé kovy ze země, vrhat je do mezinárodního oběhu, není totéž jako vrhat bankovky nebo mince do vnitřního oběhu. Ostatně už dříve jsem ukázal, že pohyb pokladu koncentrovaného jako rezervní fond pro mezinárodní platby nemá sám o sobě a pro sebe nic společného s pohybem peněz jako oběživa. Ovšem komplikuje se to tím, že různé funkce pokladu, které jsem vyvodil z povahy peněz: jeho funkce jako rezervního fondu platidel pro splatné platby uvnitř země; jako rezervního fondu oběživa a konečně jako rezervního fondu světových peněz — má na krku jediný rezervní fond, z čehož také vyplývá, že za určitých okolností se může odliv zlata z banky dovnitř země kombinovat s odlivem zlata do ciziny. K další komplikaci však dochází tím, že se tomuto pokladu zcela svévolně ukládá ještě jedna funkce — sloužit jako fond k zabezpečení výměny bankovek za zlato v zemích, kde je rozvinutý úvěrový systém a úvěrové peníze. K tomu všemu pak nakonec přistupuje 1. koncentrace národního rezervního fondu v jediné hlavní bance, 2. jeho omezení na co možná nejmenší míru. Odtud také Fullartonovo postesknutí (s. 143.):

„One cannot contemplate the perfect silence and facility with which variations of the exchange usually pass off in continental countries, compared with the state of feverish

* „signál začínajícího úpadku... příznak toho, že jsou přeplněny trhy, že přestává zahraniční poptávka po našich výrobcích, že váznou platby a — jako nutný důsledek toho všeho — že se v obchodování projevuje nedůvěra, že se zavírají továrny, dělnictvo hladoví a v průmyslu a podnikání je všeobecná stagnace".

** „přeplněný oběh vyhání drahý kov a nízký oběh ho přitahuje".

*** „fakt odlivu neznamená nezbytně zmenšení vnitřní poptávky po oběživu".

disquiet and alarm always produced in England whenever the treasure in the bank seems to be at all approaching to exhaustion, without being struck with the great advantage in this respect which a metallic currency possesses."*

Ponecháme-li však stranou odliv zlata, jak může banka, která vydává bankovky, tedy např. Anglická banka, zvětšit sumu peněžních půjček, které poskytuje, i když nezvýší svou emisi bankovek?

Všechny bankovky mimo zdi banky, ať obíhají, nebo odpočívají v soukromých pokladech, jsou pro banku v oběhu, tj. nemá je v držbě. Rozšiřuje-li tedy banka své eskontní a lombardní operace, půjčky na securities**, musí se k ní bankovky, které k tomu vydala, zase vracet, neboť jinak by se zvětšovala suma oběhu, což se právě nemá stát. Tento návrat může probíhat dvojím způsobem.

Za prvé: Banka vyplatí osobě *A* bankovky na cenné papíry; *A* jimi zaplatí *B* splatnou směnku a *B* uloží bankovky zase v bance. Oběh těchto bankovek tím skončil, ale půjčka trvá.

(„The loan remains, and the currency, if not wanted, finds its way back to the issuer."*** Fullarton, s. 97.)

Bankovky, které banka půjčila *A*, se nyní do banky vrátily, ale banka je přesto věřitelkou osoby *A* nebo výstavce směnky, kterou *A* eskontoval, a dlužníkem osoby *B* v sumě hodnoty vyjádřené těmito bankovkami, a *B* tak disponuje příslušnou částí kapitálu banky.

Za druhé: A zaplatí *B* a *B* sám nebo *C*, který bankovky dostane od *B*, jimi zaplatí směnky splatné na řád banky, přímo nebo nepřímo. V tomto případě se bance zaplatilo jejími vlastními bankovkami. Tím pak transakce končí (až na to, že *A* zase zaplatí bance).

Nakolik je možno půjčku banky osobě *A* považovat za půjčku kapitálu a nakolik za pouhou půjčku platidla?([91])

([91]) Místo originálu, které za tím následuje, je v dané souvislosti nepochopitelné a vydavatel je až do konce závorky nově přepracoval. V jiné souvislosti se o této otázce mluvilo již v kap. XXVI. — *B. E.*

* „Není možno se dívat na naprostý klid a lehkost, s nimiž v kontinentálních zemích obvykle probíhají změny kursu — ve srovnání s horečným neklidem a poplachem, který nastává vždy v Anglii, jakmile se zdá, že se poklad banky téměř úplně vyčerpal, a nebýt překvapen velkými výhodami, které má po této stránce kovové oběživo."

** záruky.

*** „Půjčka trvá a oběživo, jestliže ho není třeba, se zase vrací k tomu, kdo je vydal."

{To záleží na povaze půjčky samé. Přitom je třeba prozkoumat tři případy.

První případ. A dostane od banky určitou částku jako půjčku na svůj osobní úvěr, i když na ni nedá žádné krytí. V tomto případě se mu půjčilo nejen platidlo, nýbrž nesporně i nový kapitál, který může až do splacení dluhu ve svém podniku užívat a zhodnocovat jako dodatečný kapitál.

Druhý případ. A zastavil v bance cenné papíry, státní dluhopisy nebo akcie a dostal na ně půjčku v hotovosti, dejme tomu až do dvou třetin jejich kursu. V tomto případě dostal platidlo, které potřeboval, ale žádný dodatečný kapitál, protože odevzdal bance větší kapitálovou hodnotu, než od ní dostal. Avšak této větší kapitálové hodnoty jednak nemohl používat pro své okamžité potřeby — potřeby platidla — protože se vložila v takové formě, aby vynášela úroky, jednak měl důvody k tomu, aby ji prodejem nepřeměnil přímo v platidlo. Jeho cenné papíry byly mimo jiné určeny k tomu, aby fungovaly jako rezervní kapitál, a on je takto nechal fungovat. Mezi *A* a bankou došlo tedy k dočasnému vzájemnému převodu kapitálu, takže *A* nedostal žádný dodatečný kapitál (naopak!), dostal ovšem potřebné platidlo. Naproti tomu pro banku znamenala tato transakce dočasné umístění peněžního kapitálu ve formě půjčky, přeměnu peněžního kapitálu z jedné formy v druhou, a tato přeměna je právě podstatnou funkcí bankovnictví.

Třetí případ. A eskontoval v bance směnku a dostal za ni po srážce diskontu určitou částku v hotovosti. V tomto případě prodal bance peněžní kapitál ve vázané formě za částku hodnoty ve volné formě; směnku, která ještě nebyla splatná, prodal za hotové peníze. Směnka je nyní vlastnictvím banky. Na tom nic nemění to, že kdyby se nezaplatila, poslední indosant, *A*, ručí bance za částku; o toto ručení se dělí s ostatními indosanty a výstavcem směnky, vůči kterým může svého času uplatnit postih. Zde tedy vůbec nejde o půjčku, nýbrž o docela obyčejnou koupi a prodej. A proto bance nemusí nic vracet, banka kryje svůj výdaj inkasem směnky při její splatnosti. Také zde došlo ke vzájemnému převodu kapitálu mezi *A* a bankou, a to zcela tak jako při koupi a prodeji každého jiného zboží, a proto *A* nedostal žádný dodatečný kapitál. Potřeboval a dostal platidlo, a dostal je tím, že mu banka přeměnila jednu formu jeho peněžního kapitálu — směnku — v jinou formu — v peníze.

O skutečné půjčce kapitálu, o skutečném zálohování kapitálu, je tedy

možno mluvit jen v prvním případě. V druhém a třetím případě je možno mluvit o půjčce kapitálu, o zálohování kapitálu nanejvýš v tom smyslu, v jakém se mluví o „zálohování kapitálu" při každém vkládání kapitálu. V tomto smyslu banka půjčuje, zálohuje osobě *A* peněžní kapitál; ale pro *A* je to peněžní *kapitál* nanejvýš v tom smyslu, že to je vůbec část jeho kapitálu. Žádá ho a speciálně ho užívá nikoliv jako kapitálu, nýbrž speciálně jako platidla. Jinak by se musel i každý obyčejný prodej zboží, kterým se opatřuje platidlo, považovat za přijatou půjčku kapitálu. — *B. E.*}

U soukromé banky, která vydává bankovky, je rozdíl v tom, že nezůstávají-li bankovky v místním oběhu ani se k ní nevracejí ve formě vkladů nebo při proplácení splatných směnek, dostávají se do rukou lidí, kterým výměnou za ně musí banka vyplatit zlato nebo bankovky Anglické banky. V tomto případě tedy půjčka jejích bankovek představuje ve skutečnosti půjčku bankovek Anglické banky nebo, což je pro ni totéž, zlata, tedy části jejího bankovního kapitálu. Totéž platí o případě, kdy Anglická banka sama nebo některá jiná banka, pro kterou platí zákon, jenž stanoví maximum emise bankovek, musí prodat cenné papíry, aby stáhla z oběhu své vlastní bankovky a pak je zase vydala v půjčkách; její vlastní bankovky tu představují část jejího mobilizovaného bankovního kapitálu.

I kdyby oběživo bylo čistě kovové, mohl by zároveň 1. odliv zlata {míní se tu zřejmě odliv zlata, který jde alespoň zčásti do ciziny — *B. E.*} vyprázdnit trezor banky a 2. protože by se zlato na bance požadovalo hlavně jen k vyrovnávání rozdílů v platbách (k vyřízení minulých transakcí), mohly by její půjčky na cenné papíry sice velmi vzrůstat, ale vracet se k ní ve formě vkladů nebo proplácení splatných směnek; takže na jedné straně by se při růstu množství cenných papírů, které má banka v zásobě, její celkový poklad zmenšoval, a na straně druhé by banka tutéž částku, jejíž byla dříve majitelkou, měla nyní v rukou jako dlužnice svých vkladatelů a nakonec by se zmenšilo celkové množství oběživa.

Až dosud jsme předpokládali, že se půjčky poskytují v bankovkách, že tedy vyvolávají alespoň okamžité zvýšení emise bankovek, třebaže to ihned zase mizí. To však není nutné. Místo aby banka vydala osobě *A* papírové bankovky, může jí otevřít úvěr na běžný účet, takže *A*, její dlužník, se stává jejím imaginárním vkladatelem. *A* platí svým věřitelům šeky na banku a příjemce těchto šeků jimi platí svému bankéři, který je vyměně-

ňuje v clearing house na šeky, vydané na něho. V tomto případě se to obejde bez bankovek a celá transakce se omezuje na to, že pohledávky, jež má banka splnit, se vyrovnávají šekem, který zní na ni, a ke skutečnému vyrovnání dochází tím, že se zatíží úvěrový účet osoby *A*. V tomto případě půjčila banka *A* část svého bankovního kapitálu, totiž své vlastní pohledávky.

Pokud je tato poptávka po peněžních půjčkách poptávkou po kapitálu, je poptávkou jen po peněžním kapitálu, po kapitálu z hlediska bankéře, totiž po zlatu — při odlivu zlata do ciziny — nebo po bankovkách národní banky, které může soukromá banka získat jen koupí za ekvivalent, které pro ni tedy představují kapitál. Nebo konečně jde o úrokové cenné papíry, státní papíry, akcie etc., které se musí prodat, aby banka získala zlato nebo bankovky. Jestliže to však jsou státní papíry, jsou kapitálem jen pro toho, kdo je koupil, pro něho tedy představují cenu, za kterou je koupil, jeho kapitál, který do nich vložil; samy o sobě nejsou kapitálem, nýbrž pouhými pohledávkami; jestliže to jsou hypotéky, jsou pouhými poukázkami na budoucí pozemkovou rentu, a jsou-li to jiné akcie, jsou pouhými vlastnickými tituly, které opravňují i získání budoucí nadhodnoty. Všechny tyto věci nejsou skutečným kapitálem, netvoří součásti kapitálu a nejsou také samy o sobě hodnotami. Podobnými transakcemi se také mohou peníze, které patří bance, přeměnit ve vklady, takže se banka stane z jejich vlastníka dlužníkem, bude je mít z jiného titulu. Pro banku je to sice důležité, ale nemění to nic na množství kapitálu, dokonce ani peněžního kapitálu, který je v zemi. Kapitál tu tedy figuruje pouze jako peněžní kapitál, a jestliže tu není ve skutečné peněžní formě, jako pouhý titul ke kapitálu. To je velmi důležité, protože nedostatek *bankovního* kapitálu a naléhavá poptávka po něm se obvykle zaměňuje se zmenšením *skutečného* kapitálu, kterého je naopak v takových případech, ve formě výrobních prostředků a výrobků, nadbytek a který tlačí na trhy.

Vysvětluje se tedy velmi prostě, jak může vzrůstat množství cenných papírů, které si banka udržuje jako krytí, jak tedy banka může i při nezměněném nebo zmenšujícím se celkovém množství oběživa uspokojovat rostoucí poptávku po peněžních půjčkách. A toto celkové množství se v takových dobách peněžní tísně udržuje v určitých mezích dvojím způsobem: 1. odlivem zlata; 2. poptávkou po penězích jako pouhém platidle, kdy se vydané bankovky ihned vracejí zpět nebo kdy se transakce provádí

pomocí úvěru v knihách bez jakéhokoliv vydání bankovek, kdy tedy pouhá úvěrová transakce zprostředkuje platby, jejichž vyřízení bylo jediným účelem operace. Peníze mají tu zvláštnost, že tam, kde fungují pouze k vyrovnávání plateb (a v dobách krize se vypůjčuje, aby se mohlo platit, a ne aby se mohlo kupovat; aby se mohly vyřídit dřívější obchody, a ne aby se ujednávaly nové), je jejich oběh pouze mizivý, i když se toto vyrovnávání neprovádí pouhou úvěrovou operací, bez jakékoliv účasti peněz; že se tedy při velké sháňce po peněžních půjčkách může uskutečnit ohromné množství těchto transakcí, i když se nerozšíří oběh. Avšak pouhá skutečnost, že oběh Anglické banky zůstává nezměněn nebo že se dokonce zmenšuje, když se silně zvětšují peněžní půjčky, které tato banka poskytuje, prima facie naprosto nedokazuje — jak soudí Fullarton, Tooke aj. (v důsledku svého omylu, podle něhož je peněžní půjčka totožná s výpůjčkou capital on loan*, dodatečného kapitálu) — že oběh peněz (bankovek) v jejich funkci platidla neroste a nerozšiřuje se. Protože se oběh bankovek jako kupního prostředku v dobách stagnace v podnikání, kdy je třeba takových značných půjček, zmenšuje, může se jejich oběh jako platidla zvětšovat a celková suma oběhu, suma bankovek, které fungují jako kupní prostředek a platidlo, může přesto zůstávat nezměněna nebo dokonce klesat. Oběh bankovek — jako platidla — které se ihned vracejí k bance, jež je vydává, není totiž v očích oněch ekonomů žádný oběh.

Kdyby se oběh peněz jako platidla zvětšoval větší měrou, než by se zmenšoval jejich oběh jako kupního prostředku, rostl by celkový oběh, ačkoliv množství peněz, které fungují jako kupní prostředek, by se značně zmenšilo. A to skutečně nastává v určitých okamžicích krize, totiž při úplném zhroucení úvěru, kdy je nejen nemožné prodat zboží a cenné papíry, ale ani eskontovat směnky a kdy nezbývá než platit hotovými čili jak říkají obchodníci: kasa. Protože Fullarton a jiní nechápou, že oběh bankovek jako platidla je charakteristickým rysem takových období nouze o peníze, dívají se na tento jev jako na náhodný.

„With respect again to those examples of eager competition for the possession of banknotes, which characterise seasons of panic and which may sometimes, as at the close of 1825, lead to a sudden, though only temporary, enlargement of the issues, even while the efflux of bullion is still going on, these, I apprehend, are not to be regarded as among the natural or necessary concomitants of a low exchange; the demand in such

* zápůjčního kapitálu.

cases is not for circulation" (mělo by být po oběživu jako kupním prostředku) „but for hoarding, a demand on the part of alarmed bankers and capitalists which arises generally in the last act of the crisis" (tedy jako po rezervě platidel) „after a long continuation of the drain, and is the precursor of its termination."* (Fullarton, s. 130.)

Už když jsme zkoumali peníze jako platidlo (kniha I, kap. III, 3b), vyložili jsme, jak se při náhlém přerušení řetězu plateb mění peníze vůči zboží z pouze ideální formy ve věcnou a zároveň absolutní formu hodnoty. Tam jsme o tom v poznámce 100 a 101 také uvedli některé příklady. Toto přerušení je zčásti následkem, zčásti příčinou otřesu úvěru a okolností, které ho provázejí: přeplnění trhů, znehodnocení zboží, přerušení výroby etc.

Je však jasné, že Fullarton dělá z rozdílu mezi penězi jako kupním prostředkem a penězi jako platidlem nesprávný rozdíl mezi oběživem (currency) a kapitálem. Základem toho je zase úzkoprsá představa bankéře o oběhu.

Bylo by možno se ještě zeptat: Je v takových dobách tísně nedostatek kapitálu nebo peněz v jejich funkci platidla? A o to je, jak známo, spor.

Především, pokud se tíseň projevuje v odlivu zlata, je jasné, že se žádá mezinárodní platidlo. Ale peníze ve své určitosti mezinárodního platidla jsou zlato v jeho kovové reálnosti, jako sama hodnotová substance, hodnotová hmota. Zároveň jsou kapitálem, ale kapitálem nikoliv jako zbožní kapitál, nýbrž jako peněžní kapitál, kapitál nikoliv ve formě zboží, nýbrž ve formě peněz (a to peněz v eminentním smyslu slova, ve kterém existují jako všeobecné zboží světového trhu). Není tu tedy protiklad mezi poptávkou po penězích jako platidle a poptávkou po kapitálu. Protiklad je mezi kapitálem v jeho formě peněz a v jeho formě zboží; a forma, ve které se tu žádá a v níž tu jedině může fungovat, je jeho peněžní forma.

Jestliže ponecháme stranou tuto poptávku po zlatě (nebo stříbře), nelze říci, že se v takových dobách krize pociťuje nějaký nedostatek kapitálu.

* „Pokud jde o příklady silné konkurence o získání bankovek, která charakterizuje doby paniky a která může někdy, jako koncem roku 1825, vést k náhlému, třebaže jen dočasnému zvýšení emise bankovek dokonce i tehdy, když odliv zlata pokračuje, myslím, že se na to nemáme dívat jako na jeden z přirozených a nevyhnutelných průvodních jevů nízkého kursu; poptávka v takových případech není poptávkou po oběživu" (mělo by být: po oběživu jako kupním prostředku), „nýbrž po pokladu, poptávkou části poplašených bankéřů a kapitalistů, která obvykle vzniká v posledním aktu krize" (tedy jako po rezervě platidel), „po dlouhotrvajícím odlivu zlata, a je předzvěstí jeho ukončení."

Může tomu tak být za mimořádných okolností, jako je např. zdražení obilí, nouze o bavlnu etc.; nejsou to však vůbec nutné nebo pravidelné průvodní jevy takových období; a na to, že je tento nedostatek kapitálu, nelze tedy předem usuzovat z toho, že je velká poptávka po peněžních půjčkách. Naopak. Trhy jsou přeplněny, zaplaveny zbožním kapitálem. Příčinou tísně tedy jistě není nedostatek *zbožního* kapitálu. K této otázce se později vrátíme.

*

POZNÁMKY

[1] *Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik* — čtrnáctideník, který vyšel poprv z roku 1863 v Jeně. V období 1872—1890 ho vydával Johannes Conrad, v letech 1891 až 1897 Wilhelm Lexis. 13

[2] *Teorie mezního užitku* — jedna z buržoazních apologetických teorií, která vznikla v 70. letech 19. století jako protiklad k teorii pracovní hodnoty K. Marxe. Podle této teorie se hodnota zboží určuje jeho mezním užitkem, tj. subjektivním oceněním užitečnosti zboží, které nejvíce uspokojuje naléhavé potřeby kupujícího za určité velikosti zásoby zboží. 14

[3] *Lexis, Wilhelm:* Kritische Erörterungen über die Währungsfrage. In: Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirthschaft im Deutschen Reich. 5. Jg. 1. Heft. Lipsko 1881, s. 82—132. 17

[4] *Nuova Antologia di Scienze, Lettere ed Arti* — italský liberální časopis pro vědu, literaturu a umění, od roku 1866 do roku 1877 vycházel ve Florencii, v letech 1878—1943 v Římě. 21

[5] Loria použil francouzského vydání 1. dílu Kapitálu, kde XI. kapitola odpovídá IX. kapitole německého vydání. 22

[6] Bemerkung zu dem Aufsatze des Herrn *Stiebeling:* Über den Einfluss der Verdichtung des Kapitals auf den Lohn und die Ausbeutung der Arbeit. In: Die Neue Zeit. 1887. Č. 3, s. 127—133.
Die Neue Zeit — teoretický časopis německé sociální demokracie, který měl významnou úlohu v mezinárodním dělnickém hnutí. Od roku 1883 do roku 1923 se vydával ve Stuttgartu a redigoval ho K. Kautsky za spolupráce Franze Mehringa. Od října 1917 ho vydával Heinrich Cunow. V letech 1885—1894 napsal B. Engels pro Die Neue Zeit řadu článků, neustále ho podporoval svými radami a nezřídka i kritizoval za odchylky od marxismu. Po smrti B. Engelse se v časopise objevovalo stále více revizionistických článků. Za první světové války zaujal Die Neue Zeit centristické stanovisko a podpořil tak sociální šovinisty. 25

[7] *Ramsay, sir George:* An essay on the distribution of wealth. Edinburgh 1836, s. 184. 42

[8] Až do konce 18. století převládala v chemii flogistická teorie. Podstatu hoření vysvětlovala účastí hypotetické látky, flogistonu, který unikal z hořícího materiálu. Protože se

zjistilo, že se váha rozžhavených kovů na vzduchu zvyšuje, připisovali někteří stoupenci této teorie flogistonu negativní váhu. Francouzský chemik Lavoisier vyvrátil tuto teorii tím, že objevil i dokázal, že podstatou hoření je slučování s chemickým prvkem, kyslíkem. Viz také Bedřich Engels o teorii flogistonu v předmluvě ke II. dílu Kapitálu (české vydání Praha 1979, s. 20—21). 43

[9] V lednu 1849 založil Proudhon Národní banku. Měla sloužit bezprostřední výměně produktů malých výrobců a pracujícím měla poskytovat úvěr. Banka, kterou chtěl Proudhon uskutečnit sociální reformu, zkrachovala za dva měsíce po svém založení. Vynikající kritickou analýzu Proudhonových názorů podal K. Marx ve svém díle Bída filozofie (viz Marx, K. - Engels, B.: Spisy. Svazek 4. Praha 1958, s. 83—196). 43

[10] *Linguet, S. N. H.:* Théorie des lois civiles, ou principes fondamentaux de la société. Londýn 1767. Svazek 2, kniha 5, kapitola 20. (Viz také Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 228.) 89

[11] Vlivem idejí utopického socialismu založili dělníci v Rochdale (severně od Manchesteru) Society of Equitable Pioneers (Společnost spravedlivých pionýrů). Původně byla spotřebním družstvem, později se změnila i v družstvo výrobní. Tak začalo nové období v družstevním hnutí v Anglii i v dalších zemích. 90

[12] *killing no murder* (zabít není zavraždit) — název pamfletu, který vyšel v Anglii roku 1657. Jeho autor, leveller Sexby, vyzýval, aby byl jako surový tyran usmrcen Oliver Cromwell, a vydával to za vlastenecký čin. 94

[13] *Court of Queen's Bench* — nejstarší soudní dvůr v Anglii. Až do reformy roku 1873 byl nejvyšším kriminálním soudem a zároveň nejvyšší odvolávací instancí ve všech kriminálních záležitostech. Jeho předsedou byl král. 94

[14] *Ure, A.:* The philosophy of manufactures: or, an exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain. Londýn 1835. *Babbage, Ch.:* On the economy of machinery and manufactures. Londýn 1832, s. 280—281. 106

[15] *Torrens, R.:* An essay on the production of wealth. Londýn 1821, s. 22 a násl. (Viz také Marx, K.: Teorie o nadhodnotě. Díl III. Praha 1968, s. 68—76.) 108, 316

[16] *Ricardo, D.:* On the principles of political economy, and taxation. 3. vydání. Londýn 1821, s. 131—138. 108

[17] Obilní zákony, které byly v Anglii vydány roku 1815, stanovily vysoká cla za dovoz obilí, jestliže zahraniční ceny za 1 kvarter byly nižší než 80 šilinků. Obilní zákony, které zhoršily zejména postavení nejchudších vrstev obyvatelstva, nebyly příznivé an[1]

pro průmyslovou buržoazii, neboť pracovní síla tak byla dražší, nabídka na vnitřním trhu menší a překážky pro zahraniční obchod větší. Po mnohaletých bojích mezi velkostatkáři a průmyslovou buržoazií byly roku 1846 zrušeny. 109, 316

[18] *Babbage, Ch.:* On the economy of machinery and manufactures. Londýn 1832, s. 280—281. 115

[19] *Ricardo, D.:* On the principles of political economy, and taxation. 3. vydání. Londýn 1821, kap. 2. 115

[20] *Ateliers nationaux* (národní dílny) — se ve Francii vytvořily bezprostředně po revoluci v únoru 1848, a to podle dekretu prozatímní vlády. Jejich cílem bylo jednak diskreditovat ideje Louis Blanca o organizaci práce samotnými výrobci, jednak využít vojensky organizovaných dělníků těchto dílen v boji proti revolučnímu proletariátu. Tento provokační záměr na rozštěpení dělnické třídy se však nezdařil. Revoluční nálada dělníků, kteří byli v těchto dílnách zaměstnáni, vzrůstala, takže buržoazní vláda vydala celou řadu opatření k likvidaci těchto zařízení (snížení počtu v nich zaměstnaných dělníků, jejich vyslání na veřejné práce do okrajových oblastí atd.). Tyto provokace vyvolaly u pařížského proletariátu velké pobouření a byly jedním z podnětů k počátku pařížského povstání v červnu 1848. Po jeho potlačení přijala Cavaignacova vláda dekret o zrušení národních dílen. (Viz také Kapitál. Díl I. Praha 1978, s. 415, poznámka 183.) 133

[21] *Rodbertus-Jagetzow, J. K.:* Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlín 1851, s. 125. Podrobnou kritickou analýzu Rodbertusovy teorie míry zisku podal K. Marx v Teoriích o nadhodnotě (viz Díl II. Praha 1964, s. 66—88). 136

[22] *Smith, A.:* An inquiry into the nature and causes of wealth of nations. Kniha 1, kap. 10: Of wages and profit in the different employments of labour and stock. 139

[23] *Cherbuliez, A. E.:* Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales. Paříž 1841, s. 70—72. Jeho názory na tvorbu všeobecné míry zisku analyzoval K. Marx podrobně v Teoriích o nadhodnotě (viz Díl III. Praha 1968, s. 357—366). 155

[24] *Malthus, Th. R.:* Principles of political economy. 2. vydání. Londýn 1836, s. 268. 165

[25] *Corbet, Th.:* An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained. Londýn 1841, s. 20. 167

[26] *Zákony o osídlení (settlement laws)* byly v Anglii vydány roku 1662. Podle nich neměli

zemědělští dělníci právo vybírat si místo svého bydliště nebo je měnit. Tyto zákony byly součástí zákonů o chudině. Určovaly, že se zemědělští dělníci musí vrátit do místa svého narození, dále takzvané stálé bydliště a pobyt tam. Omezovaly volný pohyb venkovského obyvatelstva a vytvářely podmínky, jež statkářům maximálně umožňovaly snižovat mzdy. 170

[27] *Ricardo, D.:* On the principles of political economy, and taxation. 3. vydání. Londýn 1821, s. 60—61. 174

[28] *Ricardo, D.:* On the principles of political economy, and taxation. 3. vydání. Londýn 1821, s. 15. 174

[29] *Ricardo, D.:* On the principles of political economy, and taxation. 3. vydání. Londýn 1821, s. 60—61.
Storch, H. F. von: Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations. Svazek 2. Petrohrad 1815, s. 78—79. (Viz také Marx, K.: Teorie o nadhodnotě. Díl II. Praha 1964, s. 95—101.) 178

[30] *Corbet, Th.:* An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained. Londýn 1841, s. 42—44. 178

[31] *Malthus, Th. R.:* Principles of political economy. Londýn 1820, s. 75. 186

[32] *Malthus, Th. R.:* Principles of political economy. Londýn 1836, s. 77—78 192

[33] *Ricardo, D.:* On the principles of political economy, and taxation. 3. vydání. Londýn 1821, s. 36—41. 197

[34] *servum pecus imitatorum* — obměna slov O imitatores, servum pecus! (Ó napodobitelné, plemeno otrocké) z Horácových Epištol. Kniha 1, epištola 19. 197

[35] *Corbet, Th.:* An inquire into the causes and modes of the wealth of individuals. Londýn 1841, s. 100—102. 203

[36] *Hinc illae lacrimae* (proto ty slzy) — slova z komedie římského dramatika Publia Terentia Afera Dívka z Andru. 1. dějství, 1. scéna. 218

[37] *Roscher, W. G. F.:* Die Grundlagen der Nationalökonomie. 3. vydání. Stuttgart, Augsburg 1858, § 108, s. 192. 218

[38] *profit upon alienation* (zisk ze zcizení) — formulace Jamese Steuarta, kterou Marx uvádí a analyzuje v Teoriích o nadhodnotě (viz Díl I. Praha 1958, s. 37—39). 224, 318

[39] *Ricardo, D.:* On the principles of political economy, and taxation. 3. vydání. Londýn 1821, kapitola 7. 230

[40] *Chalmers, Th.:* On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society. 2. vydání. Glasgow 1832, s. 88. 238

[41] *Bellers, J.:* Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality. Londýn 1699, s. 10. 277

[42] *Holandsko-východoindická společnost* byla založena roku 1602. Od holandské vlády získala monopol na obchod s východní Indií, ale musela bojovat s portugalskou a anglickou konkurencí. Společnost byla jedním z důležitých nástrojů holandské buržoazie při vytváření jejího koloniálního panství v Indonésii. Její zisky měly významnou úlohu v původní akumulaci kapitálu v Holandsku. Koncem 17. století však začal úpadek této společnosti. Povstání zotročeného lidu, která se opakovala a která byla krvavě potlačována, stálý pokles počtu obyvatel, vysoké náklady na stále početnější vojenské posádky a všeobecný rozklad vlastní moci i politického významu Holandska vedly nakonec k zániku Holandsko-východoindické společnosti; roku 1798 byla zrušena. 296, 318

[43] *Roscher, W. G. Fr.:* Die Grundlagen der Nationalökonomie. 3. vydání. Stuttgart, Augsburg 1858, s. 192. 296

[44] *Roscher, W. G. Fr.:* Die Grundlagen der Nationalökonomie. 3. vydání. Stuttgart, Augsburg 1858, § 60, s. 103. 313

[45] *Epikurovi bohové* — podle názoru starořeckého filozofa Epikura bohové sídlili v intermundiích, v prostorech mezi světy, a neměli žádný vliv na vývoj vesmíru a na život lidí. 318

[46] *Luther, M.:* Von Kauffshandlung und Wucher. In: Der Sechste Teil der Bücher des Ehrnwirdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri. Wittenbergk 1589, s. 296—297. 320

[47] Objevení západoindických ostrovů a amerického kontinentu i nových námořních cest do Indie vedlo k dalekosáhlým přesunům v obchodním spojení. Severoitalská obchodní města (Janov, Benátky aj.) ztratila tak svůj význam. Naproti tomu Portugalsko, Holandsko, Španělsko a Anglie začaly v důsledku své polohy u Atlantského oceánu hrát ve světovém obchodu hlavní roli. 321

[48] *Massie, J.:* An essay on the governing causes of the natural rate of interest. Londýn 1750, s. 60. 321

[49] *Tower Hamlets* — východní část Londýna. 323

[50] *Poppe, J. H. M. von:* Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an das Ende des achtzehnten Jahrhunderts. Svazek 1. Göttingen 1807, s. 70. 324

[51] Citát je od Charles François Chervého, redaktora deníku La voix du peuple. Je autorem prvního dopisu knihy Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paříž 1850. 333

[52] Citát z Luthera se v německém vydání uvádí podle 1. vydání III. dílu Kapitálu K. Marxe, Hamburk 1894. 334, 380

[53] *The Economist* — týdeník pro otázky hospodářství a politiky, orgán průmyslové velkoburžoazie, který vycházel v Londýně od roku 1843. 345

[54] *The Daily News* — liberální deník, orgán průmyslové buržoazie, vycházel v Londýně od roku 1846 do roku 1930. 352

[55] *Massie, J.:* An essay on the governing causes of the natural rate of interest. Londýn 1750.
Hume, D.: Of interest. In: Essays and treatises on several subjects. A new ed. Svazek 1. Londýn 1764. (Viz také Marx, K.: Teorie o nadhodnotě. Díl I. Praha 1958, s. 381—385.) 363

[56] *Magonovy knihy* — dílo kartaginského spisovatele Maga o zemědělství, zejména obhospodařování pozemků na základě otroctví, jež bylo tenkrát v Kartágu v rozkvětu. Přesná doba vzniku tohoto díla není známa, po zničení Kartága se však na podnět římského senátu přeložilo do latiny a oficiálně se doporučovalo jako vzor pro racionální organizaci zemědělství. 371

[57] New-York Daily Tribune z 20. prosince 1859.
New-York Daily Tribune — americké noviny, které vycházely v letech 1841—1924. Ve čtyřicátých a padesátých letech měly pokrokovou orientaci a vystupovaly proti otrokářství. K. Marx začal s nimi spolupracovat v srpnu 1851, značný počet článků na jeho přání napsal pro ně B. Engels. V období nástupu reakce v Evropě využívali oba tyto vlivné pokrokové noviny, aby na faktech odhalovali nedostatky kapitalistické společnosti, její hluboké a nesmiřitelné rozpory i omezený charakter buržoazní demokracie. V březnu 1862 se za občanské války v USA přerušila spolupráce K. Marxe s těmito novinami. Rozhodující úlohu přitom mělo, že v redakci vzrostl počet stoupenců kompromisu s otrokářskými státy i celé zaměření novin. 372

[58] O Pittově návrhu na splácení státního dluhu a na vytvoření umořovacího fondu píše K. Marx podrobně v článku Rozpočet pana Disraeliho (Viz Marx, K.-Engels, B.: Spisy. Svazek 12. Praha 1962, s. 477—478.). 380

[59] *Malthus, Th. R.:* An essay on the principle of population, as it affects the future improvement of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers. Londýn 1798, s. 25—26. 381

[60] *Act 26 Georg III., kap. 31* — tj. 31. zákon z 26. roku vlády Jiřího III. Odkaz na: An act for vesting certain sums in commissioners, at the end of every quarter of a year, to be by them applied to the reduction of the national debt. (Anno vicesimo sexto Georgii III. regis.) 381

[61] Marx tu odkazuje na tyto práce: *Mill, John Stuart:* Principles of political economy with some of their applications to social philosophy. Díl 1. Vydání 2. Londýn 1849, s. 91—92. *Carey, H. Ch.:* Principles of social science. Díl 3. Philadelphia, Londýn, Paříž 1859, s. 71—73. *Roscher, W. G. F.:* Die Grundlagen der Nationalökonomie. 3. vydání. Stuttgart, Augsburg 1858, § 45. 383

[62] *Revue des deux Mondes* — časopis, který jako čtrnáctideník pro dějiny, politiku, literaturu a umění vycházel v Paříži od roku 1829. 386

[63] *Opiová válka* — po zrušení monopolu Východoindické společnosti na obchod s Čínou (1833) začali čínský trh ovládat jednotliví angličtí obchodníci. Každý prostředek jim přišel vhod. První opiová válka (1839—1842), která byla agresí Anglie proti Číně, jim měla otevřít čínský trh. Anglie se již od počátku 19. století pokoušela pašováním opia z Indie do Číny vyrovnat svou pasívní obchodní bilanci. Čínské úřady však roku 1839 zabavily celý náklad opia na palubách cizích lodí v Kantonu a daly ho spálit. To bylo podnětem k válce, ve které Čína podlehla. Angličané využili této porážky zaostalé feudální země a nadiktovali jí loupežnou mírovou smlouvu (srpen 1842). Ta jim otevřela pět čínských přístavů (Kanton, Šanghaj atd.). Čína musela předat Hongkong na věčné časy Anglii a platit vysoké kontribuce. Podle dodatku k této smlouvě se Čína zavázala uznat právo exteritoriality cizinců. 391

[64] *Bankovní zákon z roku 1844* — Aby se překonaly těžkosti při výměně bankovek za zlato, vydala anglická vláda z iniciativy Roberta Peela roku 1844 zákon o reformě bank v Anglii. Stanovil rozdělení banky na dvě nezávislá oddělení se zvláštním fondem — na bankovní oddělení, které provádělo čistě bankovní operace, a na emisní oddělení, které vydávalo bankovky. Tyto bankovky musely mít jisté krytí, a to ve zvláštním zlatém fondu, který měl být neustále k dispozici. Emise bankovek, které nebyly kryty zlatem, se omezila na 14 miliónů liber šterlinků. Množství bankovek v oběhu záviselo na poptávce ve sféře oběhu, nikoliv na jejich krytí. Za hospodářské krize, kdy byl zvlášť veliký nedostatek peněz, anglická vláda dočasně zastavila platnost bankovního zákona z roku 1844 a zvýšila množství bankovek, které nebyly kryty zlatem. (Viz také Marx, K.: Kapitál. Díl III-2. Kapitola 34, Currency principle a anglické zákonodárství z roku 1844.) 393, 405, 416

[65] *The Manchester Guardian* — anglické noviny, orgán stoupenců volného obchodu, později list liberální strany; vycházel v Manchesteru od roku 1821. 393

[66] *Lombardstreet* — ulice v londýnské City s nejvýznamnějšími bankami a obchodními institucemi Anglie. 394

[67] *Mincing Lane* — londýnská ulice, středisko velkoobchodu se zbožím z kolonií. 394

[68] *Currency principle (Currency-theorie)* — jedna z nejrozšířenějších teorií peněz v 1. polovině 19. století v Anglii. Její představitelé vycházeli z kvantitativní teorie peněz a tvrdili, že cenu zboží určuje množství peněz, které jsou v oběhu. K oběživu počítali nejen kovové mince, ale také bankovky. Domnívali se, že stabilitu peněz v oběhu zajistí krytím bankovek zlatem. Emise bankovek se měla regulovat dovozem a vývozem drahých kovů. Pokusy anglické vlády aplikovat tuto teorii však neměly úspěch (bankovní zákon z roku 1844) a jen potvrdily jak nevědeckost této teorie, tak její nerealizovatelnost v praxi. (Viz také Marx, K. - Engels, B.: Spisy. Svazek 13. Praha 1963, s. 185—190, a Marx, K.: Kapitál III-2, kapitola 34, Currency principle a anglické zákonodárství z roku 1844.) 401, 429

[69] *The Times* — největší anglický deník konzervativního zaměření; byl založen 1. ledna 1785 v Londýně jako Daily Universal Register; od 1. ledna 1788 začal vycházet jako The Times. 421

[70] *Panamský podvod* — aféra, na které se podíleli vysocí francouzští státníci, úředníci a tisk. Inženýr a podnikatel Ferdinand de Lesseps založil roku 1879 ve Francii akciovou společnost, která měla financovat vybudování Panamského průplavu. Koncem roku 1888 společnost ztroskotala a to znamenalo masové ožebračení drobných akcionářů i nesčetné další úpadky. Později, roku 1892, se prokázalo, že společnost utajila pravý stav svých financí i zneužití vložených prostředků svých akcionářů a podplatila tehdejší předsedy vlád Francie Freycineta, Rouviera, Floqueta i další vysoce postavené osobnosti. Francouzská justice však tento skandál ututlala. Omezila se na to, že obžalovala pouze Ferdinanda de Lessepse jako představitele akciové společnosti a méně významné činitele. 422

Upozornění

Rejstříky k celému III. dílu Kapitálu budou uveřejněny až s 2. částí III. dílu.

OBSAH

PŘEDMLUVA 5

KNIHA TŘETÍ

CELKOVÝ PROCES KAPITALISTICKÉ VÝROBY

Část první

ODDÍL PRVNÍ

PŘEMĚNA NADHODNOTY V ZISK A MÍRY NADHODNOTY V MÍRU ZISKU

KAPITOLA PRVNÍ. CENA NÁKLADŮ A ZISK 29

KAPITOLA DRUHÁ. MÍRA ZISKU 45

KAPITOLA TŘETÍ. POMĚR MÍRY ZISKU K MÍŘE NADHODNOTY 53

KAPITOLA ČTVRTÁ. VLIV OBRATU NA MÍRU ZISKU 75

KAPITOLA PÁTÁ. ÚSPORY PŘI POUŽÍVÁNÍ KONSTANTNÍHO KAPITÁLU 82

I. ČÁST VŠEOBECNÁ 82
II. ŠETŘENÍ NA PRACOVNÍCH PODMÍNKÁCH NA ÚKOR DĚLNÍKŮ 92
III. ÚSPORY NA HNACÍ SÍLE, NA PŘEVODOVÉM ZAŘÍZENÍ A NA BUDOVÁCH 100
IV. VYUŽITÍ EXKREMENTŮ VÝROBY 103
V. ÚSPORY DÍKY VYNÁLEZŮM 105

KAPITOLA ŠESTÁ. ÚČINEK ZMĚNY CEN 107

I. KOLÍSÁNÍ CEN SUROVINY A JEHO PŘÍMÉ ÚČINKY NA MÍRU ZISKU 107
II. VZESTUP A POKLES HODNOTY KAPITÁLU. UVOLŇOVÁNÍ A VÁZÁNÍ KAPITÁLU 111
III. VŠEOBECNÝ DOKLAD: BAVLNOVÁ KRIZE V LETECH 1861–1865 124

KAPITOLA SEDMÁ. DODATKY 135

ODDÍL DRUHÝ

PŘEMĚNA ZISKU V PRŮMĚRNÝ ZISK

KAPITOLA OSMÁ. RŮZNÉ SLOŽENÍ KAPITÁLŮ V RŮZNÝCH VÝROBNÍCH ODVĚTVÍCH A ROZDÍLY V MÍRÁCH ZISKU, KTERÉ Z TOHO VYPLÝVAJÍ 139

KAPITOLA DEVÁTÁ. TVOŘENÍ VŠEOBECNÉ MÍRY ZISKU (PRŮMĚRNÉ MÍRY ZISKU) A PŘEMĚNA HODNOT ZBOŽÍ VE VÝROBNÍ CENY 151

KAPITOLA DESÁTÁ. VYROVNÁVÁNÍ VŠEOBECNÉ MÍRY ZISKU KONKURENCÍ. TRŽNÍ CENY A TRŽNÍ HODNOTY. MIMOŘÁDNÝ ZISK 168

KAPITOLA JEDENÁCTÁ. VLIV VŠEOBECNÉHO KOLÍSÁNÍ MZDY NA VÝROBNÍ CENY 194

KAPITOLA DVANÁCTÁ. DODATKY 199

I. PŘÍČINY, KTERÉ PODMIŇUJÍ ZMĚNU VÝROBNÍ CENY 199
II. VÝROBNÍ CENA ZBOŽÍ STŘEDNÍHO SLOŽENÍ 200
III. KAPITALISTOVY DŮVODY PRO KOMPENZACI 201

ODDÍL TŘETÍ

ZÁKON SESTUPNÉ TENDENCE MÍRY ZISKU

KAPITOLA TŘINÁCTÁ. ZÁKON JAKO TAKOVÝ 205

KAPITOLA ČTRNÁCTÁ. OPAČNĚ PŮSOBÍCÍ PŘÍČINY 225

I. ZVYŠOVÁNÍ STUPNĚ VYKOŘISŤOVÁNÍ PRÁCE 225
II. STLAČOVÁNÍ MZDY POD HODNOTU PRACOVNÍ SÍLY 228
III. ZLEVŇOVÁNÍ PRVKŮ KONSTANTNÍHO KAPITÁLU 228
IV. RELATIVNÍ PŘELIDNĚNÍ 229
V. ZAHRANIČNÍ OBCHOD 229
VI. VZRŮST AKCIOVÉHO KAPITÁLU 232

KAPITOLA PATNÁCTÁ. ROZVINUTÍ VNITŘNÍCH ROZPORŮ ZÁKONA 234

I. VŠEOBECNÁ ČÁST 234
II. KONFLIKT MEZI ROZŠIŘOVÁNÍM VÝROBY A ZHODNOCOVÁNÍM 239
III. NADBYTEK KAPITÁLU PŘI NADBYTKU OBYVATELSTVA 243
IV. DODATKY 251

ODDÍL ČTVRTÝ

PŘEMĚNA ZBOŽNÍHO A PENĚŽNÍHO KAPITÁLU VE ZBOŽNĚ OBCHODNÍ A PENĚŽNĚ OBCHODNÍ KAPITÁL (KUPECKÝ KAPITÁL)

KAPITOLA ŠESTNÁCTÁ. ZBOŽNĚ OBCHODNÍ KAPITÁL 259
KAPITOLA SEDMNÁCTÁ. OBCHODNÍ ZISK 272
KAPITOLA OSMNÁCTÁ. OBRAT OBCHODNÍHO KAPITÁLU. CENY 292
KAPITOLA DEVATENÁCTÁ. PENĚŽNĚ OBCHODNÍ KAPITÁL 304
KAPITOLA DVACÁTÁ. Z DĚJIN OBCHODNÍHO KAPITÁLU 312

ODDÍL PÁTÝ

ŠTĚPENÍ ZISKU NA ÚROK A PODNIKATELSKÝ ZISK. ÚROKOVÝ KAPITÁL

KAPITOLA DVACÁTÁ PRVNÍ. ÚROKOVÝ KAPITÁL 326
KAPITOLA DVACÁTÁ DRUHÁ. DĚLENÍ ZISKU. ÚROKOVÁ SAZBA. „PŘIROZENÁ" ÚROKOVÁ MÍRA 345
KAPITOLA DVACÁTÁ TŘETÍ. ÚROK A PODNIKATELSKÝ ZISK 357
KAPITOLA DVACÁTÁ ČTVRTÁ. ZVNĚJŠŇOVÁNÍ KAPITALISTICKÉHO VZTAHU VE FORMĚ ÚROKOVÉHO KAPITÁLU 377
KAPITOLA DVACÁTÁ PÁTÁ. ÚVĚR A FIKTIVNÍ KAPITÁL 385
KAPITOLA DVACÁTÁ ŠESTÁ. AKUMULACE PENĚŽNÍHO KAPITÁLU. JEJÍ VLIV NA ÚROKOVOU SAZBU 399
KAPITOLA DVACÁTÁ SEDMÁ. ÚLOHA ÚVĚRU V KAPITALISTICKÉ VÝROBĚ 418
KAPITOLA DVACÁTÁ OSMÁ. OBĚŽIVO A KAPITÁL. TOOKOVO A FULLARTONOVO POJETÍ 425

POZNÁMKY 444

KAREL MARX

KAPITÁL III-1

Obálka, vazba a grafická úprava František Muzika. Vydání III. Praha 1980. Vydalo Nakladatelství Svoboda jako svou 4573. publikaci. Odpovědná redaktorka Věra Kastnerová, CSc. Technická redaktorka Jaroslava Petráková. Vytisklo Rudé právo, tiskařské závody, Praha. Náklad 12 000. AA 31,62 (text 31,46, ilustrace 0,16), VA 32,54. Tematická skupina 00/1. Cena brož. výt. 10,80 Kčs, váz. výt. 16,— Kčs.
73/202-21-8.5

25 — 056 — 80 Kčs 16,—